5471 УКР

Р. МЛИНОВЕЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

5471 укр

Подаровано Києво-Могилянський
Академій доньками автора
Ларисою і Марфою
Бжеською
Бозмар 1993 Андрусі

Дар
Укр. ум.
130 000

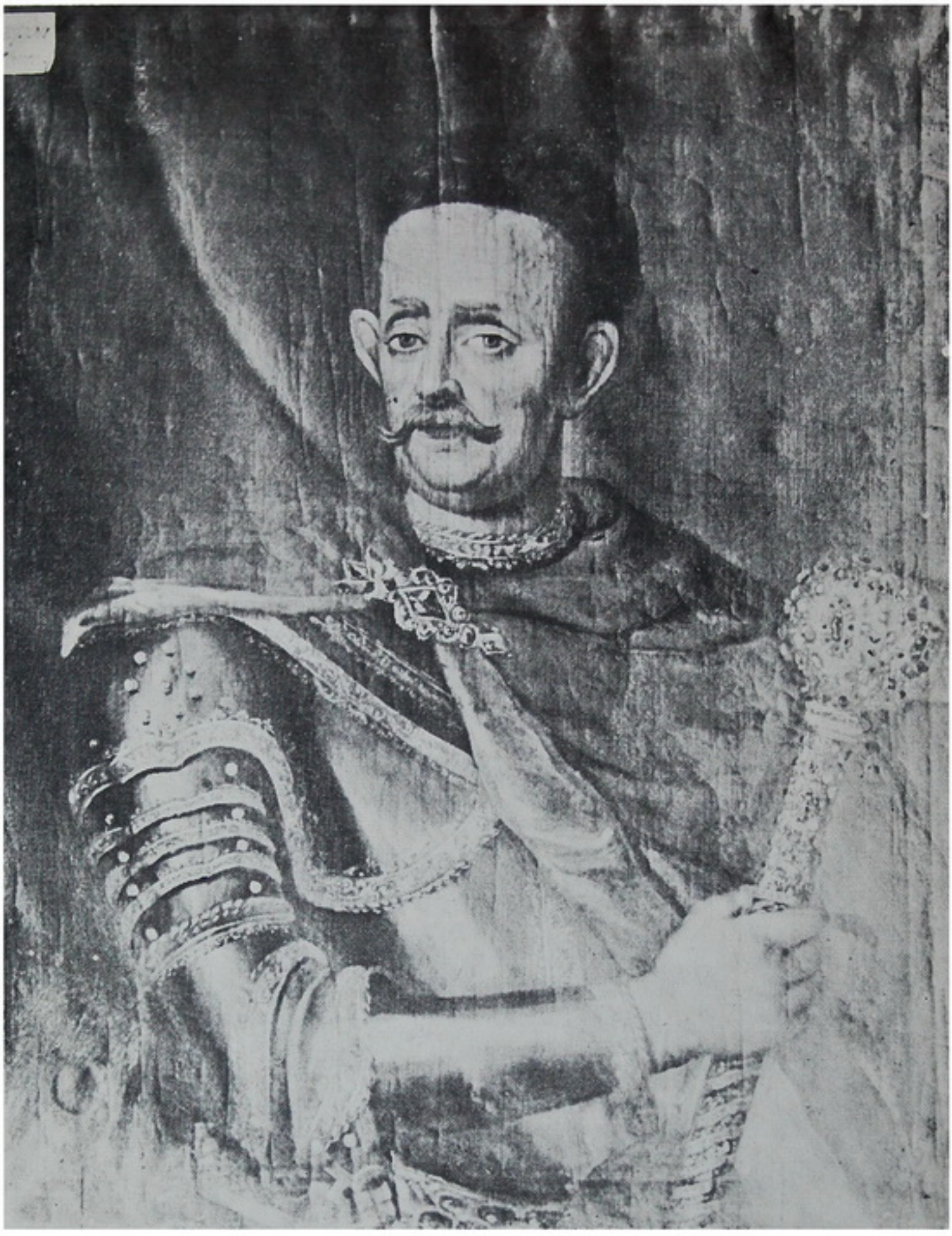

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

Портрет переховується в Ґріпсгольмській ґалєрії в Штокгольмі під ч. 497.

Копія з фрески на стіні одної з церков Києво-Печерської Лаври

Копія зі старовинного портрета, що належав Бутовичам

Копія портрету Гетьмана Мазепи на стіні вівтаря Києво-Печерської Лаври.

Всі подані копії зберігаються в Українському Музею В. Тарновського в Чернигові.

Р. МЛИНОВЕЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

В СВІТЛІ ФАКТІВ

і

В ДЗЕРКАЛІ „ІСТОРІЙ"

Видання третє, доповнене
в 2 книгах.

1976

ПЗ (4Укр) 462-8
Мацюк И.
С

ЦНБ І. Вернадського
АН УСР
Акт 1995
№ 409 ин-10

Printed by the Basilian Press
286 Lisgar Street, Toronto, Ontario, Canada M6J 3G9

ПЕРЕДМОВА ДО І-ГО ВИДАННЯ

У звязку з наближенням 250 роковин смерти одного з найкращих синів Матері-України, визначного патріота, державного мужа, політика і мецената нашої культури — гетьмана Івана Мазепи, хотів би автор гідно вшанувати його память, та невідрадні обставини й ряд незалежних від нього причин, змусили обмежитися до цієї скромної книжки.

Пересічному читачеві, який бачив де-які люксусові видання наших еміґраційних видавництв, може здатися чудним — як сам факт появи цієї книжки на цикльостилі, так і попереднє наше твердження, але коли б той пересічний читач простудіював уважно ті видання та задумався над їх характером — стало б йому з певністю все сказане більш зрозумілим і узасадненим.

Як виданий в 1948 році збірник за ред. Б. Крупницького ("В 300-ліття Хмельниччини") так і книжка проф. О. Оглобліна "Українсько-московська угода 1654 року",) дають, на жаль, виявчаючі підстави побоюватися, що і цей сумний ювілей, наша "орґанізована більшість", за участю сучасних "Біллінґів", вшанує виданнями, які доведеться уважати скорше за "поцілунок Юди", аніж за спробу покласти перший камінь під нерукотворний памятник Великому Гетьманові.*

Власне сумний моральний стан, про який свідчить поява не самих лише згаданих щойно публікацій, змушує автора обмежитися до цикльостилевого видання, враховуючи, що власне нині не так важливим є дати в руки нечисленних бібліотекофілів люксусове видання, яке можна з приємністю поставити на полиці, як уможливити тому читачу, що читає книжки (не завжди будучи збирачем книжок) і цікавиться нашим минулим, пізнання неспотвореної московською пропаґандою і наукою діяльности Великого Гетьмана.

Осягнути поставлену вгорі мету і висловити вільно свої думки може автор (на жаль), у заістнувавших по другій світовій війні умовинах (оскільки не має власних матеріяльних засобів і не ва-

---

***) У першій публікації такі розвідки, як В. Гришка та того ж О. Оглобліна служити можуть хіба обмеженню значіння і звуженню обсягу національної революції, очоленої Хмельницьким, в нашій свідомості, а друге — це забарвлена в охоронну "національну" барву пуна московсько-пропаґандового вереску з нагоди "возсоєдінєнія".**

жає можливим викривлювати правду в догоду "видавцям") лише сидаючи працю на цикльостилі.

Далеко від рідної землі, а також від архівів, що в них зберігаються потрібні матеріяли, з окрема ж у тих виняткових обставинах, в яких доводиться працювати авторові цієї книжки, — не могло бути мови про написання справді наукової монографії та ще й такої, яка б не була тільки цілком безкритичною компіляцією з уже істнуючих на цю тему праць. Виступити ж з "імітацією" такої наукової монографії, використовуючи широко, як де-хто це робить, "Малоросійський гербовник", (без подавання джерела!) та відписані з других рук цитати — автор не міг собі дозволити...

Тимчасом ряд питань, повязаних з особою Великого Гетьмана, що їх "наші" й не наші історики розвязували цілковито неправильно, зі шкодою не лише для українського народу, але й для науки, вимагав настирливо їх висвітлення. Однак розгляд таких окремих фрагментів не може задовольнити нашого пересічного читача. Сумний досвід довів автора до переконання, що навіть "старокраєві" наші визначнійші діячі (яким доводилося здобувати освіту є школах держав заінтересованих у похованню українського народу) найчастійше не знають гаразд нашого минулого. Тому вони, не розуміючи величезного політичного значіння історії, як чинника, що впливає на формування сучасного і майбутнього, ставляться до найбільш неправильного і шкідливого насвітлення подій і постатей цілком байдуже.

Згадане зробило конечним дати одночасно загальний популярно-науковий нарис про особу й діяльність гетьмана Івана Мазепи і то у можливо найбільш приступній для широких кол формі.

Не бажаючи наслідувати імітаторів наукових праць, автор цієї книжки не подає "джерел" та не наводить "використаних праць". Для нефахівця — одне й друге є зайве, а фахівець знатиме й так, які джерела й літературу автор використав.

На остаток — кілька слів про долучені фотокопії.

Їх не трактував автор як "ілюстрації", а рівнож не мав наміру ними "зробити враження", — вони були конечні *в заістнувавших умовах.*

Справа в тому, що московські приплентачі, які "Украйну правили", виховуючи "спеців" для поборювання націоналізму, вивчили їх також без найменших скрупулів, коли їм є в тому потреба, фальшувати все: факти, тексти, документи, малюнки і т. д. Вичені були того вже всі співтворці т. зв. "ренесансу 20-х років", які не раз з винятковим цинізмом до того признавалися. Так напр. коли в 1930 році появився основно зфальшований проф. О. Поповим "Малий Кобзар", то було з нагоди появи того фальсифікату в кн. I-II "Літературного Архіву" написано дослівно: "Здебільшого поезії "скорочено" та змінено подекуди окремі слова (як "Бог")

та інші... такі операції над текстом де-яких Шевченкових поезій слід уважати за можливі і потрібні. З цим завданням упорядчик (О. Попов) упорався добре."

Коментарі зайві.

Більшість наших "шановних науковців", "літературознавців" і "публіцистів" совєтського хову не забули тої "науки" і, працюючи серед нас, стало з таким "завданням упоруються добре"! З фальсифікатами, пофальшованими цитатами, текстами і фактами ми нині зустрічаємося на кожному кроці! Згадати хоча б зфальшоване основно авґсбурзьке видання "Сина України", зфальшовані тексти поезій Сосюри (книжка Гришка), зфальшований текст "Вальдшнепів" Хвильового і його статтей (вид. Багряного), а нарешті фальсифікати Ю. Шереха ("Думки проти течії") і "наукові" видання такі, як "Енцикльопедія Українознавства" (пофальшовані навіть передруковані без подання джерела статті з "Загальної Енцикльопедії"), "Статут" т. зв. "Кирило-Методієвського Братства" (вид. 1947 р. "Укр. Музею-Архіву" при "У.В.А.Н."), зфальшований текст листів С. Петлюри (С. Петлюра "Статті, листи, документи" видання У.В.А.Н. 1956 р.) та багато іншого.

Все згадане викликає у вдумливого читача узасаднене недовіря до автентичности кожного тексту, кожного документу, що його наводить автор, особливо в тому випадкові, коли читач про існування документу, книжки чи того факту не чув. Саме тому довелося тут, відфотографувавши де-які уривки чи сторінки з невідомих нашому загалу праць і малюнків, долучити ті фотокопії до книжки.

Усе наведене разом визначило характер цієї книжки та її зовнішній вигляд. Чи вона скоро появиться видана так, як би хотів її видати автор, — це залежить від багатьох причин, а в тому й від оцінки її читачем.

Автор буде щасливим, коли ця праця бодай у малій мірі спричиниться до усунення брудних вигадок, якими спотворили в нашій свідомості москвини нашу уяву про Великого Гетьмана і його трагічну добу.

У інших щасливійших народів учені мусять не раз працювати над "відбронзовуванням" минулого з метою висвітлення правди — ми, тимчасом, мусимо дбати ще про "відчищення" його від наліпленого ворогами болота!

***) До характеристичних фактів, що ілюструють стан еміґрації, слід зарахувати, що хоча два роки пізніше по виході авґсбурзького фальсифікату "Сина України" з протилежними ідеями, появився оригінал (фотокопія) справжнього "Сина України", з поясненням, для чого був пущений в обіг москвофільський фальсифікат, — у 1974 році перевидано знова фальсифікат.**

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Перше видання, видруковане дуже малим тиражем (250 примірників) поволі розійшлося і виникла потреба його поновити. За той час понадходили авторові де-які спізнені відписи матеріялів, що їх він хотів мати, друкуючи перше видання, а також де-які тексти шведських авторів і т. п. В звязку з цим нове видання довелося де-що поширити, не одно твердження вже можна було підперти текстом і цитатами і при цій нагоді виправити кілька дрібних помилок та зробити незначні зміни.

Все сказане змусило автора розділити нове видання на дві книжки. Додано портрети гетьмана Мазепи і мапки.

Випускаючи в світ цю працю, уважаємо своїм приємним обовязком скласти щиру подяку проф. Ю. П-ичу, д-ру Богдану Кушнірові та А. Горакові, які відшукали потрібні видання й уможливили авторові використання книжок, які важко дістати, а також д-ру В. Луцівту, який поділився де-якими відписами з праць опублікованих іншими авторами, що він їх зробив, підготовляючи свою працю, яка певно скоро вийде.

Одночасно складаю подяку всім, хто допоміг у виданню цієї книжки, хоч би допомігши розпродати попереднє видання.

АВТОР

"КРИК У ПОРОЖНЕЧУ"
або
ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

Друге видання (кількість 500 примірників) розійшлося, але не викликало жодного "резонансу". Це був "крик" у цілковиту майже "порожнечу", в якій виключені будь-які вібрації. Видаючи третє доповнене видання, слід сказати про причини такого стану.

"Бриґадир" бриґади, яка займалася і займається "промиванням мозків" української еміґрації, вимиваючи з них усе, що не на руку Московщині і має бути обережно і поступово замінене мішанкою виготовленою в Москві, дав таку (на жаль правильну) стислу характеристику тої еміґраційної маси, яку "обробляли" і "обробляють": "вона має в собі певну кількість Дон-Кіхотів, має гнітючу масу Санчо Пансів і майже не має людей розуму" *(Ю. Шерех, "Думки проти течії", стор. 64).*

Самозрозуміло, що "Дон Кіхоти" не в стані, задивлені у свої мрії, бачити реальну дійсність і можуть "битися з вітряками", але не зі справжнім ворогом, який провадить підкопи і закладає непомітно міни! Санчо Панси зайняті своїми справами (набивання кишень, набування домів і "реальностей", авт і предметів комфорту) та ще намаганням одержати "губернаторство", це б то — як не очолювання якоїсь установи, то бодай включення їх в число "жертводавців Гарварду". Ця частина української еміґрації не цікавиться і цікавитись не спроможна, чим є справді те, що сони підтримують, бо для того треба бути не лише "людиною розуму", але й мати потрібні знання.

Тут не зашкодить нагадати явище притаманне не лише тим нашим "Санчо Пансам", але майже всім, хто живе в XX віці, і що є наслідком спеціялізації нашого покоління.

Еспанський фільософ Хосе Ортеґа І. Гассет у своїй цікавій праці "Бунт мас" пише: "Сучасна маса (до неї автор зачисляє і тих, котрі себе звуть "інтеліґенцією" — Р. М.), "це в дійсності примітиви, що через лаштунки закралися на старовинний кін цивілізації" (ст. 66).

"Ранійше можна було поділити людей просто на освічених і неосвічених, на більш-менш освічених і більш-менш неосвічених". "Спеціяліст" — "учений неук", *а це дуже поважна річ, бо це*

означає, що цей пан буде поводитися в усіх питаннях, на яких він не розуміється, не як неук, а з усією зухвалістю людини, що в своїй спеціяльності є знавцем", а тимчасом "він буквально не знає нічого, що лежить поза його спеціяльністю" (стор. 87).

Глибоку правдивість наведених тверджень не так давно підтвердили 10 професорів ріжних університетів, що "з усією зухвалістю", як каже згаданий фільософ, виступили в справі викладів історії України в Гарварді, згідно з якими Київська Князівська Держава була створена не українцями, тільки московськими предками, які потім усі переселились на Московщину і там створили "Царство Московське".

"Вважаємо" — пишуть ці 10 "з усією зухвалістю", — що нема в науці бездискусійних питань... Це все відноситься і до суперечних питань української історії".

Лишається додати до цієї загальникової фрази, що для людей так обізнаних хоча би з біольогією, як названі професори з українською історією, може здаватися "дискусійним" питання, чи в клітині взагалі відбуваються будь-які біохемічні процеси, і вони можуть, покликавшися "з винятковою зухвалістю" на свої становища у чужих університетах, становища, які не мають нічого спільного з проблємою, в якій вони з виглядом "авторитетів" висловили свою думку, яка свідчить, що вони є тільки ляїками.

Ось прізвища і спеціяльність:

Юрій Борис — відділ політичних наук
Петро Воробей — відділ економіки
Всеволод Ісаїв — відділ соціольогії
Манолій Лупул — відділ основи педагогіки
Юрій Луцький — відділ славянознавства
Петро Потічний — відділ політичних наук
Ярослав Розумний — відділ славянознавства
Олександер Баран — відділ історії
Олег Герус — відділ історії.

Тимчасом, коли мова йде про ідеї з української історії ширені Гарвардом, то з підписаних, нічого спільного з тим періодом нашої історії з 10 професорів не мають вісім, а два — невідомо чи мають. Три з них викладають "політичні науки", два — "славянознавство", один — "економіку", один — "соціольог", один — основи педагогіки і лише два — історію, але невідомо яку.

По друге, вони, навіть коли є "найкультурнішими людьми", то відзначаються ще в більшій мірі тим же, чим відзначаються люди цієї категорії інших націй, а Хосе Ортеґа твердить, що найкультурнійші люди нині страждають на неймовірне незнання історії (там же, ст. 73).

Але люди державних націй бодай у загальних рисах вивчали у середніх школах історію власної нації, тимчасом як 90% тих усіх наших "спеціялістів" і "інтеліґентів" вчилися у чужих школах і тому цілковито не вчилися української історії, ті ж 10%, коли й вчились, — то з підручників написаних для колишньої першої кляси середньої школи або — для школи початкової (Д. Дорошенко, "Історія України", передрукована в Німеччині). Тому найфантастичнійші вигадки, які появляються в нашій пресі, приймаються за "добру монету", а коли хтось і помітить, що статті на історичні теми часто не лише суперечать одна одній, але не бракує в них і самозаперечень, — роблять один з наступних висновків: 1) що історія — це взагалі не наука і що все опубліковане — це тільки субєктивні "погляди" істориків і вони "однаково добрі", 2) що історія є наукою, але правильність тверджень залежить тільки від "титулів" історика та його популярности.

Кожен з наведених висновків звільняє читача від обовязку і труду думати самому.

А тимчасом, хоча безперечно історик не може звільнитися від певного субєктивізму, однак, коли він сумлінно ставиться до своєї праці, він не повинен базувати свого викладу на непевних даних. Його "субєктивізм" може однак піти задалеко. Так напр. можна, хоча і не промовчати цілком того, що подав наш літописець про зруйнування за Андрея Боголюбського Київа, але можна розбити опис на кілька фраґментів і ті фраґменти подати окремо, на ріжних сторінках, зменшуючи так до мінімума те враження, яке робить цілість, і не подати цілком згадки про цю ж подію московського літописця, в той спосіб затираючи національний момент, а потім — "забути", що коли Батий здобув Київ — уже не істнувало Київської Держави, а Київ був провінційним містом Галицько-Волинської Держави. Така "операція" (пророблена Василенко-Полонською в її "Історії України") дає змогу написати таку вигадку: "Київську Князівську Державу зруйнували в 1240 році татари", що, звичайно, не відповідає правді.

Але "людина розуму", коли буде думати над прочитаним, — може без сумніву помітити пророблену маніпуляцію з фактами і зайняти до автора належне становище. Знайомість з добою Мазепи та його ролею і плянами має величезне політичне значіння і саме тому нашим завданням, поминаючи вже чисто науковий момент, є допомогти читаючим "людям розуму" зорієнтуватися в намірах ворога та пізнати "фарбованих лисів", яких, на жаль, серед нас надто багато. Доказом того є праця, про яку мова в кінці книжки другої.

Виконання цього завдання є нашим обовязком, а обовязком тих нечисленних "людей розуму" є дослідити уважно справу і зайняти становище. Лише тоді, коли ця мета буде осягнена, — це третє видання не буде "криком у порожнечу".

КНИГА ПЕРША:

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

В СВІТЛІ ФАКТІВ І ДОКУМЕНТІВ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА
В СВІТЛІ ФАКТІВ І ДОКУМЕНТІВ

"Ясне Вельможний Мосці Пане Іоанне
Предостойний Гетьмане, Богом дарований.
. . . . . .
Успівай і державствуй в премногіє літа,
За труди насладишся небесного світа."

***

"Дом Мазепов іздревле Дів возлюбила
Небесними знаменми зіло прославила,
Звіздою от своєя Глави украшает
Луною к твореннюо діл добрих орошает
Іоанна при Кресті приял в місто Сина
Любит і возлюбит тя, як свого Єдина.
Возносит Дів Мати, твою везді славу,
Вінцем нетлінним в Небі увінчает Главу."

("Зерцало от писанія Божественного"
Чернигів, 1705 р.).

І. БІОҐРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ПОХОДЖЕННЯ, ЮНАЦЬКІ Й МОЛОДЕЧІ РОКИ МАЙБУТНЬОГО ГЕТЬМАНА.

Відомості про юнацькі й молодечі роки майбутнього гетьмана Івана Мазепи не лише дуже скупі, але надто часто суперечні й не завжди вірогідні. Навіть року його народження устаЛити з цілковитою певністю не можливо!

З огляду на сказане і на характер цього нарису, ми не будемо подавати тих біоґрафічних відомостей, які є більше чи менше сумнівні або лише не цілком певні, обмежуючися до того, що жодних сумнівів не викликає. Зрештою, всі ті сумнівні біоґрафічні відомості, безперечно дуже цікаві й не позбавлені ваги для історика, не мають рішаючого значіння для оцінки гетьмана, більше того: часто мають на меті внести плутанину, або бодай кинути тінь на цю велику постать.

Безсумнівним фактом є, що Гетьман Іван Мазепа походив зі старої української шляхецької родини з Білоцерківщини,*) що була віддавна відома своїм патріотизмом. Не виключено, що далекі предки гетьмана, як то припускає де-хто, були князівського походження, або були повязані родинними звязками з нашими старими князівськими родами. Натомісць цілком певним є, що члени родини Мазеп-Колединських (чи — Колодинських) ще перед українською національною революцією, що її підняв і очолив Хмельницький, брали активну участь у козацьких повстаннях (одного, напр., з родини Мазеп поляки засудили на кару смерти за участь у повстанню Наливайка). Предки гетьмана Мазепи не лише також брали активну участь в українсько-польській війні під проводом гетьмана Богдана, але й брали участь пізнійше в драматичній обороні української державности від московських "союзників" під проводом гетьмана Виговського. Жінки з цієї родини відзначалися рівнож великим патріотизмом і релігійністю та своєю діяльністю увіковічнили свої імена в історії української православної церкви. Мати й сестра майбутнього гетьмана відомі не тільки своїми дарами церквам та манастирям, не лише будовою одної з укра-

*) У родинному селі — Мазепинцях (12 кільом. від Білої Церкви) колись стояв на Мазепиній горі — замок.

їнських православних церков (мати гетьмана — Марина, яка належала до луцького православного братства, побудувала в Києві мурована церкву Флорово-Вознесенського манастиря), але й вславилися побожним життям, яке завершилося прийняттям чернецтва.

Як мати (яка дістала гідність ігумені), так і сестра гетьмана, виявляли, як черниці, велику діяльність та відданість українській православній церкві. Вже той факт, що сестра гетьмана, ще перед вступленням до манастиря, коли її чоловік прийняв католицтво — відповіла на цей його вчинок розводом, вказує, що в родині майбутнього гетьмана панував не лише український дух, але й велике привязання до своєї релігії. Це й не дивно, коли ми приймемо під увагу, що ця шляхецька родина з давен була тісно повязана з козацтвом і не один із предків гетьмана Мазепи боровся під січовими прапорами.

В такій родині народився (між 1629-1632) малий Івась, якому доля судила стати гетьманом України. Майбутній гетьман, що був надзвичайно здібною й розумною дитиною, здобув добре виховання ще вдома, а потім винятково добру освіту.

Освіту здобув Іван Мазепа у створеній свого часу заходами Петра Могили Братській Колегії, відомій за пізнійших часів під назвою Києво-Могилянської Академії. Де-які хроніки твердять, що по закінченню Колегії він студіював фільософію у Варшаві. Продовжувати студії у Варшаві (чи як де-хто з дослідників думає — на Заході) було тим легшим, що за тих часів в Києво-Могилянському Колегіумі викладовою мовою була мова латинська Батьки бачили його розум і здібності та дипльоматичний хист і певно тому подбали про те, щоб він набрався більшої світської оглади, досвіду і придивився до дипльоматично-політичної діяльности при дворі польського короля.

Здібний, освічений і вихований юнак стає джурою ("пажем"*) польського короля, а потім добивається того, що король висилає його в 1656 році разом з Марціном Концьким до Голяндії для студіювання артилерії.

Підчас своєї подорожі Іван Мазепа побував у Голяндії, Німеччині, Франції та Італії, пізнаючи культуру й звичаї тих країн, а в додаток до чудового знання мов латинської й польської опанував там ще мови німецьку, французьку та італійську. Іван Мазепа протягом тих кількох років науки на Заході прочитав багато корисних праць, зокрема захоплювався писаннями Макіявелі.

---

*) За середньовіччя це відповідало джурі, лише той джура мусів бути шляхецького роду, але за часів Мазепи — це вже було одне з молодших становищ при королівському дворі.

В 1659 році повернувся І. Мазепа до Польщі.

Він був високо-обдарованою (писав вірші, грав на кобзі, знався на мистецтві) сильною індивідуальністю, був европейцем у найкращому розумінні цього слова, освіченим, вихованим і лицарським. Пізнійше, коли вже І .Мазепа був гетьманом, його відвідав француз Жан Балюз, що знав його ще за тих часів, коли Іван Мазепа був при дворі польського короля, і власне він занотував у своїх записках, що за часів своєї молодости був гетьман "гарним і стрункім юнаком" і він же підкреслював його знання чужих мов. Особливо добре володів Мазепа, як ми вже казали, мовою латинською, та любив оздоблювати й ілюструвати свою мову добірними латинськими цитатами й висловами.

Від 1659 року був Іван Мазепа при польському королі.

Літом 1663 року він супроводив польського короля в його поїздці на українські землі, що тоді належали до Польщі. В околицях Білої Церкви покидає Іван Мазепа польського короля і за його згодою лишається при хворому батькові.*) По смерти батька затверджує польський король Івана Мазепу на становищі підчашого, на якому він лишається де-який час.

Року 1669 вступає Іван Мазепа на службу до українського гетьмана "козака з діда-прадіда" — Петра Дорошенка.

Таким чином перебування на королівській службі сприяло закінченню й вивершенню освіти майбутнього гетьмана (перебування в Західній Европі й наука в Голяндії), набуттю двірської оглади й знання світа, а також познайомило його з політикою (ріжноманітні доручення короля, який не раз через Мазепу провадив переговори з козаками й правобережними гетьманами).

Ряд пізнійших хроністів та істориків повязує з перебуванням Мазепи при дворі короля ріжні любовні інтриги, спираючися на записки вороже настроєного до Мазепи одного з польських королівських дворян — Яна Пасека. Той факт, що фантастично-неймовірна любовна пригода описана була Яном Пасеком в його спогадах значно пізнійше, а набула популярности більше, ніж пів віку по написанню спогадів, завдяки творам Вольтера, Гюго, а потім — Байрона, може бути доказом того, що ті вигадки не стояли в жодному безпосередньому звязку з перебуванням в юнацьких роках Івана Мазепи при королівському дворі.

Можна скорше припускати, що власне період між 1663 роком і роком 1669, період, коли молодий, освічений і вродли-

---

*) Батько гетьмана, як і гетьман Хмельницький, мав два імена (Степан-Адам). Цей звичай давати по кілька імен був поширений серед української шляхти.

вий юнак жив у свому маєтку на Україні, міг бути багатий у любовні пригоди, але й це припущення поки що лишається тільки припущенням. Докладнійше відоме нам пізнійше життя гетьмана не дає підстав для того, щоб йняти віру тим історіям, а натомість вивчення ряду спроб пізніших "істориків" і письменників обтяжити, не журячися відсутністю доказів, гетьмана відповідальністю за найріжноманітнійші злочини, спроб, диктованих їх злою волею і несумлінністю, змушує нас поставитися до тих всіх "сторій" з найбільшим критицизмом. Всі вони не дають нічого для висвітлення постаті Мазепи, як гетьмана і українського патріота, а тому ми спокійно можемо залишити їх без розгляду, відмітивши хіба, що власне ті романтичні історії, зокрема образ голого юнака привязаного до спини коня, що жене степами, втікаючи від зграї вовків, забезпечив гетьманові Мазепі широку популярність серед письменників, маляpів, композиторів і навіть парижської вулиці. Західня Европа, що ще й нині майже нічого не знає про Україну (а те, що знала за його часів — давно забула), знає про істнування "козацького гетьмана Мазепи" тільки завдяки тим неймовірним історіям.

II. НА СЛУЖБІ В ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ.

Заслуговує на увагу те, що Іван Мазепа вступив на службу до гетьмана Дорошенка не в хвилину його найбільших успіхів, тільки тоді, коли становище гетьмана вже де-що захиталося. Це дозволяє припускати, що керувався Іван Мазепа не егоїстичним бажанням здобути собі становище, лише мав намір прислужитися рідній землі, підтримуючи того, хто боровся за її визволення.

Гетьман Дорошенко розгорнув широку дипльоматичну акцію і намагався втягнути в боротьбу і використати для визволення України протилежні інтереси тогочасних держав. Майже всі великі держави тих часів виявляли не аби-яке зацікавлення Україною та хотіли мати її гетьмана своїм союзником.

Іван Мазепа починає свою службу як сотник одної з сердюцьких сотень, але незабаром займає становище ґенерального осавула, а потім ґенерального писаря. Гетьман Дорошенко посилав Івана Мазепу в ролі свого посла вести переговори з Самойловичем, а потім з Кримським ханом.

Саме за тих неспокійних часів одружився Іван Мазепа з вдовою полковницею Фридрикевич, що була донькою білоцерківського полковника Половця.

Чи справді Іван Мазепа перед своєю подорожжю до Криму в характері посла гетьмана Дорошенка хотів відійти і для того

просив у нього відпустки додому — не знати, але підчас подорожі до Криму його перейняли запорожці і забрали на Січ, звідки Самойлович забрав Мазепу за допомогою пресії з боку москвинів.

По розмовах з Самойловичем, треба думати, Іван Мазепа згодився прийняти у нього службу. Самойлович вислав Івана Мазепу до Москви.

Щоб зрозуміти поступовання Івана Мазепи, слід підкреслити, що становище гетьмана Д. Дорошенка, завдяки спритній політиці московській, хитанням ласого на "дарунки" Сірка і винятково несприятливим міжнароднім обставинам, стало в ту пору майже цілком безнадійне. Усю безнадійність свого становища розумів і сам гетьман Дорошенко, мусив усе це добре знати й І. Мазепа.

У Москві Мазепа зумів зєднати собі московських бояр, які керували політикою московською в Україні, і вони його стали намовляти прийняти службу у Самойловича, що був тоді лівобережним гетьманом.

Самойлович безперечно вів шкідливу політику для України, бо був ставлеником Москви і спирався головно на московську підтримку. Звичайно, і він хотів зберегти де-які автономні права й привілеї, хоча б тому, що лише в тому випадкові міг мати якесь значіння, але про жодну самостійну українську політику він і не думав.

Іван Мазепа на службі у Самойловича міг добре пізнати методи московської політики, мало того, мусів він побачити усю глибину морального упадку козацької старшини з гетьманського оточення, яку потрапила Московщина цілковито розкласти й здеморалізувати.

Власне при дворі Самойловича мусів Іван Мазепа прийти до переконання, що смішно й думати про боротьбу за визволення України з такими помічниками. Або треба було спиратися на народні маси і з тих низів висувати нові особистості, або треба було зайнятися повільною реорганізацією і зміцненням моралі старшинської верстви. Усю важкість першого шляху мусів розуміти І. Мазепа краще за будь-кого іншого. Власне, завдяки своїй освіті, він розумів, що без активної участи освічених одиниць, таких, як Немиричі, Кричевські, Мрозовицькі та інші — всяка спроба збройної боротьби кінчиться поразкою. Отже, поки-що не лишалося нічого іншого, як служити "гетьману-поповичу", що був забавкою в руках московських, а про реорганізацію старшинської верстви лише мріяти.

При Самойловичеві Іван Мазепа, як один із ґенеральної старшини, стояв близько до ріжних справ і рівнож виконував спеціяльні доручення гетьмана Самойловича.

У 1682 році займає Іван Мазепа становище генерального осавула, яке займає протягом шости років.

В році 1686 підписує Московщина союзну умову з Польщею, приступаючи до протитурецької коаліції.

Гетьман Самойлович був дуже невдоволений цим кроком Московщини, а навіть перед підписанням союзу намагався вплинути на москвинів, відраджуючи його. Наслідком цього союзу був спільний невдалий похід московського й українського війська весною 1687 р. на Крим. До невдачі походу спричинилася також степова пожежа.

Цю обставину використав тодішній керівник московської закордонної політики фаворит царівни Софії — Голіцин, який був головним комендантом тих військ і шукав на кого зіпхнути відповідальність за свій неуспіх. Він спонукав українську старшину до підписання доносу на Самойловича, якого оскаржувано в тому, що наче б то він був у контакті з татарами і підпалив траву в степу.

Мазепа участи в цій, скерованій проти Самойловича, акції не брав.

Донос, у порозумінню з Голіциним підписав першим полковник Дунін - Борковський, людина надзвичайно багата і ласа до грошей,*) а крім нього старшини Солонина, Вуєхович, Кочубей,**) Райч, Лизогуб і Прокопович. Донос відіслав Голіцин до Москви, а по одержанні ним бажаної відповіді, Голіцин оточив військом московським шатро гетьмана. Потім генеральна старшина мала зорганізувати проти Самойловича "демонстрацію обурених військових" і заарештувати Самойловича. Самойловича разом із старшим сином запроторено на Сибір, а молодшого сина, за спротив підчас арешту, закатували москвини в Сєвську.

---

*) У Чернигові старі люди розповідають перекази про полк. Дунін-Борковського, який мав запродати свою душу чортові і по своїй смерти разом із своїми товаришами гулянок бешкетував і страхав мешканців міста. Нарешті, підчас одної такої появи його з гуртом інших упирів — рушив проти нього хресний хід на чолі з архиєреєм, який перестрів усю кумпанію на Красному мості (через річку Стрижень). Молитви і знак хреста зробили своє. Дунін-Борковський з товариством, кіньми і каретою провалилися і зникли. Після цього хрестний хід рушив до домовини. Відкривши тіло побачили, що воно багряно-червоне і лежить лицем до долу. Вбили тоді в нього осикового кола і закопали. З того часу він більше не зявлявся. Подія ця була вимальована на стіні у церкві. Така згадка лишилася про полк. Дуніна-Борковського.

**) Кочубей і ранійше на доручення сєвського воєводи Нєплюєва — стежив за гетьманом Іваном Самойловичем.

Москвини арештували одночасно з Григором Самойловичем: Леонтія Полуботка, Івана Сулиму, Михайла Самойловича, Данила Апостола і Григора Гамалію, але їх у Москві виправдано, однак позбавлено становищ.

Московські історики, наші москвофіли й просто підлабузники намагаються, з метою кинути тінь на постать великого гетьмана, приписати йому участь у складанню того доносу, а то й інспірування його (Борщак), але, як слушно вказував автор відомої монографії — Уманець, **не лише не може бути й мови** про участь І. Мазепи в цій брудній справі, але й взагалі аналіза редакції тексту доносу дозволяє твердити, що того доноса уклали самі москвини.

III. ВНУТРІШНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ НА ПЕРЕДОДНІ І НА ПОЧАТКУ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

За винятково несприятливих обставин дісталася Іванові Мазепі гетьманська булава! Майже всі кращі співробітники гетьмана Богдана Хмельницького або загинули від рук, якими керувала Москва, або були москвинами закатовані чи заслані на Сибір. Так скінчили полковники Немирич, Нечай, Гуляницький, Д. Виговський, Жданович, В. Золотаренко, Я. Сомко і багато, багато інших.

У всіх в памяті зберігався спогад про долю героїчних оборонців Конотопа і про безуспішність українських перемог часів Виговського і Дорошенка.

Українська старшина, а краще сказати — та її частина, що пішла "для лакомства нещасного" на співпрацю з ворогом і тому займала становища та багатіла, бачила наочно, що ті, які дбали про добро українського народу, згинули марно і безславно, а лише ті, що підлабузнювались, що думали тільки про себе і "за шмат гнилої ковбаси" готові були продати дві матері і батька на додачу, — ті жили в розкошах і в гонорах!

Свідомість того стану річей утворювала атмосферу, в якій чудово могли діяти московські воєводи, але в якій і думати не можна було про активну боротьбу за визволення України!

Московщина свідомо й пляново штовхала старшину на шлях особистого збагачування і заохочувала до ступневого запровадження кріпацьких відносин. Сама Московщина була деспотичною державою, в якій панувало кріпацтво, і вже тому вона воліла, "щоб не було спокуси" московським "холопам", добиватися до встановлення таких же відносин в Україні.

До того ж московські політики чудово розуміли, що ефективний спротив московській загарбницькій політиці може ста-

вити українська старшина, лише спираючися на власний нарід, на військо козацьке і на Запоріжжя. "Даруючи" ласкаво українській старшині українські землі та ще й заселені вільними людьми, москвини тим самим зручно вибивали ґрунт з під ніг української старшини і та ставала цілком залежною від підтримки й ласки московського уряду. Замість боротися за національно-політичні "привілеї і вольності", як щось належне, мусіла та старшина, позбавлена підтримки свого народу, ізольована і зненавиджена, **жебрати** тих "привілеїв", але вже як ласки у чужої влади.

Таке становище потрапила утворити Московщина в Україні вже за Дорошенка, а гетьманування Самойловича вкрай здеморалізувало ту старшину, яка коло нього гуртувалася.

Іван Мазепа був свідомий трагедії, яку переживав покинутий і осамітнений гетьман Дорошенко, людина безперечно ідейна і здатна на самозречення, що випробувала всі можливі способи звільнення України, що намагалася втягнути в державне будівництво не лише старшину, але й народні маси, що частійше за всіх інших скликала козачі ради, що дослуховувалася до голосу освічених верств і щиро прагнула опертися на власний нарід і для нього все ставила на карту, — а проте залишилася сама, покинута, зацькована. У хвилину відчаю, як оповідали про Дорошенка, він думав сісти на бочку з порохом і, запаливши її, так трагічно закінчити свої змагання!

Пізніше Мазепа за свого урядування під проводом Самойловича міг добре придивитися до ґенеральної старшини, міг пізнати її еґоїзм, продажність, інтриґанство та моральний занепад.

А разом з тим І. Мазепа чудово розумів, що повторення зриву Хмельницького, цим разом проти Московщини, було засуджене на неуспіх без активної участи і орґанізаторської праці **освічених** (старшинських) верств і Церкви

Майбутній гетьман розумів, що за таких обставин найменше необережне посунення гетьмана могло довести тільки до його особистого упадку.

Сказане визначило політику Мазепи вже від першої хвилини його обрання і тому не можемо погодитися з закидом, який зробив Мазепі І. Крипякевич, пишучи: "Мазепа не вмів, чи не хотів здобувати собі щирого послуху й популярности в масах, а це остаточно помстилося" ("Велика історія України", стор. 513)

Не може бути й мови ані про брак "уміння", ані про брак "доброї волі", тільки про повну, цілковиту неможливість щось зробити в тих невимовно важких обставинах. Але вертаймося до справи обрання нового гетьмана після усунення Самойловича.

IV. ОБРАННЯ І. МАЗЕПИ І ПЕРШІ КРОКИ.

Ґоліцин дав до зрозуміння, що він годиться, щоб кандидував на гетьмана як Дунін-Борковський, так і Мазепа. На скликаній 25 липня 1687 року недалеко річки Коломаку військовій раді, на яку було допущено не більше 2000 козаків, військо обрало величезною більшістю голосів на гетьмана І. Мазепу. Цей вибір треба пояснювати величезною перевагою Івана Мазепи над другим кандидатом, перевагою не лише в ділянці освіти, але й розуму, досвіду та патріотизму.

Де-хто з хроністів розповідає про те, що наче б то Ґоліцин жадав з того, хто буде гетьманом, хабаря у висоті 10.000 карбованців і що наче б то Мазепа такого хабаря погодився дати і виплатив ту суму, позичивши від Дунін-Борковського. Існують дві відмінні редакції цього оповідання й ні одна з них властиво не заслуговує на довіря, хоча незаперечним є, що Ґоліцин таку суму одержав від гетьмана Мазепи рік по обранню його на становище гетьмана. Однак тут слід згадати, що від гетьмана Мазепи крім того одержував він ріжні коштовні "дарунки", як рівно ж одержував їх пізнійше й цар московський Петро І. Як видно з документів (""Малоросійской Колегії", Дела за 1689 г., номер 17), Ґоліцин діставав від гетьмана Мазепи "дарунки", які разом досягали 20.000 рублів.

Козацтво розуміло, що всі ці перевороти й зміни обертаються на шкоду Україні та її народові, і було обурене на старшину за те, що вона йшла на руку москалям, була знаряддям у московських руках, продаючи за особисті користи свою Батьківщину. Були й інші причини (соціяльного характеру) крайнього невдоволення козацтва на старшину.

Не минуло й тижня від увязнення Самойловича, як вже почалися бунти у війську і по полках. Діставалося особливо тим, хто користався ласкою у Самойловича й тішився його приязню. Ці розрухи скерувалися головно проти старшинської верстви та її особливо зненавиджених представників. Розрухи мали кривавий перебіг. Напр., у прилуцькому полку, козаки вкинули свого полковника й свого полкового суддю у вогонь і засипали їх землею, а і в інших полках не ліпше діялося. Оренда, захоплювання старшиною козацьких земель, намагання обернути козаків, що не були внесені до реєстру, "у послушенство", несправедливі суди — все це тепер пригадувалося в кривавий спосіб.

Новому гетьманові випала невдячна роля бути особою, з наказу якої ліквідуються бунти і вибухи, здебільша узасадненого козацького гніву. Та перед гетьманом не було іншого шляху: він мусів приборкати бунтівників, а щойно тоді міг обережно взятися за якісь заходи, які б обмежили старшин-

ську сваволю. Та й ці заходи не могли бути радикальними, бо, самозрозуміло, московська влада могла лише підтримувати старшинські забаганки, що деморалізували нарід і вносили розбрат, а не заходи, які могли б зміцнити народній організм. Та й гетьманська влада стала по цьому обранню ще меншою.

Ми знаємо, що кожні нові вибори використовувала Московщина до все нових і нових обмежень суверенних прав України. Використала, звичайно, Московщина і ці вибори, ініціятором і головною пружиною яких був Ґоліцин, що мав тут же до диспозиції московську армію. Не дивниця отже, що та "військова рада" підвищила військові ранґи всім, хто брав участь у змові проти Самойловича, а в "статті", що підписувалися новим гетьманом, внесено дальші обмеження гетьманської влади, позбавляючи гетьмана права без згоди Московщини призначати чи усувати ґенеральну старшину, позбавляючи права безпосередніх дипльоматичних зносин з чужими державами, а з другого боку заборонено без згоди Москви обирати гетьманів. Резиденцію гетьманську перенесено ближче до московського кордону (до Батурина), де мав стояти "для охорони гетьмана" полк московських стрільців. При гетьмані, для наглядання за ним, стало знаходився московський полковник Ізмайлов.

Одночасно обмежено кількість сталого українського війська (реєстрових) до 30.000. Там же зобовязано старшину **тайно дбати** про підтримку мішаних українсько-московських шлюбів. Тут ясно визначено московську асиміляційну політику, яка велася вже й за Самойловича. Згідно з пунктом XIX зобовязувано було старшину "народ малоросійскій всякімі мірами і способи с вєлікоросійскім народом соєдінять і в нєрозривноє і крєпкоє согласіє пріводіть супружєством і іним повєдєніем... і нікто б такіх нє іскушал, што малоросійскій край ґетманскаґо реґіменту". Отже цим пунктом також заперечувано окремішність української державної орґанізації.

Старшину наділено новими маєтностями і заохочувано до збільшування ріжних обтяжувань поспільства.*)

Той стан, до якого довела свідомо Україну Московщина був причиною, чому новий гетьман в жодному разі не міг зважитися на те, щоб викликати невдоволення розбещеної й здеморалізованої старшини жодним заходом, який би таке невдоволення міг викликати. Не міг рівнож якимись необережними своїми словами чи наказами викликати недовіря у москвинів, бо лише за підтримкою москвинів міг не бути іграшкою в руках тої ж старшини. Жодної сили іншої, на яку він міг

---

*) Див. примітку ч. 1 в кінці книжки.

спертися, ще не існувало. Її ще треба було спробувати створити.

Гетьман Мазепа знав про твердий намір москвинів продовжувати боротьбу з Кримом і про їхні пляни краще підготуватися до нової акції. Тому, хоча безумовно і Мазепа розумів, що цілковита поразка татар за тих обставин була не на руку Україні, проте мусів підтримувати московські пляни й здійснювати доручення будування лінії укріплених городків вздовж татарсько-українського кордону. Ця акція викликала слушне невдоволення у запорожців, тим більше, що в закінченому Новобогородському городку розміщується московська залога і москвинів же спроваджується туди в характері кольоністів. **Це є початок московської кольонізаційної політики,** яка має, крім інших завдань, ще й завдання відтяти Україну від Чорного моря і від контакту зі світом.

Гетьман не може, звичайно, перешкодити цим московським намірам і лише, щоб зєднати собі запорожців, які не розуміють усієї безвихідности становища, запевняє кошового, що це лише тимчасове укріплення,*) а при цьому передає запорожцям великий грошевий дарунок. Нічого іншого зробити гетьман не в стані, а будь-які ексцеси з боку запорожців за тих обставин могли принести лише жертви і поглиблення безкадійности.

Новий похід московський (1689), в якому мусить брати участь і 50.000-не українське військо, кінчається з вини Ґоліцина нічим, що не перешкодило останньому влаштувати урочистий свій вїзд до Москви в ролі переможця. Безперечно, Ґоліцин для надання більшої урочистости свому власному вїзду в Москву, хотів, щоб у ньому взяв участь і гетьман Мазепа з козацькою старшиною і пишним почотом, але це бажання Ґоліцина вийшло на користь гетьманові Мазепі.

Гетьман Мазепа, завдяки тому, в супроводі ґенеральної старшини і великого почоту опинився в тих рішаючих днях у Москві, де саме тоді відбувся державний переворот. Ґоліцин закінчив карєру на засланні, владу захопив у свої руки молодий цар — Петро, а гетьман Мазепа, який, як ми вже казали, відзначався не лише дипльоматичними здібностями, але й якимсь винятковим вмінням зєднувати собі людей, використав своє перебування там на те, щоб побачити нового царя і підчас короткої розмови забезпечити собі на довгий час його прихильність, яку він потім поглибив і зміцнив.

Тоді ж старшина дістала цілий ряд нових "надань" і маєтків.

---

*) Року 1700 перейшло воно під управу Гетьмана.

Тимчасом в Україні було далі неспокійно. Ми знаємо, що бунти і розрухи виникли в Україні ще перед обранням Мазепи на гетьманство і що йому довелося почати своє гетьманування з придушення тих розрухів. Одною з причин незадоволення козацтва були шинки, які ставила козацька старшина, одночасно обмежуючи хатній виріб горілки. Гетьман Мазепа після приборкання бунтів ще в 1688 році своїм універсалом забороняє козакам шинкувати, бо, мовляв, "рицарському чину з тих шинкарських промислів діється нагана", а тим, хто не послухає, погрожує усуненням з реєстрів козацьких.

Крім того гетьман Мазепа робив уже на самім початку деякі кроки і в напрямку обмеження старшинської сваволі в праві використовування праці поспільства. Однак, як ми вже казали, він не міг відразу виступити з рішучими заходами.

Наслідком того неспокої і розрухи невгавали, а підчас довгої відсутности Мазепи, спричиненої його подорожами й перебуванням у Москві, наказний гетьман Вуяхевич не міг собі дати ради. В порозумінню з старшиною писав він до Москви гетьманові, щоб той скорше вертався, взявши з собою на допомогу ще й московське військо.

Москвини, природно, знали про це бажання Вуяхевича і старшини, але гетьман **не звертався до них** і вирушив до Батурина без московського війська, а прибувши в Україну негайно **написав до Москви, що всяка присилка московського війська є зайва,** бо він, мовляв, бачить усюди лад, послух і спокій.

Гетьман не поділяв погляду старшини, яка хотіла удержувати бажаний їй лад терором, спираючися на чужу військову силу, тільки навпаки, хотів усунути ті причини, які викликали бунти.*)

До таких причин в першій мірі належало стремління старшини до загарбування чужих, козацьких і селянських земель собі на власність. Старшина знала, що після повстання Хмельницького і усунення поляків з України, козаки займали вільно ті землі, які належали полякам, і користалися ними за згодою всього українського народу, як власними. Знала вона також, що дрібнійше козацтво і поспільство уважало свою власність

---

*) Самозрозуміло, що, як московські джерела, так і московські та москвофільські історики (напр. О. Оглоблін на стор. 18 і 19 першого видання своєї праці про гетьманування Мазепи і на стор. 119-120 нового видання) дуже спритно приписують Мазепі керування "карними відділами", які жорстоко мстилися на селянах учасниках розрухів 1687 року і нібито з наказу гетьмана — ламали їм руки й ноги та відрубували голови, а також просто грабували селян.

за правом признану і не дбало здебільшого про формально-правне закріплення цієї власности за собою. Вивідуючи про ті чи інші земельні простори, формально не закріплені за новими власниками, виєднувала старшина собі або у гетьманів або й у москвинів "надання" тих маєтностей собі на власність. Після цього такий новий власник починав трактувати вільних селян, а де-коли й козаків, що тими землями володіли, як підданих і домагатися від них "виконування повинностей".

Москвини охоче підтримували в цьому старшину, мало того, вони не хотіли гуртом підтвердити майбутні гетьманські надання чи акти куплі землі, щоб кожного разу окремо, вижебруючи у москвинів підтвердження цих надань, старшина мусіла їм вислуговуватися.

В цілій цій московській політиці й була та перешкода, з якою мусів рахуватися гетьман Мазепа, стремлячи до охорони козацтва і поспільства від захланности і зазіхань старшини. Однак гетьман робить усе від нього залежне, щоб оборонити нарід. Зокрема гостро виступає в свому універсалі проти описаної нами практики старшини. **У 1691 році видає гетьман універсал, яким підкреслює безсумнівні права козацтва і селян на ті землі, що їм дісталися за Хмельниччини,** і забороняє старшині й манастирям накладати на козаків додаткові тягарі та силувати до праці. Про всякі подібні утиски наказує полковникам негайно його повідомляти для покарання винних.

У випадку ж, коли старшина, читаємо в універсалі, "вивідуючи о давніх ґрунтах, полях і сіножатях панських, яките за лядское держави при дворах бивали, а од першое войни славное памяти гетьмана Хмельницького пришли под область козацькую, сміють оние от козаков стнимати й приворочати під свою владу" — наказує **того не допускати,** а коли й згоджується на признання де-яких давніх панських земель старшині, **то лише після докладного ствердження,** що ті землі справді "пусто, а не в поділу й заживанню козацтва знайдовалися.".*)

Становище гетьмана Мазепи в цій справі ясне, і за тих складних і важких обставин більш нічого гетьман зробити не міг!

---

*) Уривки з універсалу гетьмана Мазепи з 1691 р. в перекладі:

"Нам стало відомим, що де-які духовні і світські особи, що з ласки царя і нашої дістали маєтки, не уважають на місцеві українські звичаї й лад, який завело козацтво. Вони... тяглих селян без міри обтяжують повинностями, а козаків приневолюють іти в селяни, або викидають їх з маєтків. Де-які пани, довідавшись, що та чи інша козача земля була за Польщі панською, забирають цю землю собі.

Таке поступування панів противне і військовому праву і нашій гетьманській волі."

Другою причиною невдоволення було обтяжування людей, що сиділи на старшинських землях віддавна і дістались старшині разом з "наданою" землею, підданськими обовязками.

Гетьман і в цій справі не мав вільної руки, бо мусів рахуватися з московською політикою, чого, звичайно, козацтво не розуміло, і тому, напр. запорозький кошовий Гусак дорікав Мазепі в листах, що на Гетьманщині "кому й не треба і той завів собі підданих, щоб йому сіно й дрова возили, в печах палили, стайні чистили." Однак і той, хто так дорікав Мазепі, визнавав, що "Хто по милости військовій знаходиться в старшині генеральній — такому можна і підданих мати, нікому не досадно. Так і за небіжчика Хмеля бувало." Та це були піддані не особисті, а такі, які мали повинності до особи, що займала становище, піддані рангові.

Гетьман в цій справі хотів усталити лад і норми, а тому вимагає в свому універсалі з року 1691, "щоб ніхто з власників **не мучив великими роботами й видуманими поборами** людей, але щоб володіли ними в міру, а не понад міру накладали, й щоб задовольнялися обиклими повинностями". Що звав гетьман "володінням в міру", видно також з універсалу, виданого значно пізнійше, бо аж в 1701 році, в якому гетьман визнає право жадати від підданих роботи не більше двох днів на тиждень і пів осьмачки вівса річно від "робочої тварини". Жодних інших повинностей не вільно накладати. В універсалі з 1692 року грозив гетьман Мазепа старшині й шляхті карами за утиски і накладання нових тягарів. Де-яким з полтавських державців **за таке надмірне обтяжування гетьман відібрав маєтки,** а сотник Верківський одержав нагану за збільшування повинностей посполитих. Тоді ж зменшено було всюди панщину, яка була наложена самовільно, до двох днів тижнево. Гетьман дбає про добро селян. Так напр. у 1689 р. виступив гетьман з нагоди будови Новобогородської твердині перед царатом в обороні селян, яких хотіли москвини вжити до безплатної праці при будові. Гетьман писав: "На посполитих вже і так наложено завеликі тягарі... більше тягнути з селянина не можна!"

Ми вже вказували на те, що не лише більше зробити не міг гетьман з огляду на політику Москви, а й того не завжди міг допильнувати, чого сам вимагав універсалом. Це не перешкоджає московським історикам нині намагатися всякими можливими способами вибілювати москвинів і скидати всю відповідальність на старшину та гетьманів (напр. В. Мякотін "Очєркі соціяльной історіі Украйни" т. I-III, Прага, 1924 р., або знова "Вєлікая Рєформа" т. I, Москва, 1911 р.) Тимчасом Мазепа робив усе для тодішніх обставин можливе для облегшення тягарів, для стримання жадібности старшини і консолідації укра-

їнського народу. Однак він мусів бути обережним, коли хотів у майбутньому визволити Україну з московського ярма. Та чи вже тоді хотів того Мазепа?

V. ПОЛІТИЧНЕ "ВІРУЮ" ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ І ЙОГО ПОЛІТИКА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ГЕТЬМАНУВАННЯ

Московські історики і ті "малоросійські", які наслідком свого москвофільства ставляться з ледве прихованою ненавистю до гетьмана Мазепи, щоб кинути на нього тим більшу тінь, з особливим запалом доводять, що гетьман Іван Мазепа протягом довгих років свого гетьманування був найщирійшим і найвірнійшим прихильником Москви. Така теза з одного боку, робить т. зв. "зраду" тим "чорнійшою", а з другого, — подекуди московських політиків, які таки не пізналися на політиці Мазепи, які не вміли її розгадати, виправдує від закиду немудрости і недалекозорости.

Доводити, що Мазепа був прихильником Москви, або бодай вірним слугою, тим легше, що гетьман не лише сам, щоб не розкрилися його пляни, вживав заходи до того, щоб всіх переконати довкола у своїй відданості Москві, але й знаючи, в що обернулася українська старшина, знаючи її своєкорист-ність, егоїзм та інтриганство, ховав свої наміри і почування у найглибшій таємниці. Навіть найближча до нього людина — генеральний писар Пилип Орлик, як це він стверджував уже ставши гетьманом, до останньої хвилини не знав нічого конкретного про пляни і заходи гетьмана Мазепи. Найближчі люди де-коли лише чули якісь вислови гетьмана, якісь кинуті ним думки, які однак важко було сконкретизувати, бо гетьман кидав їх або щоб почути думку інших, або щоб вони згодом і то непомітно діяли й кільчилися в свідомості української старшини.

Ми могли б, отже, не мати взагалі жодних доказів того, що гетьман не був тим, за кого сам себе подавав, коли б не збережені в архівах "обтяжуючі" матеріяли з доносу Кочубея. Серед тих матеріялів є вірш надзвичайно важливий для зясування поглядів Івана Мазепи, автором якого є гетьман Іван Мазепа.

Тут треба згадати, що гетьман Мазепа був надзвичайно обдарованою людиною і в додатку до вже згаданих якостей розумівся на мистецтві і взагалі його любив, сам грав добре на бандурі та відзначався поетичним хистом, який виявлявся не лише в тому вірші, про який мова, але й в його листах до Мотрі, що зберегла їх доля. Техніку віршування за тих часів

вивчали в Києво-Могилянському Колеґіумі і його вихованці повинні були вміти віршувати.

Вірша Мазепи, якого текст далі подаємо, де-хто зве "думою", а де-хто "піснею". Написаний був цей твір, як подають дослідники, ще в 1685 році,*) це б то за тих часів, коли автор ще не був гетьманом, тільки ґенеральним осавулом.

На це, що автор не був ще гетьманом, вказують також і тих вісім рядків вірша, які М. Грушевський у своїй "Ілюстрованій історії України" пропустив (одначе позначивши крапками цей пропуск), а якого часто пропускають тепер, не відмічаючи нічим того пропуску. Пропуск вигідний, звичайно, для наших москвофілів.

Тому, що в найновійших виданнях текст вірша спотворений, а недбальство авторів, які часто передруковують його з непевних джерел, спричиняєтья до повстання і ширення "нових редакцій", подаємо далі повний текст:

"Всі покою щиро прагнуть,
А не в єдин гуж всі тягнуть.
Той направо, той наліво,
А всі браття — тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І речами керувати.
На корабель поглядимо,
Много людей налічимо,
Однак стерник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчулка бідна матку має
І оное послухає!
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єдин живет із погани,
Кличе: "Сюди, Отамани!
Ідім Матки рятовати,
Не даймо їй погибати!"
Другий ляхом за грош служить,

*) Але Уманець в своїй моноґрафії "Гетьман Мазепа" подає, що Кочубей зізнав на допиті, що одержав текст "Думи" від архімандрита Нікона, більш десяти років тому.

По Вкраїні і той тужить:
"Мати моя старенькая?
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Ґди аж по Дніпр туркам дали,
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в конець сил не міла!"
Третій Москві юж голдує
І їй вірно услугує.
Той на Матку нарікає,
І неволю проклинає:
"Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!
От всіх сторон ворогують,
Огнем-мечем руйнують.
От всіх немаш зичливости,
Ані слушной учтивости:
Мужиками називають
А подданством дорікають".
Мати моя, старенькая,
Чом ти вельми слабенькая,
Чом ти братов не учила,
Чом от себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати,
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю:
"Гей панове-єнерали,
Чому єсьте так оспалі?
І ви панство полковники,
Без жодної політики,
Озьмітися всі за руки,
Не допустіт гіркой муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!"

Як ми вже казали, цілі вісім рядків "Думи" пропущено в "Ілюстрованій історії України". Пропущені ось які рядки:

"Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенькая,

Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати,
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю."

Цей уривок доводить наочно, що Іван Мазепа розумів, що український нарід, Україна, не молодий дебютант, а стара нація, що має за собою історію, але, що її сила дуже підупала. Розумів Мазепа і те, що багато його "братів" (козацької старшини і шляхти української) "не навчила"мати-Україна бути її синами і "від себе пустила". І ось тому Мазепа, який ще тоді, як писав цю "Думу", й гетьманом не був, був "сам". Не маючи влади і сили, не може Україні допомогти, може лише "заволати", звертаючися до старшини, до провідників військових "Гей, панове-єнерали..."

Отже, як бачимо, ці вісім рядків є важливі і випускати їх не вільно.

Текст "Думи" в цілому ясно доводить, що гетьман Мазепа був патріотом-державником, який мріяв про обєднання всіх сил для збройної боротьби з усіма ворогами України (турками, поляками і москвинами) та про цілковите визволення матері України.

Та ж "Дума" доводить, що гетьман Мазепа передумовою такого визволення уважав зєднання всіх сил українських і орієнтувався в першу чергу на власні сили.

Досвідчений політик і дипльомат розумів, що єдиною ґваранцією незалежности є власні сили, а шляхом — збройна боротьба!

Але служба у польського короля, доручення його до провідників козачих, дипльоматичні зносини гетьмана Дорошенка і стосунки з москвинами навчили Мазепу одної істини: важко знайти доброго союзника, це-б-то державу, якої інтереси на довшу мету зб'галися з інтересами України, зате легко мати запевнення в приязни від тих, хто потребує ослабити хвилево для якихось власних цілей свого сусіда (в даному випадку — Московщину), часто хоч би для того тільки, щоб сторгуватись з нею і більше виторгувати. Ця "наука" була цінною наукою, і коли напр., гетьман Мазепа в 1689 році відхилив пропозиції польського короля Яна Собєского перейти на бік Польщі, зроблені гетьманові в Москві через Невіля, — то це було не наслідком симпатії до Москви, тільки наслідком тої "науки", наслідком розуміння справжніх цілей польської політики і наслідком свідомости непідготованости здеморалізованої і розєднаної старшини України до ролі самостійного політичного чинника.

VI. ПОВСТАННЯ "ПЕТРИКА" (ПЕТРА ІВАНЕНКА).

Можна, однак, припускати, що козацькі розрухи, невдоволення старшиною, невдоволення Запоріжжя тим, що діялося на Гетьманщині, могли викликати у гетьмана певні, малоузасаднені, слабенькі надії на можливість, як за Хмельницького, почавши повстання з Січи, підняти до збройної боротьби цілу Україну і нарешті відновити втрачену державність.

Та Мазепа мусів розуміти, що шанси на успіх такого загального повстання за тих обставин були значно менші (а може навіть зникомо малі), ніж ті, які існували за Хмельницького.

В "Думі", в настроях гетьмана і бажанню визволити свій нарід можна знайти докази того, що все ж така перспектива, не зважаючи на всі "проти", могла бути для нього надто спокуслива. Враховував він і те, що послідовна московська політика, скерована проти Криму, робила з татар більш певного союзника.

Але, з другого боку, всі "проти" були такі поважні, що гетьман з певністю міг уважати немудрим особисто заанґажовуватися у таку спробу, невдача якої перекреслювала всі інші можливості. І не вигадана "полтавська опозиція", тільки сам гетьман, імовірно, був ініціятором інсценізації втечі "Петрика", який в 1691 році зробив спробу підняти українське повстання в опертю на Січ і татарського хана.*)

Канцелярист гетьманської канцелярії — Петро Іваненко, людина освічена, енергійна і талановита, що був споріднений з Кочубеями, жонатий, мав у Батурині власний дім і вважався за людину статечну, був не поганим кандидатом на провідника і орґанізатора такої справи, і є підстави думати, що був небожем Мазепи.

Виїхав він формально в службову поїздку в лютому 1691 р. — мав передати гетьманські листи й царські дарунки полтавському полковникові. Приблизно місяць пізнійше опинився П. Іваненко на Січі і навіть став там за писаря. Він не виступав початково проти Мазепи (є докази, що в певних випадках навіть запевняв, що діє з його доручення), але почав аґітувати за повстанням проти Москви і союз з Кримом. Петрик казав: "Я стою за посполитий нарід, за самих бідних і простих. Богдан Хмельницький визволив нарід з неволі лядської, а я хочу визволити його від нової неволі — від москвинів і своїх панів."

---

*) Величко твердить, що повстання Петрика було інспіроване Мазепою.

"Я, пане кошовий, горло своє ставлю — веліть мене на сустави порубати, коли вся Україна від самої Полтави почавши, не поклониться тобі, — аби тільки хоч шість тисяч Орди взяв, тай ходім!"

Не можемо мати певности, чи наведені слова були цілковито автентичні, як і цілість, з якої вони взяті, бо маємо й інше насвітлення того, як Іваненко намовляв запорожців до виступу. Він подавав себе за приятеля голоти, але сам аж ніяк до голоти не належав. Ми не можемо знати, чи він просто бажав тим притягнути безперечно більш рухливу і охочу до ризика голоту, чи в тому крилося й щось інше.

Та часи вже були не ті, і Січ, як цілість, не послухалася намов Петра Іваненка. Запорожці, цей праобраз сучасної демократії, "крутили". З усім кошем — не пристали, мітінґували і сварилися. Як пише Костомаров, запорожці, у відповідь Троцинському — посланцеві Мазепи кричали: "Нехай хан нам дасть плату і коней, то ми будем служити і кримській державі", торгуючи з Кримом "ми з солі та риби будемо ситі і пяні".

Звичайно, що до Петрика пристала лиш частина, потім пристали й склали присягу всі, потім змінили свою постанову, потому — знову і т. д. Коротко: за рік з гаком змінилося 8 (вісім) кошових і стільки ж орієнтацій! Природно, що спираючися на такий елемент, Петрик виграти не міг, це побачив відразу Мазепа і відсунувся від цієї справи, але певно добре затямив собі цю практичну лекцію і більше не пробував опиратися на такі здеморалізовані маси.

Як ми вже казали, він літом 1692 року дістав згоду січової ради набирати охочих з поміж козаків-запорожців та допомогу від хана, який послав трохи татар під проводом калги. Такий зворот справи спричинився вже на початку до того, що охочих знайшлося не надто багато, а кошовий Гусак обмежився до гострих листів з докорами, які він вислав гетьману Мазепі, в яких, проте, одночасно запевняв, що він із запорожцями не підтримають цієї акції П. Іваненка.

Як стверджував пізнійше писар Петрика на допиті, Петрик мав якісь листи від гетьмана Мазепи до кримського хана. Тоді досить поважна ґрупа старшинська на чолі з Жученком (полковник полтавський), митроп. Ґедеоном, Полуботком, Артимовичами і Кочубеями прихилялись до спілки з татарами проти Москви. **Мазепа більше місяця покривав** втечу Петрика перед московським урядом так, що пізнійше мусів з того виправдуватися. Не слід нехтувати й тим, що Петрик склав умови з татарами не від свого імени, а від імени уряду "Князівства Удільного Київського, Чернигівського і всього війська Запорожського і городового народу по обох боках Дніпра живучого

і жить маючого." Хоча вся справа велася в глибокій таємниці, однак дослідники (згадані вже вище та **Яворницький** і інші) стверджують, що є підстави вважати Петрика виконавцем волі Мазепи. Коли так, то це була спроба Мазепи ще року 1691-го здобути незалежність Україні, спираючися на маси та Запоріжжя.

Коло пів тисячі запорожців під проводом Василя Бузького, що згодилися піти з П. Іваненком, пристали наче б то без відома кошового. Бузький тому не одержав полковницьких клейнодів. "Петрик" і татари спинилися на Камяному Затоні і зараз же там на скликаній раді обрано П. Іваненка гетьманом, а калга вручив йому гетьманську булаву, бунчук та корогву.

Прикордонні українські містечка й села без спротиву піддавалися Петрикові, тільки обсаджений москвинами й москвинами ж заселений Новобогородськ — не піддався, а Петрик його не міг без артилерії взяти і мусів лишити позаду.

Дійшовши до Маячки, послав він заклик до полтавців перейти на його бік. Але часи були не ті, та й усі знали, що з Петриком є тільки жменька війська, а московські сили, з якими довелося б боротися, були не малі. Певно тому відповідь з Полтави надійшла гостра, відмовна.

Гетьман Мазепа бачив, що з повстання нічого не буде і мусів вислати проти Петрика війська, бо заховуватися пасивно він не міг, тим більше, що й москвини вже запитували його, чому він відразу не алярмував Москву і не повідомив про все, що сталося і готується.

Татари, почувши про наближення гетьманських військ, втікли, і тоді не лишилося нічого іншого Петрикові, як відійти до Перекопу.

Тимчасом в Криму прийшов до влади хан Селім-Ґерей, що свого часу був союзником Дорошенка. Петрик поїхав негайно до нього. Тут цікаво згадати, що московський представник при Кримському уряді в реляції до Москви, подібно, як згадуваний вже писар Петрика, запевняє, що Петрик привіз і доручив ханові тайного листа від гетьмана Мазепи та казав визначним татарам з оточення хана, що діє з доручення гетьмана.

Як ми вже згадували, Петрик склав умову з татарами не від свого імени, а від імени "Князівства Удільного Київського, Чернигівського і всього війська Запорожського і городового народу по обох боках Дніпра живучого і жить маючого".

Таке означення "української сторони" вказує на цілковиту імовірність припущення, що Петрик діяв початково в імени гетьмана (на що доручив ханові уповноваження), а також доводить, що і повстання трактували його організатори не як соціяльний рух, тільки як нову спробу відродити в цілості суверенну київську державу наших предків.

З другого боку було відомим, що в своїх перших універсалах Петрик не виступав проти гетьмана, а лише проти Москви, відомо також, що гетьман про це повстання кілька місяців не повідомляв москвинів, аж поки вони самі не запитали про нього. Щойно тоді відписав московському урядові гетьман Мазепа, наче канцелярист Петрик "вкрав" у нього з канцелярії "якісь папери" та й втік.

Мазепа міг припускати, що Москва могла довідатися про його тайного листа до хана, а тому на всякий випадок хотів себе забезпечити, щоб можна було твердити, що був украдений з канцелярії аркуш паперу з гетьманською печаткою, але зміст написаний був самим Петриком потім.

Далі відомо, що коли вже нарешті мусів гетьман на домагання Москви і частини старшини виступити проти Петрика, то так посувався, що ні разу не натрапив на війська Петрика. Нарешті відомо, що родина Петрика жила в Гетьманщині спокійно і не мала з боку Мазепи жодних неприємностей.

Однак новий похід Петрика (1693), підтриманий більшими татарськими силами (до 30.000), рівно ж закінчився невдачою. Запорожці, до яких звернувся Петрик, пишучи: "Не спокушайтесь, браття, що московські царі присилають вам червінці. Не туліться до Москви . . . вона робить з вами те саме, що вже попереду робила з тими, кого ще перше прибрала в свої руки...", — не приєдналися до нього. Петрик вже 15 січня наблизився до Переволочної, та вона йому не піддалася. Петрик рушив на Полтаву, але татари, почувши, що посуваються назустріч гетьманські війська, втікли.

Мазепа, звичайно, мусів подякувати Січі листом за невтральність.

Коли в 1695 році москвини знова пішли походом на Крим (з ними, звичайно, мусіли виступати й українські війська), то на Україну рушила татарська орда, а з нею був і Петрик, однак його універсали не мали впливу, і коло нього створився тільки маленький козачий загін.

Це, природно, не може бути доказом будь-яких промосковських настроїв українців, — тільки свідчило про те, що не лише політики, але й народні маси бачили наочно, що за таких обставин немає найменшої змоги виграти боротьбу з Московщиною. До чого ж веде безуспішне змагання, всі знали, бо від часів такої кривавої боротьби, яка принесла Україні лише ослаблення й руїну, не минуло навіть і 20 років!

Нарід ненавидів москвинів, але й знав, що треба не лише вибивати з твердинь московські залоги, не лише доведеться боротися з московськими військами, які надтягнуть з Московщини, та її союзниками, але й здеморалізована старшина буде зраджувати, хитатися, а то й явно тягнути за Москвою. На

єдиного ж спільника — татар, не можна було поважно числити. Це й були причини, чому Мазепа мусів бути не лише дуже сбережним, але й навіть під натиском Москви призначити нагороду за голову Петрика.

Те, що Петрика дійсно вбив (випадково, чи поласившись на ці гроші?) якийсь невідомий (і то правобережний) козак Вечірка, якого самого тут же наче б то вбили татари, не може вважатися доведеним і певним. Те, що Петрик більш не виступає з своїми універсалами, може бути наслідком не його смерти, а цілковитої безуспішности його спроби з року 1695.

В кожному випадку немає найменших підстав відкидати тайну участь гетьмана Мазепи в акції Петрика на самому її початку, навпаки: є підстави добачити в ній дуже обережно і зручно проведену спробу переконатися, чи можливо лише з таким спільником, як татари, підняти Україну до нової боротьби з Московщиною.

Тут слід підкреслити, що цілий виступ Петрика має величезне значіння для оцінки діяльности гетьмана Мазепи. Московські і москвофільські історики, для приниження особи гетьмана Мазепи, вперто і завзято (але безпідставно) ширять погляд, немов гетьман аж до 1705 року, це б то більш 18 років, був московським запроданцем і щиро служив Московщині, а для підкріплення цієї вигадки переносять написані гетьманом т. зв. "Думи" з року приблизно 1687 на рік 1698. З тою ж метою роблять вони Петрика "противником Мазепи", "антигетьманом" (друге, незначно змінене видання праці Оглобліна "Гетьман Іван Мазепа та його доба", стор. 183).

VII. ШЛЯХОМ ОЗДОРОВЛЕННЯ, КОНСОЛІДАЦІЇ ТА ВІДБУДОВИ.

"Дума" Мазепи є одним з найбільш переконуючих доказів того, що гетьман Іван Мазепа, як і родина, що з неї походив, гаряче любив Україну і мріяв про її визволення з московських лабет.

Ставши гетьманом, Мазепа побачив, як невимовно важко здійснити ті мрії. Він одержав владу обмежену ще стислійшою московською контролею, вищу старшину здеморалізовану, згідну вислуговуватися за особисті користі й здатні продати ворогові кожного, за кого тільки той ворог схоче заплатити, країну цілковито зруйновану майже безупинною 35-літньою війною (спочатку — з Польщею, потім — з Московщиною, а потім з ними обома та їх принагідними союзниками) і мирною деструктивною акцією московською протягом 15 років на Лі-

вобережжі, яку їй допомагала вести старшина, що сама пішла на обмеження суверенности України (зафіксоване в т. зв. "конотопських статтях"). Отже, Україна, над якою номінальну владу обняв гетьман Мазепа, була зруйнована морально (ідеольогічний хаос, зміцнення штучно створених москвофільських течій, упадок чеснот і моральних норм), економічно і стратегічно (зубожіння війнами, зменшення чисельности козацького війська та його боєздатности при одночасному збільшенню кількости стаціонованого в ній війська) і демографічно (величезні втрати в населенню, особливо в південно-західній її частині). До того всього долучилося спричинене московською політикою надзвичайне штучне загострення соціяльних відносин.

Ґрунту властиво під ногами не було і, щоб мати змогу знову відновити боротьбу за визволення, треба було починати від поступової заміни "трясовини", що була під ногами, на "твердий" ґрунт, при чому це "зміцнювання ґрунту під ногами" треба було провадити так, щоб пильні московські обсерватори нічого не помітили.

Спроба зміни відносин шляхом народнього повстання (Петрик) не дала наслідків, а тому лишався цей довгий і важкий шлях.

Мазепа, знаючи, що Многогрішного допомогла москвинам знищити українська старшина, що та ж старшина приклала свої зрадницькі руки ще перед тим до знищення Немирича, Виговського, Сомка, а потім — навіть вірного Москві Самойловича, розумів добре, що йому вдасться лише тоді щось осягнути, коли йому пощастить забезпечити себе від подібного кінця, якщо йому вдасться, ударемнюючи всякі можливі спроби старшини спокусити москвинів на новий "переворот" і зміну особи гетьмана, стабілізувати "владу" в Україні і забезпечити собі можливість хоча часткового керування українським життям на довший час.

Єдиним способом, що лишався ще до диспозиції Мазепи, було викликання у москвинів **цілковитої певности,** що Москва не може знайти серед українців більш віданої собі людини за Мазепу. Ця певність мусіла бути настільки великою, щоб об неї розбилися всякі старшинські спроби захитати становище гетьмана або ж і підготувати новий переворот.

Все це визначило заздалегідь поступування гетьмана, який, з одного боку, повинен був переконувати москвинів у своїй відданості і час до часу давати якісь докази того, а з другого боку, не міг зрадити хоч би словом **ні одному** зі старшин своїх плянів і мрій.

Трудність цього шляху полягала ще й у тім, що, йдучи ним, гетьман, здавалося б, не міг сприяти наростанню анти-

московських настроїв без одночасного викликання невдоволення проти себе самого, а їх зміцнення було знову конечною передумовою можливости відновлення збройної боротьби.

Гетьман, з поданих попереду причин, мусить ряд років підтримувати московську загарбницьку закордонну політику, беручи активну участь у московських походах і військових операціях. Однак, підтримуючи закордонну політику московську, гетьман намагається використати кожну найменшу можливість скерувати московські потягнення так, щоб з того, як не користь вийшла для України, то бодай не було шкоди.

Розпочата ще за Самойловича боротьба Московщини з Туреччиною та Кримом точиться далі, і гетьман не міг би її жодним способом стримати, та він цього й не пробує. Хоча не в інтересі України опанування москвинами чорноморського узбережжя і Криму, але й не в інтересі України татарські набіги. Тому Мазепа більш прихильно ставиться до будови вздовж татарського кордону малих укріплень, аніж великих баз, які були б запорукою московського панування на півдні України.

Одночасно намагається гетьман, в рамцях цієї московської акції, зміцнювати також українські твердині і взагалі збільшувати військову міць України. Коли гетьман, напр. пропонує у 1696 році дати гроші запорожцям на будову чайок на 2000 козаків, то цим він хоче спричинитися до зміцнення військових засобів Запоріжжя. Справу збільшення й удержання в доброму стані фльоти запорожської що-року підіймав гетьман на зїздах старшини, хоча в цьому старшини виразно стояли йому на перешкоді.

Відбудовує й зміцнює гетьман українські твердині й на північному кордоні України, а ті твердині, як побачимо далі, могли відограти величезну ролю в справі боротьби за відновлення державности.

Українське військо загартовується у численних війнах, в яких йому доводиться змагатися з татарами, турками, поляками, шведами, але одночасно ті війни не лише лягли тягарем на український нарід, а й викликати ще більше озлоблення на москвинів. Сам гетьман бере участь у походах сухопутних і морських та не раз командує військом підчас боїв.

Що-до старшини, то веде гетьман таку політику, щоб, з одного боку, переконати старшину в тому, що в своїх слушних стремліннях і заходах вона завжди може числити на підтримку гетьмана, а з другого, що всякі доноси чи змови кінчаються завжди зле для тих, хто на таке пуститься.

Гетьман Мазепа чим може допомагає і сприяє розвитку промислу українського і торговлі, розвитку ремесла і забезпеченню хліборобської праці.

Розвивається виробництво поташу, скляне гутництво, розростається ліярництво, зростає кількість рудень, повстають численні фабрики паперу, ткацький промисел виростає в поважне виробництво. Одночасно наладжується експорт продуктів рільництва. Годівля і продаж волів набирає великих розмірів. При цьому слід відмітити, що за часів Мазепи не лише рільництво, але і промисловість та торгівля були в **українських** руках. Крім численних архівних матеріялів, і інших архівних-документальних даних про це свідчить також і подане далі спостереження сучасника.

На початку XVIII віку проїздив через Київ московський піп-старовір Лукянов Іван і він власне стверджує, що "...Всє мєщанє-**хахли,** всє торґовиє люді... **А стрєльцам** в ніжнєм ґородє **нє дают хахли в лавках сідєть,** только всякіє на сєбє товари в разнос продают."

Таким чином за часів Мазепи міське населення Києва було українське і міщани ще могли жити більш-менш можливо і почувалися до певної міри господарями в своїх містах.

Та гетьман не лише дбав про створення конечних передумов економічного розвитку, але з великою увагою ставився до ширення освіти, сприяв розцвіту мистецтва і культури взагалі. Гетьман Мазепа розумів, що лише нарід освічений і свідомий своєї культурної вищости матиме тверду волю скинути з себе ярмо менш культурних чужинців, до того ж він сам, як високо освічена людина, цінив освіту і знався на мистецтві.

Гетьман Мазєпа спричинився до реорґанізації (1700) Києво-Могилянського Братського Колєґіуму на зразок західньо-европейських високих шкіл, перетворюючи його у Києво-Могилянську Академію. У тому ж 1700 році засновано за допомогою гетьмана Мазепи Українське Колєґіум, середньо-шкільний заклад, в якому за шостирічним курсом навчалося понад 200 осіб. Це Колєґіум було в Чернигові.

За часів гетьмана Мазепи Академія Київська вважалася найкращою високою школою на всьому Сході Европи, і тому природним було, що в ній вчилося до 2.000 студентів, серед яких було досить і ріжних чужинців. Студенти (спудеї) походили з ріжних верств українського суспільства, бо на перешкоді навчанню в ній **не стояли** жодні станові привілеї. Викладано там природничі науки, математику, будівництво, астрономію, медицину (зокрема — анатомію) та мови: латинську, грецьку і німецьку

Самозрозуміло, що велику увагу приділялося навчанню фільософії й богословія.

Підтримував гетьман також видавничу діяльність, літературу, театральне мистецтво, малярство, ґраверство і архітектуру.

Спеціяльно щиро дбав він про українську православну Церкву і рівнож підпомагав православних Сходу. Сліди його дбайливости можемо знайти навіть в Єрусалимі, у храмі Гроба Господнього, де досі, як подав М. Грушевський, зберігається срібна таріль мистецької роботи та ґравірований на міді антимінс з його написом.

Він же фундував друковання в Алепо арабською мовою Євангелія, яке вийшло в 1708 році з присвятою гетьманові та його гербом.

Мазепа ж прикрасив Україну чудовими будовами, а серед них у першу чергу величавими церквами.

Безліч памяток нашої архітектури й мистецтва є наслідком діяльности або підтримки великого гетьмана. Зокрема слід згадати, що в 1704 році було закінчено перебудову з одноповерхового на двоповерховий будинок, будинку Академії. Коштом гетьмана Мазепи побудовано чудові під оглядом мистецьким геркви: Миколаївську — на Печерську в Києві, та "Братську" — на Подолі і церкву Всіх Святих над Економською брамою Печерської Лаври. Крім того коштом гетьмана реставровано ґрунтовно ще кілька величавих церков,*) збудовано палац у Батурині та доконано ряд менших будов.

Коли б який провідник чи володар іншого народу стільки б побудував, то з певністю дістав би назву "Будівничого", або якусь подібну. Та ми і в цій ділянці "відзначилися" тим, що в одній з найпопулярнійших історій України поспішили так "пояснити" діяльність гетьмана Мазепи на цьому полі: **"Немов щоб заглушити всякі поговірки** ворогів, що він чоловік **чужий, окатоличений "лях",** заходиться Мазепа коло величних, як на той час, будівель, головно церковних, обдаровує важнійші, найбільш шановані українські манастирі і церкви багатими розкішними будовами, образами, ріжними дорогими річами, записуючи на кождім місці перед очима й уявою народу свою побожність, прихильність українській народності і культурі..." (М. Грушевський, "Ілюстрована Історія України", ст. 367.)

Чи тоді, перед Полтавою, треба було гетьманові Мазепі, **якого рід брав активну участь у боротьбі проти Польщі, якого мати і сестра пішли в черниці,** "доводити" комусь, що він не "людина чужа", не є "лях"? У цьому можемо дуже сумніватися! Коли б сучасники гетьмана не мали до нього більш, ніж стовідсоткового довіря, **саме що-до його антипольського наставлення,** — не приятелював би з ним С. Палій, **не конспірував би з ним проти поляків,** не зверталися б до нього інші,

---

*) Разом — 12 церков. Про даровані гетьманом в Переяслав Євангелія — див. у книзі другій.

правобережні полковники по таємну допомогу (**таємну не лише від поляків — але й від москвинів**) в боротьбі з католицькою Польщею.

Наведена ж нами попереду цитата вказує на виразне бажання її автора, навіть говорячи про той рід діяльности великого гетьмана, якого незнищимі сліди до нині промовляють проречистою мовою, применшити його заслуги, кинути тінь на цю надзвичайну постать нашої історії.

Гетьман Мазепа, безперечно, хотів бачити свою Україну прикрашеною пишними будовами, хотів підняти народню гордість і почуття вартости свого народу, і своєї культури у своїх сучасників. Чи при тому хотів він рівнож увіковічнити своє імя — це не має істотного значіння. Певно й Перикл, що прикрасив чудовими будовами Атени, що сприяв розвиткові мистецтва, хотів, щоб не лише Атени були славними, але й він, Перикл записав своє імя в книгу слави.

Безперечним фактом є, що ні один з гетьманів України не зробив стільки для української культури, скільки зробив гетьман Мазепа. Під його владою Україна лівобережна загоїла свої рани, зміцніла і розвивалася економічно й культурно.

VIII. СЕМЕН ПАЛІЙ ТА ОБЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Правобережна Україна на підставі московсько-польського порозуміння залишилася під Польщею, а рештки населення її москвини (вже без порозуміння) перегнали на Лівобережжя.

Польський король Ян Собєскій відновив козаччину, а під її охороною почало поволі Правобережжя заселюватися. Це дало змогу висунутися кільком правобережним полковникам (Абазину, Іскрі, наказному гетьману Самусю), а серед них — Семену Палієві. Семен Палій, осівши в Хвастові, взявся енергійно до відбудови й заселювання землі і в цій справі дуже багато осягнув. Він пізнійше писав Мазепі: "Я застав цей край пустелею і працював біля Хвастова, мов біля свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжям... Божі церкви побудував я, прикрасив..." — і це все було щирою правдою.

В заселеній ним Хвастовщині встановлював Палій козацький устрій і зі своїми козаками ходив навіть походом проти татар та турків.

Коли земля стала загосподарованою, а жити стало там під охороною козацької шаблі безпечно, почали вертатися туди ті поляки, яких вигнало звідти повстання Хмельницького, і відбирати "свої" маєтки. З того, звичайно, повстав конфлікт між козацтвом і польською державною владою. Мало того, українці від тої хвилини, коли роздерто було москвинами й

поляками Україну на дві частини і ті частини включено до ріжних держав, мріяли про обєднання України в одне державне тіло. Тому Палій не тільки не хотів пускати поляків туди, але й в 1688 році звернувся до гетьмана Мазепи з проханням прийняти Хвастівщину під свою владу.

У 1690 році ходило шість полків гетьмана на татар спільно з козаками Палія і гетьман доручив своїм полковникам слухати порад Палія, що "будучи лицар добрий, досвідчений і вже має вправу як поступати у воєнних промислах."

У 1691 році Палій просив листовно гетьмана не забувати його козаків при виплаті платні. Гетьман же вистарався й дарунка для Палія від московського царя (80 соболів та 10 ар. оксамиту).

Та Мазепа, як ми знаємо, хоча й сам мріяв про приєднання Правобережжя, був безсилий це зробити. Московщина не хотіла на це погодитися і заявляла, що не може допустити до порушення "вічного миру", підписаного з Польщею.

Польща реагувала на діяльність Палія і заходи до обєднання — арештом Палія та висилкою до Хвастова польської залоги. Палій втік з увязнення, зібрав своїх козаків, вибив з Хвастова поляків і далі намагався приєднати цю землю до Гетьманщини. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Польща по замиренню з Туреччиною вирішила скасувати козацтво, а це вдарило не лише по Палієві, але й змусило вхопитися за зброю ціле Правобережжя. Правобережний козацький гетьман Самусь розіслав універсали з закликом до повстання, бо поляки хотіли збройною рукою ліквідувати козацтво. В універсалах він говорив ясно про те, що він сам склав присягу гетьманові Мазепі, визнаючи його владу над цілою Україною.

Гетьман Мазепа почав себе звати гетьманом "обох боків Дніпра",*) але явно допомагати не міг, не лише тому, що Московщина домагалася у нього висилки все нових відділів для участи у північній війні (зі шведами), але й тому, що маючи в цій війні Польщу своєю союзницею, не хотів викликати її невдоволення.

---

*) Де-хто, а в тому числі і проф. О. Оглоблін, перевидаючи новим, незначно зміненим виданням, свою працю про Мазепу, писану в 1940 році, вжив для маскування популярний нині вираз "соборність", який в цьому випадкові є виразним анахронізмом і не відповідає своїм змістом. Це слово появилося після V Універсалу і за ним криється ідея окремішности Галичини, бажання зберегти для неї окремий уряд. І. Франко не був "соборником", бо у своєму вірші написав: "Україна вільна і від Сяна до Кубані одна, нероздільна". Мазепа і його сучасники боролися за обєднання України і цілковиту єдність (а не "соборність") українських земель.

Саме тому всі заходи гетьмана Мазепи намовити Московщину погодитися на приєднання Правобережжя не лише не дають ніяких наслідків, але й гетьман дістає суворий наказ пильно уважати, щоб навіть припущенням про якусь підтримку правобережцям не попсувати добрих московсько-польських відносин.

Тимчасом поляки здобули в кривавій боротьбі частину покинутого напризволяще Правобережжя. Поляки здобули Немирів, а потім Ладижин, що героїчно боронився. Полковника Абазина замучено на палі, а мало не 10.000 мешканців Ладижина — вирізано.

Пізнійше, по здоланню повстання, поляки сімнайцяти тисячам людей, що брали участь у повстанню, повідрізували вуха. Московщина знала про те все і не лише не інтервеніювала, але й унеможливлювала Мазепі уділення будь-якої допомоги.

Лише Палія не могли перемогти поляки, і він тримався далі в Білій Церкві.

Гетьман Мазепа все це бачить і мусить лишатися безчинним, хоча гетьман, як і всі українські патріоти того часу, мріє про обєднання цілої України, але... але розуміє, що всяка спроба повести в цій справі незалежну політику викличе явний конфлікт з Москвою, до якого Україна ще не готова і в якому не могла рахувати на жодну підтримку якоїсь з держав.

Розуміючи це, гетьман починає дуже складну дипльоматичну гру, якої метою є обєднання України.

У 1701 році Мазепа, коли до нього звернувся московський уряд з запитом, чи не має якихось уваг що-до проєктованої московсько-польської умови, уділяє таких порад, які не лишають сумнівів що-до стремління Гетьмана обєднати в майбутньому Україну та що-до його довіря до здібности полковника Палія зберегти цю землю до слушного часу для України.

Але Москва вперто вела політику прихильну до Польщі і бажала додержуватися стисло польсько-московської умови, яка признавала Польщі ті землі, а тому суворо забороняла далі, не зважаючи на всі заходи Гетьмана, давати Палієві будь-яку допомогу. Пояснюється це, звичайно, не якимись симпатіями москвинів до Польщі, ані тим більше бажанням (надто неприродним для москвинів) чесно додержуватися взятих зобовязань, лише вимогами моменту, вимогами, які випливали з важкої Північної війни, яку вела Московщина зі Швецією. Шведи мали намір підпорядкувати собі Польщу, і Московщина хотіла, з одного боку, підтримати антишведські кола Польщі й уряд, а з другого — мати спільника у боротьбі зі шведами. Страждання ж чужого москвинам українського народу — не обходили Московщину.

Мазепа добре розумів усю трудність осягнення своєї мети, але, використовуючи всі свої здібності, вперто прямував до обєднання України. Тому не міг він, не зважаючи на всю повагу ситуації і безпосередні ясні накази Москви, залишити Палія цілком без всякої допомоги. Польський мемуарист запевняє, що в осени 1700 року посилав Гетьман під Хвастів на допомогу Палієві 10.000 козаків. Тоді ж поляки (як і пізнійше) **урядово** оскаржували перед Москвою гетьмана Мазепу в тому, що він допомагав Палієві. Ми не маємо, однак, вистарчаючих підстав твердити, що поляки розпоряджали певними відомостями у цій справі, але відповідь Гетьмана на викликаний тими скаргами запит московського уряду, показує, що щось таки справді було, бо в цій відповіді **признався** гетьман Мазепа в тому, **що він посилав правобережним полковникам порох і олово.**

Таким чином не підлягає найменшому сумніву, що в той момент, коли правобережні полковники ставили розпачливий і героїчний спротив полякам, гетьман Мазепа, **не зважаючи на дуже суворі й рішучі московські домагання,** не тільки не допомагати українцям Правобережжя, але й не висловлювати будь-якого співчуття, — **таки не лишився безчинним.** Гетьман, ризикуючи, як своїм майбутнім, так і своїми визвольними плянами, чим міг допомагав козацтву в його боротьбі з поляками. Більше того: хто знає, чи таки не було правди і в словах Отвінського про допомогу Палієві військом і чи не ця допомога дала Палієві змогу втриматися?

Тоді ж Гетьман вперто намагався інспірувати москвинам думку про те, що варто було б військову допомогу потайки дати. Москвини на це не погодилися і тому Мазепі довелося обмежитися до концентрації війська на західніх кордонах, щоб хоча цим допомогти Палієві.

Польщі не вдалося осягнути більших військових успіхів у боротьбі з Палієм, навпаки, він захоплює без бою замок в Білій Церкві.

У 1703 році просить гетьмана польська військова влада (коронні гетьмани) послати Палієві жадання припинити дальшу боротьбу (Палій заявляв, що він слухає наказів гетьмана Мазепи) та щоб гетьман зайняв майно Палія*) в Києві. Гетьман згоджується післати таке упімнення, але рішуче відмовляється зачіпати Палієве майно!

У березні ж 1703 року гетьман відписує московському урядові **на московську пораду,** що він, гетьман, "не може взяти на свою душу гріха" за намову Палія, Самуся та Іскри до

---

*) Палій, всупереч уяві про нього, був людиною заможною.

послуху, з тим, щоб потім їх віддати у польську неволю, яка, мовляв, невідомо чим може скінчитися для них.

Слід згодитися з М. Андрусяком, який у своїй праці слушно звертає увагу на те, що Костомаров і Соловйов подали лише ті уривки з листів, які могли утворити враження, немов гетьман був незичливий Палієві, та що цілість листів міняє характер тих уривків.

У тому ж 1703 році писав гетьман Мазепа до Ґоловіна, що керував московською закордонною політикою, таке: "Про Палія, Самуся та Іскру доношу . . . що сидять вони спокійно й ніяких з ляхами не чинять зачіпок . . . але тайно зносяться з кошовим запорожським К. Гордієнком."

Вправді москвинам не могли подобатися й зносини з Гордієнком, але все ж це не могло їх так роздражнювати, як антипольська акція Палія.

Ще влітку 1703 року гетьман, пересилаючи Палієві царську грамоту, яка жадає, щоб Палій піддався волі польського короля, **доручає устно порадити чекати від царя "виразнійшого" жадання** поєднання з поляками. Сам же гетьман уживає всього свого впливу, щоб намовити москвинів **не налягати** на передачі полякам Білої Церкви.

Але Петро І таки в 1704 році домагається від Палія рішучого звороту полякам Білої Церкви, погрожуючи дати наказ московським і гетьманським військам силою здобути її для Польщі. Року 1704 Самусь та Іскра, віддавши Богуслав та Корсунь, переходять на Лівобережжя, а Палій не звертає уваги на жадання Московщини.

Так повстає досить складна ситуація: або треба Мазепі, дочекавшися московського наказу, **спільно з москвинами** здобувати Білу Церкву для поляків і тоді спільна дія з московським військом унеможливила б затримування Правобережжя в своїх руках, або виступити проти москвинів, не дочекавшися наближення шведської армії, яка, як ми знаємо, наблизилася пару років пізнійше, або, нарешті випередити московське рішення, **наче б то** в московському інтересі, і поставити Москву перед доконаним фактом.

Гетьман вибрав це останнє, але, щоб це не викликало конфлікту з Московщиною, доводиться пожертвувати Палія для реалізації ідеї обєднання України. Отже гетьман починає залякувати в своїх листах москвинів тим, що Палій немов би зноситься зі "шведською партією", і в наслідок тої політики гетьман дістав довгождану згоду на обсадження своїми військами Правобережжя.

Він арештує Палія й обсаджує в 1704 році українським військом (коло 40.000) Правобережжя та вживає всіх заходів, щоб москвини прийняли думку конечности з огляду на "швед-

ську небезпеку" удержувати Правобічну Україну в своїх руках, бо, мовляв, невідомо, чи поляки можуть справді оборонити ті землі.

Щоб краще собі зясувати політику гетьмана в справі Правобережжя, треба ще згадати: 1. Протягом кількох років від року 1694 одержував полк. Палій від гетьмана що-року по 1.000 ефимків, але одержував одночасно в роках 1694-95 і від Московщини та Польщі платню. 2. Гетьман вже на початку 1690 року робив спроби переконати москвинів у конечності приєднати Правобережжя. 3. Польські джерела твердять, що підчас облоги Хвастова вислав Мазепа на підтримку Палієві 10.000 козаків. 4. Року 1701 гетьман у листі до "Пріказа Малой Росії" пропонував подати тайно військову допомогу Самусеві, однак московська влада на це не згодилася, а в 1703 році наказує гетьманові окремою "грамотою" розставити вздовж Дніпра сторожу і карати смертю всіх, хто б хотів іти на допомогу Палієві й Самусеві, яким мав гетьман послати, на вимогу поляків і москвинів, остереження. Сконфіскувати в Києві Палієве майно гетьман відмовився. 5. В цьому періоді знов намовляє гетьман москвинів замісць допомагати полякам приборкати Правобережжя — зайняти самим Білу Церкву й в листах до московського боярина Ґоловіна з 1703 року, властиво намагається виправдати Палія. 6. Паткуль, що був на московській службі, ствердив, що Палій зайняв у переговорах з поляками 1703 року безкомпромісове, неприєднане становище за намовою "Мазепиного козака "Степана". Пізнійше де-що Палій вже погоджувався на мирне полагодження конфлікту і обіцяв шляхті охорону і безпечне володіння маєтками. Ці переговори вів Палій всупереч порадам гетьманським. Вони були на перешкоді здійсненню обєднання України. Тоді Мазепа пропонує москвинам звабити Палія до Києва і захопити Білу Церкву. 7. Коли нарешті в червні 1703 року Палій, Самусь та Іскра, одержавши московські домагання скоритися польському урядові, пересилають їх гетьманові й питають у нього поради, — гетьман на письмі радить їм виконати домагання, а устно передає таємну раду "дожидати дальшого виразнійшого указу". 8. В тому ж році Мазепа, якого цар викликав до Москви на тайні наради, певно прихилив москвинів до думки зайняти Білу Церкву, що імовірно осягнув, лякаючи москвинів зносинами Палія з Любомірським (який очолював шведську партію). Нарешті в квітні 1704 року одержує гетьман вимріяний наказ йти на Правобережжя, щоб його "охоронити від шведів". Та вже 1705 року, згідно з порозумінням московсько-польським, одержує гетьман наказ передати полякам Правобережжя, проти чого протестував гетьман у листі до Ґоловіна і доводив, що умова 1686 року признала Польщі Правобереж-

жя лише тимчасово. В листі Головіну писав гетьман: "Коли вже така воля великого монарха, щоби віддавати Білу Церкву й інші українські міста, то принаймні нехай би міністри царського величества із польськими міністрами ствердили й ухвалили, щоби поляки не цікавилися городами й містами, які є близько Дніпра — Каневом, Черкасами, Чигирином та іншими"...

9. Концепція гетьмана, щоб затримати Правобережжя, була нарешті прийнята Московщиною щойно 2 вересня 1707 року, коли цар дав тайний наказ не віддавати його полякам та вже в січні 1708 року москвини міняють своє становище і гетьман дістає наказ віддати полякам Білу Церкву.

Москвини в 1707 році приймають нарешті концепцію гетьмана і починають свідомо "крутити", з метою затримати ті землі в своїх руках, а практично — в гетьманських.

Звичайно, вступивши на Правобережжя, гетьман у двох універсалах запевняв шляхту польську і взагалі поляків, що робить це для оборони їх інтересів з єдиним наміром передати цю землю Польщі, але **кількалітня політика гетьмана на цих землях рішуче заперечує правдивість цих слів,** які слід розглядати тільки як **дипльоматичний** маневр, і московські історики розуміють це, але використовують слова тих універсалів у власних антиукраїнських цілях.

І Палій і Мазепа, звичайно, поборювали розрухи грабіжницького характеру, але це робилося не в інтересі польських магнатів, лише для заведення ладу. А лад, як Палій, так і Мазепа, встановлювали там **козацький,** такий, як і в Гетьманщині. **Покозачення** тих земель під владою гетьмана Мазепи посувалося швидким темпом **і за його "рейменту" створено було там сім козацьких полків,** при чому де-які полки одержували полковників і частину адміністрації з Гетьманщини. Рівно ж підтримував гетьман Мазепа кольонізаційний рух українського населення, яке сунуло на Правобережжя, поляків же... потішав обіцянками! Так виглядала дійсна політика гетьмана Мазепи що-до Правобережжя, яку в антиукраїнських цілях представляє проф. Оглоблін, як "активне допомагання" польським панам придушувати на Правобережній Україні народне повстання під проводом Палія.

Вправді в новому виданні праці, якої перше видання появилося в 1941 році, отже вийшло за цілком інших обставин, Оглоблін усунув наведене речення і взагалі намагається, в основному зберігаючи антимазепинське насвітлення відносин і роблячи Мазепу ініціятором увязнення Палія, усувати надто драстичні фрази на адресу гетьмана, які могли б насторожити читача. Аджеж він і далі заперечує писання і появу того пер-

шого, схваленого урядом Сталіна, видання, хоча в новому виданні передруковує дослівно 9/10 попереднього.

Нарід остаточно був зрозумів наміри свого гетьмана, і довго зберігалася в памяти правобережних українців "Мазепина граница" та показувано висипану під Любаром величезну могилу, яка означувала нову межу Гетьманщини.

Ціла політика гетьмана Мазепи що-до Правобережжя і Палія доводить лише як великий патріотизм Мазепи, так і його надзвичайний дипльоматичний хист, бо фактом є, що за тих обставин, які змушували Москву бути рішуче настроєною навіть проти приєднання тих земель до московської імперії, гетьманові вдалося їх, майже без пролиття крови, фактично приєднати до Гетьманщини! Але доконав цього Мазепа, власне, ховаючи свій патріотизм.

IX. ГЕТЬМАН МАЗЕПА І МОТРЯ КОЧУБЕЇВНА.

У 1702 році померла дружина гетьмана Мазепи, з якою він жив більше 15 років, але дітей не мав. Інші джерела кажуть, що мав доньку, яка швидко вмерла.

Два роки пізнійше гетьман-вдівець закохався у доньці генерального судді Василя Кочубея. Про це кохання ми могли б і не згадувати, як про подробицю з приватного життя гетьмана, коли б воно не мало з одного боку поважних політичних наслідків, а з другого — не було донині використовуване для очорнювання гетьмана.

Як можна було усталити на підставі документальних даних, — гетьман Мазепа бував у генерального судді досить часто і між ними істнували назверх приятельські відносини, хоча гетьман знав, що москвини користалися де-коли інформаціями Кочубея про його діяльність.*) Сам Кочубей перебував під великим впливом своєї жінки, яка була лихої вдачі, жадібна ще більшого багатства, почестей і значіння. І ось гетьман Мазепа покохав доньку Кочубея.

Донька Кочубея — красуня Мотря, бачила, що гетьман її любить і сама відповідала йому тим же. Безперечно, як кохання гетьмана до Мотрі, так і Мотрі до гетьмана, було щире і сильне.

Гетьман Мазепа, покохавши Мотрю, хотів з нею одружитися, але Кочубей (певно в першу чергу під впливом своєї

---

*) Як знаємо. Кочубей з доручення севського воєводи Нєплюєва стежив за діяльністю Самойловича, а пізніше, як це ствердиз Устрялов у II-ому томі своєї "Історії царствованія Пєтра Вєлікаво" 1858 р. — на доручення дяка Є. Українцева стежив за гетьманом Мазепою.

жінки) відкинув сватання, мотивуючи свою відмову тим, що Мотря є похресницею гетьмана і що "великим гріхом" було б її одруження з гетьманом.

Природно, і за тих часів при добрій волі з боку Кочубея, можна було б одержати на такий шлюб дозвіл духовної влади, але власне з боку батька Мотриного такої доброї волі не було. Можемо припускати, що Кочубеїха вже тоді мріяла стати гетьманшею, таке ж споріднення з гетьманом закрило б шлях до осягнення цієї мети.

Так чи інакше, але гетьман і Мотря мусіли зректися думки про одруження. Та свідомість неможливости за згодою батьків і благословенням церкви зєднатися шлюбом загострила ще більше їхню любов.

Після відмови батьків вони не могли бачитися, але Мотря могла далі любити гетьмана і мріяти про нього, а одночасно не виявляла наміру одружитися з ким-небудь іншим.

Таке міцне кохання доньки завзялася "вибити їй з голови" Кочубеїха, яка для цього вживала всіх засобів і не дурно ж пізнійше зве її гетьман в одному з листів до Мотрі "твоя катівка".

Для закоханих лишилися, отже, тільки таємне листування і рідкі зустрічі в присутності свідків.

Важко з певністю усталити причину, чому нарешті Мотря Кочубеївна вирішила втекти вночі з батьківської хати і зявитися в гетьманському палаці.

Всупереч, однак, твердженням ворожих гетьманові Мазепі "істориків" (москвинів або москвофілів) і просто обмовників — не тільки гетьман не затримав Мотрі у себе, а тим більше не використав цієї нагоди, але негайно відправив її в супроводі відділу почесної сторожі до батьків.

Мотря, як це показують документальні дані, не могла вибачити гетьманові того, що він її не затримав у себе, а звернув батькам, мало того, Мазепа мусів їй докладно пояснювати свій вчинок, який Мотря трактувала як доказ браку справжньої любови.

Гетьман в листах, яких автентичний відпис зберігся в московських архівах, ще й ще мусить запевнювати Мотрю про щирість і силу своєї великої любови до неї і що власне з тої любови, думаючи не про себе і своє бажання, а про добро укоханої дівчини, він мусів її негайно повернути до батьківської хати.

Він пише: "Уваж сама, що б з того виросло: Першая: що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку у ночі кгвалтом і держить собі у себе місто подложниці.

Другая причина: же державши Вашу Милість у себе, я бим не могл жодною мірою витримати да і Ваша Милість так же;

мусілибисьмо із собою жити так, як малженство кажет, а потом пришло би неблагословеніє од церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Где ж би я на тот час поділ і мні б же через тоє В. М. жаль, щоб єсть на потом на мене не плакала."

Ці автентичні слова гетьмана (і то написані в таємному листі до Мотрі) показують, якими шляхетними мотивами керувався гетьман і яким чистим було його кохання!

Адже ж в його роки це кохання було тим дужчим, що воно було безсумніву останнім, а таке кохання буває де-коли сильнійше за перше.

Гетьман Мазепа займав тоді не лише високе становище, але й користувався ласками з боку московського царя. За таких обставин міг гетьман собі багато де-чого дозволити, коли б був еґоїстом, коли б він думав лише про себе.

Тоді він мав у своему життю безперечно останню "нагоду" і... не скористався нею, стримав своє почування і пристрасть, думаючи не про себе чи свою насолоду, а про майбутнє любої йому дівчини.

Отже, кохання не штовхнуло гетьмана на жодний лихий вчинок і він, звернувши доньку батькам, далі її любить і думає про неї.

Та цей випадок спричинився до загострення відносин з Кочубеєм, а в першу чергу — Кочубеїхою, яке послужило зайвою заохотою Кочубеєві до зради України, зради гетьмана і доносу на нього.

Гетьман незважаючи на все, що сталося і на ставлення до себе Кочубея, удержує з ним і після того такі ж стосунки, як і перед тим, в справах державних, і підчас відсутности гетьмана (в 1706-1707 рр.) обовязки наказного гетьмана виконує з його доручення Кочубей.

Це кохання до Мотрі Кочубеївни використовують і нині москвини та москвофіли для компромітування гетьмана Мазепи, що й до нині являється більш-менш одіозною постаттю в очах ворогів українського національно-державного руху.

Мотря потім погодилася зі своє долею і вийшла заміж за одного з палких прихильників гетьмана Мазепи і ворогів Московщини, якого власне за це і заслали москвини. Мотря пішла з ним на заслання, де й закінчила своє життя.

X. ВЕЛИКА ПІВНІЧНА ВІЙНА

Нещаслива для України Переяславська умова, яку гетьман Богдан уважав лише одною з тимчасових умов, що мали завданням допомогти відновити Україні суверенну державу предків, спричинилася до важливої зміни співвідношення сил на Сході Европи. Ця умова, даючи змогу Московщині надзвичай-

но поширити свою державу, зміцнити її матеріяльними і людськими засобами, втягнути до співпраці значно культурнійші за москвинів українські освічені кола, виховані на культурі Заходу, штовхнули Московщину у вир тих конфліктів, які тоді розвязувала Европа у війнах, що обхоплювали величезні терени від Еспанії й Англії до Туреччини й України.

Московщина, наблизившися, наслідком тої фатальної для нас і Заходу умови, на півночі до Балтику, а на півдні — до Чорного моря, почала змагатися за опанування узбереж тих морів. Війни проти татар і турків за часів Самойловича, які були наслідком приступлення Московщини до антитурецької ліги, були одним з проявів намагання москвинів дістатися до моря, а одночасно були одним з наслідків того ж "Переяслава".

Та боротьба з Туреччиною не була легка. Чорне море було надто далеке від московських земель, а його вихід (Дарданельську притоку) надто міцно трима́ла в своїх руках Туреччина.

Самозрозуміло, що Балтик під цим оглядом був у багато разів більш привабливий для москвинів і не можемо дивуватися тому, що Московщина лише чекала нагоди, щоб приєднатися до тих держав, які хотіли б виступити проти Швеції, що тоді панувала неподільно над Балтиком.

Така нагода трапилася в 1700 році.

У Швеції після смерти короля Карла XI став (у 1697 р.) королем його пятнайцятилітній син, якого малоліття спокусило сусідів до нападу на шведські володіння. Королем польським був тоді Августа II з династії саксонської і власне він охоче піддався намовам втікача з Ливонії — Райнгольда Паткуля, який заохочував до походу на Ливонію. Паткуль обіцяв, що ціла Ливонія повстане при наближенню саксонсько-польських військ. Був, справді, час, що Ливонія належала до Польщі, але поляки не спішилися за неї воювати зі шведами. Та Августа II мав, зрештою, при собі саксонські війська і війна за Ливонію усправедливлювала їх дальше перебування в Польщі.

Августа II порозумівся з Петром I, що вертався із подорожі до Голяндії, і уклав союз, до якого ще приступив Фридрих IV, король данський. Війна почалася в 1700 році з того, що саксонські війська Августа II напали на Ригу, данський король напав на гольштинсько-готорпського князя (шваґра Карла XII) і зайняв майже всі його володіння. Московський цар Петро, заохочений їхніми успіхами, обложив Нарву.

Та Карло XII виявився не-аби яким стратеґом і, розбивши блискавичним ударом данців, підійшов до столиці Данії, приневолюючи Данію підписати мир у Травендалю, яким Данія зобовязувалася не тільки вернути всі зайняті землі, але й

зобовязалася не приступати до жодних ворожих Швеції союзів... Після того рушив Карло XII з невеличким військом у Лівонію і в бою під Нарвою розторощив у пятеро більші числом*) московські війська, змушуючи їх до зложення зброї. Саксонські війська, почувши про переможний похід Карла XII, не чекаючи його наближення, втікли з під Риґи.

Хоча польський сойм відмовлявся від участи поляків у нападі саксонських військ на Ригу, Карло XII рушив на Варшаву, яку здобув, і в 1702 році побив під Клішовом саксонські війська та дійшов до Кракова.

Посуваючися по польській території, шведи грабували населення, і це улегшило Авґустові II створення т. зв. Сандомирської конфедерації польської шляхти для дальшої боротьби зі шведами. Та у Варшаві під проводом кардинала Радзєйовського створилася інша, варшавська конфедерація, яка стояла за шведами. Під тиском шведів і прихильники Авґуста II вибрали польським королем Станіслава Лєщинського, з яким тоді підписав Карло XII союзну умову (1704 р.).

У військових операціях на терені Польщі поляки приймали дуже малу участь, обмежуючися до наскоків нечисленних партизанів, які стояли по боці одного або другого короля. Боротьба велася головно між шведськими військами з одного боку і саксонськими та московськими з другого.

Карло XII, щоб ізолювати Московщину, вирішив змусити до капітуляції Авґуста II і з цією метою раптом ударив, незважаючи на протест Німецького Союзу і спробу москвинів головно українськими силами підтримати в Польщі прихильників Авґуста II, на Саксонію. Перемога була повна, і Авґуст II приневолений був у 1706 році підписати мир у Альтрандштаті під Ляйпціґом, зректися польської корони, визнати королем Станіслава Лєщинського і розірвати союз з Московщиною.

Карло XII мало не рік ще лишався у Саксонії, готуючися до боротьби з Московщиною.

Коли б Московщина не використовувала в цій війні не московських військ (українських та інших народів) імовірно й вона б капітулювала цілком. Та величезні території, якими москвини розпоряджали, як рівнож чужі людські й економічні засоби, заохочували москвинів до дальшої боротьби, бодай з метою добитися почесного миру.

Українці мусіли в цій війні складати голови свої за зміцнення і поширення московської імперії, за зріст могутности свого ворога, а ~~тим самим за~~ змішнення тих кайданів, які душили Україну.

---

*) Шведські джерела.

Гетьман Мазепа ще не міг тоді піти на відвертий конфлікт з Московщиною і мусів висилати українські війська туди, куди їх скеровували москвини. Наслідком того українські війська такі конечні в Україні, мусіли битися тоді під Варшавою і по цілій Польщі. Українські війська спільно з ґенералом Брандтом перемогли шведського ґенерала Льонгельма, але в 1706 р. загинув під Несвижем полковник Миклашевський, а під Ляховичами ж, боронячи інтересів ворогів України, — дістався в шведську неволю Мирович.

А тимчасом, поки шведи боролися в Польщі і в Саксонії, москвини, здобувши два невеличкі шведські замки над Невою, будують там твердиню Шлісельбурґ, місто Петербурґ та морську твердиню Кронштадт. Ці твердині й місто збудовано знов же на трупах українських, бо майже всю важку працю навалено було на козаків, а трактовано було їх, як справжніх рабів.

Правда, і москвини билися в Польщі (туди ходив Петро, щоб допомогти Авґустові II і стримати похід Карла XII на Саксонію), але, коли Карло XII, перемігши Авґуста II, рушив знов на схід, москвини спішно почали відступати, і Московщина запропонувала Карлові XII мир. Але Карло XII не хотів тимчасового миру й, відкинувши пропозицію (листа від Петра I звернув не розкриваючи!), рушив в напрямку на Москву.

Петро I гарячково шукав посередників, які довели б до замирення. За таке посередництво, напр. герцоґові Марльборо обіцяв дати князівство Київське або Володимирське.

Та з того нічого не вийшло. Карло XII саме тоді був на вершку своєї слави і могутности.

Така, отже, була ситуація, що над нею вже слід було полумати й Україні, яка могла кожної хвилини сподіватися перенесення військових операцій не лише на московські, але й українські землі.

Становище було тим трагічнійше, що можна було сподіватися не лише того, що Московщина заплатить українськими землями за підтримку, але й можна було припускати, що й Карло XII намагатиметься купити собі прихильність польську та вірність королеві Станіславу поляків тими ж українськими землями.

XI. ЗРІСТ АНТИМОСКОВСЬКИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ І ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Тимчасом в Україні антимосковські настрої зростали чим раз більше не лише серед козацтва і широких народніх мас, але й серед старшини.

Причин для наростання тих настроїв було досить.

По перше: почавши від 1700 року, Україна мусіла майже що-року виправляти своїм коштом усе нові й нові полки в

далекі походи, де вони билися за чужу справу, зміцнюючи ворога України — Московщину. В тих походах гинули козаки не лише від рук тих, з ким мусіли воювати, але й від важких умов життя, до яких треба зараховувати: незвичне підсоння, тяжку службу, погані харчі і хамське відношення москвинів до українського війська.

Ще коли почалася облога Нарви і мало під нею прийти до бою, викликав Петро I і туди 12-тисячну українську армію. Москвинів розбили шведи ще **до її приходу,** але важкий похід на далеку північ і лихий харч спричинив такі великі втрати й дезорґанізацію, що це військо стало цілком небоєздатним. Москвини мусіли відіслати рештки цієї армії додому, але на її місце змусили гетьмана прислати інше, семитисячне військо.

Не один успішний бій зі шведами завдячують москвини українцям. Напр., перемогу над армією шведського ґенерала Штайнбаха у Ліфляндії завдячують москвини українському війську.

Та дяка українцям за те була така, що москвини, щоб прихилити до себе Польщу, згодилися віддати полякам навіть і ті правобережні землі, які ще належали до Гетьманщини.

У 1703 році на московське жадання мусів рушити на Білорусь полковник Миклашевський на чолі 12-тисячної армії.

У 1704 році мусів Мазепа виступити на допомогу Польщі з наказу тої ж Московщини, на чолі 40-тисячної армії.

Про те, як поводилися москвини з українським військом, можуть свідчити хоч би численні скарги комендантів українських військ. Так напр. з північного фронту писали гетьманові про те, що воякам видали лише по три і по чотири шапки житньої муки на місяць, не даючи ні соли, ні крупи, ні тим більше — сала. Коней козацьких, виснажених півріччим походом, не було рівно ж чим годувати, а козаки обдерлися в дорозі і, не маючи грошей за що купити взуття та одяг, хворіли і вмирали.

Знов же полковник Горленко, який був наказним гетьманом військ українських, що оперували на Литві й Білорусі, скаржиться, що з-під його проводу забрали москвини 1000 козаків для служби у військовій пошті. Москвини, послуговуючися тою поштою, у тих козаків відбирали коні й кидали їх, використавши, напризволяще, й доводилося ті коні розшукувати. Навіть самого Горленка москвини зтягли з коня і повідбирали у нього та його старшин коней.

Знова Герцик скаржився гетьманові на Паткуля, який просто відібрав у миргородському полку коней, призначених для гармат та табору, та й попродав їх у Франкфурті над Одрою.

Бувало, що наслідком такого поступування козаки мусіли потім піхотою, обдерті, без харчів вертатися в Україну.

Другою причиною зросту зненависти було використовування козаків для важких земельних робіт, підчас яких ті козаки працювали під зверхністю москвинів.

При будові укріплень Азова, Петербурґа, Шлісельбурґа, фортифікаційних роботах у Києві — всюди важко працювали наші козаки.

Як їм було там працювати, можемо зміркувати хоч би на підставі рапорту полк. Черняка, який пише, що підчас будови Петербурґу мусіли козаки працювати і в неділі та свята. На полк було видано по 15 заморених коней, що й порожнього воза не могли витягнути, а тому мусіли козаки самі на плечах, за кілька кільометрів носити опал. Московські офіцери немилосердно бють, грошей належних не платять, хвороби десяткують людей. Що ж дивуватися тому, що в Україну звідти вернулося тільки коло третини тих, що були на тій праці.

Та й у Києві собі москвини дозволяли не лише збиткуватися над козаками при фортифікації, а їхні старшини відрубували козакам вуха і іншу наругу чинили.

Третьою причиною зросту зненависти до москвинів було те, що москвини поводяться в Україні так, як у здобутій ворожій землі.

Зразком московського поступування може бути хоч би захування московського відділу, який під командою Івана Павловіча Зикова переходив через Городню (Чернигівський полк).

Москвини вдиралися там до хат, відмикали комори, грабували кожухи, убрання, а гусей і курей різали в дворі самого сотника, якого дім у часі його відсутности зайняли, а коли він вернувся, хотіли його вбити, й він врятувався, заховавшися в криницю. Дяка витягли москвини з крилоса й побили. Ганялися вони там за людьми, кололи їх шпадами. Відходячи позабирали зі собою багато майна й коней.

Описів такого московського поступування можна навести дуже й дуже багато, тут подаємо ще один:

Так напр. московський підполковник Лєвашов, посуваючися з москалями в 1702 році повз Кишенку, зажадав "контрибуції", обіцяючи за те не грабувати міста. Кишенці вивезли багато возів з хлібом, гусями, качками та іншими харчами і самому Лєвашову дано було хабаря грішми. Москвини це все забрали, а потім таки грабували міщан і козаків, попалили багато хат і клунь. Це тяглося кілька день. Вийшовши, — від Переволочної вислав Лєвашов москалів назад, з наказом відібрати від кишенців плуги та волів і тамті мусіли їх у нього за гроші викупляти.

Того ж року москалі з відділу Скотова немилосердно знущалися з українського населення, бючи, грабуючи, ранячи ножами і забираючи в неволю.

Гетьман не раз скаржився московському цареві, але останній одного разу просто наказав так "потішати" українців: "Без цього не можна обійтись. Ті прикрості треба терпіти для державного добра!"

Гетьман Мазепа в тих умовах, які тоді існували, маючи з одного боку над собою москалів на чолі з їхнім деспотом-царем, а з другого боку єдину підпору — українську старшину (народ без неї не міг вести боротьбу), серед якої завжди були охочі до доносів, не міг належно протидіяти тим безчинствам і бешкетам. А однак гетьман Мазепа пробував протестувати та скаржився тому ж московському цареві, хоча з причин самозрозумілих убирав ті скарги й жалі в таку форму, щоб не викликати до себе недовіря.

Ще в 1698 році скаржився гетьман на труднощі, втрати і руїну, яку доводилося терпіти цілій Україні. Кілька ж років пізнійше писав гетьман у Москву: "...і козаки і посполиті — всі на мене недобрі, всі кричать в один голос: пропадемо до кінця, заїдять нас москалі".

Отже, він представляв справу московському урядові так, немов би то у всьому лихому, що діяли москвини на Україні, обвинувачує нарід не лише москвинів, але й його, гетьмана. Лише так ставлячи справу, міг він, з одного боку, пробувати стримувати москвинів, а з другого — такими реченнями, як остатнє, що не лишалися невідомими українській старшині, — хотів відповідно настроїти її та вказати, **що** жде Україну під Москвою.

І робив він такі заяви не раз. Вже тоді, коли гетьман Мазепа приготовлявся до зірвання з Москвою (1706), писав він до Ґоловкіна: "З усіх сторін доходять до мене скарги на своєвільство москалів".

Поза тим усім українська старшина, освічені верстви і свідомійше козацтво, бачили не лише цілість московської кольоніяльної політики, але й ставало їм все яснійше, що Україну в разі перемоги Московщини чекає лише і тільки неволя, позбавлення і тих автономних прав, які ще їй лишилися.

Під впливом з одного боку, зросту антимосковських настроїв, а з другого — шведських перемог і очевидного поденервування самих москвинів, які гарячково готувалися до оборони, старшина все більше починає задумуватися над конечністю зірвання з Московщиною.

Старшина знає про спроби як шведів, так і поляків навязати контакт з гетьманом, знає тому, що гетьман Мазепа восени 1705 року схопив посланця від короля Станіслава Лещинського, який до нього приїхав з таємними пропозиціями, заарештував, допитував і зізнання з допиту разом з надісланим королівським листом переслав московському цареві. Робить

подібно гетьман Мазепа і з кількома іншими пропозиціями з боку польського короля. Рівно ж гетьман Мазепа, довідавшись про таємні переговори Міклашевського зі Станіславом Коцьолом, в яких обговорювали й "Гадяцькі пункти", покарав Міклашевського.

Згадане покарання стародубського полковника М. Міклашевського, який в 1703 році вів таємні переговори з троцьким каштеляном С. Коцьолом, одним з визначних прихильників Августа II, про приєднання України до Польщі на засадах Гадяцької унії, не лишає найменшого сумніву в тому, що 1) гетьман Мазепа аж ніяк **не належав** до прихильників ідеї зєднання України з Польщею хоч би й на основах Гадяцьких пунктів і 2) що приватні таємні переговори полковника стародубського, ведені за згодою кількох його однодумців, у жодному випадкові не можемо трактувати, як "секретні українсько-польські переговори". Міклашевський не лише не мав на їх ведення уповноваження чи дозволу України в особі її гетьмана, але й був покараний за пробу їх ведення.

Так заховувався гетьман Мазепа, як бачимо і в 1689 році і в 1707 р.!

Гетьман, **здавалося,** твердо стояв по московському боці не лише на словах, але й тому давав докази, які й були причиною, чому численні доноси на нього москалям (а такі весь час були) — не мали жодних наслідків. Все це українська старшина знала, але не знала нічого про те, що гетьман сам навязав контакт зі шведами. Тимчасом гетьман безперечно від 1705 року вже мав звязки з шведським королем.

Гетьман Мазепа, як знаємо, пильно стежив за подіями, приглядався до успіхів шведів, добре бачив, до чого прямує Московщина, та певно не раз пригадував собі шведсько-український союз, підписаний після переяславської умови Богданом Хмельницьким, з ворожою вже тоді Московщині Швецією.

Але доводиться припускати на основі відомих нам фактів, а також листів, що збереглися, одне: гетьман Мазепа не мав охоти складати будь-якої умови з Польщею, тільки намагався навязати безпосередній контакт з Карлом XII.

Але гетьман Мазепа тримав свої заходи в глибокій таємниці, знаючи, якою безпринципною була українська старшина, знаючи, що можна бути майже певним, що серед неї знайдуться продажні душі і спробують "вислужитися" перед московським царем.

Гетьман уважав за користнійше вести так справу, щоб старшина думала, немов він орієнтується на Москву або, коли й підозрювала, що гетьман не є прихильником Московщини, то не мала жодних конкретних доказів слушности своїх підозрінь. Але одночасно гетьман хотів, щоб у старшини, немов без його

участи, зростала свідомість конечности відновлення боротьби з Московщиною, неможливости погодити свої інтереси з московською політикою, свідомість страшної небезпеки для українських "вольностей" у випадкові перемоги Московщини та бажання використати нагоду, що її дає історія. Гетьман хотів, щоб старшина все більш часто згадувала шведсько-український союз часів гетьмана Богдана, але з певністю не ставився прихильно до зацікавлення старшини гадяцькими умовами.

В тому, що гетьман Мазепа не укладав жодної умови з королем Станіславом Лєщинським, найкраще переконують нас деякі листи самого короля.

Вправді, король Станіслав Лєщинський писав до Франції, наче б то він співпрацює з гетьманом Мазепою від 1703 року і представлював справу так, немов би він, польський король, може говорити і про Україну, як частину своєї держави і то за згодою самих українців.

Однак треба памятати, що таке свідоме фальшування правди було користним для Польщі та її короля і було можливе тільки тоді, коли гетьман не мав безпосереднього звязку з Карлом XII. Можливо однак, що польський король знав щось про зносини гетьмана зі шведами, а може лише про те, що гетьман намагався звязатись з Карлом XII.

Станіслав Лєщинський прекрасно знав, що поляки мріють про загарбання України, і знав, що король Авґуст II, його противник, може похвалитися зобовязанням Московіцини передати Польщі цілу Правобережну Україну.

За таких обставин, щоб здобути собі так йому потрібну прихильність поляків, мусить Станіслав Лєщинський перспективою загарбання цілої України здобувати собі популярність. Для того він ставить справу так (хоч би в своему універсалі до українців), немов би річчю певною є, що гетьман Мазепа погодився на "гадяцькі пункти", а в листах до Карла XII представляв усе так, наче б Мазепа визнає суверенітет Польщі.

Ці вигадки мали в першу чергу переконувати самих поляків, а універсал був одночасно спробою короля передрішити справу.

Самозрозуміло, що додані до праці Адлєрфельда зізнання якогось аноніма — шведського старшини ("Umstaendlicher Bericht von der Schlacht bei Poltava") не може братися поважно в рахубу, хоча власне з нього черпав свої компромітуючі відомості проф. Оглоблін. Той анонімний автор, **хоча сам твердить,** що зміст поданої ним таємної умови між гетьманом Мазепою та Карлом XII і Станіславом **був нікому невідомим,** бо умова була заключена так спритно і таємничо, що **"про неї ніяка людина не знала,** лише королі шведський і польський, граф Піппер, **якийсь польський** сенатор, імя якого я

собі не пригадую, та один архиєпископ із Сіверщини чи Болгарії, що був вигнаний зі свого краю" проте... наводить кілька фантастичних пунктів цієї умови, а саме, **"Пункт перший.** Гетьман зобовязується прийняти шведського короля з його військом в герцоґстві Сіверськім (в північній Україні — Гетьманщині) і йому там відступити такі укріплення як Стародуб, Новгород-Сіверський, Блин, Брянськ і інші.

Подруге: Шведи могли б там так довго мати зимовий постій, доки Мазепа не зібрав би цілого війська й не притягнув би на свій бік білгородських і донських козаків, незадоволених московським царем з приводу обтинання і позбавлення їх свобід та прав.

Потретє: Мазепа воліє прикласти всіх старань до того, аби притягнути на свій бік також калмицького хана Аюка, огірченого на московського царя.

Почетверте: Коли Мазепа ці три пункти виконає, шведський король рушає тоді із своїм та його прилученим військом прямо на Москву.

Що тичиться постачання шведського війська, то Мазепа зобовязується спроваджувати для нього провіянт з південної України — Гетьманщини й Білгородщини. У звязку з таким плянуванням московський цар буде змушений відступати в бік своєї столиці Москви й ріки Волги. Тому, що він не відважиться у відкритім полі вступити з шведським військом у бій, якщо не матиме при собі війська в троє більше за нього, то тоді шведське військо буде встані приписувати йому свої закони."

У четвертому пункті тієї мітичної "умови" між королем Станіславом і гетьманом Мазепою знаходимо між іншим, як слушно пише Д. Олянчин, таку фантастичну вигадку: "Ціла Україна, рівнож герцоґства Сіверське, Київське, Чернигівське і Смоленське повинні знову прийти під польське панування й бути до корони прилучені. Зате обіцяно Мазепі надати в винагороду титул князя, йому відступити також воєвідства Витебське й Полоцьке на кшталт, як герцоґ Курлянський володіє своїм краєм. Нарешті був визначений день, на який Мазепа мав скликати своїх полковників, їм умову переказати та їх вговорити добровільно на те погодитися, чого можна скорше сподіватися, як-що він зясує їм незаперечливі вигоди, які вони з того очікували б, осягнувши знов свою попередню свободу, з якої москвини залишили їм не щоінше, як тінь".

Наведене взяте, як ми вже казали, з доданого до праці Адлєрфельда звідомлення аноніма ("Umstaendlicher Bericht von der Schlacht bei Poltava"), у примітці до якого додане, що воно походить від одного значного і заслуженого шведського старшини, який хоче заховати в таємниці своє імя.

Звичайно, всі інші відомості (і то не анонімові), матеріяли, документи, листи доводять, що жодної подібної умови **не існувало і існувати не могло.**

Те, що король Станіслав Лєщинський знав ціну тих фантазій, доводить слідуюче: згадані вигадки ширить король в роках 1706 і 1707, це-б-то тоді, коли ця справа має, так би мовити "академічний" (чи краще сказати — пропаґандовий) характер. Коли ж похід в глиб України починає набирати реальних зарисів і треба над тим думати поважно, це-б-то у вересні 1708 року, вже в листі до Карла XII той самий польський король цілком поважно приймає під увагу **повну можливість збройного виступу гетьмана Мазепи проти нього.** Цей лист є **переконуючим доказом** того, що між Станіславом Лєщинським і гетьманом Мазепою **не було жодного порозуміння,** не було жодної конкретної умови і що сам король **не знав** і в 1708 році, яке становище може зайняти гетьман Мазепа!

В листі короля Станіслава читаємо таке: "Мазепа присилав до мене кількох гінців з підтвердженням раніше даних обіцянок. Він просив мене про допомогу, запевняючи... що при моєму наближенні відновить зі мною звязок і вживе його на користь своєї країни... Коли мені вдасться... армію воєводи вернути до послуху силою, то **матиму можність боротися з Мазепою,** на той випадок, коли він не дотримає обіцянок."

Як бачимо, С. Лєщинський не був певний того, яке становище займе Мазепа до нього. Тому мусимо погодитися з думкою С. Томашівського, який каже, що подане в "безіменній реляції про полтавську битву... має всі ознаки апокрифічного джерела".

А тимчасом, безперечно, гетьман був у зносинах з шведським королем і з ним мав якусь умову, невідому його оточенню.

Коли і мав якісь зносини з королем Станіславом — то хіба лише початково, шукаючи через нього безпосереднього контакту з шведським королем. На це могли б вказувати такі уваги: Ґ. Нордберґа, який у жовтні 1707 року нотує: "Гетьман або вождь козаків України Іван Мазепа" посилав посла зі згодою перейти на його бік **"як-що він одержить запевнення в підтримці і допомозі шведського короля"** ("Лєбен Карль дес XII", 1746).

Про це ж згадує Ґ. Нордберґ у вересні 1708 року так: "Попереду вже було сказано, що в минулому році **Мазепа запропонував** (королеві Карлові XII) свою допомогу проти царя. До того король не хотів нічого знати про те, почасти тому, щоб його не запідозрювано в таємних плянах, почасти особливо тому, що не можна на такий нарід сполягати, який звик охоче вдаватися під охорону, кидаючи в тяжку хвилину своїх

спільників". Наведене підтверджує цілковито думку, що гетьман Мазепа не мав жодного наміру входити в будь-який союз з Польщею, лише зі Швецією.

Зрештою це твердження цілковито згідне з численними іншими матеріялами з тих часів.

Відсутність **порозуміння** з поляками підтверджує також справа Якуба Улашіна. Першого жовтня 1708 року московський ґенерал Інфлянт арештував польського шляхтича Улашіна, котрий віз листа від Понятовського, резидента короля Станіслава при шведському королі, в якому було прохання звільнити з полону його брата. Та на тортурах зізнав Улашін, що Понятовський доручив йому передати словесно пропозицію перейти на бік шведський, як тільки шведи ввійдуть в Україну.

Мазепа знав про це все хоч би з листа Ґоловкіна, який переслав гетьманові листа, відібраного у схопленого Улашіна, та зізнання, зроблені ним на тортурах, і писав: "Ізволіш, Ваше Сіятєльство, сєво на крєпко прєдостєрєґать, даби нє било такіх прєлєстніков в малоросійском народє, от нєпріятєля подосланих".

Гетьман, однак, робив усе для того, щоб старшина без його участи була так настроєна, щоб у рішаючу хвилину з радістю і охотою стала при боці свого гетьмана одностайною лавою, спрямованою проти одвічного ворога України — Московщини.

XII. ПЕРЕД ЗІРВАННЯМ З МОСКОВЩИНОЮ.

Наші історики й "мазепознавці" новітніх часів блукають стало серед двох ріжних насвітлень постаті гетьмана і не можуть визволитися з-під впливу московських інсинуацій, а тому **навіть наставлені прихильно до гетьмана** пишуть хоч би таке: "Гетьман зневірився в царя і союз із Московщиною та вирішує шукати нового союзника".

А звідки випливає, що гетьман Мазепа хоча хвилину вірив у той союз з Московщиною і в московського царя? З запевнень гетьмана, на які він був такий щедрий?

Але ж гетьман запевняв рівно ж і поляків, що на Правобережжі він дбатиме лише про польські інтереси, тоді, як ми маємо документальні дані, що Мазепа вживав усіх можливих засобів для того, щоб Правобережжя не було під Польщею.

Але ж гетьман вже тоді, коли шведи ввійшли в межі України, коли все вже було вирішено, ще й тоді запевняв москвинів у своїй відданості московському цареві. Гетьман Мазепа, щоб москвини не викрили передчасно його намірів, уже **після** перемоги москалів над шведським відділом під Лісною, посилає

свого однодумця — Максимовича просити царя московського затвердити закуп маєтностей у Рильському повіті (Московщина). Неправдивість усіх тих запевнень очевидна кожній об'єктивній людині, і ясно, що на них спиратися смішно!

Всі ці факти, а в першу чергу ціле поступовання Мазепи від перших днів гетьманування і нарешті його "Дума" — з усією переконливістю доводять, що він **ніколи не "вірив" у московську приязнь** і ніколи не думав лишатися під московською зверхністю, але... але він хотів вибороти Україні суверенність, а це було можливим лише при якнайбільшій обережності і вдаванню зі себе московського прихильника. І для цього влітку 1707 року гетьман дає московському цареві ще один "доказ своєї вірности", відсилаючи йому листа з польськими*) пропозиціями приєднатися до шведської сторони;

А тимчасом **рік перед** тим, підчас урочистого прийняття, влаштованого гетьманом на честь царя, не хто інший, тільки гетьман Мазепа, після прийняття для царя і бенкету, спровокував пяного Меншікова заголосно (так, щоб почула старшина) запропонувати гетьманові взятися за винищування старшини, користаючи з того, що є вся царська армія в Україні. Мало того, гетьман Мазепа, коли і цар і Меншіков та інші зі салі вийшли, звернув увагу старшини на ті слова Меншікова, додавши: "Вони мені завжди співають ту пісеньку".

Було б смішною наївністю, знаючи те, що ми знаємо про діяльність, погляди і вчинки Мазепи, вірити московській вигадці, вигадці, що їй вони самі не вірять, про "московську орієнтацію" гетьмана.

Мудрий і досвідчений політик, дипльомат і патріот не міг інакше робити, й саме історія мусить засвідчити, що гетьман Мазепа в складній дипльоматичній грі перевершив москвинів, і вони справді до останнього моменту, до хвилини, коли Батурин замкнув перед ними свої брами, не знали нічого про справжні його наміри!

Де-які поважні автори-сучасники твердять, що вже влітку 1705 року гетьман діяв у порозумінні з Карлом XII.

Інші джерела вказують на час перебування гетьмана в Білій Криниці (недалеко Кремянця) у доньки князя Вишневецького, княгині Дольської, як на час навязання переговорів зі шведами.

Важко сказати, чи справді княгиня Дольська відограла ролю звязкової в цих переговорах, бо хоча фактом є листування Мазепи з нею, листування характеру політичного, проте можна сумніватися, чи й сама княгиня гаразд розуміла свою справж-

---

*) **Польські пропозиції були зайві, бо гетьман давно вже удержував контакт зі шведами.**

ню ролю в цій справі! В кожному разі не підлягає сумніву, що гетьман Мазепа мав також інші шляхи, якими послуговувався для своїх зносин.

Та про ті зносини українська старшина не знала нічого, однак завдяки зручній гетьманській політиці вона сама дохолила до свідомости конечности виступу проти Московщини.

Частина української старшини влітку 1706 року починає думати над зірванням з Московщиною.

У генерального обозного Ломиковського та миргородського полковника Апостола сходяться не раз потайки старшини й міркують над цією справою, а прилуцький полковник Горленко звертається одного разу до гетьмана зі словами: "Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну з-під польського ярма, а твою душу й кости діти наші клястимуть, коли ти залишиш козаків у такій неволі..." Та гетьман нічого конкретного на ті слова не відповів.

Приблизно рік пізнійше українська генеральна старшина в Жовкві, в домі Ломиковського, відбула таємну нараду і вирішила налягти на гетьмана, щоб шукав звязків зі шведами.

Гетьман Мазепа перед тим узяв присягу від свого генерального писаря Орлика на хрест у його вірності, а одночасно склав у його присутності сам присягу, в якій заявляв про те, що не для приватної користи, а ради "добра нашої бідної матки України" дбатиме про те, щоб вони "не загинули ні від московської сторони, ні від шведської".

Тимчасом серед генеральної старшини, яка знала про настрої тих зпосеред себе, що збирались у Ломиковського, і припускала, що гетьман може бути з ними, знайшовся вже зрадник. Був ним Василь Кочубей (батько Мотрі), який спільно з полтавським полковником Іскрою скомпонували на гетьмана доноса, що складався з 27 пунктів, і подали його московському урядові.

Так до повені доносів, які напливали до москвинів протягом цілого гетьманування Мазепи, долучився ще один, за яким цим разом стояли люди, що займали визначні становища. Як становище Кочубея та його зорієнтованість у політиці й настроях генеральної старшини, так і близькі відносини з гетьманом були причиною тому, що той донос виглядав поважно і правдоподібно. Але надзвичайна обережність гетьмана, який, навіть присягаючи при Пилипі Орлику, властиво нічого конкретного не сказав, який нікому не відкрив ані своїх зносин зі шведами, ані тим більше про їхній характер, була причиною, чому властиво і Кочубей не міг виказати чогось певного і конкретного, не міг подати якісь переконуючі докази.

У тому доносі є багато ріжних дурниць і дрібничок, які доводять, що Кочубей віддавна займався шпигунством, але ні-

чого властиво не знав, а оперував головно чутками й вигадками. Серед них слід згадати вигадку немов би король Станіслав хотів зробити Мазепу "чернигівським князем", або що Мазепа зібрав довкола себе 300 сердюків, щоб "відстрілюватися від царя", коли б той хотів забрати його у Москву"

Москвини, згідно зі своїм звичаєм, схопили обох доносчиків, відвезли до Витебська і там узяли їх на тортури, а ті, не можучи дати жодних доказів, відкликали всі свої обвинувачення, але москвини їх засудили на смерть, привезли з Витебська в Україну і виконали під Києвом присуд.*)

Саме під цю пору гетьман покликав до себе кількох із старшин (генерального обозного та полк. прилуцького, миргородського і лубенського), що хотіли боротися за суверенність України, відібрав від них урочисту присягу, що вони все, що їм стане відомим, збережуть у таємниці, а потім присягнув сам. Однак, і після цього гетьман їм імовірно не відкрив усього. Пилип Орлик, безперечно найближча до гетьмана особа, як сам пізнійше признався, і в 1708 році ще не мав певности що-до намірів гетьмана!

Вже після Полтавської катастрофи московські політики, історики та їхні приплентачі українського походження охоче використовували найнеімовірнійші чутки і вигадки про зносини Мазепи "з ворогами", але в дійсності Орлик мав рацію: ніхто не знав нічого певного про зносини гетьмана.

У меморіялі, зложенім українською старшиною на чолі з Пилипом Орликом та кошовим Гордієнком дня 20 жовтня 1709 року Карлу XII, стверджується що: **"до нині** не відомі" їм "укриті і таємні наміри ясновельможного гетьмана Мазепи".

Всі протилежні твердження, як і де-які документи, в яких згадується про Мазепу, що зберігаються в чужих архівах, не заслуговують на довіря і подають дуже часто цілком фантастичні відомості. Прикладом того може бути хоч би меморіял короля Станіслава, надісланий ним у червні 1707 року до шведського канцлєра — графа Піппера, що його надто поважно трактував проф. Б. Крупницький, реферуючи працю шведського вченого — Гільдебрандта.

Цього меморіяла склав винницький староста на основі таємних розмов, які мав (на його доручення) з гетьманом католицький чернець Зєлєнський.

Кожний, поставившися критично до тексту "меморіялу", легко прийде до єдиноможливого висновку, а саме, що все, що вкладає той чернець в уста Мазепі, є майже фантастичне і цілковито неймовірне.

---

*) **Див. примітку в кінці книжки.**

Чудні й смішні "відомості" про отруєні москвинами провіянти, відомості про силу окремих військових груп і плян військових операцій — все є не тільки не відповідаюче правді, але й свідомо фальшиве. Коли ж навіть припустити, що гетьман міг щось подібного сказати тому ченцеві, тоді доведеться трактувати сказане, як переконуючий доказ того, що гетьман не хотів полякам сказати ані слова правди!

Власне ті, часто цілком безглузді відомості доводять, що "меморіял" є документом, негідним найменшого довіря, та що й прийнята наче б то під увагу гетьманом можливість звязку України з Польщею є такою ж вигадкою, як і ті відомості. Польському королеві було вигідним переконати шведів, немов українці визнають зверхність польського короля, але це йому могло вдатись лише тоді, коли б Карло XII не мав безпосереднього контакту з гетьманом Мазепою.

Для москалів і москвофілів було і є конечним переконати українців, немов гетьман Мазепа вів переговори не зі шведами, а з поляками, і боровся не за самостійність України, тільки за приєднання її до Польщі.

Та цим вигадкам перечить ряд документів, серед яких у першу чергу слід згадати чотири.

Першим таким документом є маніфест Карла XII з грудня 1708 року, в якому він урочисто заперечує вигадки ворогів про намір будь-яким чином узалежнити Україну від Польщі.

Другим документом є подані значно пізнійше гетьманом Орликом у його "Дедукції прав України" пункти умови, підписаної Карлом XII та Мазепою. Про них, безперечно, довідався гетьман Орлик від самого шведського короля.

Ось ці пункти:

1. Й.К.В. зобовязується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська і коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть Князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й.В. довірить керування ними Князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що як виявиться, належало колись народу українському, передасться і задержиться при українському князеві.

3. Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерти, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховають всі вольності з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, що до герба й титулу князя України. Й.К.В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб."

Третім і чи не найбільш переконуючим документом є урядове ствердження в московському "Щоденнику воєнних операцій полтавського бою", що в захопленому після бою шведському архіві канцлєр Головкін і підканцлєр Шафіров знайшли **багато** листів гетьмана до **шведського короля,** в яких була мова **лише** про перетворення України в **самостійне,** ні від кого незалежне князівство.

Четвертим таким документом є лист Мєншікова до московського царя з 28 жовтня 1708 року, в якому той радить йому усякими обіцянками прихилити до себе український нарід і очернювати гетьмана, щоб паралізувати вплив гетьманських універсалів, які появляться, **"понеже когда Мазєпа сєє учінил, то не для одной своєй особи, но всєй раді Украйни".**

Це ствердження, як бачимо, цілковито збігається з поданим гетьманом Орликом у своїй "Дедукції", а однозгідність цих, так протилежних від себе джерел, є вже сама по собі цілковито переконуючим аргументом у цій і без того ясній справі.

Таким чином, можна з певністю сказати, що гетьман Мазепа в цілковитій таємниці, в надзвичайно несприятливих обставинах для переговорів зумів добитися від шведів визнання суверенітету України і зобовязання боронити той суверенітет від усіх її ворогів.

Більше в тих обставинах добитися було неможливо.

Таким чином, дипльоматичні заходи і політика Мазепи дали надзвичайно добрі наслідки. Решта — залежала від зброї.

XIII. ЗБРОЯ Й ПАТРІОТИЗМ ПРОТИ ОБСТАВИН, КІЛЬКОСТИ І ЗРАДИ.

Коли збройна боротьба шведів і українців з Москвою була закінчена, а події тих років стали "минулими" або й "давноминулими", не лише московські історики, але й наші, і то як політичні москвофіли, так і не москвофіли (в тому й такі, які самі потрапили тільки звести на манівці великий ентузіязм українських мас 1917-18 рр., здезорганізувати оборону і нарешті приїхати з поклоном до окупантів), почали уділяти свої

спізнені "поради" і "поучення" гетьманові або... трактувати рішення гетьмана як "авантуру".

У звязку зі сказаним, перед тим, як перейти до опису полій, мусимо коротко звернути увагу на стратегічні можливості, які відкривалися перед гетьманом, і на що міг числити як Карло XII, так і гетьман Мазепа.

Уважна аналіза рухів шведських військ і наказів короля дозволяє припускати з цілою певністю, що згідно з пляном, виробленим шведським королем, шведи мали перенести війну на Московщину, і шведський король мав намір, подібно до того, як він робив в Польщі й Саксонії, йти швидким маршем на Москву, щоб здобути її, і, розторощивши московську армію, змусити москвинів до капітуляції.

Для того, щоб улегшити собі завдання і заскочити москалів, плянував Карло XII, зєднавшися під Могильовом з армією Лєвенгавпта (16 тисяч), яка везла при собі з Риги харчі та інші запаси для обєднаної армії, амуніцію й артилєрію, щойно тоді рушити на Брянск чи взагалі обійти південне крило московської армії, обходячи фортифіковані райони, і з південного сходу вдарити на Москву, маючи за собою Україну, яка могла б не лише підтримати його своєю армією, але й харчовими засобами.

Такий рух позбавляв москвинів можливости використовувати для дальшої боротьби українські багатства і людей.

Гетьман Мазепа, вправді мусів ще перед тим майже всі більші українські сили повідсилати на допомогу москвинам (пише він в листі до московського царя: "При мені городових недолітків на худих конях дві тисячі осталось, дві тисячі сердюків, одна компанійська хоругов, та ще зо дві тисячі московських полків набереться"), однак в Україні тоді й москвинів було небагато. Гетьман зміцнив старі укріплення або фортифікував менші сотенні осередки й міста, в яких були українські залоги, і в опертю на них, підчас успішного посування на Москву шведів, можна було би змобілізувати нові сили, та й запорожці могли би прийти на допомогу.

Мазепа віддавна намагався забезпечити Україну твердинями, з окрема — столицю — Батурин, який хоча б мав вистарчаючу залогу, однак не міг би довго триматися з огляду на старі свої фортифікації, які не лише не відповідали новим вимогам, а подекуди й розсипалися. Гетьман заздалегідь хотів їх направити та москвини йому завжди ставали в тому на перешкоді. Вони не хотіли, щоб ті міста, в яких були українські залоги, були добре укріплені, цю нехіть вони тим прикривали, що цар є досить сильний і тому немає пощо на укріплення витрачати гроші.

Збереглися з 1708 року "Статьі доносітєльниє ґетмана і кавалєра, на коториє он трєбует єво царскаво вєлічєства указу", які переслав гетьман московському царю через "Войська Запорозького" осавула Дмитра Максимовича.

В них знаходимо такі цікаві "статті":

2. Артілєрію войсковую і амуніцію, раді неудобства крєпості Батурінской (понєжє оная вєсьма обвєтшала і вали обалілісь), куда он гетман імеет вивесті? А ежелі его вєлічество оную крепость укажет обновіть і укрепіть, то откуду дубового дерева к тому взять? (А прежде сего к строению того города за непрестаннимі воінскімі кримскімі і нинешнімі походамі не било угодного времяни). А напред того как та крепость строена прі прежнем гетмане, і тогда по указу царского вєлічества на строение оной дано било лесу несколько на десять тисяч дерев дубового іс путівлскіх лесов.

3. Ежелі (не дай Боже) непріятель вступіт в Украіну, то ґарод із городов і сел, оставя доми свої, врознь розбежітся і збор денежной всюду, із которого по давнему обикновенію даются компаніі і сердюкам годовие і месячние дачи, станет, то откуду на те дачі возмется? А без жалованія, оставя службу, всє разойдутся.

4. Будет царскоє вєлічество повеліт Белоцерковскую крепость держать і полякам не отдавать, то надлежіт оную хотя того ж уезду людьми поправіть і укрепіть, і аммуніцію учредіть. І откуду оную взять?

Але резолюції на "статті" були такі:

2. Куда із Батуріна артілєрію вивєсті во врємя нєпріятєльскаго сбліженія, о том би ґосподін ґетман по ізвєстію своєму ізволіл подать совєт і доношєніє его царскому вєлічеству. Також і о строєнії впредь крєпості Батурінской і колікоє чісло і откуди ко оной лєсов потрєбно, о том би учіня доносітєльниє статьі прислал впредь.

3. О сєм будєт донєсєно єго царскому вєлічєству. Надлежіт стараніє о том іметь і самому єго мілості ґетману і кавалєру под нинєшній воєнний час.

4. О сєм донєсєно будєт єго царскому вєлічєству.

Як бачимо, і цим разом москвини ухилилися від апробати внеску гетьмана про поліпшення стану українських фортець.

Однак Мазепа і в тих обставинах зробив, що міг.

Викликане тоді ж повстання донців під проводом Булавіна змушувало москвинів і туди кинути частину своїх військ. В таких укріплених містах, як Стародуб, Батурин, Новгородсіверск, Гадяч та інші, були залоги козацькі, на які міг числити гетьман з певністю. В Батурині були зосереджені великі запаси харчів і амуніції. Успішне просування шведів вплинуло б і на

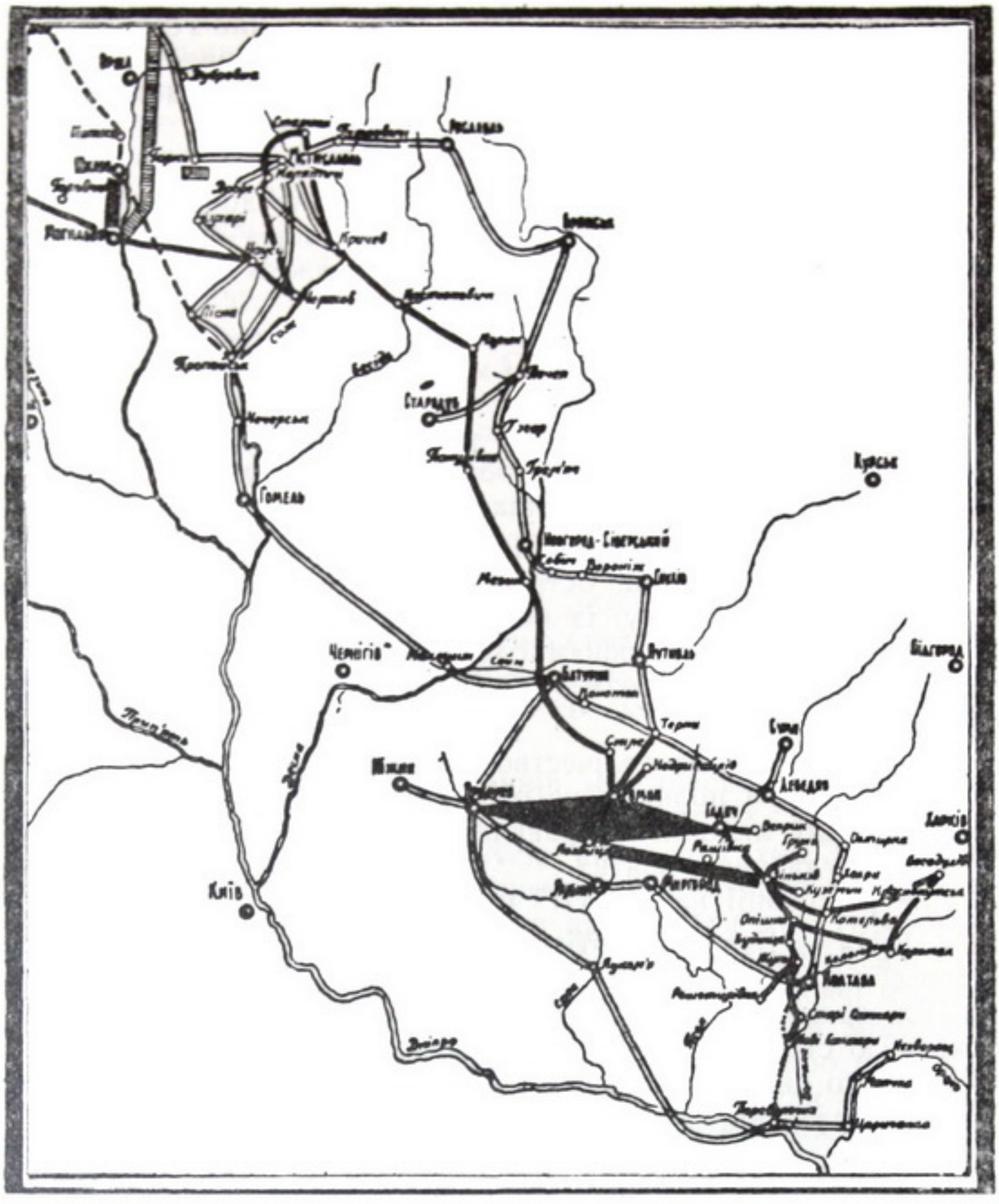
Київ
Київ
Київ

хитку старшину. Вона б також не виявляла наміру за особисті користи продавати Україну ворогові, а народні маси, козацтво і освічені кола були віддавна неприхильні Московщині, і на них міг числити гетьман.

Таким чином, плян боротьби був, безперечно, реальний, добре обміркований і мав шанси на успіх.

Щож привело до трагічних наслідків? Москвини, відступаючи, наказували селянам нищити все своє майно і харчі, а те, що самі селяни не знищили, нищило московське військо і палило оселі. Таким чином, шведська армія посувалася по цілковито спустошеній території і вже в Могилеві почала дошкульно відчувати голод. Але коли б Лєвенгавпт надтягнув з величезним табором (до 7 тисяч возів), артилерією і військом, все повинно було змінитися. Та під с. Лісною московські війська заатакували Лєвенгавпта, який посувався надзвичайно повільно і тому не зустрівся ранійше з Карлом XII.

Безперечно, Лєвенгавпт не виявив ані потрібних якостей, ані рішучости конечної для людини, яка виконувала таку важливу місію. Завдяки безладу, який панував у його армії, вона спізнилася, а завдяки нерішучості ґен. Лєвенгавпта й іншим його помилкам москвинам вдалося одержати під Лісною величезну, і то рішаючу, перемогу. Шведи втратили там не лише більш ніж половину убитими, а що є найважливійше — всю артилерію і табори.

Згідно зі шведськими джерелами (Нордберґ "Життя Карла XII") події розгорталися так:

Карло XII мав намір, обійшовши укріплені райони, на яких москвини готувалися давати йому відсіч і на них попалили власні села й знищили харчові засоби, вдарити на Москву. Зі своєю добірною армією рушив він з Польщі на схід, а з півночі від Балтика мав надтягнути ґраф Лєвенгаупт з військом, амуніцією, харчами й одягом, а що найлоговнійше — з артилерією. Шведські сили, зєднавшися, мали просуватися на північ від кордонів України і потім з південного сходу рушити на Москву.

Як про це вже була мова, шведський король був ще перед тим у контакті з гетьманом України, хоча цей контакт був імовірно не оформлений в жодній конкретній умові. У звязку з черговими пропозиціями гетьмана Мазепи серед дорадників короля повстала певна розбіжність поглядів. Одні, враховуючи труднощі прохарчування армії й зиму, що наближалася, уважали кращим завернути в Україну і використати її допомогу, а інші — стояли за просування наміченим шляхом. Карло XII все більше прихилявся до думки скористатися з прихильности українського уряду й народу. Ґраф Піпер радив "не рухатися, вичікуючи прибуття ґрафа Лєевенгавпта або й кілька

миль посунутися йому на зустріч." Але, як каже Нордберг, взяла гору пропозиція інших дорадників, які узасаднювали її тим, що "король одержить... в Україні підкріплення в двайцять тисяч козаків, які хочуть визволитися з московського ярма."

Дня 15 вересня рушив Карло XII з місця свого постою до села Бистриці, а на другий день — до с. Воловники.

В цьому періоді становище гетьмана стало особливо важким: московський цар не лише, як і ранійше, домагався все нових і нових відділів війська для включення їх у московські лави, але й наполягав на тому, щоб гетьман сам на чолі українських військ прибув до московської армії.

Кількість українського війська, яке мав до свого розпорядження гетьман, була і так дуже невелика, бо незважаючи на всі заходи й старання, щоб хоча ту кількісь затримати при собі, він мусів, як стверджує Олянчин, власне в цьому критичному періоді відіслати до московськії армії в напрямі Смоленська коло 10. VIII.: "два городові полки, ніженський і переяславський. Вони перебували при дивізії генерал-лейтенанта Ренне. В половині серпня т. р. стародубський полковник Іван Скоропадський знаходився з двома полками — стародубським і чернигівським — коло Пропойська, а відтак при дивізії генерал-майора Інфлянта в районі Стародуба й нарешті в самому Стародубі. Пять інших козацьких полків, як ось миргородський, прилуцький і лубенський, як рівнож ще два компанійні полки, перебували у сей час також при частинах московського війська. Опісля з них три перші полки вернулися в Україну й були зужиті з чотирма сердюцькими полками гетьманом для залоги Батурина."

Наведене цілком згоджується з архівними матеріялами (наказами Петра I і листами Гетьмана Мазепи, що збереглися).

Гетьман не мав жодної змоги ухилитися від висилки жаданих москвинами військ, лише міг пробувати, в межах можливости, їх число зменшувати. Висилаючи все ж, він тим зменшував власні сили, сили, на які він міг опертися.

Вже підчас повстання донських козаків під проводом Булавіна надіслав московський цар дня 6 квітня 1708 року листа до гетьмана, в якому писав: "Да протів ніх же (Булавіна й донців) велєно ітіть Белгороцкім розрядом і с слободскімі полкамі бліжнєму нашєму стольніку і воєводє князю... Голіцину... к которому в случєніє **велєно послать і подданому нашому гетману Івану Стєпановічу Мазєпє нєсколько компанійскіх своїх полков..."**

Звичайно гетьман постарався вислати можливо менше війська, але зробив це так, щоб не викликати будь-якого підозріння і тому пізнійше в листі до царя, після ріжних побажань і похвал, написав між іншим: "А яко Божією поміччю і щастям

Вашого Царського Величества ординовані от мене полки Полтавський і Компанійський проти вора Булавіна получили над партією його бунтовщичою одолєніє... так і впредь... да покоріт Господь... всякого супостата". Оже вислав не "несколько", а тільки два полки.

Та серпня 1708 року вже доводиться гетьманові у відповідь на царський "указ" писати таке: "Сего дня, августа 1, якого с господіном Соловєвим, капітан-поручніком, **отправіл с городових полков лутчего перебраного войска 4500 і два полки компанії, 800 товариства в себі заключаючих, для діверсії неприятелю к Пропойску, а особно к Смоленску два полки — Переяславский і Ніженський в 3000 числі, з котрої 2000 доброї піхоти,** а 1000 коннітці опреділітца і употребітца."

Отже з наведеного бачимо, що все ж, напередодні рішаючих подій довелося гетьманові на категоричне жадання москвинів, вислати їм на допомогу армію у 8.300 вояків. Та на цьому не кінець, далі, як видно з того ж листа москвини жадали від нього "указом", щоб **вислав 3.000 або 4.000 війська** у Польщу **"к прежней** с полковниками кієвскім і білоцєрковскім ординованій партії".

На це гетьман відповів: "Тоє убо вашего царського величества повеленіє без всякого умедленія ісполніть потщуся (намагатимусь), токмо покорнєє вашему царскому величеству з доземним поклоненієм дєрзаю доносить, что прочіє реіменту мого полки, городовиі і компанійськії в розлічниє міста на службу вашего величества розослані, а іменно: Київський з тогобочними малолюдними полками перебраними в Польщі, Стародубський і Чернигівський у Пропойську, Полтавський с компанією на Дону, Гадяцький у фортеці і при фортеці Печерській, а при мені зосталося пять полков з которих два полки Ніженський і Переяславський отправлені к Смоленську, а полпяти тисячи переборного з тих же пяти полков товариства ординовані с двома полками компанії до Пропойська. при мені же городових самих недорослей і на худейших лошадях осталось 2.800, которие своїми очима відал господін Соловєв, да 2000 сердюков і єдина корогва компанії..."

З наведеного бачимо, що й архівні матеріяли стверджують правильність наведеного твердження Олянчина, однак не можемо погодитися з висновками його: "з цього слідує, що наш гетьман підчас свого приходу до шведського короля Карла XII не міг мати великого корпусу свого війська, але лише з нього якусь малу кількість, що виносила б від двох до трьох тисяч".

По перше: безперечно, хоча гетьман Мазепа й опинився в трагічному становищі, про те треба до його зіставлень ставитись з великою обережністю. Він безперечно свідомо й цілево зменшував кількість війська, яке ще лишалося в його

розпорядженні і власне тому, підозрюючи, що москвини не будуть тому йняти віри, покликався на те, що "господін Соловєв своїми очима відал".

По друге, зі слів самого Олянчина бачимо, що де-які з названих ним військових формацій повернулись в Україну.

По третє: ми не знаємо докладного числа сердюків і компанійців, що були розкидані по містах і укріпленнях України, а їх число безперечно перевищало число подаване гетьманом. І нарешті, найголовнійшим аргументом проти висновку Олянчина є те, що шведські джерела згадують про значно більшу кількість війська, що прибуло з гетьманом, і власне те число згоджується з пізнійшими відомостями про ті військові сили.

Та, повторюємо: незаперечним фактом є, що в ті рішаючі дні гетьман мав дуже мало війська і що мале число козаків, що прибули з ним до шведського короля, **не було і не могло бути показчиком відношення населення до гетьмана та його плянів, лише було наслідком незалежних від гетьмана й українського народу, обставин.**

У додаток до того всього, ще довелося гетьманові на вимогу москвинів, видати універсал з остереженням населення України перед шведами!

Таким невідрадним було становище гетьмана Мазепи напередодні рішаючих подій!

Сам гетьман, як ми вже казали, вдавав тяжко хворого, але не зважаючи на це, все ж одержав від московського царя листовне домагання вирушити на зєднання з московським військом у напрямі на Стародуб. Вправді гетьман на цей наказ московського царя з дня 6. X. відповів, що почалися в Україні повстання*) і він не може залишити Україну, але москвини зареаґували так, що дали наказ київському воєводі Ґоліцину з москалями, взявши й артилєрію, рушити в Гетьманщину для затримання України під московською владою, а від гетьмана жадає цар, щоб він особисто прибув "на нараду".

Довше ховати своїх намірів було неможливо і, як стверджує Д. Олянчин на підставі історичних джерел, гетьман, не зважаючи на такі несприятливі обставини, одержавши відомість, що шведський король уже в Панорівці, негайно залишає Салтикову Дівицю і виїздить вгору по Десні, а звідти до Борзни. Там, як про це оповідав у своїому листі до митроп. С. Яворського Пилип Орлик, гетьман Мазепа скликав до себе своїх довірених полковників і старшин і їх запитав, чи посилати йому післанця до шведського короля в справі його

---

*) Що до цих розрухів, то є підстави думати, що наче б то з відому гетьмана намовлено було кількох сотників викликати заворушення на знак протесту проти висилки військ на чужину.

протекції над Україною? На те питання всі присутні полковники і старшини відповіли: "так". По такій їх потакуючій відповіді гетьман наказав закликати до нього свого управителя в Шептаківці, Івана Бистрицького.*) Коли цей до нього прибув, він звелів йому перед усіма присягнути, що триматиме те все, що йому доручиться, в таємниці. І. Бистрицький присягнув і обіцяв, що дотримає це. Тоді гетьман звелів своєму писареві Пилипові Орликові скласти в латинській мові інструкцію до канцлєра шведського короля ґрафа Піпера, а своєму аптекареві перекласти її на німецьку мову. Як оригінал так і переклад інструкції, вручені І. Бистрицькому, не мали ні підпису гетьмана ні його печатки. Її зміст: Гетьман доручав І. Бистрицькому передати шведському королеві свою радість з нагоди його прибуття в Україну і просив його оказати йому й цілому українському народові протекцію у справі визволення від важкого московського гнету. Він обіцяв шведському військові свою допомогу і просив короля прислати до нього швидче помічний відділ свого війська для оборони перед московським військом. Для переправи того відділу через Десну, біля Макошинської пристані, він подбає про пороми.

І. Бистрицький виконав доручену йому гетьманом місію негайно. В супроводі одного полоненого, з походження лифляндця, але підданого шведського короля, що при військові гетьмана перебував, як каже Ґ. Адлєрфельд, І. Бистрицький був дня 21 жовтня вже у ставці короля Карла XII в Панорівці й передав інструкцію свого гетьмана не його канцлєрові ґрафові Піперу, а власне самому королеві. Відправлений королем, згідно з бажанням гетьмана, негайно назад, він був на другий день уже в Борзні. З собою він не приніс гетьманові нічого писаного, лише устне. Шведський король обіцяв гетьманові прибути до Десни в пятницю 22 жовтня. Чи під впливом цієї місії І. Бистрицького, чи ні, король Карло вирушив 22 жовтня з своїм військом з Панорівки й подався з ним через Мазову Гуту та Ларинівку до Гірок, куди прибув 25 жовтня. В селі Орлівці, поблизу Гірок, знаходилося два полки шведських драґунів під командою полковників Ґієльма і Ґіллєнстірна, що прикривали головне королівське військо від евентуального нападу з боку московського війська.

"Про прихід гетьмана Івана Мазепи до короля Карла XII в Гірки Ґ. Нордберґ переказує дуже мало. Як він каже, гетьман переправився був через Десну з цілою своєю армією. Але

---

*) **Бистрицького іменовано в Бендерах — полковником. Згідно з його власними словами, він був 40 років на службі у гетьмана, з яким був посвоячений через свою дружину, яка звала гетьмана "вуйком".**

коли він їй тут відкрив правдиву ціль свого переходу сюди, то **більшість полковників з своїми частинами вернулася назад,** а при ньому осталося "не більше як сім тисяч люда" . . . . . .

. . . . . .

Також Барділі оповідає, як він 5 листопада н. ст. занотував: "сюди (не до Орлівки, а до Гірок) прибуло знов кількох депутатів від Мазепи, щоб повідомити, що їх гетьман знаходиться в дорозі, щоби зі своїми козаками обєднатися з королем і просити його о протекцію над ним. Його **візд***) відбувся на другий день **в супроводі** 1.500 люда."

Зі щоденника Н. Зільтмана:

Дня 5. XI. н. ст. він занотував: "Того дня прибув Мазепа **з кількома тисячами** людей до шведського полку Гієльма", що знаходився в Орлівці, приблизно в трьох милях від Гірок, від постою короля... Мазепа повернув у свою недалеко звідси положену кватирю. Коли він прибув на розташування полковника Гієльма, вмашерував він при згуках сурм і барабанів; так само полковник Гієльм прийняв його повною музикою недалеко кватир". Дня 8. XI.*) вранці прибув Мазепа коло 9 години в головну кватирю до короля; він мав з собою велике товариство з інших визначних козаків: де-які офіцери їхали перед ним, а один за ним; безпосередньо перед ним один з булавою срібно-золоченою й каміннями висаджуваною, а безпосередньо за ним несено бунчук з білою головкою, подібною до турецького кінського хвоста: за тим усім поступав цілий відділ. В королівській кватирі прийняв його двірський маршал фон Дібен, обід їв гетьман Мазепа з Й.В. і при столі було тільки 7 з поміж визначнійших козаків..." Див. С. Томашівський: "Із записок Каролинців", ст. 74.

"Між іншим, звідси, — пише далі Олянчин, — гетьман Іван Мазепа посилав свій відомий лист до стародубського полковника Івана Скоропадського, повідомляючи його, що **"за згодою і спільною постановою панів генеральних осіб,** полковників і всього війська Запорізького старшин", він відійшов до шведського короля Карла XII, який їх своєю щасливою зброєю завжди від "московського тиранського гніту оборонить і відняті нам права й вольности не лише приверне, але... збільшить . поширить, в чому він нас своїм королівським, ніколи не відміняючим словом і **даною на письмі асекурацією** запевнив та затвердив". Далі наказував гетьман своєму полковникові, у згоді з полковниками переяславським і ніженським, московське

---

*) Отже мова тут лише про почесну ескорту.

*) За шведським календарем.

військо в Стародубі викорінити, а коли б це було неможливо, то "звідти відходити й поспішати з товариством в наш бік до Батурина."

"Тоді залога Стародуба складалася: побіч двох козацьких полків — стародубського й чернігівського (переяславський і гіженський полки знаходилися ще при дивізії Ренне), з одного батальйону московського полка під командою полковника Астафєва, з одного полку під командою полковника Феляйгайма, команданта тієї залоги, та дивізії генерал-майора Іфлянда, що знаходилася поблизу Стародуба."

Тимчасом у шведському таборі ще до прибуття гетьмана, розгорталися події.

Карло XII вже на початку жовтня (коло Костеничів під Мглином) одержав звістку про перемогу москвинів (23 вересня) під Лісною над армією Лєвенгавпта і про те, що Лєвенгаупт потопив важкі гармати в багнах і знищив сам основні запаси та амуніцію.

Як би Карло XII в звязку з тою поразкою повернувся на захід, щоб потім, забезпечившися всім потрібним, продовжувати боротьбу, можливо кампанія скінчилася б для нього добре. Мало того, власне трагічна двохтижнева зупинка в Костеничах дала змогу москвинам випередити шведів. Але й ще сама ця зупинка може не була б такою трагічною для шведсько-українських плянів, коли б не дальший перебіг подій.

Як подає Нордберг, ще в кінці вересня шведський король відправив "генерал-майора Ляґеркрону з міцною частиною, як кінноти так і піхоти та кількома гарматами в Україну. Він мав іти вперед, аби опанувати місто Стародуб, обсадити переходи і зробити запаси того всього, що армія потребувала б... Як Ляґеркрона перєправився через першу ріку (Сож), він дозволив себе звести одному селянинові, через що він кілька миль ішов дорогою іншою ніж йому була приписана. Тому мусів у бік завернути, щоб знова вийти на властиву дорогу. Ворог, що про нього (Ляґеркрону) довідався та з того зміркував, які має заміри король, скористав з нагоди, щоб його випередити. Але цього б не осягнув, коли б до цього не долучилися інші помилки Ляґеркрони. До Стародуба прибули шведи о шостій годині вечора і змогли б без спротиву ввійти в місто. Всі присутні полковники, особливо полковник зідершонців Карло Ористедт, радили це, але Ляґеркрона уважав за краще розташуватися в лузі, поза містом. Чотири чи пять годин пізнійше прибули з другого боку москалі й заволоділи містом, після чого опівночі дали знак трьома гарматними пострілами, що вони вже в місті. Пізнійше вони поставили свої залоги, як тут, так і в інших укріплених містах. І таким чином відразу, на початкові, король не міг здійснити своє бажання стримати мо-

скалів перед Україною, бо Стародуб був власне для цього ключем і єдиним шляхом, яким можна було туди дістатися. Через цю помилку (Лягеркрони) довелося королеві обходитися без зимових постоїв, які він там для своєї армії передбачував і де б вона могла мати досхочу харчів, бо села були багаті провіянтами і харчами, а в містах можна було купити, що лиш забажається." (Стор. 88-89).

Рівнож і Адлєрфельд подає, що Лягеркрона заблудив і дав змогу себе випередити москвинам. До цього мусимо додати, що лист гетьмана до Скоропадського не лишає сумніву в тому, що Мазепа мав підстави уважати його за свого однодумця і пасивне захования Скоропадського можна пояснити лише страхом і егоїзмом, які й довели його до зради України.

В часі, коли це діялося, гетьман почав готуватися до виступу з військом назустріч шведам. Шведи, наслідком затримок, опізнялися й далі, а тому москвини підійшли і до Новгородсіверська ранійше за шведів. Але там була козацька залога, вірна Україні і своєму гетьманові, яка москвинів не впустила б і боронила б місто. Та знайшовся зрадник і запроданець сотник Жоровка-Покорський, який провів потаємно темної ночі до фортеці московські відділи, і москвини, дістався так непоміченими до замку, вирізали всю залогу, яка спала міцним сном, нічого не сподіваючися!

Втрати й цієї кріпости не можна було передбачити, бо була вона наслідком, з одного боку, зради, а з другого — запізнення шведів. Карло XII, обминувши Стародуб, щойно тепер пілійшов до Новгородсіверська, щоб 10 жовтня, довідавшися про його втрату, спинитися.

Дня 24 жовтня гетьман Мазепа попрощався зі своєю столицею, давши перед відїздом наказ, як надійдуть москвини, її боронити і, пообіцявши прийти на відсіч зі шведами. Дня 28 жовтня прибув гетьман Мазепа до шведського табору в супроводі старшини і війська в кількості 5.000.

Нордберґ стверджує, що гетьман, переправившися через Десну з цілою своєю армією, відкрив їй тут свої заміри. І тут наче б то більшість полковників покинула його і зі своїми частинами вернулася назад, а при ньому осталось "не більше як сім тисяч душ."

Безперечно Нордберґ був зле поінформований про те, що діялося до прибуття гетьмана до Гірок, а може й хтось пустив таку чутку, щоб пояснити, чому з гетьманом прибуло не 20 тисяч, а щось коло 5-6 тисяч.

Оборону Батурина, в якому, крім великих запасів харчів, одягу й амуніції було коло 70 гармат, які могли б відограти в майбутньому рішаючу ролю, доручив гетьман сердюцькому полковникові Дмитру Чечелю, залишивши йому залогу з 3.000 козаків.

Ми вже знаємо, чому в розпорядженні гетьмана не було більшого війська, та й те, властиво він "приховав" від москвинів, бо інакше мусів би і його вислати.

Петро I перед тим скерував частину українських військ до диспозиції головного штабу, іншу — до Шєрємєтьєва, ще іншу — до Сінявського. Кажуть, що для того, щоб спинити дальшу висилку військ з України, піддав гетьман думку кількох сотникам викликати розрухи з приводу висилки українських військ поза межі України.

Гетьман розумів величезне значіння Батурина і тому бажав добитися, щоб шведи негайно рушили до нього.

Тимчасом, як свідчить один із шведських мемуаристів-учасників, ґраф Іллєнстієрна "не менше двох день спізнення спричинив сам Карло тим, що протягом двох день*) змусив чекати прибувшого гетьмана Мазепу на окремих кватирах, поки аж наступило урочисте побачення."

Як подає А. Лазаревський ("Опісаніє старой Малоросії", 1888 р., т. II, ст. 163), мав про рішення гетьмана обєднатися зі шведами повідомити москвинів гетьманськиї канцелярист Михайловський, якого москвини після того вислали до Прилуки, щоб він намовляв зрадити Україну також тамошніх старшин. Дружина Орлика, яка була там, довідавшися про діяльність Михайловського, наказала його замкнути до вязниці та повідомити гетьмана. Гетьман наказав повісити Михайловського, але зрадник врятував своє життя завдяки швидкому відступу перед московськими частинами!

Саме тоді московський цар на нараді 30 жовтня висунув вимогу обсадити Батурин, куди й рушив негайно Мєншіков з великими московськими силами. Ця московська армія вже була тоді за Сеймом, а тому й міг він підійти до Батурина ще 31 жовтня вечером. Батуринці замкнулися. Мєншіков, побачивши, що на спробу ввійти в місто українці відповіли гарматним вогнем, почав переговори. Та переговори оборонці навмисне затягали. Тому москвинам не лишилося нічого іншого, як пробувати взяти Батурин штурмом.

Сам Мєншіков у листі до царя з 31 жовтня писав: "Ні найменшого нахилу до добра в них немає і всі кажуть, що хочуть триматися до останнього." А що Мєншіков мав виразний наказ "князю Мєншікову с частью войска іті добивать Батурін, гдє Мазєпи єдіномишлєннікі полковнік Чєчєль да ґєнєральний осавул Кєніґсен с чєркасамі (українцями) засєлі" то він, побачивши, що переговори не поможуть, — відступив де-що вниз Сейму, приступив зі своїм військом до переправи, яка тривала протягом цілого дня і дня 2 листопаду о шостій го-

---

*) А третій — пішов на урочисте прийняття!

дині ранку почав штурмувати Батурин. У штурмах й звірячому винищенню всього населення брали участь не лише війська, що були під проводом Меншікова, але й війська київського воєводи Голіцина, який пізнійше одержав від царя з Мазепиних грошей 25.000 рублів за "бившіє прі батурінском штурмє труди".

Український комендант Батурина — сердюцький полковник Дмитро Чечель, батуринський сотник Нестеренко і комендант артилєрії — німець — Фрідріх Кеніґсен, хоробро боронили місто за допомогою населення, яке їм однодушно допомагало.

Як стверджує шведський мемуарист Гедергельм, москвини "три дні*) безупинно штурмували місто Батурин і нарешті, при кінці третього дня, при допомозі одного зрадника — вдерлися до міста." З трьох тисяч залоги, однак, усе ж більше тисячі пробилося завдяки виключній своїй сміливості, через кільце московських військ, дісталось до шведів, а з ними і двох шведів, що кілька літ тому попали в московський полон і власне вони авторові мемуарів оповідали про оборону Батурина.

Тим зрадником, що показав Меншікову підземний хід і провів туди москалів, був сотник прилуцького полку Іван Ніс.

Москвини діставшися тим тайним підземним ходом і вбивши священника та його доньку, які пробували зааляpмувати оборонців і стримати їх, по трупах людей, що ставили очайдушний опір, вдерлися в місто і підпалили його та по кількох годинах запеклої боротьби таки оволоділи ним.

Тому, що міщани брали численну участь у завзятій обороні столиці України, москалі вирізали все населення Батурина, не милуючи ні жінок, ні дітей. Москвини ж спалили й запаси, які були зосереджені в Батурині.

Інформації шведа Гедергельма збігаються з тими архівними матеріялами, що збереглися. Так напр. московський цар, щойно 5 листопаду висилає Меншікову наказ, в якому читаємо таке: "І для того артилєрію (з Батурина) вивезти, половину в Глухів, а другу в Сєвск, а Батурин, для остраху зрадникам і другим для прикладу, увесь спалити", а далі сказано "ізволь справітса поспєшно ібо враґ вчєра пєрєйшол рєку і думаю сєгодня будєт іті к вам".

Ми знаємо, що гетьман не міг мати при собі більше ніж яких шість тисяч, а коли мав дійсно сім і лишив ще в Батурині — три, то і так мусимо подивляти його дипльоматичні здіб-

---

*) Гетьман прибув до шведського табору 28 — отже лише з вини Карла XII москвини не застали вже там шведів.

**) 28. X. передові шведські частини знаходилися менше ніж за 85 кільом. від Батурина і шлях був вільний.

ності, бо лише завдяки ним йому вдалося затримати при собі аж стільки війська всупереч усім наказам Петра І.

Сучасний читач здебільшого не уявляє собі, в якій фактично залежності від московської влади був гетьман Мазепа і що він мусів про все до дрібниць питатися. Тим самим він не був в стані провадити самостійної політики, а підготовляючи свій виступ проти Московіцини, не тільки мусів це робити в найглибшій таємниці, але й не міг (хіба — схитрувавши) затримати на Україні майже жодного більшого військового з'єднання.

Ми вже змалювали ясно ситуацію, ситуацію важку, коли не майже безнадійну, яка була перед тим, як старшина вирішила приєднатися до шведів, а тому було б дивним, коли б вона чомусь раптом зі своїми полками покинула свого гетьмана. Більше того! Коли б щось подібне мало місце, то москвини (в тому числі й Петро І) кричали б про це і подавали б назви тих мітичних полків і прізвища полковників, що вернулися з-за Десни.

Згодом, по тому, як надійшли вістки про нові невдачі і як Петро І почав ширити свої підступні заклики — знайшлося кількох зрадників, які дезертували з української армії і зголосилися до московського царя, але про них буде мова далі.

Безперечно, шведи могли надійти вчас і могли врятувати Батурин, та вони без потреби затримали на два дні зустріч*) з Мазепою короля, дбаючи в першу чергу про урочистість її, сама зустріч мала не діловий характер і, нарешті, коли шведи рушили на Батурин, не звертаючи належної уваги на вказівки гетьмана, звернули на інший шлях, що знова дало понад два дні спізнення (Ілленштієрна).

Коли б шведи наспіли своєчасно — вони виграли б війну, а Україна стала б знову самостійною державою.

Чи ж треба дивуватися тому, що гетьман Мазепа, як стверджує шведський мемуарист Зільтман, одержавши підтвердження вістки про знищення Батурина, зараз "сам повідомив про це короля і **виявив з цього приводу своє велике незадоволення.**"**)

І, додамо, було чого виявляти це незадоволення, бо коли б не помилки шведів — Батурин був би цілий!

Як пише С. Томашівський за щоденником Д. Н. Зільтманна: "Гетьман не хотів зразу вірити тому і послав козаків розвідати

---

*) **А третій день займали урочистості, четвертий день — обговорювання планів.**

) **Коли б Карло XII розумів повагу ситуації і відразу поговорив з гетьманом, могла б шведська кіннота бути коло Батурина раніше Меншікова, а піхота прибути ще перед здобуттям столиці.

справу. Другого дня (17 листопада) перед походом одержав Мазепа від висланої ним наперед стежі підтвердження звістки про Батурин, він повідомив зараз сам про це короля і виявляв з цього приводу своє велике невдоволення. Цікава тут згадка про невдоволення гетьмана — очевидно не з чого іншого, як тільки зі стратегічного промаху шведської армії."

Проходячи з королем Карлом XII попри зруйнований і спустошений Батурин, гетьман Іван Мазепа казав опісля таке своєму писареві Пилипові Орлику, згідно його листові до митрополита Стефана Яворського: "О злі й нещасні наші початки. Бачу, що Бог не поблагословив мого наміру. Але Бог мені свідком, що я не хотів християнського пролиття крови. Моїм заміром було: Прибуду з королем шведським у Батурин і напишу звідти до царської величности листа вдячного за його протекцію і в ньому випишу всі прежні і теперішні кривди наші, відібрання прав і вольностей наших, скрайню руїну і приготовану загубу нашому народові, з додачею на прикінці, що ми як добровільно заради східнього одновіря православного, піддалися під руку високодержавної царської величности (1654) так і зараз, будучи свобідним народом, добровільно відходимо... Я надіявся осягнути свободу не війною, але миром, через трактат. Я заміряся всякими способами схилити шведського короля до такого миру. Але зараз піде все інакше: Україна, застрашена долею Батурина, буде боятися триматися з нами за одно."

Щойно 11 листопада надтягнуло шведське військо до Батурина, але перед ними лежали в руїнах лише рештки столиці, руїни подекуди ще димілися і довкола валялося безліч трупів його героїчних оборонців. Мешканців та козаків, яких винищили по звірськи москвини, було до 15.000. Кенігсена москвини, не зважаючи на те, що він був чужинцем, а не московським підданим, і служив він гетьманові, а не царю, тільки тому не могли закатувати, що він вмер по дорозі до московської головної кватири від одержаних ран і мусіли обмежитися до того, що колесували його трупа. Відважного коменданта оборони Батурина, українського патріота і людину вірну своєму володарю й Батьківщині, — Дмитра Чечеля, москвини, після нелюдських тортур, — колесували.

Так винищували москвини тих, хто був українським патріотом і людиною чести, а не продажним зрадником, що керується гаслом "ibi patria, ubi bene".

Чи ж дивно, що в Україні так поширилося культивоване москвинами від часів переяславської умови, це-б-то більше ніж пів століття, зрадництво?

Можна ширити ріжні вигадки, використовуючи складані на руки москвинів підчас московського терору заляканим населен-

ням України заяви лояльности, але вже само винищення москвинами усього цивільного населення Батурина є непереможним доказом того, що український нарід солідаризувався з політикою гетьмана Мазепи і мав досить московської зверхности.

І гетьман не помилився, він міг цілковито числити на підтримку українців, лише обставини, **незалежні від нього,** обставини, яких він не міг передбачити, склалися так, що він не міг мати при собі в момент переходу на бік шведів усього козацького війська, не міг оповістити населення і поінформувати його про те, що слід робити, не міг спонукати шведів до нормального маршу без фатальних для самих шведів довгих зупинок і не міг охоронитися від злочинної акції кількох дрібних зрадників! Коли б не ці останні, трьохкутник фортець (Стародуб, Новгородсіверськ і Батурин) разом з запасами і артилерією могли дати шведам опертя, зброю і самі вже спричинитися до перемоги шведів над москвинами. Безперечним є, що коли б ці фортеці не дісталися в руки москвинів, то й та старшина, яка зі страху чи з підлоти почала перебігати на московський бік, заховувалася б вороже до москвинів.

Адже ж усі зрадники, яким завдячують москвини захоплення тих твердинь, походили не з народньої маси, не з поспільства, яке наче б то, як запевняють москвофіли, мало ненавидіти "старшинського гетьмана", тільки власне зі старшини, якій не жилося аж так зле! Це просто були ті, виховані цілим усталеним москвинами ладом, осібняки, з яких одного так пластично і повно змалював М. Костомаров в особі Молявки-Многопіняжного ("Чернигівка"), типи, шкідливі в кожному суспільстві, поява більшої кількости яких є ознакою розкладу й загнивання.

Тут ще слід згадати про те, як "здобули" москвини ту саму Білу Церкву, яку гетьман з такими зусиллями затримав під українською владою.

Серед численних арештованих москвинами українських патріотів опинилася і сестрінниця гетьмана черниця Марта, яку не врятували від жахливих тортурів московських ні мури київського манастиря, ні чернеча сутана. Певно від неї, а може від кого іншого вивідали москвини, що частина майна гетьмана переховується в Білій Церкві.

Вправді Білу Церкву москвини і без того плянували здобути. Московський цар, розуміючи стратегічне значіння Білої Церкви, наказав ще дня 9 листопада 1708 року: "як що захочуть впустити наше військо добровільно, то пішли в ту твердиню більшу кількість наших людей ("пристойно"), а ввійшовши, накажи козаків з цього замку вислати в Київ, а звідти в розпорядження гетьмана Скоропадського. А тоді вели вивезти звідти гармати і амуніцію і твердиню так поруйнувати,

щоб не надавалась до оборони. Як-що ж козаки не захочуть впустити наших людей добровільно, то подбай, щоб це місто силою взяти, а тоді з ними яко зо зрадниками вчинити,а місто цілком зруйнувати."

Київський воєвода, князь Ґоліцин, застосувався до цього наказу і ввів мовськовські війська до Білої Церкви. Ось як дня 21 листопада у свому донесенню московському царю написав князь Ґоліцин:

"Пріехав в Кієв, я увєдомілса, што в Бєлой Церкві от Мазєпи оставлєн прєзідіум, полк. сєрдюцкій с полковніком Бурляєм, в котором сказивалі 800 чєловєк єсть і єво Мазєпіни пожіткі... Я, — пише далі Ґоліцин, — "полковніка Бурлая уговоріл і замок Бєлоцєрковскій і пожіткі Мазєпіни прінял і посажєн в замок іс Кієвскаво гарнізона 300 чєловєк..."

Виникає питання, **як** Ґоліцин "уговоріл" полковника Бурлая? Відповідь на це знаходимо в листі того ж Ґоліцина. Виявляється, що це "уговорювання" зводилося до умови, яка **дуже нагадує "умову" Юди з жидівським сінедріоном! За ганебну зраду України і свого гетьмана,** як пише далі Ґоліцин, "оному сєрдюцкому полковніку за отдачу фортеції обєщано дать 100 рублєй, сотнікам по 40 рублєй, козакам по 2 рубля", а пізнійше Аннєнкову "вєлєл із Нєжіна в Бєлую Церкву с полком ітті."

Самозрозуміло, ініціятором ганебної зради були не прості козаки, тільки їхня старшина.

Все, що сталося, поставило шведів і українців у винятково важке стратеґічне положення, яке ще ускладнювалося величезною числовою перевагою москвинів. Адже ж, шведи на початку кампанії взагалі мали на Сході Европи 70.000, а москвини — 140.000. Та наслідком втрат, понесених шведами під Головчином (половина трабантів і до 1000 убитими), коло Молятичів (до 3000 убитими) і під Лісною (коло 9.500 убитими й полоненими), кількість шведів зменшилася до 55.000. При тому слід підкреслити, що в їх числі було багато ранених, кількість вищих старшин наслідком втрат у попередніх боях також зменшилася, а втома і голод (які змусили Карла XII покинути Могилів, не дочекавшися Лєвенгавпта), значно ослабили їх боєздатність. Таким чином, москвини, які знали терен, мали укріплені міста та амуніцію, переважали числом більш ніж тричі.

Треба думати, що гетьман Мазепа, побачивши руїни своєї столиці і зорієнтувавшися в стані шведської армії, був цілком свідомий того, що шанси на шведську перемогу дуже й дуже впали і розумів, як багато буде залежати від того, чи зможе Україна сказати своє слово, і взагалі від подій, які розгорнуться в найближчих місяцях в Україні.

XIV. ВІД БАТУРИНА ДО ПОЛТАВИ.

Шведи й українці — підійшовши — побачили догоряючі руїни української столиці... А разом там загинули нагромаджені гетьманом і великі запаси харчів, гармат, куль, пороху, одягів і будинки, в яких можна було зимувати. Гетьман Мазепа, відходячи, пообіцяв комендантові Батурина на 31. X. **шведського** стилю привести шведів, **однак опізнення, спричинене самими шведами,** довело до упадку Батурина, а це знову мало і для шведів страшні наслідки. Знаємо, що гетьман не встиг ні про що попередити населення України, втратив зібрані запаси, а москвини звірською розправою в Батурині стероризували неприготованих до нічого і непоінформованих українців. В стародубському полку більшість мешканців з наближенням шведів утікла в ліси і лише після того, як до населення звернулися і гетьман і король з успокоюючими закликами, вернулися назад.

Одначе, як стверджують численні матеріяли, населення українське, яке ненавиділо москвинів, само собою без будьякої пропаґанди ставилося назагал досить прихильно до шведів. Більше того, як побачимо, навіть тоді, коли вже було можна передбачити поразку шведсько-українських військ, усе ще приєднувалися до шведів окремі українські відділи і не дурно ж московський ґенерал Інфлянт одержав наказ перехоплювати вози з харчами, які висилало шведам українське населення.

Спочатку здезорієнтовані селяни почали на вістку про наближення шведів кидати все і втікати в ліси, але довідавшися про зєднання Мазепи зі шведами і про їхнє добре поступування, а також під впливом гетьманських універсалів — перестали тікати і населення почало постачати шведам фураж.

Крман подає, що в Лукнові населення зустріло гетьмана і шведів хлібом, сіллю, рибою і медом та сиром. У пирятинському районі населення продавало усе потрібне шведам за дешеву ціну.

Взагалі на Гетьманщині були дуже рідкі прояви опору, бо населення на загал, аж до виправи на Слобожанщину, ставилося прихильно.

Що-ж до старого гетьмана, досвідченого політика і знавця людей, то вже по упадку Батурина він передбачав, що шведський король може програти боротьбу. Проте він намагався зробити все можливе для перемоги, а також для рятування свого народу від втрат і ще більшої руїни. І хто знає, чи коли б не помилки шведів, жахлива винятково зима та збіг несприятливих обставин (зокрема — продажність турецьких достойників) — чи все ж не одержав би Карло XII перемоги.

Тимчасом московський цар Петро I негайно по одержанні повідомлення про перехід Мазепи на бік Карла XII вжив таких заходів:

1) скерував кілька драгонських полків у такі пункти, щоб ні один з гетьманських полків не міг рушити на зєднання з шведами;

2) скликав до себе листом старшину на нараду, оповіщаючи в ньому, наче б то він не знає, де дівся "гаспадін Гєтман";

3) послав Куракіна, щоб силою позвозив до Глухова все українське вище духовенство;

4) написав наказ молодому, освіченому карієровичу з Галичини — Стефану Яворському, що з волі царя московського виконував в Москві обовязки патріярха ("мєстоблюстітєль прєстола"). Він був автором панегіриків Мазепі і за його протекцією зробив собі карієру. Цим наказом цар звелів у Москві оголосити гетьманові Мазепі церковну анатему;

5) видав пару день пізнійше заклик до старшинства, що було при гетьмані Мазепі, вертатися на московський бік, обіцяючи їм за те не лише "прощення", але й ще великі нагороди. (Звичайно, москвини і тоді робили так, як тепер: лише одного-двох перших не покарали, а всіх тих, що пізніше зрадили гетьмана і перейшли до москвинів (ґен. суддя Чуйкевич, осавул Максимович, полк. Зелінський, Кожухівський, Андріяш, Покотило, Гамалія і Лизогуб) — всіх арештували і заслали на Сибір);

6) кільком звезеним до Глухова старшинам (де було повно московського війська) "запропонувано" було негайно назвати кандидата на нового гетьмана, при чому московський цар з поданих йому двох кандидатів (Скоропадського і Полуботка) вибрав Скоропадського, не знаючи того, що він був перед тим по боці Мазепи, та уважаючи його, як не надто мудрого, за більш відповідного (пригадай Шевченкове: "нащадок гетьмана дурного"), бо Полуботок, наче б то сказав цар московський, "занадто хитрий, з нього вийти може другий Мазепа";

7) видав маніфест до українського народу (один з найпідлійших документів), в якому обвинувачує Мазепу в тому, наче б то гетьман Мазепа, без відома Москви, для самого себе стягав цілий ряд податків, між ними і таку, зненавиджену народом "оренду" — "будьто на плату войску, а в самом дєлє ради обоґащєнія своєго". В цьому ж маніфесті заповідав московський цар цілковите скасовання податків, яких ніколи, мовляв, не братимуть і нащадки царські, обіцяючи одночасно українців зробити "найщасливійшим народом под солнцєм", та запевняв усіх, що гетьман Мазепа "пєрєєхал к каралю швєдскаму і Лєщінскаму, ат швєдов вибраному на караля поль-

ского", для того, щоб Україну "паработіть па прєжнєму под владеніє польскоє і Церкві Божія і святиє Монастирі атдать в Унію". (Так писав не перебираючи в засобах, Петро І.).

Дня 6-го листопада 1708 року був виданий згаданий маніфест, який звався "Пріказ всєму малоросійскому народові", який є властиво довжелезною пропаґандовою проклямацією, скерованою проти гетьмана Мазепи і шведів, в якій "інформується" в найбільш несумлінний спосіб про успіхи московські, про захованнн шведів у зайнятих ними місцевостях, погрожується тим, хто не буде вірним Московщині, і обіцяється "золоті гори" московським підлабузникам і зрадникам свого народу. Там же закликається нищити все при наближенні шведського війська та ловити, як би десь переховувалися, родини прихильників гетьмана. Щоб читач міг мати уяву про характер цієї проклямації, наводимо уривок з неї: "Те ж, як спершу батько наш (далі йдуть титули московського царя Алєксєя Міхайловіча), приймаючи під свою руку малоросійський народ, після даних пактів, дозволив йому зберігати вольності і привілеї та їх затвердив, вони ж і донині великим государем без всякого нарушенія і ущербу свято придержувані і ні одно місто нашими вєлікоросійскімі войскамі до цего воєнного случаю не осаджене. А котрі для оборони перед ворогом занято, то по віддаленню ворога, люди вєлікоросійскі забрані будуть, як то із Почепа і Погара уже зроблено, а як десь ще й є, то по віддаленню ворога ґарнізони вєлікоросійскі виведені будуть. І можемо без сорому сказати, що жоден нарід під сонцем такими свободами, привілеями і милостями похвалитись не зможе, як по нашій царського вєлічєства, малоросійскій, бо ні одного пенязя в нашу казну у всім малоросійскім краю з них брати не велимо." А на остатку призначається нагороди від 2000 рублів (за ґенерала взятого в полон), до трьох рублів (за кожного мертвого шведа).

Яке "щастя" дали москалі — знаємо, як рівнож знаємо, що на Україні було розташовано 10 московських драгунських полків, які утримувалися коштом України, а податки за Скоропадського зросли в 6 разів.

Ця енергійна пропаґандово-наклепницько-інтриґанська акція Петра І заслуговує на те, щоб подати кілька "перлин" тої рафінованої отрути, якою цей московський володар розкладав і деморалізував українські провідні верстви і народні маси.

У першу чергу засипає Петро І, як казали тоді москвини, "прєлєстнимі" (це б то спокусливо-облудними) листами окремих полковників і старшин, що були відтяті від свого гетьмана, з одного боку обіцяючи їм ріжні нагороди, а з другго — ширячи вигадки, немов гетьман Мазепа має намір "церкви святії і манастирі православні перемінити в римську й уніятську

віру". Рівно ж намагається Петро I викликати недовіря до гетьмана і бажання помсти за приписувані йому вчинки. Так напр. у листі до запорожського кошового К. Гордієнка з дня 30 жовтня 1708 року пише Петро I таке: "...а за вірну вашу службу нам — государю, наша милість від війська запорожського низового ніколи віднята не буде, **хоча той проклятий зрадник,** бувший гетьман Мазепа, **на вас** військо запорожське свої ложні клевети (брехливі наклепи) безустанно доносив, наче б то ви не вірні і тому, не знаючи його злости й зради, послані вами в Москву прохання в справі платні були де-який час задержані", та, мовляв, тепер усе буде вам винагороджене. Таких підлих засобів хапалися москвини, щоб лише посіяти розбрат в українських лавах!

А ось уривок з листа, написаного в тих же днях (31 жовтня) до митрополита Стефана Яворського:

Гетьман Мазепа "оставівші православіє, пішов до єретиків-шведів, обманувши три особи старшинські і замість оборони, те ж як великий будівничий святих церков, сьогодня проклятий гонитель їм зробився." У тому ж листі далі оповідає московський цар, наче б то шведи в одній церкві коней постатили, а на закінчення пише: "Ради того звольте його за таке діло публічно в соборній церкві прокляттю предати." Ці останні слова були властиво наказом, якого умотивовував московський цар лише вигадками й чутками!

"Приказ" до української старшини подиктований бажанням підступними облудними обіцянками, удаваним довірям, сполученим з підсовуваними викрутами й виправдуваннями спокусити вірних гетьманові й Україні старшин до зради. Ось кілька уривків з цього "документу": "Вас, наших вірних підданих, обманом передав у ворожі руки... всі ви, наші вірні піддані, окружені бувши ворогом, змушені були... піддатися".*) Далі, мовляв, Мазепа хоче знищити усі вольності українського народу, знищити віру православну і т. д. і т. д., а "того ради" (це б то наче б то в українському інтересі) "ми... напоминаємо... щоб ви вірність показали і від цього зрадника відходили і приходили до нас **без усякого страху,** бо ми... **знаючи вашу неповинність... вас милостиво приймемо і надмірну милість покажемо".** Коли ж, мовляв, гепер котрий з вас "забуде страх Божий і в протязі місяця до нас не вернеться, це б то до 1 грудня 1708 року, тих буде оголошено зрадниками **"і будуть їхні маєтности і пожитки їхні відобрані і роздані вірним... те ж**

---

*) Самозрозуміло Петро ні хвилини не думав, що так є, лише вдавав зі себе наївного, бо пишучи до Шереметьєва про миргородського полковника, що вернувся до Сорочинець, пише... "який **утік** з Мазепою".

їхні жінки і діти будуть забрані і заслані, хто буде спійманий — ті будуть покарані без жалю смертю".

Ми знаємо, що кілька зрадників лише було "милостиво прийняті" для заохочення інших, але й вони мусіли йти на ряд дальших підлот, щоб зберегти своє становище льокаїв "з ласки пана", решта ж була переслідувана. Зате погрози репресій, жахливий терор, конфіската маєтків, явний грабунок і тортурування навіть челяди наших патріотів — не були порожнім словом.

Наведені уривки говорять самі за себе і показують, на який елемент спиралися і яким послуговуватися хотіли москвини в Україні!

Ці всі заходи Петра, переведені в життя надзвичайно швидко, і та увага, яка була до того привязана, поруч з комедією кари над подобою Мазепи в Глухові і "анатемування" його портрету в церкві в присутності Петра, показують, яке велике значіння мала для москвинів позиція України в цій боротьбі!

Петро І своїм "маніфестом" до українського народу, продиктованим московськими політичними інтересами, інтересами московського імперіялізму, маніфестом, що нічого не мав спільного з правдою, мав характер виразно пропаґандовий, виявляє, що москвини правильно оцінювали величезне політичне значіння кроку гетьмана Мазепи, і розуміли, що цей крок навіть в разі поразки українців, може будити національну свідомість українців, вказуватиме їм правильний шлях рятунку і **ляже в основу національних традицій українського народу.** Розуміючи се, Петро І в згаданому маніфесті намагався всіми можливими вигадками обпаплюжити великого гетьмана, захляпати московським болотом його чисті наміри, пустити в обіг наклепи про "продаж України полякам", наклепи, які б зогидлжуючи самого гетьмана і його спробу визволити свій нарід, тим самим кидали тінь на всі подібні наміри сучасників і нащадків.

Гетьман Мазепа, властиво, не мав уже змоги розвинути належної протиакції.

В багатьох місцевостях, де стояли москвини, важко було поінформувати мешканців не лише про мету шведсько-української умови, але й про істнування самої умови. Тому справді добрі відносини з населенням і харчі мали шведи лише в стародубському полку. На Полтавщині бувало ріжно. В звязку з цим зимівля (а зима цього року була винятково тяжка), була важка для голодного шведського війська, хоча, звичайно, не можна було навіть порівняти відношення українського населення до шведів з відношенням москвинів, які на Смоленщині палили все, а самі тікали, лишаючи за собою голу землю. В Україні, там, де не було москвинів, населення і далі охоче

продавало подостатком харчів, а в околицях Батурина і взагалі на Сіверщині, не зважаючи на страшний приклад гетьманської столиці, не оглядаючися на московський терор, зустрічало хлібом-сіллю, медом і яблуками як гетьмана Мазепу, так і шведського короля. Винятково тільки траплялись на Україні випадки або спроби не пустити в місто, однак це мало місце там, де стояли московські залоги (місто Сміла, місто Веприк*), лише, на жаль, в подібних випадках шведи, не входячи в те, чи охоче, чи неохоче помагало населення москвинам, — карали його, трактуючи як підданих союзної держави, **що зрадили свою владу.** Слобожанщину вони вважали за територію ворожої держави (формально мали рацію, бо вона не належала до Гетьманщини) і там, з наказу короля, підчас зимового рейду (в лютому 1709 року) поруйновано було все, що лише лежало на шведському шляху. Москвинів і козаків перебито, жінок і дітей забрано зі собою, а оселі попалено. Це викликало страшне обурення Полтавщини і щойно тоді почалася навіть спорадична партизанка проти шведів. Застосовані тут масові репресії збільшили ще партизанку. Таким чином карні експедиції пошкодили найбільше таки самим шведам. Гетьман інтервенював у цій справі, та було вже запізно. Та москвини заховувалися ще гірше на багато від шведів. Поруч з облудними обіцянками застосовано терор.

По всій Україні розкидані були московські гарнізони, а це дало можливість московській армії фактично захопити майже всю територію України, ширячи свій нечуваний терор. Козаків, яких лише підозрювано у ворожому відношенню до Московщини, масово вішали на пливучих шибеницях і пускали Дніпром на пострах, ще зараз по зайняттю Батурина, а з наступленням зими — закатованих прибивали до стовпів по шляхах. Лебедин і головну кватирю московського царя, обернено в катівні, в яких закатовано сотки українських патріотів. Там діяла жахлива "Канцелярія амбасадорів", використовуючи нові знаряддя тортур, заведені Петром І. Закатовано було там на

---

*) Так напр. у Веприку стояла московська залога — 1900 москалів під командою Юрлова і вони змусили населення помагати їм в обороні Веприка. Шведи, здобуваючи його, втратили 600 душ і це підштовхнуло шведів спалити місто, що безперечно було політичною помилкою Карла XII. Слід при цьому підкреслити, що не помилився московський полковник Юрлов, відповідаючи на шведську вимогу здати фортецю, сполучену з погрозою, що вразі спротиву шведи, здобувши твердиню, повісять його на брамі, коли відповів дослівно: "Моя обязаность защіщать ґород... я знаю, што швєдскій король уважаєт храбрих і нє вєрю, штоби Єво Вєлічєство проявіл в случає побєди такую жєстокость".

основі підозрінь в українському патріотизмі не менше 900 душ старшин і козаків. Так повстав у Лебедині окремий цвинтар під назвою "Цвинтаря гетьманців", але перед ним нещасні переходили довгий ланцюг мук. Цей цвинтар — найкраще свідоцтво того, як справді ставилося населення до москвинів.

І переводжено тортури з усією акуратністю, по законам Соборного Уложенія, тобто ступенями й за порядком, кнутом і шиною, то значить, розпеченим залізом, водячи його потихеньку й повільно по тілах людських, які від того кипіли, шкварилися і здималися. Хто пройшов одну пробу, той ішов на другу, а хто всіх їх витримав, того вважали з певністю за винного і провадили на страту. Згинуло таким чином людей, що не перейшли тих проб тортурами, до девятсот. Число це може й прибільшене, але дивлячись на кладовище відлучене від християнського і звісне під назвою "Кладовища гетьманців", треба думати, що закопаних їх є тут чимало, навіть дуже" (подає Олянчин).

Чому те кладовище в Лебедині було відокремлене, від т. зв. "християнського", то річ ясна: Замучені гетьманці-мазепинці були закопані на ньому без похоронного церковного обряду. В очах московських катів, як рівнож заляканого українського духовенства, вони підлягали анатемі, киненій перед тим на їх гетьмана, й були отож відлучені від церкви та уділення їм її обрядів. Пор. пастирські посланія архиєпископа чернигівського Іоанна Максимовича й єпископа переяславського Захарія Корниловича до народу. В них сказано: Хто не коритиметься новому гетьманові Скоропадському, але співчуватиме зраді старого гетьмана Івана Мазепи (московському цареві), той "не токмо от церкви святия восточния, от общенія тайн святих, но і от сопребиванія православних извержется и всім чужд будет" (подає Олянчин).

Як подає Нордберґ, "Головний замір фельдмаршала Шереметьєва скеровувався проти ґенера-майора Крайца, який перебував з чотирма полками (кінноти) в Лохвиці, що була серед усіх постоїв шведського війська найвіддаленійшим місцем. Ґри собі він мав найбільші багатства вождя Мазепи і всі козацькі жінки (мазепинців), які прийшли (до Лохвиці) з Прилук... Іван Скоропадський надіслав туди вже один козацький полк під командою полковника-відступника Гната Галагана.

До цього слід додати таке пояснення Олянчина, що його знаходимо в його цінній розвідці: "Головні мазепинці подбали ці свої родини післати до якогось безпечного місця. На їх потляд на таке місце надавалися тоді Прилуки, далекі від Батурина та евентуальних біля нього воєнний подій. І дійсно, там зібралося було з ріжних місць немало старшинських і козацьких родин, які стурбовано чекали на неминучу, здавалося б,

збройну зустріч шведського війська з московським десь там коло Батурина. Була тоді в Прилуках також дружина генерального писаря Пилипа Орлика й гетьманського господаря Цурки, як казав слідчому в Лебедині якийсь козак Фай.

Знов зі слів одного челядника слуги Івана Бистрицького тому слідчому стало відомо, що до Прилук поїхала була також дружина цього Івана Бистрицького. Але, на жаль, вона туди не доїхала, бо по дорозі чатуючими за нею агентами з глухівської чи лебединської Канцелярії схоплена і відправлена до Ніжена й там тримана "за крепкім караулом". "Можна гадати", каже Оляичин, "що таку великомученичу долю дружини І. Бистрицького зазнала також сестрінниця Івана Мазепи, черниця Марта в Києві."

Українські війська на шляху до Полтави здобули важливу твердиню — Гадяч, в якому засіли москвини. Полтави, в якій була велика московська залога, здобути не вдалося і шведсько-українські війська мусіли почати облогу.

На додаток до того почалася зима, винятково тяжка того року. Околиці Полтави не могли прохарчувати цілком незабезпечену харчами шведсько-українську армію. Дошкуляв шведам також брак одягу. Ряд твердинь Гетьманщини або здобули москвини завдяки зраді, або вже ранійше тримали в них свої залоги і звідти робили наскоки на шведів. Тому шведсько-українська армія не лише не мала жодної бази, придатної до зимівлі, але й була майже оточена ланцюгом ворожих твердинь та опірних пунктів. У кінці зими Карло XII, як ми вже згадували, спробував кинути частину своїх військ на Слобожанщину. Але шведам винятково не щастило: підчас рейду почалася раптова відлига і повінь, яка унеможливлювала пересування.

Щойно в середині березня Запоріжжя, незважаючи на облудні листи й обіцянки царя Петра, І, ухвалило підтримати гетьмана Мазепу, і в кінці того місяця прибули під Полтаву запорожці, які по дорозі мусіли розбити московські відділи, що намагались перешкодити обєднанню їх з рештою українських військ.

Слід згадати, що трохи згодом 4.000 запорожців брало участь у блискучій перемозі шведсько-української кінноти над московською кіннотою, коло Нового Санжаріва.

Одначе боротьба затяглася і носила вже характер несподіваних нападів у некористних для українців і шведів умовах (твердині довкола були в московських руках). Це все змусило короля шведського, армія якого рівно ж була виснажена і зменшилася числово, постановити дати рішучий бій. До цього бою й прийшло дня 27 червня 1709 року під Полтавою.

Карло XII, ранений у переддень бою, не міг сам керувати військами і це спричинилося до поразки шведсько-української армії, яка навіть у тих несприятливих умовах і при дуже нерівних силах могла не наступити.

XV. ВІДНОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДО ПОДІЙ.

Яке ж було відношення українського населення до гетьмана Мазепи і шведів?

Петро I, який стільки українців закатував, у тих своїх листах, **яких зміст міг стати відомим,** запевняв, немов український нарід виявляє до своїх гнобителів і катів найбільшу любов і зворушуючу приязнь. "Здєшній народ", писав Петро I "со слєзамі жалується на ізмєнніка Мазєпу і неопісуємо злобствует".

В іншому листі він же запевняє, "народ зєло твердо стоіт, што больше нє надобно ат ніх трєбовать".

Слідом за своїм царем, звичайно, і Меншіков, ще в жовтні 1708 року, рапортує: "В подлом народе... нікаково худа ні в ком не відеть". Можна було б навести ще кілька таких рапортів.

Та картина міняється, коли ми звернемося до тайних листів, інструкцій, наказів, рапортів і що найважнійше, фактів.

Знаючи добре, що **справа стоїть цілком не так,** московський цар не тільки пише ряд листів до українських окремих старшин і погрожуючи і заохочуючи до вірности ріжними обіцянками, не лише виявляє надзвичайний поспіх і рухливість та хоче вплинути на сильні релігійні почування українського народу, але пише хоч би такі листи, як до **українського** київського полковника: "а бувшого гетьмана зрадника Мазепи жодних улещуючих листів **не слухати і до нього не приставати** — він всенародно обявлений зрадником, відібрано йому всі його уряди і честь, передано соборному прокляттю". (лист з 9 листопада).

Того ж дня в листі до воєводи Ґоліцина Петро I **враховує** можливість, що мешканці Білої Церкви й залога можуть залишитися вірними Україні, і тому наказує: "якщо захочуть впустити наше (московське) військо добровільно, то пішли в ту твердиню скільки слід людей **(пристойно*)** негайно, згідно зі своєю думкою, **а ввійшовши прикажи козаків з цього замку вислати в Київ,** а звідти — під команду гетьмана Скоропад-

---

*) Це б то вистарчальну кількість, багато.

ського. **А опісля вели вивезти звідти гармати і амуніцію і вали хоча не зовсім зруйнувати, але щоб не надавалися до оборони.** Після цього хай наше військо до нас вернеться.

Як що ж козаки не захочуть впустити наших людей добровільно, то подбай, щоб це місто **силою взяти,** а тоді, з ними, **як зрадниками поступити, а город і замок зовсім зруйнувати."**

Знова ж Шереметьєву наказував цар забрати в одному з містечок Гадяцького полку хліб і вино, а коли хліба не треба — то хліб спалити!

У листі з 20. XI. до Меншікова, пише Петро I, що мовляв, запорожці обіцяють підтримувати Москву, з того дуже радіє і пише: "Богу Хвала!"

А в наказі до кн. Волконського наказує Петро I йти під Полтаву і намагатися (тщітса) усякими способами "добротою **ввести наших людей** в город... у випадкові коли б вони замкнулися.... **штурмувати** цей город."

У наказі ж Шереметьєву з початку грудня (це б то, коли вже відношення населення зясувалося) писав московський цар, щоб йти до Переяслава і в контакті з Голіциним переловлювати посланців гетьмана Мазепи, особливо наказано стежити за "задніпровськими" людьми й пильно наглядати над поведінкою оселених українців коло Білої Церкви, як рівно ж "пильно глядіти і других тамошніх жителів, щоб ніхто з них ні для чого не переходив на цей бік і про це повідомляти універсалами..." коли ж який спротив або рух виявиться, то наказується негайно туди йти з військом **"і усмірять без пощади.... і тих бунтівників палити"** і також пильнувати щоб Запоріжжя не мало жодних зносин з гетьманом Мазепою.

Наведені інструкції дає московський цар своїм підвладним, а запоріжців "дякує за вірну службу" і пише немов нарід український ставиться до московського так добре і так міцно тримається москвинів, що від нього "большєво і трєбовать нєльзя!"

Але картина справжніх відносин українсько московських стане ясною аж тоді, коли ми нагадаємо собі такі факти: 1) ціле майже населення Батурина (за винятком дуже невеликої кількости молодих дівчат, захоплених москвинами в неволю) було вимордовано за той завзятий спротив, який воно чинило москвинам, 2) шибениці з повішеними батуринцями і мешканцями околиць пливли за водою річками, а ще скорше летіли звістки про нелюдський московський терор, — одне й друге змушувало населення, яке не мало де дітися і не мало зброї, щоб боронитися, рятувати життя заявами льояльности, 3) той же Меншіков **(як і інші москвини)** поносить відповідальність за катування українського населення не лише в Батурині, але і в інших місцевостях, катування, яке є річевим,

переконуючим запереченням його власних слів, 4) терор, що скаженів на всіх землях українських, які займали московські війська, і про який знав Петро І, бо він наказав стосувати його до українців, **є доказом, що Петро І писав одно, а думав цілком інше,** 5) те, що було дано наказ ґенер. Інфлянту перехоплювати вози з харчами для шведів — вказує, що достава шведам українцями харчів було явищем сталим і 6) "заяви льояльности" від слабших духом одиниць (часто саме тих, які перед тим гостро висловлювались проти москвинів), одержували москвини здебільшого тоді, коли в більшій кількості обсаджували якусь місцевість.

У Полтаві населення було **змушене** до оборони міста московською залогою, яка за найменший натяк або спробу ухилитися, катувала і вбивала мешканців. Московський підлабузник — Дядиченко пише, що "ґарнізон і озброєні мешканці" не перевищували числом шости тисяч. Тимчасом ми знаємо, що московська залога Полтави складалася з чотирьох з половиною тисяч москвинів, до яких весною 1709 року прорвалося переодягнутих у шведські мундури ще 1400 москвинів. Таким чином московська залога фортеці перевищувала 5.500. Отже, яку кількість козаків полтавського полку (бо такі були в Полтаві) змусили москвини битися (включаючи й населення), коли Дядиченко усіх оборонців нараховує **до шости тисяч?**

Більша частина населення полтавського полку (особливо його південної частини) боролася **проти москвинів,** а, як знаємо, в жовтні не виконали московського жадання перейти Десну і приєднатися до московської армії саме полки: миргородський, прилуцький і лубенський.

Про **саму Полтаву,** маючи безперечно для того підстави, доносив у кінці 1708 року московській владі охтирський полковник Осіпов, що "Полтава іздавна **нестатечная** і тепер з неї добра **не сподіватися".**

Кожний протимосковський виступ українців **на тлі терору московського** і тих тягарів, які сполучені були з зимівлею незабезпеченої під кожним оглядом (після втрати шведами обозів і втрати Батурина) шведської армії, треба розцінювати, як особливо важливий факт. До того додати ще треба, що водою на московський млин було жорстоке поводження шведів підчас рейду в середині лютого 1709 року на Слобожанщину, які, згідно з наказом короля, хоча і мали не вбивати українців, "що втекли туди з України, а пускати додому", однак зруйнували землі, якими проходили, й вибили багато слобожан, яких уважали московськими підданими (вони такими під оглядом правним і були). Вістки про те, як ми вже казали, обурювали українців.

А, проте, запорожці, коли до них приїздять московські посли в супроводі кількох українських зрадників намовляти підтримувати москвинів, відправляють їх з нічим,*) а зрадникам загрожують розправою, на яку вони заслужили.

Коли ж приїздять на Запоріжжя посли від гетьмана, запорожці **12 березня 1709 року однодушно ухвалюють підтримати боротьбу за волю** і приєднуються потім до українсько-шведських військ в кількості 15.000 досвідчених у боях козаків. Це число згідно подають, як шведські так і московські джерела.

Все це разом надає величезної і особливо переконуючої сили донесенням московських військових та цивільних провідників, які в своїх **таємних** рапортах **пишуть правду,** що заперечує наведені попереду вигадки московські. Для прикладу можемо згадати хоча б рапорт тодішнього київського московського воєводи — князя Ґоліцина (якому ми можемо більше вірити, як московським історикам та їхнім українським прихвостням), який на прикінці 1708 року доносив тому ж Меншікову, що **більшість** містечок і міст Правобережжя **прихильна до Мазепи,** "все голдуют єму і за істіну прізнают"

Подібно ж оцінює настрої населення **московський** генерал Ренне, який **у кінці березня 1709 року** повідомляв, що **"мужікі все атлажілісь і уже давно нам непріятелі"** (мова про сільське населення запорожських земель і півдня Полтавщини).

Далі рапорти стверджували про протимосковське повстання, яке почалося на Слобожанщині. Але московські історики те промовчують і пишуть інше. В повній згоді з тими пропагандовими твердженнями московських істориків, **які є висловом московських політичних інтересів,** є стремління звести майже до зера збройну участь українців у боротьбі шведів з москвинами. Для цього, між іншими використовується також замовчування ролі українських військ де-якими шведськими мемуаристами, участниками боротьби. Замовчування таке зрозуміле для всіх, хто знає психіку вояка, що, вернувшися з війни, найчастіше розповідає лише про себе і свої частини.

Забувається також, що коли, напр., такий Скоропадський **ще перед упадком Батурина** не виконав (а навмисне вичікував) наказу гетьмана Мазепи поспішитися зі своїм полком на допомогу Батурину, то справжній патріот, кошовий запорожський Гордієнко, приєднався до шведів навіть аж весною. Це тим більше симптоматичне, коли матимемо на увазі особисте ворогування гетьмана з кошовим.

Говорячи про приєднання цілої Запорожської Січі на чолі з кошовим Гордієнком, слід нагадати також про ті повстання,

---

*) Січ відмовилась від всяких переговорів.

які повязують дослідники з виступом запорожців по боці шведів проти Московщини.

Отже, як довідуємося з уже згаданого рапорту московського ґенерала Ренне Меншікову з дня 25. III. 1709 року, "Оние (це б то запорожці) также і тамошніе мужікі, **все атлажілісь і уже давно нам непріятелі".** Мова тут про цілу південну Україну. Тоді з власної охоти, ведені ненавистю до москвинів, приєдналися до українського гетьмана і шведів міста: Келеберда, Новий Санжарів, Царичанка і інші. **Московські** джерела обчисляють самих діявших там партизанів на яких **12-16 тисяч.** Це повстання з Полтавського полку почало ширитися на Слобожанщину, ціле ж Правобережжя (як це подав у рапорті князь Ґоліцин) рівно ж пішло за своїм гетьманом і шведами. Тому мав рацію ґенерал Ренне писати **алярмуючі листи,** твердячи: **"Здєсь больше аґонь разґорається, который надобно заранее ґасіть".**

Ці алярмуючі рапорти мали наслідки, і туди для боротьби з повстанням кинули москвини великі сили, яким, завдяки бракові своєчасної підтримки з боку шведів (що було ще одною великою помилкою Карла XII), вдалося боротьбу за волю затопити в крові українського народу, про це свідчать слова хоч би одного з рапортів: "Посланая наша партія ... щастлівоє нападеніе учініла і многіх запорожцев і мужіков ... порубала, і поколола, а нєсколько жівьом узяла, а остальниє ушлі в замок і запєрлісь."

Таких звідомлень і рапортів про спроби населення України приєднатися до свого гетьмана і шведів збереглося більше, але вже наведені виявляють усю брехливість вигадки московських істориків, немов український нарід "ненавидів" Мазепу, і пішов не за ним, а за гнобителями України! Було, як бачимо, навпаки, і населення, не зважаючи на захоплення москвинами важливійших стратеґічних пунктів, намагається боротися **проти** москвинів.

З огляду на спроби москвинів і московських підлабузників викривити правду що-до участи українського народу у повстанні гетьмана Мазепи, мусимо подати де-які числові дані, бо числа виказують найкраще всю брехливість московської і подібних "історій".

Шведи, як ми вже про це згадували, **на початку** цієї кампанії, мали **взагалі на сході Европи коло 70.000** чоловіка, а **москвини біля 140.000** (враховуючи в це число і ті українські війська, які діяли в складі московської армії). Одначе, **в Україні,** в районі Полтави, **шведи мали** (в наслідок втрат у попередніх боях та інше) — **лише 30.000,** а в Полтавському бою брало участь здатних — за московськими джерелами — до боротьби шведів — **тільки** 18.000 **проти 42.000** самих реґуляр-

них московських військ (до цих останніх саме перед Полтавським боєм, наближалася певно не менша числом, помічна калмуцька армія). Треба зазначити, що шведські джерела подають, що з боку шведів у цьому бою брало участь **лише 12 тисяч проти 100-тисячної московської армії.**

На тлі цих чисел **загальна** участь українців не є аж такою малою, хоча у гетьмана Мазепи початково майже не було війська. Перед самим наближенням шведів мусів він, в додаток до тих, що вже билися поза межами України, вислати ще 9.000 (три тисячі в розпорядження прихильників Августа, 3 тисячі до диспозиції московської, а потім ще 3 тисячі на підтримання раніше висланих до Польщі).

З гетьманом прийшло до шведів **біля 5.000 козаків,*)** покинута залога Батурина — **3.000,** вже хоч би з огляду на дуже великі втрати, що мали москвини підчас штурмів, мусить бути також дорахована, а крім того, з Гордієнком приєдналось ще 15.000 запорожців, це б то разом **вже** маємо **23.000.** Та це ще не все! Треба до них дочислити й залогу самої Січі, бо проти неї мусіли москвини вислати великий кількатисячний відділ під проводом Яковлєва.

Проти Запоріжської Січі вислано було, як ми вже казали, кілька полків під командою Яковлєва. Залишена в Січі залога, як і в таких фортецях як Келеберда, Переволочна (де була велика запорожська фльота, яка забезпечувала комунікацію з Правобережжям) і Новий Кодак. З москалями був зрадник Галаган і приєдналися ще московські війська під проводом князя Волконського.

Московські війська числово багато переважаючі, взяли спочатку штурмом (і то не відразу) Новий Санжарів, у якому була залога козацька коло 1000 запорожців. Згідно з офіційним московським звітом, як їх, так і "мужіков", які їм допомагали, що не полягли в бою — перебито і вирізано. Три дні пізнійше взяли москалі Келеберду і вирізали спаливши все населення й козаків (коло 800 душ). По двох днях заатакували москалі Переволочну, якої залога складалася з 3.000 козаків і мешканців, які допомагали боронитись. По кількагодинній гарматній підготовці і штурмові москалі здобули й Переволочну і, як подав у своєму звіті Яковлєв, — частину оборонців було перебито і спалено в куренях, а тих понад 1.000 запорожців, що дісталися москалям, а також усіх мешканців, вирізано, хто ж

---

*) Д. Зільман пише загальниково — "кілька тисяч війська" — інші джерела подають інші числа, які дозволяють усталити наведену **мінімальну** кількість. З окрема Ґустав Адлєрфельд подає, що прибуло 5.000 козаків.

втік — потонув в річках. Живими дісталися в московські лапи тільки 12 старшин. Все, що можна було спалити чи зруйнувати — поруйновано і спалено. Загін запорожців, висланий з Січі до Нового і Старого Кодака, — в наслідок зради — вирізано (дісталися 14 важко ранених козаків, але їх рівнож закатували москалі), а згадані міста, неспроможні поставити спротив, — були зайняті.

На 11 травня наблизилися москалі до Січі, якої залога доходила до 4.000. Перший кількагодинний штурм було відбито з великими втратами для москалів, але зрадник Галаган відомими йому стежками провів москалів плавнями у саму Січ. Запорожці героїчно боронилися. У московські лапи досталися живими коло 300 козаків і багато гармат і амуніції. Скільки прорвалося із Січі, звіт не каже, але усіх живих закатовано звірським способом (відтинано голови, вішано, а навіть мертвих видобувано з могил, відрубувано голови і здирано шкіри). Січ цілковито зруйновано і спалено. З наведеного випливає, що крім запорожців, що їх привів Гордієнко, виступило, незважаючи на всі шведські невдачі, ще коло 6.000 по боці гетьмана Мазепи.

Січ же була в даний мент взагалі резонатором настроїв українського народу, а це видко з того, що хоча підчас наближення до неї москвинів, там вже не було ні Гордієнка, ні його найближчих помічників, і хоча Петро I наказав ще раз перед атакою послати до Січі когось, хто б умів **"не только шпагой, но і ртом действовать", жодна демагогія не помагала!** Запорожська Січ не піддалася! З величезними втратами здобули її москвини тільки за допомогою зрадника — полковника Галагана, що перебіг, спокушений обіцяними царем нагородами, від Мазепи до москвинів і тепер, щоб не піти на заслання, вислуговувався ворогам України. Галаган провів москвинів відомою йому ще з часів перебування на Запоріжжі стежкою у плавнях та багнах. Запорожці, що відбили попереду всі московські атаки, прийняли цей відділ за шведів, ведених запорожцями на допомогу, і вийшли з укріплень назустріч. Побачивши свою помилку, почали розпачливо боронитися. Зрадник Галаган нахилив їх скласти зброю, гарантуючи присягою їм життя. Коли ж вони склали зброю, почалася різня і жахливі катування.**Звичайно з оборонців Січі рівно ж не лишився ніхто живим.** Січ знищили москвини так варварськи, як і Батурин.

Про те, як ставилися запорожці до москвинів і як добре орієнтувалися в подіях, свідчить пізнійше писана відповідь кошового запорожського Кириленка і січової ради на універсал Скоропадського, яким він закликав їх вернутися під московську зверхність. Ось уривок: "Вельможний мосьц-пане Скоро-

падський, **гетьмане московський!** Універсал ваш увещевательний подписом руки вашої і московської і двома печатьми: єдиною військовою, а другою московською утверджений, получили і, по звичаю, на раді вслух всіх вичитаний, нічого нового та корисного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть московська... удивляємося, іж ваша милость не встидається титулувати війська Запорожського обоїх боків Дніпра гетьманом, кгдиж ми вашей милости ані сами собою, ані через послов наших, ані через письмо військовеє на той уряд не оббірали, на який **ваша милість возведені зостались под мушкетами московськими** внутрі города Глухова..." Далі відкидають закид немов би запорожці приєдналися до Мазепи за підмовою кошового і стверджують, що "за приводом отчизни нашої і вольностей військових ревнителя, славної памяти Гетьмана Іоанна Мазепи і согласієм військовим, а не за наущенієм пана Константія Гордієнка... оборони найяснійшого короля шведського шукали". Скоропадського зветься там же "московським похлебцем" і підкреслюється, що **"од початку козацького народу і владіння каганов (князів) аж до Хмельницького", московські царі "ніколи не бували природними нам панами."**

Отже, коли додати ще й цих українських героїв, то треба вважати, що до боротьби **проти Москви під проводом Мазепи** виступило **не менше** 30.000 душ озброєного **досвідченого козацького війська,** це-б-то мало-що менше, ніж було самих шведів!

Однак і це число, нами тільки з надмірної (і може — зайвої!) обережности **применшене,** далеко не обхоплює всіх тих українців, що зі зброєю виступили в цій боротьбі проти Московщини. Адже ж залога Новгородсіверська (московський учитель новгородсіверської гімназії Сбітньов, у своїй статті опублікованій в 1825 році пише, що в твердині стояли **"полкі казаков прівержених к швєдам"** і що москвини, діставшися завдяки сотнику Жоравці-Покорському до замку, "ізрубілі сіх ізмєннікоф погружонних в глубокій сон") — була досить численна і її, як і залоги менших замків та укріплень, що або ставили москвинам опір, або, дочекавшися шведів — приймали їх як союзників, слід також дорахувати до тих 30 тисяч. Мало того! Маємо згадку про те, що москвини, по капітуляції шведів при переправі через Дніпро коло Переволочної, залишили живими **2.700 козаків** (обернувши їх у поспільство) тому, що як сказано, вони **щойно** прилучилися до війська гетьмана Мазепи. Нарешті шведські джерела (Кохен) подають, що в часі між липнем і жовтнем 1709 року **пробилося** з України до гетьмана **не менше 1000 козаків!**

Таким чином усі ті залоги укріплених пунктів, залоги Запорожської Січі, Келеберди, Царичанки, Ново-Санжаріва, Новгородсіверська та менших укріплень з певністю разом **на дуже багато перевищують** ті шість тисяч, які лише з надмірної обережности додали ми до початково усталених 24.000, що й дало 30.000 вояків. Властиво, **аж ніяк не перебільшуючи, ми можемо рахувати число козаків, що виступили збройно по боці** гетьмана Мазепи, **на яких 32-35 тисяч.**

Але і це число не вичерпує всіх, хто підтримав гетьмана. Не треба рівнож забувати, що москвинам також довелося з втратами добувати Переволочну, яка мала лише запоріжську залогу і кілька тисяч човнів та чайок.

Втрата Переволочної по полтавській поразці була важкою несподіванкою і утруднила дуже відворот шведсько-українських військ, бо здобувши її, **вирізали москвини всіх, хто лише жив у Переволочній,** якої залога доходила до 3.600 душ, й знищили велику кількість човнів та укріплення.

Знаємо також і про існування численної української партизанки проти москвинів та ряду народніх повстань, а також участь у цій боротьбі менших козацьких відділів — отже, як бачимо, **зважилося зі зброєю визволяти Україну з московської неволі в тих безнадійно несприятливих умовах,** навіть за найбільш скромним **підрахунком, все ж не менше, як 35.000 душ, і то коли не рахувати партизанів,** а з ними число українців, що боролися (лише не одночасно) проти москвинів, треба підвищити до яких 55.000, коли не більше. Особливо багато було партизанів на запорожських землях (московські джерела обчисляють їх кількість на 12-16 тисяч). Чи ж могла Україна дати ще, коли поза Україною знаходилося тоді понад 20.000 козаків, висланих попереду з наказу Петра!

Висланий польською шляхтою з Житомира її представник мечник Рибінські стверджував, що на звістку про перехід Мазепи на бік шведів населення відмовлялося виконувати свої "повинности" і почало масово творити козацькі загони для підтримки свого гетьмана.

Такі настрої українського населення між іншим пояснюється, крім уже згаданих причин, також сталими непорозуміннями і ворожнечею між українським і допоміжними військами, з одного боку і московськими — з другого, підчас далеких походів і війн. Ця ворожнеча ще ранійше панувала і тепер зміцнювалася що-раз більше.

Нарешті, треба сказати, що запорожці не лише по прибуттю до шведсько-українського табору (а навіть і до об'єднання зі шведами) били московські війська в районі Дніпра і Ворскли. Потім вони брали велику участь і мали поважні втрати в облозі Полтави, де виявили не аби-яку мужність і завзяття.

Мало того, коли нездарний шведський генерал Лєвенгавпт*) без конечної потреби капітулював над Дніпром (підписуючи ганебну умову, згідно з якою мав видати своїх союзників-українців, чого, звичайно, виконати не був у силі), то тільки козацька армія **не піддалася.**

Над Богом витримало переможний бій з 8.000-ним відділом московської кінноти знову ж наше козацьке військо, а в першу чергу запорожці.

Таким чином **українські** сили, що оперували в цій визвольній війні **проти** москвинів, **мусимо обчисляти на 50-55 тисяч.**

Нині ми звикли до мільйонових армій і тому нам може здаватися, що українці не виступили в цьому змаганню як би то належалося. Москвини, природно, в своєму інтересі переконують усіх, що з гетьманом була лише жменька непевних людей, подібні ж думки ширять наші москвофіли і, на жаль, безкритичні підголоски останніх. Саме тому, конечним є ще нагадати, що населення Гетьманщини, згідно з переписом 1764 року, рівнялося 1,024.025 душ чоловічої статі, а в 1708 році воно не могло бути більшим за яких 950 тисяч. В це число входять і діти ріжного віку і неповнолітні, й діди, й каліки, а тому таких, що могли вирушити в поле, не було аж так багато. Мало того! Частину велику козацького війська мусів сам гетьман на московські домагання відіслати з України в ріжні загрожені шведами місцевості та до диспозиції московського командування. З наведеного випливає, що брала участь у війні зі зброєю в руках відсотково більша частина населення Гетьманщини, ані ж брало в першій світовій війні німців.

На тлі сказаного, нічим іншим, як лише духовою залежністю від москалів, можемо зясувати хоч би твердження де-яких сучасних українських істориків, які всупереч фактам і правді продовжують запевняти, що "Мазепа не потягнув за собою народньої маси, вона залишилася пасивною."

А скільки німців узяло б участь у першій світовій війні, коли б ще перед війною на її території стояли антантські війська? Адже отих 55 тис. відповідає 1 мільйонові 1917 року.

Вигадкою проф. Б. Крупницького є, що Карло XII розчисляв на загальне повстання. Не будемо тут спинятися на таких "доказах" настроїв населення, як те, що наче б то "населення в більшості розбігалось, скриваючися по лісах", бо це пізнійша московська вигадка оперта на ... повідомленню самого гетьмана Мазепи, який ще **перед явним переходом на шведський бік** про це писав московському царю і зрештою, **гетьман же**

---

*) Той же Лєвенгавпт, по капітуляції зрадив москвинам усі дальші пляни і кроки короля.

Мазепа мусів до того закликати населення своїм універсалом!

Все сказане, змушує нас ще раз нагадати про подані тут **тайні** рапорти московських комендантів, в яких мова про вороже відношення населення і про те, що шведська армія на Україні доходила майже до 30.000, а московська (з українцями, примусово до неї включеними), до 100.000.

Коли прийняти під увагу усі згадані попереду московські **заходи і брак змоги** гетьмана порозумітися з власним народом, **треба вважати участь українців у змаганні за відновлення української держави, усталену нами з надзвичайною обережністю, за надзвичайно високу,** що є, безперечно, дуже неприємним фактом для москвинів, але що є доказом великого патріотизму нашого народу.

Вороже ж відношення українського народу до москвинів і розуміння слушности поступовання гетьмана Мазепи й бажання його активно підтримати, доводять відомості 1711 року, коли то гетьман Орлик пробував зреалізувати плян відновлення української держави.

Отже тоді українське населення намагається всюди підтримувати українські війська і де може — обеззброює москвинів і відмикає брами укріплених місцевостей. Московський ґубернатор для Правобережжя, князь М. Ґоліцин писав: "Сейбок (Правобережжя) кромє Бєлоцєрковскаво полку*) **весь бил в ізмєнє".** Московські ж коменданти доносять "Вєсьма чєркаси нам нє бєзопасни... с доброжєлатєльством нєпріятєлям провіянт дают..." Меншіков же писав 3 травня 1711 р. до царя: "Заднєпрская Украйна **вся била... в ізмєнє".**

Не маємо найменшої причини не вірити цим рапортам і донесенням керівників московської адміністрації й війська, які, як бачимо, однодушно стверджують **ворожість** українського населення до москвинів і намагання допомогти наступникові гетьмана Мазепи здійснити задуми свого великого попередника.

Про те, що український нарід ставився прихильно до планів гетьмана визволити з московської кормиги Україну, а тому й до шведів, свідчать оповідання пізнійших часів з теренів полтавського бою.

Цей терен знаходиться яких 7 кільометрів від Полтави на шляху на Зіньків і на Диканьку. Твердять, що шведи, які дісталися в полон, хотіли поховати вбитих в одній спільній великій могилі, але Петро I мав не згодитися на те, бо боявся, що селяни довколишніх сел і полтавці оточать ті могили поша-

---

*) Білу Церкву москвини фортифікували й дали туди сильну залогу, яка по здобуттю міста москалями "замкнулась в замку" і, як пише комендант тої твердині, "нєсколько козаков" з ними.

ною і вони звяжуться з нашою традицією, викликатимуть небажані москвинам спомини, і власне тому тіла вбитих перевозили в інше місце і ховали в глибоких ямах по дві-три сотні разом і ті ями позасипали, позарівнювали і позаорювали. Мешканці сусідніх сел зберегли як переказ, що число тих ямів доходило до 20. У 1909 році шведи хотіли за згодою московського уряду поставити на шведських могилах памятник з червоного граніту, але... мусіли його поставити наздогад, бо ніхто не міг вказати, де були ті могили.

Коли в 1911 році випадково натрапили на одну з таких могил — влада заборонила там копати.

Наведені відомості подаємо за статтею Т. Яреська, не беручи відповідальности за їх цілковиту докладність, але навіть коли в них є певний відсоток фантазії, то й тоді вони свідчать про те, що у свідомості нащадків зберігалася віра в антимосковське наставлення українського населення та в наявність у москвинів певности, що це населення ставиться до них вороже.

Так, усе нами подане не лишає найменшого сумніву, що український нарід усією душею стояв по боці гетьмана Мазепи і намагався чим міг підтримати його, та що його участь у боротьбі великого гетьмана за волю України, за тих обставин, більшою не могла бути.

Однак такий фактичний стан справи не відповідає московським бажанням та інтересам. Москвинам треба довести, що наче б то український нарід не бажав визволення і тому наче б то не підтримав виступу гетьмана Мазепи. На окупованих землях у своїх публікаціях вони так одверто й пишуть. На еміграції підлабузники московські не можуть ще собі дозволити висунути таке твердження в цілості і тому обмежуються до "підготовки грунту" для таких тверджень. Вони хочуть прищепити й міцно закріпити в українській свідомості вигадку, що український нарід заховувався тоді цілком пасивно. Чому? — Одні пишуть, що тому, немов би Мазепа був "старшинським гетьманом", другі — тому, що "знемощілий Мазепа не дбав про освідомлення народу" (Холмський, "Історія України" ст. 256).

А коли цій **основній** вигадці (пасивність народу) повірять українці, — тоді можна буде ту пасивність вже почати пояснювати й "любовю до російського народу"!

Реасумуючи сказане і враховуючи московську політику в цьому питанню, стверджуємо, що:

1) вже в ті трагічні роки, москвини свідомо ширили вигадку про пасивне (або й прихильне до москвинів) наставлення українського народу і тому Петро I писав: "Здешній народ со слезамі жалуется на ізменніка Мазепу і неопісуемо злоб-

ствует", або "народ зєло твьордо стоіт, што больше нє надобно ат ніх і трєбовать", а йому окселентує Мєншіков "В подлом народє... нікаково худа ні в ком нє відєть", але це писалося "для ліца", це б то для пропаґанди;

2) вже в ті рішаючі місяці й роки москвини були свідомі дійсного відношення українського народу до москвинів і тому московський київський воєвода князь Ґоліцин рапортує Мєншікову, що ціле Правобережжя прихильне до Мазепи. Московський ґенерал Ренне у свому звіті про південне Лівобережжя пише, що "мужікі всє атлажілісь і уже давно нам нєпріятєлі";

3) накази такі, як про усунення з Білої Церкви козацької залоги та знищення укріплень (які пізнійше москвини зміцнили, ще й поставили тоді там московську залогу), затримування харчів, висиланих для шведів, напади на Батурин, Новгород-сіверськ, Запорожську Січ, Переволочну і т. д. і т. д. — не лишають сумніву, що москвини уважали український нарід народом наставленим вороже, і стосували ті засоби, які стосують для затримання в руках щойно опанованих у збройній боротьбі ворожих теренів; і

4) всяка балаканина про байдужу або пасивну поставу українського народу, з якою нам на жаль, доводиться надто часто зустрічатися і тепер, на еміґрації, є "водою на московський млин", є або наслідком незнання авторів, що займають таке становище, або свідомою діяльністю на шкоду українського народу.

Не може бути найменшого сумніву що-до прихильної постави українського народу до визвольних плянів гетьмана Мазепи, а нескоординованість виступів, або й в ряді випадків вимушена пасивність були наслідком низки причин стратеґічного й політичного характеру, причин, що їх усунути гетьман не міг, це лежало поза межами його можливостей.

Як ми бачимо, український нарід підтримував гетьмана Мазепу, а коли й були зрадники — то вони були власне зі старшинських лав! Проте й тих зрадників смішно зараховувати до "мазепинців", адже гетьман керував державою і як "рейментар" — не питав тих старшин про їхню думку, лише такому Галагану доводилося слухати його наказу. "Мазепинцями" вони не були, українськими старшинами — були; зрадили не Мазепу, а Україну в особі її володаря.

Що б ні казав Скоропадський на своє виправдування, але **він зрадив Україну і свого гетьмана,** впускаючи до Стародуба москвинів **без бою,** замість боронити його всіма силами.*)

---

*) Вправді гетьман, знаючи, що Скоропадський не відзначається характером і військовими чеснотами, в своєму листі і заспокоював, щоб він не боявся поставити чоло ворогові, бо шведи надтягнуть, і

Новгородсіверськ "здобули" москвини **також завдяки зраді сотника** Жоравки-Покорського, а Батурин, який героїчно оборонявся, впав рівнож **завдяки зраді старшини козацького.**

Слідуючі зрадники знова є не з рядів "неосвідомленого народу", тільки зі старшини: в листопаді 1708 року, почувши про обіцяну москвинами амнестію і навіть нагороди для тих, хто у визначеному часі зрадить Україну і свого гетьмана, старшини: Данило Апостол, Гнат Галаган та І. Сулима втікають з українсько-шведського табору до москвинів і там вислуговуються, зраджуючи Україну ще й ще.

Все це було наслідком плянової акції Московщини, яка протягом пів віка винищувала ріжними способами (від скритовбивства аж до заслання включно) визначнійші одиниці з числа нашої козацької старшини, впливала на зміну складу старшинства і деморалізувала, як могла.

Ствердивши численну участь українського народу в боротьбі шведів з Московщиною, участь, яка мала на меті відновлення держави предків, і підсумувавши все попереду сказане, приходимо до висновку, що причини трагічної катастрофи, яка ударемнила спробу реалізації великих стремлінь українського народу, слід шукати не в байдужності чи інертності цього народу, а тим більше не у приписуваному йому москвофільстві!

Обєктивний опис перебігу дальших подій та висвітлення причинової залежности між важливійшими з них, сам дає на поставлене питання вичерпуючу відповідь.

XVI. БІЙ ПІД ПОЛТАВОЮ І ТРАГІЧНИЙ ЇЇ КІНЕЦЬ.

По тяжкій зимі (були такі страшні морози, що птахи замерзали на льоту, шведів тоді загинуло наслідком морозів до чотирьох тисяч), провсденій під захистом свого часу укріплених гетьманом Мазепою Гадяча, Ромнів і Прилук, по невдалій виправі на Слобожанщину (зайнятий був Харків, але страшна відлига перетворила шляхи в багна та річки і довелося в важких умовах відступати), коли нарешті настала весна, почав Карло XII готуватися до здобуття Полтави, в якій замкнулася велика, добре озброєна залога (до 6.000 москвинів при 80 гарматах).

позволяв не боронити міста коли неспромога, але **двічі виразно і категорично наказував** вести підлеглі йому війська до Батурина. Цього наказу навіть не пробував полк. Скоропадський виконати, тільки... перейшов на бік ворога, зраджуючи Батьківщину (див. "Примітка ч. 4" в кінці книжки).

На відсіч надтягла ціла московська армія і помічні війська калмуцькі, донські та інші. Щоб викликати серед українців розєднання (бо ж, як стверджує Барділі, універсали Карла XII, поширені в тому районі, спричинилися до переходу на бік шведів ще 8.000 українців), привозять москвини з Сибіру десь у травні полковника Палія з метою використати його проти гетьмана.

Тут слід підкреслити, що москалі мають дуже багато праць присвячених бою під Полтавою, але ні в одній з них, ні на долучених мапах, ні в тексті немає ані згадки про українські війська, що під проводом гетьмана брали участь у військових подіях. Правда мусить поступитися перед московськими політичними інтересами, а ті інтереси вимагають ширення вигадки, що наче б то за гетьманом не пішов ніхто, крім жменьки "старшин" ("старшинський гетьман") та й та здебільшого вернулася під владу "законного монарха".

Тому лишається "загадкою", чому ж у тих обставинах величезна московська залога Полтави, яка числово перевищувала одну третину шведської армії — не брала участи в бою під Полтавою? А тимчасом "загадка" розвязується просто: ту залогу ізолювала цілком не менш численна українська армія, забезпечуючи шведів від удару з боку або зі заду. Природно, що в українських виданнях подано все за московськими вказівками і ціла армія зникла, як пострах північних морів — "летючий голяндець"!

Щоб Туреччина не підтримала шведів і українців, москвини застосували спосіб, яким вони успішно користуються і донині: залякування, сполучене з діяльністю підкуплених впливових осіб. Вони ширять чутки про величезні підготовання до походу на Азов, а підкуплені турецькі міністри і впливові особи використовують той галас про роботи у Вороніжі, щоб добитися від султана згоди на підписання "вічного миру", **який був потрібний москвинам лише на дуже коротко.** Він не дав Туреччині миру, і Туреччина мусіла воювати з ними, але за гірших обставин. Цей мир, однак, дав москвинам змогу забрати з турецьких кордонів і кинути проти шведів разом коло десяти полків.

За таких несприятливих обставин, ослаблена втратою людей і перевтомою, шведська армія, без належної артилерії, в кінці першої половини травня приступає спільно з українськими військами до штурмування Полтави.

На підтримку московським військам в оточеній Полтаві спішить з допомогою Шереметьєв, який надтягає в кінці травня, а 1-го червня підходять головні сили московські, очолювані царем Петром I.

Наближалася рішуча проба сил.

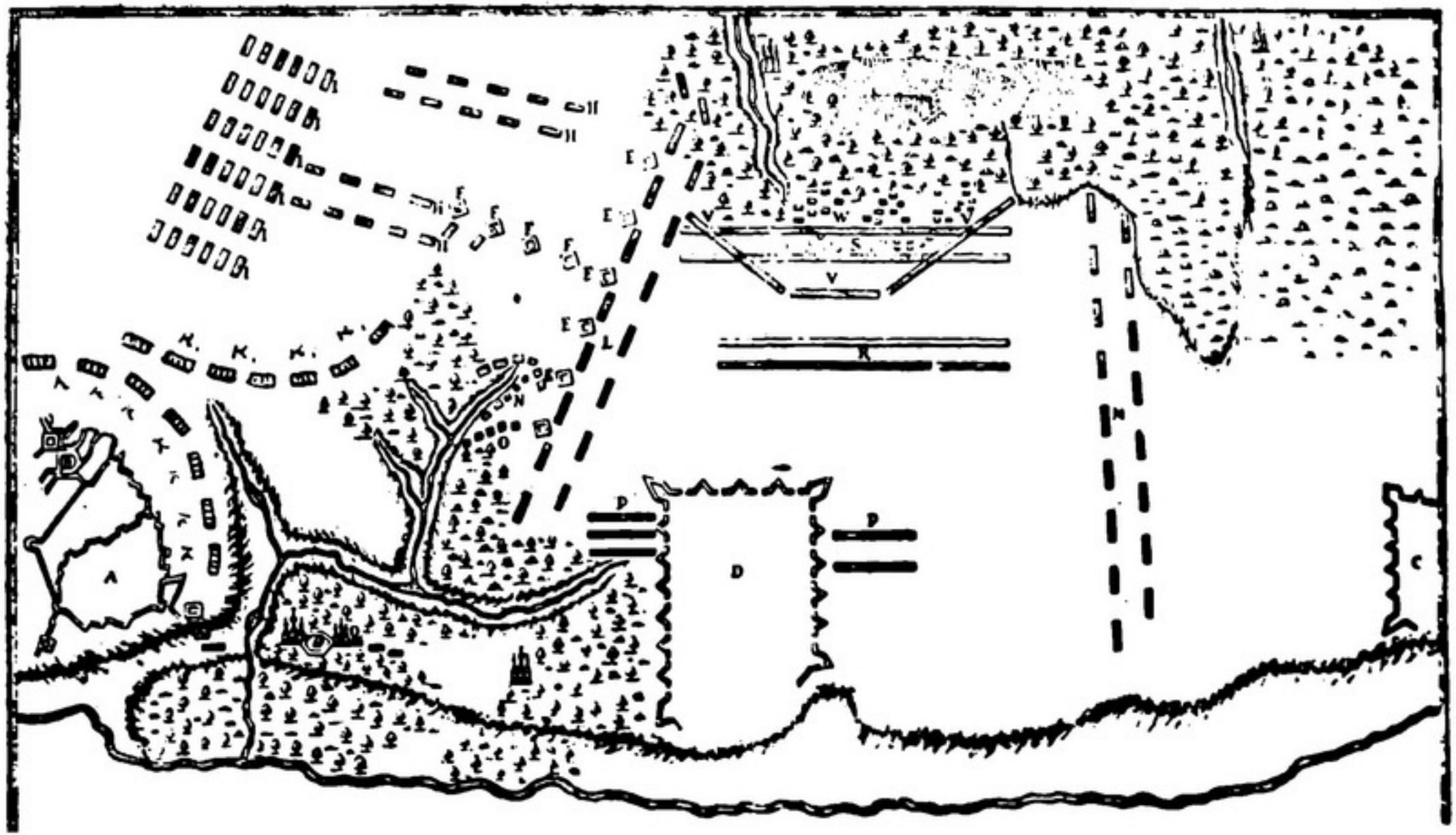

Умовні означення — гл. стор. 109

Дня 27 червня 1709 року прийшло до бою під Полтавою, в якому москвини **мали величезну числову перевагу і перевагу в артилерії,** а крім того ранений*) в переддень Карло XII не мав змоги особисто керувати боєм. У полтавському бої українське військо участи не брало: його завданням було держати в облозі Полтаву (Крман подає, що **це завдання виконувало 6 тисячне козацьке військо), р**ешта ж козаків прикривала південне крило шведів. Це завдання було досить важким і вимагало поважних сил. Адже ж московська залога Полтави доходила до 6.000 при 30 гарматах!

Усупереч фальшивим відомостям "совєтських" і взагалі московських і москвофільських істориків, згідно з якими українські війська не билися проти москалів під Полтавою, німецький історик Гайнц подає докладно розміщення козацьких полків (городових і запорожських) у тому бої.

Однак, як ми вже згадували, в інших боях перед тим, і виконуючи це завдання, українці брали активну участь та мали перемоги (напр., під Нехворощею розбили запорожці московського ґенерала Шамбурґа).

За таких обставин, які витворилися під Полтавою, могло мати місце лише те, що трапилося. Це був трагічний день для України, для ряду майбутніх поколінь українського народу. Полтавська поразка, що припечатала долю України, була, безперечно, як ми вже згадували, не лише наслідком рани Кар-

---

*) Підчас оглядання становищ війська в переддень бою Карло XII, наче б то контролюючи передові стежі, був невдоволений, що одна висунута українська стежа не виявляла належної чуйности і одного з козаків тої стежі застрелив. Обурені козаки відповіли пострілами: Одна з куль поранила важко короля в ногу.

Інші джерела кажуть, що це мало статися за кілька день до бою.

УМОВНІ ОЗНАЧЕННЯ (До шкіцу на стор. 108):

A. Місто Полтава. **B.** Шведські обложні споруджения під Полтавою. **C.** Перший московський укріплений табір. **D.** Головний укріплений табір московських військ. **E.** Поперечні редути. **F.** Додаткові редути. **H.** Шведська піхота, що йде в атаку. **I.** Шведська кінnота, що йде в атаку. **K.** Розташования українських військ. **L.** Московська кінnота, розташована на початку бою за редутами. **M.** Московська кінnота, відведена назад після авенґардного бою. **N.** Відірване праве крило шведів. **O.** Атака відірваного крила загоном Мєншікова. **P.** Частина московської піхоти, виведена на фронт укріпленого табору. **Q.** Батальйони послані для звязку з Полтавою. **R.** Московські війська, вишикувані для ґенерального бою. **V.** Перша лінія московських військ, атакуюча шведів. **W.** Шведські війська у відступі. **S.** Шведські війська вишикувані до ґенерального бою.

ла XII, але і **величезної числової переваги москвинів** (42.000 регулярного московського війська без допомічних відділів **при 72 гарматах** — проти 18.000 **виснаженого війська при 30 малих** гарматках, **з яких, як подають шведські джерела, могли бути вжиті лише чотири!).** Слід нагадати однак собі, що шведські джерела подають, що зі шведського боку брало активну участь у бою **лише 12.000** проти московської стотисячної армії.**)

Таким чином, навіть враховуючи московські дані, на одного шведа випадало більш ніж двох москвинів і проти одної шведської малої гармати — дві і пів гармати московських (в тому й великі). Згідно ж зі шведськими даними, проти одного шведа билося сім москвинів, а проти одної шведської гармати — оперувало 16 московських гармат. За таких обставин неважко було москвинам здобути перемогу.

Тут доводиться де-що відхилитися від дальшого опису подій, бо конечним є спинитися над тим, що подано про полтавський бій у т. зв. "Енц. Українознавства". Спиняємося не для "полєміки" (полємізувати властиво нема з ким!), але тому, що всі народи звикли, що в енцикльопедичних словниках знаходимо усталені в даній добі відомості, з яких можна сміливо користати. Згадана ж "Е. У." займає особливе місце, як тому, що її непомірно захвалюють, як ті, що серед нас працюють на користь Москви, так і тому, що наївні люди готові бачити "авторитетів" в особах усіх тих, кого захвалює преса, або що мають "титули", хоч і з іншої ділянки знання.

У названій "Енц. Укр.", рівно ж і ця подія представлена в московському насвітленню і інтересі, не дуже журячися правдою.

В московському інтересі є подоланого ворога представити оскільки можливо дужчим. Чим ворог був могутнійшим — тим більша слава переможцеві. Рівно ж у московському інтересі переконати світ, а в першу чергу українців, що наче б то гетьман Мазепа діяв у власному еґоїстичному інтересі та жменьки старшини на шкоду власному народові, і тому козаки, яких він підступом привів у шведський табір, — покинули його і або порозбігалися, або приєдналися до московського війська. Щоб це виглядало цілком певним, то в московських описах полтавського бою цілком не згадується те військо, яке з гетьманом Мазепою боролося за визволення України з московського ярма, а на схематичних московських плянах бою під Полтавою цілком нема полків гетьмана. Так — неначе вони розплилися у воздусі, а потім випливають з небуття при переправі коло села Кишенки, знова ж перемагають восьмитисяч-

---

) При тім ще **до бою втрати шведів сягали 3.000 душ.

ний московський відділ над Богом і закладають нову Січ на турецько-татарських землях.

Самозрозуміло, що в гасловій частині т. зв. "Е. У.", враховуючи численні голоси про москвофільсько - комунофільський характер цього видання, видавці не могли рівно ж і собі дозволити на цілковиту мовчанку і ані словом не згадати про українців, але згадано так, щоб, як то кажуть, "і вовк був ситий і коза ціла".

Московські джерела, всупереч правді, подають, що шведів було 30.000. "Е У." (Т. Мацьків) — що шведів було 25.000. Інші джерела (в тому і шведські), що було 18.000, але наслідком тяжкої зими, хвороб (шведам бракувало теплого одягу), наслідком поранень і втрат вбитими — могло взяти участь у бої лише 12.000.

В "Е. У." надруковано дослівно: "шведів — 25 тисяч. Решта шведської армії (6.000) була занята облогою Полтави." Як бачимо, речення зредаговане так, щоб читач додав сам шість тисяч до 25 і так перевершено навіть московські джерела, бо виходить 31.000! Слід зазначити, що шведські джерела кажуть, що облогою Полтави зайнято було 6.000, але... не шведів, а українців!

На видрукованій на тій же сторінці схемі бою, тих легендарних шість тисяч **шведів** цілком **не показано,** лише є дві лінії недалеко Полтави (з північного заходу), коло яких написано "шведський табір", з якого мали вийти шведи, щоб атакувати московські війська. Жодних військ, які могли б облягати Полтаву і унеможливити залозі ударити в спину шведам, на схемі взагалі нема. Згаданий нами автор статті про бій під Полтавою правдоподібно не поцікавився схемою, і тому, щоб десь згадати неясно (не подаючи скількости, але позбавляючи всякого значіння) згадати про українців, написав: "Українське військо було частково приділене до охорони шведського обозу, частково брало участь в облозі Полтави, або стояло на позиціях на лінії Ворскли." "Шведський табір" схеми очевидно тотожній з "обозом" статті і його, як твердить автор, треба було охороняти. Але на схемі, на якій позначено шведські війська десятьма (10) чотирьохкутниками, а московські — 14-ма чотирьохкутниками, українські війська позначені лише одним (1) чотирьохкутником, якого встромлено, невідомо чому, на південь від Пушкарівки! Яка його роля — це "секрет винахідника", а отой єдиний чотирьохкутник, в догоду москалям, інспірує думку, що тих козаків було не більше одної тисячі! Очевидно, в тому ж московському інтересі промовчано, що в Полтаві було коло шости тисяч московського війська і 30 гармат, які ще до наближення москалів робили часті випади. Лише

з загадкою (по схемі), чому ж ці війська не могли заатакувати ззаду наступаючих на московські укріплення шведів?

Атака 6.000 москалів на наступаючі 12.000 шведів, і то ззаду, відразу б закінчила бій. Московські джерела над тим не спиняються, бо тоді довелося б згадати українську армію, яка щонайменше рівнялася половині наступаючої шведської.

Шведські втрати вбитими в **цьому** бої навіть де-які московські джерела подають на 6.176, але "Е. У." подала 10.000! Число полонених шведів рівно ж збільшила до 3.000.

В дійсності москалів було 42.000 та в Полтаві коло 6 тисяч і їхня артилерія разом доходила до 100 гармат, таким чином московські сили в кілька разів перевищували сили шведсько-українські.

Про непотрібну капітуляцію шведів у Переволочній сказано в т. зв. "Е. У." таке:

"Армія Лєвенгаупта мусіла (??? Р. М.) капітулювати і здатися Мєншікову', "Козаки, що були в армії Лєвенгаупта, згідно з 5 пунктом капітуляції, мали бути видані росіянам (??? Р. М.). Багато з них на місці страчено, інші були заслані до Сибіру."

На своєму місці ми говорили вже про цю капітуляцію і підкреслили, чому інший головнокомандуючий не пішов би на це і привів би своєму королеві не менше 8-10 тисяч війська. Як же змогла "Е. У." видати "росіянам" українських козаків, — важко зрозуміти, бо це діялося в 1709 році, коли існувало Московське Царство, заселене переважно москалями, але аж до року 1713 не існувало ні "Росії", ні "росіян"! Тому, хто береться писати на історичні теми і події 1709 року, слід би було про це знати.

Нарешті мусимо з притиском підкреслити, що видавці т. зв. "Е. У." в цілому ряді пропаґандових оголошень і закликів підтримувати видання, запевняють наївних жертводавців, що наче б то "Е. У." "продовжує боротьбу за правду України", і тому "в УССР почали видавати "УРЕ", щоб допомогти добити Україну ідейно, вбити її правду."

Тимчасом це є цинічною брехнею, бо "Е. У." є свого рода пропедевтикою до "УРЕ" і ширить в основному ті ж ідеї, лише... підступом.

У передмові до першого тому УРЕ сказано: "УРЕ спрямована насамперед проти українського буржуазного націоналізму..." "Ідейною основою УРЕ є всеперемагаюче вчення Маркса, Енґельса, Леніна..." "УРЕ має показати братську єдність українського народу з великим російським народом..." Сказано ясно, і кожний, хто бере в руки УРЕ, знає заздалегідь, що в ній знайде. Т. зв. "Е. У." замилює очі криком, ніби вона те все поборює, а в дійсності зменшеними дозами дає прицукровану ту ж отруту.

Ми зреферували коротко головні користні москалям вигадки про полтавський бій, а тепер подамо докладно, так як подано автором статті, ту літературу, якою він користувався. "Література: Юнаков, "Сєверная война, кампанія 1708-1709", том II-IV. Пєтєрбург, 1909; Крупницький Б. "Mazepa und seine Zeit", Ляйпціг 1942; "Полтава" к 250-лєтію полтавскаво сражєнія. Москва 1959; "250 років полтавської битви", збірник, Київ 1959; "Полтавская побєда — із історії мєждународних отношеній наканунє і послє Полтави" — Москва, 1959 год." І це **вся** "література"! Отже, як бачимо, ширить "Е. У." **тільки те,** що вважала потрібним поширити Москва в своїх пропагандових публікаціях з нагоди ювілею! Не тільки були відкинуті, але і цілком не згадані шведські автори: Д. Зільман, Ґраф Піпер, Ґустав Адлєрфельд, Нордберґ, Тіандер, Крман, невідомий майор — участник полтавського бою, А. Бисен, А. Стілле, Е. Карльсон, К. Беннедіх та ін. Відкинуто німецького історика Гайнца і польського — Фельдмана.

З совєтських видань промовчано існування збірника "Полтава", виданого в 1939 році під редакцією О. Оглобліна, в ньому була компромітуюча Оглобліна його стаття і стаття московки Н. Мєншовой (Полонской-Василенко). Причина — зрозуміла.

Як бачимо, нам підносить т. зв. "Е. У.", під маркою "української правди", **зреферування** того, що в своїх інтересах звонили написати москалі!

Згідно зі свідченнями шведів по цьому бою доконували москвини масові, звірські екзекуції **над полоненими козаками, яких там закатовано кілька тисяч.**

Під Переволочною шведи не застали човнів для переправи, бо їх понищили москвини, і хоча усе ж залишилася переправа коло села Кишенки, шведи (14.000) капітулювали! Тут той же Лєвенгавпт, що вже показав себе нездарним комендантом, намовив Карла XII ранійше за військо переправитись через Дніпро, а сам напросився на ролю командуючого військом, що ще лишалося по лівому боці. Цей ґенерал не додумався ні до чого ліпшого, як перед лицем надходячої московської кінноти зробити "плєбісцит" серед своїх вояків у справі капітуляції чи продовжування боротьби. Коли підчас урядженого замісць контр-атаки "плєбісциту" більшість вояків висловилася все ж за дальшу боротьбу, він скликав полковників та ґенералів і їх таки намовив до капітуляції. Тимчасом москвинів **там** було менше ніж шведів і інший комендант врятував би для Карла XII його армію.

Під Переволочною, як ми вже казали, переправлятись не було чим, однак, українські козаки, після капітуляції шведів, навіть, коли не вміли плавати, кидалися в річку, воліючи вто-

литися, ніж попасти в руки московських катів. Там із загального числа попавших усе ж в їх руки козаків, тільки 2.700 козакам москвини залишили життя, обернувши їх однак у "поспільство" і то тому, що вони **щойно** прилучилися до війська гетьмана Мазепи.

Наведені нами факти показують, як безсоромно брешуть всякі московські підбрехачі, кажучи, буцім то Мазепа не користувався підтримкою українського народу.

Навпаки! Ми могли бачити, що, не зважаючи на терор, а також на брехливі обіцянки, нагороди та гроші, навіть особисті вороги Мазепи, **не будучи з ним у змові,** без жодних відомостей про умови шведсько-українського порозуміння, **всі рвуться разом зі своїм гетьманом до боротьби з Москвою!** Всіх їх обєднувала велика ненависть до москвинів, яка й змусила їх вхопитися за зброю **не з примусу — лише з власної волі.** Ми з певністю подали значно меншу кількість козацького війська за ту, яка дійсно брала участь у боротьбі з москвинами, хоча б вже тому, що ми не враховували всіх тих менших козацьких залог і дрібних відділів, які ставили або хотіли ставити збройний опір москвинам (напр., хоч би залоги Новгородсіверської, вирізаної москвинами) і взагалі відділів, яких чомусь не згадали ні московські ні шведські мемуаристи.

Тут слід собі нагадати один із ганебних, типово-московських способів грання на людській захланності і жадобі наживи, про який ми вже згадували; москвини (цар) оголосили, що платитимуть за одного взятого в полон і доставленого москвинам шведського генерала — 2.000 руб., за полковника — 1.000 руб., а за приведеного чи замордованого шведа-вояка — по три рублі. Як вірити "Історії Русов" в дійсності такий вбивця одержував чарку горілки "с приветсвієм: спасіба, хахльонок!"

Але й це не помогло!

Український нарід задокументував свою волю до відновлення державности, свою зненависть до москвинів і бажання підтримати свого гетьмана показним числом у приблизно 55.000 душ, яке — не з вини українського народу чи гетьмана — не могло, зосередкувавшися, діяти, як велика армія. Ця велика сила, завдяки розміщенню ще до війни московських залог на українських землях, а також завдяки заходам Петра I, про які була мова, була зліквідована по часткам і тому по поразці під Полтавою лише відносно невеликі сили відступили на турецьку територію.

Не зважаючи на всі втрати по дорозі підчас двох переправ на Дніпрі і на Бузі,*) не зважаючи на те, що певне чи не три чверти простого козацтва, бачучи безвиглядність дальшої боротьби, полишені шведами їх власній долі, — розбіглося, як це буває і після кожного протипольського повстання, все ж крім всієї кращої старшини, дісталося з гетьманом на еміґрацію більше 6.000 козаків!

Однак мусимо не забувати й того, що багато запорожців, завдяки зраді Лєвенгавпта, загинуло під Переволочною, а в серпні 1709 року, коли шведи підчас рейду в бік польського кордону під проводом ґенерала Іллєнкрука знову капітулюють під Чернівцями (цим разом перед переважаючими московськими силами), то лишають на поталу ворогові коло тисячі запорожців, яких в наслідок зради товаришів зброї більша частина заплатила життям.

Шведські джерела занотовують, що в часі між липнем і жовтнем 1709 року пробивається з України ряд менших козацьких відділів, які за свідоцтвом Кохена досягають разом тисячі козаків. Ці козаки вже бачили поразку українців і шведів, але не могли погодитися з панованням москвинів і пробивалися до свого гетьмана, щоб продовжувати боротьбу!

Отже, з усього сказаного ясно, що поразка гетьмана Мазепи та Карла XII у жодному разі **не була** наслідком байдужости широких українських народніх мас та що Україна підчас цього "збройного плєбісциту" **"голосувала" зброєю "за" політикою гетьмана Мазепи** і "проти" московських окупантів!

Безперечно, Петро I, не відзначався військовими здібностями, якими відзначався шведський король, але був кращим політиком за Карла XII і відзначався користною для того безпринципністю та цинізмом.

Натомісць Карло XII у цій війні виразно "не мав щастя" і мав маловартних помішників. Напр., згадуваний Лєвенгавпт зробив непоправну шкоду свому королеві, коли всупереч його наказові посувався надто поволі (він виправдувався "розрухами і бунтами у війську", які здебільшого бувають у нездалих

---

*) **Відступ шведського короля прикривали головно українські війська, яким і довелося 6 серпня 1709 року витримати бій з московською кіннотою, яка мала завданням унеможливити переправу через Бог. На лівому березі Богу у селі Троїцькому збереглися аж до 1926 року рештки земляних фортифікацій, відомих серед населення під назвою "редуту гетьмана Мазепи", частина тих валів була зайнята пізнійше під троїцьке кладовище, а частина, яка належала селянину Круглицькому й була засаджена садом, в 1926 році була знищена, коли останній вирубав сад і переорюючи під баштан, понищив рештки валів.**

комендантів) і тим спричинив поразку під Лісною, а далі — і полтавську катастрофу.

Очевидно, і з Батурином не пощастило Карлу XII. Треба думати, що коли б Карло XII був поспішив до Батурина, не помогли б москвинам ні їхні залоги, ні терор, ні брехливі маніфести, ні золото!

Успішний рух Карла XII у бік Харкова нівечить несподівана відлига, і т. п.

Настрої ж українців, свідомість мас була така, що коли б не помилки Карла XII та не припадковий збіг обставин, та не винятково важка зима і не кількох зрадників, Україна, безперечно, була б незалежною державою, і історія світу пішла б іншими шляхами.

Петро I **був того свідомий, що його імперія висіла на волосочку,** і саме тому він так палко бажав помститися на гетьманові, що й від турецького султана і від Карла XII домагався видачі Мазепи,*) а тому, що обидва відмовилися, пробував підплатити великого везіра за 600.000 талярів, але і з того нічого не вийшло.

Не пощастило Петру I, який не відзначався великодушністю,**) мати приємність від закатування гетьмана Мазепи!

***

Старий гетьман, зажурений таким закінченням розпочатої справи, не жив по цій поразці надто довго і вже до Бендер прибув тяжко хворим.

Шведське військо зі своїм королем, а також українські війська стали табором під Бендерами, лише гетьманові Мазепі з огляду на його важкий стан здоровя турецький уряд дав добре приміщення у самих Бендерах.

Шведський король не раз відвідував гетьмана перед його смертю, а також П. Орлик, вернувшися з Яс, де він полагоджував ріжні організаційні справи, дуже часто подовгу сидів при гетьманському ложі.

Перед наближенням кінця гетьман висповідався у православного священика, спровадженого з Яс, а потім зажадав, щоб Карло XII надіслав до нього гідну довіря людину. Король прислав високого комісаря Солдана, що знав словянські мови. Солдан у своїх спогадах оповідає, що гетьман зустрів його спокійно і зрівноважено, навіть дозволив собі на гіркий жарт

---

*) Рівнож намагався Петро добитися від Карла XII видачі Мазепи взамін за можливий мир, але шведський король з обуренням цю пропозицію відкинув.

**) Цю прикмету вигадав Пушкін, але факти: покарання стрільців, власного сина, терор на Україні — доводять мстивість і жорстокість його.

з приводу своєї долі. **В присутності Солдана було знищено документи та листи,** які зберігалися в скриньці, що була у гетьмана. **Перед смертю наказав гетьман Мазепа спалити всі ті свої папери: "Нехай", сказав він, "один я буду безталанний, а не многії, о яких вороги і не мислили, або навіть мислити і не сміли".**

"Ці благородні слова і вчинок", — каже проф. Д. Дорошенко, — "стоять у повній гармонії з тою відвагою, з якою понад 70-літній дід поставив на карту все, чим може дорожити в його віці людина, і свідомо взяв на себе величезну відповідальність, аби здобути рідному краю волю і незалежність." ("Нарис історії України", том II).

Помер Великий Гетьман, що стільки зробив для України, дня 21. XI. 1709 року.

Перед самою смертю прийшов до нього попрощатися шведський король в супроводі амбасадорів Англії та Голяндії, але гетьман вже втратив притомність.

Поховано гетьмана спочатку скромно там же, і треба зазначити, що це від смерти гетьмана Богдана **перший** гідний похорон українського гетьмана — **всі** інші українські гетьмани або загинули насильною смертю з рук чужинців на рідній землі, або загинули на московському засланні, даючи тим найкращий доказ фальшивости вигадки про істнування московсько-української приязні.

Але українське військо хотіло зробити свому великому гетьманові урочистий похорон і перевезти його тіло до Яс.

Підчас перевезення домовини гетьмана до Яс відбулися похоронні урочистості, а похоронну службу правив у Ясах сам митрополит. На чолі жалібного походу йшли шведи з фанфарами та козацькі сурмачі, що грали по черзі. За ними поступала козацька старшина, яка несла гетьманську булаву, прапор та бунчук. За ними на возі, запряженому шістьма кіньми, на яких сиділи козаки з оголеними шаблями, везли домовину, вкриту козацьким звичаєм "червоною китайкою" (в даному випадкові червоним оксамитом з золотою габою). За домовиною посувався шведський король в супроводі найвищих старшин і всіх послів чужих держав, при ньому акредитованих, а також представник султана і волоський та мунтянський господарі. Щойно за ними їхав верхи Пилип Орлик і Войнаровський, а далі з похиленим прапором і спущеною зброєю шведські королівські трабанти, а за ними відділ яничарів у всьому білому. За ними жінки-українки й чоловіки. Жінки голосили по покійному гетьманові, а на очах чоловіків блищали сльози. Далі посувався відділ українського війська, а за ними юрби татар, поляків, вірмен і інших чужинців, що були тоді там.

Тлінні останки гетьмана перевезено згодом до православного манастиря св. Юрія в Галаці.

Що сталося потім з домовиною гетьмана, докладно невідомо, бо були **найріжнійші** версії того, що далі сталося. Зокрема румунська газета "Універсул" в числі з 9-го січня 1926 року присвятила велику статтю життю на території сучасної Бесарабії шведського короля Карла XII. В Галаці "Недалеко від того будинку, де, до останнього, оборонявся король", — закінчує ту свою статтю її автор — "знаходиться могила князя України, провідника козаків і спільника Карла XII. Цю могилу наші селяни називають шведською могилою". До цієї звістки, передрукованої в "Тризубі" ч. 20 за 1926 р., стор. 27, додана така відомість: "Громадсько-Допомоговий Комітет Української Еміграції в Румунії має на меті зайнятися дослідженням всіх матеріялів та памяток, які стосуються до перебування славетних гетьманів України Мазепи та Орлика на території Румунії, де обидва вони знайшли для себе вічний спочинок. Між іншим одна вулиця в Галаці й до цього часу зветься вулицею Мазепи."

Пізнійше, українська еміграція робила певні розшуки і згодом виявилося, що москвини і по смерти не лишили великого українського патріота в спокою: по багатьох роках, коли вже давно не було в живих і Петра I, прибув військовий московський корабель до Галацу, і морці того корабля вночі викрали домовину великого гетьмана та правдоподібно вкинули її до моря! Як бачимо, москвини доконали такого ж ганебного вчинку, як і поляки, викидаючи з могили кости Богдана.

Існує ще й інша версія, з якою виступив у 1959 році Ол. Семененко, який запевняв у "Свободі", що подане ним оповідав йому Степан Матвієнко, що був спочатку асистентом Б. Іваницького в Подєбрадах, а потім працював як інженер в Румунії (подаємо за "Новим Шляхом" ч. 29).

Згідно з цією версією, мав цар Петро I, підчас прутського походу, гатити по могилі гетьмана молотом і розбити плиту на чотири нерівні частинки і так могила мала лишатися до 1877 року. Підчас війни року 1877-78 мали московські старшини розкопати могилу, пограбувати й обпаскудити. Кости ж гетьмана було наказано двом бунчужним козацького охочекомонного полку вкинути до Дунаю. Це оповів старий священик-болгарин, який був парохом тої церкви і бачив це на власні очі, юрисконсультові українського посольства в Букарешті Модр-Михальському. Ще в 1930 році бачив цей юрисконсульт і інжинер Матвієнко уламки розбитої плити в кутку церковної огорожі в Галаці. Кости ж гетьмана, що мали ті бунчужні вкинути до Дунаю, не потрапили до річки, бо вони потайки поховали їх вдруге, біля церкви в оселі бувш. охочекомонних козаків у селі Волонтирах. Згодом, наче б то на доручення московської комісії, яка розкопувала могили у Варниці, де був табір Мазепиних козаків, поліційний становий пристав Кірілов

мав розкопати ту могилу, знайти в ній частину костей гетьмана і відвезти їх до Бендер, тому ж, що Комісія вже відїхала, склав їх до скрині і по щось заховав у своїй хаті на горищі, де вони й були до 1925 року, коли наче б то їх забрали урядовці сеґуранци і перевезли до ґенеральної сеґуранци в Букарешті."

Ця версія має багато неясностей, а зокрема важко зрозуміти, чому освічені люди, і до того — українці, про неї не писали в тих роках, тільки мусів про це подавати аж хтось третій двайцять років пізнійше. Але й ця версія стверджує, що москвини навіть костям гетьмана Мазепи не хотіли дати спокою і в цьому випадкові вчинили так само, як ляхи з кістьми Богдана, лише пізнійше поляки не спроможні були так захляпати болотом і брудними вигадками памяти Богдана, як це спромоглися зробити москвини, що завзято й до нині працюють над зогидженням ясної постаті великого гетьмана.

Скажена ненависть мстивого московського царя*) до гетьмана була зрозумілою, коли ми пригадаємо собі, що він не був певний можливости перемогти шведів і тому бажав замирення з Карлом XII і згоджувався за успішне посередництво заплатити Україною. Петро I був свідомий того, що шведсько-український союз міг, коли б не зрадництво старшини і збіг нещасливих для нас обставин, спричинити упадок московського царства. Ілюстрацією, яка наочно показує силу тої ненависти, є відомість подана московським підлабузником — совєтським викладачем історії Ю. Колесниченком, яку й передруковуємо без змін: "Російський цар Петро I в липні 1709 р. наказав викарбувати таку "монету": В указі надісланому з-під Пол-

---

*) Подаємо в перекладі кілька уривків із характеристики Петра I, яку подає відомий московський історик — проф. В. Ключевський у IV томі свого "Курса русской історії", перевиданого в 1937 році в Москві.

"Петро був брутальним, як цар, що не звик шанувати людину ні в собі ні в інших" (стор. 37).

"Петро намагався свою ґульню зі співробітниками вдягнути в "канцелярійну" форму і зробити сталою установою. Так виникла "Колєґія пяничення або "Навіженнійший, всеблазеннійший всепянєйшій Собор". Його очолював як голова великий блазень, який мав титул князя-папи або "всегаласливійшого патріярха московського, кокуйського і всієї Яузи". При ньому було 12 кардиналів, безпросвітніх пяниць і безмірних жерунів з величезним штабом подібних єпископів, архимандритів і інших духовних становищ, що носили прізвища, котрі ніколи, ні за яких цензурних правил, не появляться друком. Петро рахувався в цьому Соборі протодияконом... Першою заповіддю ордена було напиватися що-дня і ніколи не лягати спати тверезим" (стор. 39).

Взагалі оточували московського царя пройдисвіти, люди з темним минулим, садисти й розпустники.

тави писалося: "Повєлєваєм сдєлать тот час монєту сєрєбряную вєсом в дєсять фунтов, а на нєй внізу тридєсят сєрєбрєнніков лєжащіх і прі ніх мєшок, а назаді подпісь — трєклят син погібєльний Іуда єже за сєрєбролюбіє давітся".

Цю величезну монету за задумом Петра I мав носити на шиї гетьман Іван Мазепа. Втеча від кари і передчасна смерть врятувала зрадника від цього." (Ю. Колесніченко, викладач історії.)

Москвини розуміли, яке величезне значіння мав крок гетьмана Мазепи, розуміли, що він вказав нащадкам шлях до волі, і тому намагалися і намагаються зогидити його особу і все з ним повязане.

Московська рука по Полтаві переслідувала й далі все, що було повязане з імям гетьмана Мазепи, намагаючися прищепити українському народові до нього осуд і призирство.

Безпосередньо по своїй перемозі москвини всіх, кого підозрювали в найменших симпатіях до гетьмана, карали засланням, а то й тортурами. Опановані шаленою ненавистю до цього українського патріота, який мало не вирвав з московських пазурів багату українську землю, підставу московської могутности в майбутньому, джерело сирівців і обєкт сталої експльоатації, вони ще за Петра I нишпорили за "мазепинцями" не лише по Україні, але й на Заході. Викрадення з вільного міста Гамбурґа небожа гетьмана Мазепи — Войнаровського, а Герцика — з Варшави, могло служити зразком для подібних "подвигів" Чека чи енкаведе.

З церков, побудованих коштом гетьмана або ним реставрованих, було ще зараз же після полтавської поразки наказано поздирати герби Мазепи і написи, з ним повязані. Але навіть ці церкви викликали далі ненависть москвинів, і тому москвини-денікінці в 1919 році обстрілювали з гармат Братську церкву, збудовану гетьманом на місці старої, поставленої ще Сагайдачним, якого кости в ній же спочивали аж до 1937 року. **Цього року варвари-москвини розібрали цілком церкви Миколаївську (на Печерську) та Братську, а реставрований гетьманом золотоверхий Михайлівський манастир ще в 1934 році висадили у повітря.**

Року ж 1941 підмінували москвини і висадили соборну Успенську церкву Київо-Печерської Лаври, збудовану в XI віці, реставровану ж за Мазепи з його допомогою.

Так нищили і нищать, незалежно від своїх політичних поглядів, москвини все, що вяжеться з особою Великого Гетьмана, намагаючися одночасно зогидити память про нього.

Московські наміри, звичайно, бачили й розуміли українці, сучасники Мазепи, а також їхні безпосередні нащадки, та реагували на них ріжно.

Ті зі старшини, які не пішли за гетьманом на еміґрацію, які не були закатовані, або заслані, були остільки стероризовані, що, виявляючи якусь крихітку українського патріотизму, на всякий випадок відхрещувалися від гетьмана, підкреслюючи своє неґативне до нього ставлення. Тому усім подібним виявам антипатії **не мусимо** обовязково **вірити.**

Узасадненість цього нашого критичного відношення до виявів антипатії до гетьмана в наших пізнійших памятках можуть ствердити хоча б слова москвина І. Сбітньова (призвище вказує на національність, бо походить від слова "сбітєнь" — назва московського напою, який продавали москвини по ярмарках), вчителя московської ґімназії в Новгородсіверську, взяті з його статті з року 1825, які цитуємо за статтею проф. Оглобліна. Отже згаданий Сбітньов твердить, що ще за його часів люди казали, що відвідини московського царя Петра І восени 1709 року мали бути **"карою жітєлям новґородсівєрскім"** і лише наче б то виблагав їм **"пощаду"** боярін Шєрємєтьєв, впевняючи московського ката-царя (якого Сбітньов зве "вєлікодушним"), що наче б то лише "сіла і страх прінуділі їх **дєйствовать** по злобному наущенію Мазєпи".

Так, з оповідання, переказаного нашим ворогом більше ста років пізнійше, можна здогадуватися, що 1) мешканці Новгородсіверська не заховувалися пасивно, а "дєйствовалі" і 2) що дико й жорстоко могли розправитися москвини під проводом свого садиста-царя з мирними мешканцями міста, залогу якого, завдяки зраді підлого запроданця, вдалося їм вирізати до ноги підчас сну!

Наведені слова цілковито узасаднюють наші застереження до писань тих слабих духом сучасників гетьмана і їх безпосередніх нащадків, які в умовах жахливої окупації московської, що її перевершила жорстокістю лише сучасна окупація України, відважувалися щось писати про наше минуле.

Ті ж сучасники (і нащадки тих сучасників) гетьмана Мазепи, які були справжніми українськими патріотами, могли **лише на еміґрації** висловлюватися вільно, але їхні погляди й записки або загинули або, завдяки заходам москвинів і наших москвофілів, невідомі загалові.

І, згадуючи слова Шевченка: "згадайте праведних гетьманів; де їх могили?", мусимо ствердити, що москвини не лише тлінні останки великого гетьмана знищили, але й зробили все, що може зробити протягом кількох сотень років деспотична держава для знищення доброго імени її лютого ворога.

XVII. ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ДЛЯ НАЩАДКІВ.

Кажуть, що на звернене до Німеччини запитання революційної влади, яка організовувалася в Парижі по упадку "малого Наполєона": з ким ще Німеччина воює, — Бісмарк відповів: "з Люї XIV".

Цю відповідь мусимо нагадати собі, коли схочемо зясувати, чому донині висвітлення діяльности гетьмана Мазепи і оцінка його, як політика й людини, не є питанням чисто науковим, історичним — тільки справою гостро політичною і надзвичайно актуальною.

Ми бачили, що москвини й наші москвофіли не в стані про гетьмана Мазепу говорити спокійно і писати обєктивно, і ми, ствердивши цей факт, повинні запитати себе: чи є до того якісь причини? Чи мають вони рацію перейматися так оцінкою гетьмана Мазепи?

Щоб зясувати собі цю справу, мусимо кілька слів сказати про виняткове політичне значіння гетьмана Мазепи для нащадків.

Перед тим слід собі пригадати також, що гетьман Мазепа гетьманував довше за всіх українських гетьманів (не рахуючи Орлика, бо гетьман Орлик не мав фактично під своєю владою України), а саме: гетьман Богдан Хмельницький — 9 років, Брюховецький — 5 років, Дорошенко — 11 років, Самойлович — 15 років, Мазепа — 22 роки. Завдяки цьому він, не маючи ані тієї влади, ані тої спроможности, що гетьман Хмельницький, все ж встиг надзвичайно багато зробити для культурно-національного розвитку України, упорядкування відносин та правової організації держави. Гетьмана Мазепу ніхто не спромігся за його гетьманування усунути, а проте Гетьман чудово розумів, що як Московщина ще трохи зміцніє, в першу чергу знищить поступово всі рештки української державности. Всі московські антиукраїнські заходи проте **не зачепили б гетьмана Мазепу особисто:** він мав величезні маєтки (в тому — й на Московщині, даровані йому московським царем), мав найбільші в московській державі відзначення, і для нього був виготовлений князівський герб та відповідна грамота.*) Бездітний Гетьман, **коли б не палке бажання визволити свій нарід з московської неволі,** — міг собі спокійно дожити своє життя в пошані, а нащадки, **з московського наказу,** вихваляли б його, як найбільшого "малоросійського" патріота!

Отже, вже той факт, що гетьман Мазепа пожертвував **для України,** для її добра, **своїм становищем, багатствами і сла-**

*) На просьбу московського уряду австрійський цісар надав Мазепі гідність "князя римської імперії".

вою, надає його особі величезного значіння, і він для нащадків **міг перетворитися в символ, в уосіблення української державницької ідеї.** Москвини (в першу чергу московський цар Петро) оцінили виняткове значіння гетьмана Мазепи і чудово зрозуміли, оскільки для них важливим є так зогидити память гетьмана, так спотворити його особу, щоб цілковито забезпечити себе від створення довкола його імени легенди і від перетворення *його імени в "символ"*, що **вказує шлях для нащадків.**

Та виключна зненависть царя Петра I до Мазепи і до всіх українців, однаково з ним думаючих, навіть коли б ми і не знали того, що за Мазепою без мобілізаційного наказу, без вербункової акції, **в умовах страшного терору** пішло до боротьби за волю України понад 55 тисяч (на ті часи це велика армія), як би ми не знали, що було ще багато тайних його прихильників, які не могли рушитися, повторюємо, що навіть коли б ми всього того не знали, то вже й сама зненависть москвинів служила б достатнім доказом того, що **Мазепа був не сам,** представляв не інтереси малої групки, **лише був речником і заступником української нації.***) Під цим оглядом він дорівнював цілком Богдану Хмельницькому, якого не здійснені до кінця пляни намагався зреалізувати і так **завершити відновлення тої української суверенної держави, яка перестала існувати 1340 року.**

Б. Хмельницький думав, визволивши Україну з польського ярма, ще визволити й з нового — московського, спираючися тим разом на шведську державу, яку москвини вже за Богдана поставили в число своїх ворогів.

Те, що **московські** історики здебільшого цілковито **промовчують** як союз Хмельницького зі шведами, так і участь **висланих Хмельницьким українських військ в операціях шведів** (ворогів Московщини), висуваючи тільки спотворену ними (і фактично і в ідеї) переяславську умову, натомісць здіймають величезний "крик обурення" з приводу **такої ж,** як і підписана Богданом, українсько-шведської умови гетьмана Мазепи, це вже саме як не можна краще доводить, що вони керуються не бажанням зясувати минуле, а тільки **політичними** інтересами московського народу.

З політичного ж погляду гетьман Мазепа, як творець українсько-шведського союзу, як той, хто за прикладом Хмельницького, Виговського, Дорошенка, став нарешті на шлях са-

---

*) **Тут мусимо нагадати вже цитовані слова дорадника і співробітника Петра I — Меншікова з 28 жовтня 1708 року, який у своєму листі до царя радить обіцянками намагатися прихилити українців, "понеже когда Мазепа сее учінил, то не для одной своей особи, но всей ради Украйни".***

мостійної української закордонної політики саме в ту хвилину, в яку вже Московщина уважала Україну "готовою до ліквідації", як той, нарешті, хто знову розгорнув над Україною прапор волі й державної суверенности, як державний муж, що не забув того, що українська нація має всіляке право бути субєктом міжнародної політики, — гетьман Мазепа виростає в часі й просторі до постаті символа, що персоніфікує українську ідею.

Та чи ж справді це так?

Чи дійсно гетьмана Мазепу можемо уважати за того, хто здійснював завдання, які поставила історія перед українським народом?

Москвини й москвофіли вперто намагаються в першу чергу переконати нас, немов Мазепа був самолюбним амбітником, якого тому й не хотів підтримувати український нарід у здійснюванню чужих йому пляпів Гетьмана і "купки старшин". Власне тому, кажуть вони, що за Хмельницького піднялася ціла Україна, саме збройна підтримка цілого українського народу уможливила визволення з польського ярма. Коли б, мовляв, пляни Мазепи відповідали стремлінням українського народу — то й за Мазепи вхопився б за зброю цілий наш нарід.

Та наведений аргумент здається переконуючим лише людям, що не звикли самостійно думати.

Тим часом саме в цьому випадкові варто поміркувати над тим, чи справді нарід, підтримавши Гетьмана Мазепу не в такій мірі, як Гетьмана Богдана Хмельницького, виявив тим свою нехіть до боротьби за визволення України?

Міркування виказує нам усю помилковість згаданих "аргументів".

Адже ж ми всі дуже добре знаємо, що перед Хмельницьким були повстання Косинського, Лободи, Наливайка, Павлюка, Острянина і ні одне з них не обхопило цілої України, ні одне не перетворилося в українську національну революцію, ні одне не дало таких наслідків, яке дало повстання Б. Хмельницького. Чи це є доказом, що український нарід не солідаризувався з ними? Ні! Зі згаданих фактів не можемо робити таких висновків!

Не було рівно ж і трагічне закінчення боротьби українського народу за відновлення державности у 1708-1709 рр. доказом того, що наш нарід не стремів до свого визволення! Щоб зрозуміти, чому неправильними є висновки з позірної байдужости українських народніх мас, треба собі уявити, що було б, коли б Богдан Хмельницький, замість блискучої перемоги під Жовтими Водами, — потерпів там поразку? Ми знаємо, що лише **після** блискучої перемоги гетьмана Хмельницького під Жовтими Водами, а потім під Корсунем — **почали**

підійматися широкі маси українського народу на криваву боротьбу з окупантами.

Щоб усвідомити собі важливість сказаного, перенесемося думкою в часи Мазепи і уявимо собі, що шведи, а не москвини ввійшли б до Стародуба, що під Батурином потерпіли б поразку москвини і що в українських руках зостався б Новгородсіверськ і Біла Церква.

Безсумніву це все могло статися **без** загального повстання і безперечно, коли б **так** почали розгортатися події, не втік би до москвинів Галаган, не знайшлося б зрадників серед старшин і, самозрозуміло, весь український нарід повстав би, як і за Хмельницького.

Коли ми хочемо порівняти повстання Хмельницького з повстанням Мазепи, — не можемо нехтувати значіння початкових успіхів. Мало того! Не вільно забувати, що ті початкові втрати таких важливих пунктів опору, як Батурин, Стародуб, Біла Церква, **не були спричинені** якими будь помилками Великого Гетьмана! Коли б не все те, про що була попереду мова, безперечно пішли б події іншим шляхом і ніхто б нині не пробував виступати з вигадками про брак підтримки з боку українського народу, про "неорганічність руху" і т. п.

Отже наше твердження, що гетьман Мазепа персоніфікує українську ідею, є узасаднене під кожним оглядом.

Тому постать Мазепи була і досі лишилася чимось **значно більшим** за постать одного з державних українських мужів — вона була й буде персоніфікацією **НАЙТАЙНІШИХ мрій та стремлінь ряду поколінь нашого народу, це б то — цілої української нації.**

Тому, поки істнує реальна можливість, що український нарід знову стане свідомою своїх власних цілей нацією, доти постать гетьмана Мазепи викликатиме у москвинів **тривогу і пароксизм люті,** спричиненої свідомістю реальности можливости визволення України і повним розумінням того ,що **визволення України є рівнозначним зі знищенням чи червоної, чи білої московської імперії.**

Ця небезпека все викликатиме у москвинів не лише постійний страх, але і таку ж сталу скажену зненависть до гетьмана Мазепи та намагання всякими засобами його скомпромітувати, знеціннти, оганьбити.

Спеціяльну ворожість до гетьмана Мазепи та палке бажання знищити ясну память про нього зміцнюється ще свідомістю того, що Богдана Хмельницького, шляхом **пофальшування** окремих фактів з його діяльности і документів доби — **можна** вивести в ролі приятеля Московщини, **але з Мазепою того зробити не можливо.** Лишається отже, для знищення персоніфікованої в ньому ідеї, лише і тільки один шлях — компромітування його.

Москвини знають, що компромітуючи Мазепу, вони компрометують в першу чергу українську національну ідею, яку ненавидять і якої бояться. А найтриваліїшою зненавистю є зненависть, що її джерелом є страх.

Нині може де-кому здатися парадоксом всяке твердження, в якому приймається за можливий страх нинішньої Московщини ("С.С.С.Р.") перед відродженням "мазепинства", але так може здатися лише людині неглибокій, що не звикла помічати невидимі нитки, які вяжуть позірно відірвані причини з тими пізнійшими подіями, які в дійсності є наслідками тих причин. Така взаємозалежність стає очевидна лише тоді, коли ми поміркуємо, чи певні пізнійші факти заістнували б, коли б у минулому не сталося того, що сталося.

Для кращого зясовання думки просимо собі хоч би уявити, що було б, коли б напр. Рузвельт із дорадниками не віддали в Ялті москвинам не лише величезних просторів і ряду народів, які після того опинилися "по той бік заслони", але й також не уможливили б перебрання всіх плянів і майстерень та лябораторій (разом з конструкторами!) німецької ракетової зброї?

Причини нинішніх політичних успіхів московських криються в згаданій політиці Вашінґтону, яка **дала** москвинам до диспозиції, як здобутки німецької техніки, так і величезні економічні й людські засоби. Відкинення капітуляційної оферти Денітца, підтримка Тіта, стримання анґлійського маршу на Суез — це все ті факти, які всумі дали нині змогу москвинам відограватн в світі ту ролю, яку вони відограють, і загрожувати самій Америці!

Та не лише великі люди рішають про долю світу. Часто не меншу ролю відограють нікчеми або й "мертві речі". Хто знає, як напр. уклалися б дальші події, коли б під Ватерльо наполеонівській кінноті не перетяв шляху невідомий їм яр, яким бігла сільська дорога?

Отже не зашкодить тим, кого більше цікавить "сучасне", "політика" аніж історія, — поміркувати, що могло б бути, коли б таке "ніщо", як Ніс чи Жоравка-Покорський та Бурлай і інші зрадники не зрадили, як Юда за срібняки, москвинам Україну і свого гетьмана та коли б полк. Скоропадський виконав свій обовязок?

Ми вже знаємо, що народні маси, всупереч вигадкам московським, піднялися на боротьбу з москвинами. Повторюємо, що коли б не згадані зрадники, коли б не москвини, тільки шведи на початку кампанії одержали б до своєї диспозиції твердині Стародуб, Новгородсіверськ, Білу Церкву і Батурин з його запасами — то не лише могла б Україна стати самостійною державою і протягом наступних 250 років відограватн

визначну ролю в Європі, але було б не дійшло до того, що колись слаба й дика Московщина, загарбавши численні народи й величезні території, нині загрожує решті світу.

Та москвини свідомі того, що відродження **справжнього** "мазепинства" може і тепер відограти ролю тої тріщини в підмурівку спорудженої облудою, кровю і терором імперії, від якої може початися катастрофа. Появи такої тріщини — вони бояться і власне тому з таким завзяттям намагаються спотворити Гетьмана та переконати нас в нереальності його плянів.

На жаль, в цьому допомагають їм і наші яничари!

Але й ми починаємо розуміти все величезне значіння правильного висвітлення діяльности Великого Гетьмана України та всю величезну політичну вагу для нашого майбутнього правильного розуміння його стремлінь, усвідомлення винятково несприятливих обставин і особливої ролі, яку відограв у нашій історії цей зненавиджений москалями великий український патріот, політик і державний муж.

Як політик, дипльомат, державний муж і стратег гетьман Мазепа без найменшого сумніву не лише дорівнював, але, подекуди, й перевищав своїх партнерів — Карла XII і Петра I.

Останнього він не лише зручно довів до того, що Петро I. всупереч своїм намірам і первісним плянам, погодився на фактичне скасування андрусівської умови й обєднання України, але й переважав у політичній грі.

Гетьман Мазепа зумів, не зважаючи на численні доноси й хмару шпигів, що його оточували, приспавши московську чуйність, збільшити військовий потенціял Запоріжжя і приготувати для свого союзника — Карла XII військові бази, артилерію й запаси амуніції. Щодо висоти збройних сил, то самозрозуміло, гетьман Мазепа не мав майже жодної можливости їх збільшити. Гетьман Богдан Хмельницький мав при собі найманe прибічне військо, яке складалося з німців і татарської кінноти, а крім того диспонував реєстровим козацтвом, яке доходило до 60 тисяч. Гетьман Мазепа мав тільки 5 полків сердюцьких (піхота) і 5 компанійських, кожен від 600 до 900 душ, це б то разом коло 8 тисяч, і реєстрове козацтво, яке тоді числом не дорівнювало й половині числа, яким розпоряджав гетьман Богдан Хмельницький. Запорожці, яких число*) багалося між 15-20 тисячами, не підлягали безпосередньо гетьманові. З того війська, як знаємо, мусів гетьман багато вислати поза межі України на постійні домагання москвинів. Отже маючи до диспозиції лише вищезгадані військові сили, треба було мати геніяльні дипльоматичні здібності, щоб все ж стільки

*) Коломацькими статтями зменшено кількість реєстрових до 30 тисяч.

війська затримати в Україні на той рішаючий момент і щоб затримати в своєму розпорядженню майже всю українську артилерію! Гетьман Мазепа, оточений шпигами й зрадниками, контрольований московськими військами, розташованими в Україні, — потрапив це зробити, і москвини збагнули його наміри щойно тоді, коли українські війська вже йшли на зєднання зі шведами!

Помилки шведських генералів, зрада кількох старшин і винятково важка зима спричинили катастрофу під Полтавою, яка привела до того, що геніяльність Карла XII почали численні історики ставити під знак запиту, а Петра I, що мав під Полтавою майже чотири рази більшу числом і пять разів більшу силою вогню армію, наділили москвини титулом "великого". Та ж катастрофа принесла важке ярмо українському народові, а гетьманові Мазепі принесла забуття або й неславу, оперту на спритному фальшованні історичної правди.

Гетьман Мазепа був одним з чолових борців за відновлення української державности і його імя є тісно звязане з цією ідеєю.

Коли ця ідея переможе нарешті, — тоді й гетьман Мазепа займе належне йому місце в історії, яка аж по літах признасть йому по справедливости титул "Великого".

Добре імя гетьмана Мазепи невідривно звязане з добрим імям і місцем у світі українського народу. Він усім пожертвував для України і сказав своє слово, тепер — слово за українським народом!

***

"Іван Мазепа, гетьман, той, що вславився щедротами і творив блага й милости, і він піднісся мудрістю володіння над Україною, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщає в собі славу її і заразом є честю для неї; він, що звеличив величність її вище високости небесної..."

(Переклад арабського вірша на честь Гетьмана, вміщеного у виданій арабською мовою в Алєпо (Сирія) у 1708 р., коштом "преславного пана Івана Мазепи, гетьмана" Євангелії.)

ВИСНОВКИ:

Дбайлива аналіза приступних джерел, матеріялів і літератури — управнює до зроблення таких висновків:

1. Іван Мазепа, що народився і зріс у шляхетській родині, яка дала досить доказів свого українського патріотизму, яка серед своїх предків мала ряд борців за визволення українського народу з польського ярма і московської "опіки", Іван Мазепа, який відзначався винятковими здібностями, здобув високу освіту і набув великого політичного досвіду, займаючи

ріжні становища в Українській Державі, — мав усі потрібні кваліфікації для того, щоб керувати Україною у ті винятково важкі часи.

2. Україна, на чолі якої воля українського народу поставила гетьмана Мазепу, була мало-що в ліпшому положенню ніж перед повстанням Б. Хмельницького, не лише тому, що москвини тримали її міцнійше під своєю контролею, ніж поляки, але й тому, що вони потрапили здеморалізувати (а неподатливих знищити) ту козацьку старшинську верству, яку висунула національна революція 1648 року.

3. Гетьман Мазепа в тих надзвичайно несприятливих умовах не лише багато зробив для розвитку української культури, стабілізації відносин та організації державного апарату й війська, але й добився завдяки своїм надзвичайним дипльоматичним здібностям фактичного обєднання Лівобережної і Правобережної України.

4 Союз зі Швецією був цілком реальною, історично узасадненою комбінацією, яка і стратегічно і політично була продумана й оправдана та доводила, що гетьман Мазепа дорівнював або й перевищав своїх партнерів: Карла XII і Петра I.

5) Катастрофа під Полтавою була наслідком поразки Лєвенгаупта під Лісною, втрати Батурина, Стародуба, Білої Церкви і Новгородсіверська, які не були спричинені якимись помилками Мазепи і не в його спроможності було їх передбачити або їм запобігти.

6) Полтавська катастрофа в жодній мірі не була наслідком інертности українського народу або тим більше — вигаданого московськими істориками москвофільства народніх мас. Участь українського народу в боротьбі за визволення з московського ярма у тих несприятливих обставинах, по втраті передумов перемоги, була дуже великою, однак, коли б вона була навіть такою, якою стала по блискучих перших перемогах Хмельницького, то і тоді вона б не могла надто змінити бігу подій. Як шведи, так і українці залишилися майже без артилєрії й без іншого конечного для успішної боротьби.

Москвини, знаючи, як до них настроєні українці, заховувалися в Україні, як у ворожій країні, й тому не могло бути й мови про захоплення слабо озброєним або й цілком неозброєним населенням московської артилєрії. Шведам втрату звязку з їх батьківщиною і базами на заході міг заступити тільки Батурин з його запасами й артилєрією, але втрата його не була наслідком ані помилки гетьмана, ані браку завзяття і відваги української залоги та населення Батурина.

З огляду на сказане, полтавська катастрофа не зменшує ані військового генія Карла XII, ані тої глибокої пошани, подиву й вдячности, яка належиться Великому Гетьманові.

Ця катастрофа не може применшити величі гетьмана Мазепи, як не могло Ватерльо притемнити славу Наполеона!

7) Як людині — гетьманові Мазепі не можливо зробити жодного закиду, бо по обранню його на становище гетьмана, навіть його вороги не могли знайти доказів неморального життя, а овдовівши і, згодом закохавшися в Мотрі Кочубеївні — повівся він з нею, як личить високо-шляхетній і порядній людині.

Усі спроби приписати Іванові Мазепі жорстоке ставлення до своїх ворогів рівно ж не дали наслідків. Автентичні документальні дані свідчать про те, що гетьман навіть для своїх особистих ворогів не раз безуспішно просив у москвинів ласки. Засуд же зрадника — В. Кочубея не був ділом гетьмана Мазепи, лише москвинів. У всіх випадках заховувався гетьман Мазепа як людина шляхетна і великодушна, що заслуговує на найбільшу пошану.

ЩО ПРИНЕСЛА ПОРАЗКА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ?

По зробленню таких висновків, звертаємо увагу на ті факти, які переконуюче доводять, що український нарід з перспективи історії може оцінювати наміри гетьмана Івана Мазепи лише і тільки позитивно й боляче відчувати наслідки їх нездійснення.

Гетьман Мазепа хотів допомогти побороти Московщину і забезпечити українському народові вільне життя в суверенній державі. Вороги гетьмана Мазепи і його намірів — москвини, в особі їхнього царя, заявляли, що перебування українського народу в складі московської імперії зробить його "найщасливейшім народом под солнцем" (слова маніфеста Петра I, який в ньому ж обіцяв звільнення також від тягарів і податків).

Не судилося гетьманові Мазепі здійснити своїх задумів, по полтавській катастрофі власне москалі, на чолі з автором наведених слів маніфесту, стали повними господарями в Україні. Яке ж "щастя" дали вони українському народові, поза знищенням її державности і військової сили?

А) Старшині козацькій: страшні тортури і смерть для приблизно 2.000 старшин у Лебедині, заслання для багатьох інших і збагачення коштом тих засланих і закатованих для незначної частини, яке вони мусіли оплачувати підлими вчинками проти власного народу.

Б) Міщанству, купецтву і промисловцям: ліквідацію української закордонної торговлі і ліквідацію українського промислу та ступневе ж усування з торговлі внутрішньої. За гетьмана Мазепи піп Лук'янов стверджував, що в Києві весь торг внутрішній знаходився в руках міщан-українців, а 60-70 років по

Полтаві, як свідчить Шафонскій, вже: "Вся торговля тканинами й галянтерійним крамом є в руках московських купців... Хоч... у Києві і є ще багацько місцевих природних купців, що торгують усяким дрібним крамом, але в порівнанню з москвинами вони творять дуже малу і незначну кількість... У цілій Малой Росії немає ні одного купця із природних малоросіян, що мав би власного капіталу 30.000 рублів." У чужих підприємствах — працює все більше чужинців-москвинів і навіть перевозку краму доручається москвинам.

Де-які фабрики з цілим урядженням примусово перевозяться на Московщину, а ряд підприємств України — ліквідується.

В) Українській Церкві — повне підпорядкування московській церковній владі, ліквідацію власної видавничої діяльности, конфіскату старих видань і заборону друкувати книжки "будь у чому з московськими незгідні".

Г) Українському шкільництву і культурі — наказ з 22. XII. 1720 року яким заборонялося друкувати книжки відмінною мовою від московських ("даби нікакой розні і асобєнаво наречія в ніх не било") на теми релігійні, а "книгі історічєскіє... і політічєскіє" наказано "ні прєжніх ні нових не печатать", а ті, що є, "гдє появятся — конфісковать".

Шкільництво ж українське підпало повільному ліквідованню.

Ґ) Українському рядовому козацтву — ступневе перетворювання на селянство, яке було напівзакріпачене, а в окремих випадках — закріпачення (напр. Скоропадський на жадання, Меншікова закріпачив усе "старшого і меншого чину військове товариство" Почепської сотні).

Д) В ділянці податків — старшині, що не платила доти податків, — обовязок їх платити, а решті населення — кольосальне збільшення податків (у 1724 році податки вже в шість разів є більші від тих, які платилися до Полтави, а крім того видатки на удержання 10 московських драґонських полків коштували річно в пять разів більше за всі видатки на гетьманський уряд та інші українські потреби).

Е) Народу українському — принесла перемога москвинів примусову невільничу працю на московських будовах і смерть або каліцтво у ведених москвинами війнах для половини здатного до праці чоловічого населення і конфіскату 126.238 штук волів та двічі меншої кількости коней. Розміри того були такі, що самі москвини мусіли спинитися, щоб "тамошніє обиватєлі нє разбєжалісь".

Є) Плянову й масову кольонізацію України москвинами.

Такі були наслідки катастрофи під Полтавою і ударемнення плянів гетьмана Мазепи.

КНИГА ДРУГА:

ГЕТЬМАН МАЗЕПА
В ДЗЕРКАЛІ "ІСТОРІЙ"

ПЕРЕДМОВА

до

ДРУГОЇ КНИГИ "ГЕТЬМАН МАЗЕПА В СВІТЛІ ФАКТІВ І В ДЗЕРКАЛІ ІСТОРІЇ"

Перше видання цієї праці значно менше обсягом за друге, було писане ще в 1956 році, а появилося в році 1957. Цей факт робив зайвою передмову до другої частини праці, бо перед автором тоді стояло завдання звернути увагу нашої, дуже, на жаль, нечисленної, читаючої інтеліґенції на головнійші і найбільш популярні серед тої інтеліґенції праці і (як думає та інтеліґенція) "джерела", в яких свідомо подана неправильна, або помилково-негативна оцінка великого гетьмана.

Нове видання появляється наприкінці т. зв. "року Мазепи" і в звязку з тим. хоч як це парадоксально виглядає, треба було б не лише де-що доповнити зреферування головнійших давніх помилкових насвітлень постаті і діяльности гетьмана Мазепи, але й збити всі нові (в основі своїй, властиво старі, лише повторені в новій формі) наклепи, закиди й вигадки про гетьмана, його чини й добу.

Ми сказали, що маємо до діла з парадоксальним явищем: "рік Мазепи" мав, за своїм задумом, спопуляризувати й звеличити як гетьмана, так і його діла, обєктивним їх описом, а тимчасом — маємо до діла не лише з обєктивним переказом фактів та прихильним насвітлюванням постаті, але й з цілою хмарою "реґенерованих" вигадок і наклепів, що вплелися в рамці хвалебних слів, або ж намаганням штовхнути читачів до "студійовання", як наче б то "обєктивних" писань, — книжок і творів виразно антиукраїнських і "антимазепинських".

Цей парадокс не є ніякою несподіванкою для автора, бо ще в "Передмові" до першого видання автор цієї праці писав: "Є вистарчаючі підстави побоюватися, що і цей сумний ювілей, наша "орґанізована більшість", за участю сучасних "Біллінґів" вшанує виданнями, які доведеться уважати скорше за "поцілунок Юди" аніж за спробу покласти перший камінь під нерукотворний памятник Великому Гетьманові".

Чому ж це так? А тому, що серед нас працює зараз також ряд людей, яких ми знаємо лише з ними самими спрепарованих

їхніх "біографій", які надто ріжняться від справжніх, що не перешкодило їм серед безкритичної, байдужої і легковірної еміґрації захопити впливи і, розреклямовуючи один одного, "здобути імя"! Вони, звичайно, й далі (лише в більш чи менш обережній, прихованій формі) не лише продовжують свою попередню москвофільську діяльність, але й встигли виховати собі де-яких "наступників".

"Рік Мазепи" ці елєменти використали для своєї підривної діяльности, для поглиблення вигадок немов український нарід не боровся і не хотів відновлення своєї державности, а гетьман Мазепа мав, мягко кажучи, не конче патріотичні наміри.

Та крім посиленої діяльности тих, що їх виступи не можна ніяк інакше означити, як "поцілунком Юди", маємо до діла ще й з іншими працями і статтями, про які тут мусимо сказати кілька слів.

Автори тих праць і виступів не мали тих прихованих намірів, що "кваліфіковані Юди" першої категорії, лише вони: а) кинувшись прихапцем "шукати матеріялів" для своїх виступів і ставлячися з цілковитим довірям до ряду авторів, що були надто далекі від обєктивности, — довірливо прийняли деякі їх сумнівні твердження за незаперечне "слово істини" і б) користалися не першими джерелами і не познайомилися бодай з усіма головнійшими працями з цієї ділянки. а лише перечитали кілька (4-6) книжок і книжечок на намічену тему, — не мали нагоди зіставити написане, помітити суперечності та дослідити й виробити свою думку, бо замісць пізнати цілість написаного (або бодай велику частину), — познайомилися лише з малою частиною тої цілости.

Ця друга категорія не була тому встані стати "фільтром", який від чистого напою правди відфільтровує намул вигадок (свідомих і несвідомих), бруду й наклепів, — тільки були рідесеньким "решетом", крізь величезні отвори котрого проскакували цілі грудки болота, а з ними й небезпечні хороботворчі бацилі гнилизни й розкладу.

Велика частина представників цеї другої категорії навіть належить до щирих прихильників гетьмана Мазепи.

Щоб зясувати, як може поєднуватися прихильність з ширенням де-яких вигадок, наведемо хоч би такий загально-відомий приклад: Б. Лепкий безперечно захоплювався діяльністю й особою Мазепи, а пишучи свою "трильогію", постарався основно познайомитися з усією приступною йому літературою, а в першу чергу (на жаль!) з працею Костомарова. Під впливом тої літератури Б. Лепкий став на становищі, що гетьмана майже ніхто не підтримав і що український нарід навіть у своїй провідній верстві, а тим більше в своїй масі, і не думав про відновлення держави предків.

Ця концепція, наскрізь фальшива, спричинилася до того, що Б. Лепкий зробив у своєму творі головними оборонцями Веприка

українських козаків і міщан, які начє б то відбили мало не десяток кривавих штурмів шведської армії і лише наслідком красномовности й знайомствам Мручка (одного з героїв твору) впустили до твердині шведів! Тимчасом у Веприку московська залога на багато перевищувала числом усе боєздатне українське населення міста, штурм був відбитий лише один, а перед другим штурмом — москалі капітулювали. Переговори, штурм і капітуляція разом зайняли два дні часу! В тій же "трильогії" представлено так, немов Полтаву боронили також головно українці, які й дали понад три тисячі міліції, тимчасом в дійсності все населення Полтави (від немовлят і жінок починаючи і старими дідами та бабами кінчаючи) не доходило в ті часи й до 4 тисяч, тоді, як москалів було там понад 5.600 з 30 гарматами! А й те населення Полтави не могло в жодному випадкові прихильно ставитися до москвинів, бо ж не дурно писав у своєму рапорті (1708 р.) московський полковник, з недалекої від Полтави Охтирки, Осіпов: "Полтава іздавна нестатечная і тепер з неї добра не сподіватись".

Власне враховуючи з одного боку стратегічне значіння Полтави, а з другого — настрої її населення, москвини й поставили в ній винятково великі московські сили. Так, безперечно несвідомо, проти власної волі, підтримав і поширив Б. Лепкий фальшивє пропагандове московське твердження про те, начє б то майже цілий український нарід став у ті памятні дні по боці Московщини, а не свого гетьмана.

Отже не всіх, що їх ми віднесли до другої категорії, можна трактувати однаково, але проте не одне з поширеного ними слід було б спростувати во імя правди і в інтересі українського визвольного руху.

Нарешті є й третя категорія, а саме авторів дрібних статтей, що паразитували на публіцистичних виступах інших або зреферовували (як свої), погляди взяті з де-яких публіцистичих виступів репрезентантів першої категорії.

За цей рік було написано того всього стільки, що на само "відвіяння" полови й сміття треба було б зужити до 400 сторінок! Самозрозуміло, що вартість того цілого (пресового головно) "доробку" представників третьої категорії та його значіння є таке, що абсолютно не варто на аналізу тих писань зужити стільки праці.

З огляду на сказане, ми обмежимося до того, що в цій передмові, лише як приклад, що підтверджує наше твердження, згадаємо одну з таких статтей, що була друкована в "Свободі" ч. 195 за 1959 рік.

Стаття ("Причини та наслідки упадку Батурина") показує, що автор її, виявляючи належну вдячність до свого вчителя — проф. Оглобліна за науковий степень, не виявив навіть стільки уваги до писань свого вчителя, скільки було в цьому випадку ко-

нечним, і тому повторював у своїй статті ті пропагандивні твердження свого вчителя з років 1939-1954, від яких сам учитель відрікся в 1958 році. В короткій відносно статті (на яких 450 рядків) він аж чотири рази згадав свого вчителя, покликаючися на його помилкові твердження, як на безсумнівну істину.

На початку автор тої статті, навівши з записок Лукянова і з доносу Кочубея їх погляди про застарілість Батуринських укріплень і згадавши про те, що й проф. Б. Крупницький є тої ж думки, додає до останньої таку увагу: "Цей закид у сторону мілітарного мислення І. Мазепи не знаходить жодного підтвердження в сучасних джерелах за винятком наведених вище". Очевидячки лише невідповідним "мисленням" автора статті можна пояснити те, що ствердження фактичного стану укріплень Батурина є "закидом у сторону мілітарного мислення". По перше: гетьман Мазепа міг добре знати стан укріплень Батурина (доказом — можливо щире, твердження в листі самого гетьмана Мазепи до московського царя про конечність їх відновлення і просьба дозволу на ті праці), але міг не мати найменшої можливости зарадити тому лихові. По друге: знаючи їх незадовольняючий стан, гетьман, не маючи до диспозиції жодної іншої доброї міцної фортеці, — не міг зробити нічого іншого як лишити артилерію й запаси в ній, сподіваючися швидкого приходу шведської армії, опізнення якої спричинив шведський король, а не він. Отже "мілітарне мислення" тут ні при чому. Природно лише авторові статті здається, що те твердження про незадовольняючий стан укріплень Батурина не знаходить жодного підтвердження "в сучасних джерелах за винятком наведених", бо хоч би можна було згадати ще того листа гетьмана, про якого ми щойно говорили. Проти тих усіх свідчень автор виставив . . . своє міркування!

Очевидячки й твердження про те, що в Батурині "лишив гетьман "коло 10.000 сердюцьких козаків (!)" є цілком невідповідаюче правді. Ми не знаємо жодних "сердюцьких полків" (це "винахід" автора статті), але сердюків не міг гетьман стільки лишити, бо такої кількости сердюків у ту пору взагалі не було. Реальним є число в три тисячі вояків, яке складалося не з самих тільки сердюків.

Далі, наводить автор тої статті слова свого вчителя відписані з публіцистичної статті останнього, якої метою було: почавши з "громів" на москалів (тактичний маневр), далі поступово перекинути вину на Мєншікова, з Мєншікова — на Петра І, а з нього . . . вину зняти.

Отже з тої статті п. Л. Винар навів з признанням слідуючі слова: "Повна руйнація Батурина не була актом воєнної конечности, — лише актом політичного терору і помсти". Наведені слова, звичайно, є не більше як "грою слів"! Адже ж лише "стратег" такий, як проф. Оглоблін, може не доцінювати воєнного значіння

навіть слабо укріпленого Батурина! Коли б шведи прийшли своєчасно, — тоді б усім стала ясною стратегічна конечність *для Москви зруйнувати Батуринську твердиню, знищити запаси, будинки. Натомісць вирізування населення в Батурині не було у безпосередньому значінню "стратегічною конечністю", однак за прийнятої москвинами тактики і воно мало де-який зміст. Москвини вирізали не лише все населення Батурина, але й Маячки, Нехворощі, Переволочної, Січі і т. д., а в Лебедині закатували сотні самих старшин. Стратегія йде впарі з політикою і лише коли б те, що далі ширить у своїй статті п. Л. Винар, було правдою, — лише в тому єдиному випадкові могло б таке поступовання москвинів виглядати незрозумілим. Але ціла справа власне в тому, що автор статті ширить московську вигадку, вигадку пущену в обіг ще Петром I, який (як і москалі взагалі) однак прекрасно знав, що то була лише* вигадка, *і стосував шалений терор, щоб залякати всіх і вся, щоб не дати змоги українському народові чином показати усю безпідставність тої вигадки. Той терор свідчив про те, що український нарід цілим ссрцем співчував гетьманові і треба було не допустити, щоб він його підтримав.*

Далі автор статті, забуваючи, що навіть його вчитель не відважився, за своїм підписом, потрактувати "Історію Русов", як твір "історичний" ("Історія Русов" передмова, ст. XXIII), що проф. Оглоблін і в тій статті, з якої п. Вичар наводив цитату, заперечує вірогідність відомостей в ній подаваних (напр. уважає, що число гармат було тричі менше), — годує читачів "Свободи" казкою про "вірний" Московщині прилуцький полк, полковника на гарматі сидячого і т. д., казкою, якої єдиним призначенням було (як і цілої "Історії Русов") довести, що "народ малоросійський" завжди був вірним російським монархам і привязаний до московського народу, а лише "шляхетство польскоє" (до якого зачисляє "Історія Русов" усіх, хто боровся за визволення України з московського ярма, в тому числі і гетьмана Мазепу) . . . прінятоє по єдіновєрству"... оні то і билі прічіной всєм замєшатєльствам, нєстроєніям і побоіщам в Малоросії, послє Хмєльніцкаво проісходівшім", а спиралося те шляхетство, мовляв, на наймані відділи, які, (щоб не порушувати концепції "Історії Русов") мали складатися з "поляков, волохов, татар" і т. п. Мало того! "Історія Русов" для цієї ж мети запевняє, що населення Батурина "ні мало в задумі Мазепиному участи не брало". Щоб переконати читачів у сказаному, п. Винар пише: "В цілости *оповідання "Історії Русов", на думку проф. Оглобліна, відповідає правді". Тимчасом проф. О. Оглоблін є надто обережний, щоб написати просто і ясно таку нісенітницю, він вправді хоче, щоб не один п. Винар так його розумів, але . . . але пише він ось що: "В "Історії Русов" є чимало легендарних оповідань і взагалі історична наука давно вже дала належну оцінку . . . оповідання про Батуринську трагедію — не*

легенда... Хоч не всі подробиці в Батуринському оповіданню "Історії Русов" є точні (приміром кількість гармат була значно менша), . . . але воно в цілому і в багатьох деталях не викликає сумніву". Отже проф. Оглоблін написав, що те оповідання "в цілому", це б то в загальних рисах (а не в "цілости") і то тільки "не викликає сумнівів". Проф. Оглоблін, те, що йому не на руку, — відкидає, як "деталі" (добра "деталь", чи було в Батурині 315 чи 90 гармат!), а що на руку — "трактує" як те "загальне".

Тимчасом, як поступування москвинів в інших містах, так і свідоцтва сучасників доводять, що москвини вирізували все населення включно з дітьми всюди там, де те населення з власної волі чинило активний спротив.

Тому, всупереч основній ідеї "Історії Русов" і всім численним вигадкам, що ту ідею "єдности" з "вєлікоросійським народом" мали підтверджувати (власне для популяризації цієї ідеї й подбали москвофіли про те, щоб ця "антимазепинська" книжка була перевидана), — населення Батурина таки завзято боронило своєї столиці! Зрадники трапляються всюди, навіть спартанці мали свого Ефіяльта, але не сердюк-найманець, тільки "єдінокровний" православний священник зі своєю донькою загинули, намагаючися не допустити москвинів ввійти з підземного ходу до замку!

Та вміло підсунута п. Л. Винаром отрутна думка і отрутне джерело — зробили своє, і він не лише бездумно пустив їх в обіг, але ще й на цих вигадках обпер своє основне твердження. А це твердження (як ми вже наводили в першій книзі) таке: "Загал українського козацтва і суспільства не підтримав І. Мазепи") . . . Щоб зрозуміти шведсько-українську невдачу . . . слід починати від Батуринської трагедії . . . її суть лежить передусім у морально-психольогічній площині, в наставленню української еліти і простолюддя . . . до проблєми власної самобутности, до питання української державности", це б то кажучи простійше, в тому, що наче б то український нарід не хотів мати свою державу, лише хотів належати до московської.*

У старому московському підручнику ґеометрії Кісєльова кожна теорема по переведенню доказу, що вона правильна, кінчалася шабльоновими словами: "што і трєбовалося доказать". Думаємо, що кожний москвин і москвофіл (від співробітників "Нованво Русскаво Слова" починаючи та на Дядиченках і їхніх однодумцях тут, кінчаючи) повинен, перечитавши статтю і висновок п. Л. Винаря,

---

*) Учитель п. Л. Винаря — проф. Оглоблін в своїй антиукраїнській праці, виданім в СССР у 1940 р. збірнику "Полтавська битва" на ст. 28 написав дослівно так: "Весь український нарід не пішов за Мазепою", а Дядиченко, в тому ж збірнику, писав: "Українські козаки й селяни не пішли за зненависним їм Мазепою... Вони не хотіли відірватися від Росії, від братнього російського народу".

сказати власне ті шабльонові слова: "што і трєбовалося доказать" ("що й треба було довести"). Але ми вправі запитати: чи не ліпше було б тоді передрукувати просто статті згадуваного вже нами збірника "Полтава", або . . . почекати, поки видадуть щось на цю тему в Київі, і тут лише "поширювати"?

На чий млин гонять воду подібні статті, — кожному ясно, як і ясно, що "яблучко недалеко від яблуні падас" і "праця" де-яких чинників не йде намарно.

Стільки про статтю "Причини та наслідки упадку Батурина".

Може, однак, де-кому здасться дивним, чому ми стільки місця уділили зясованню помилок статті, яка не заслуговує, ані свосю узасадненістю, ані знанням предмету, на жодну увагу?

Отже, повторюємо, ми мусіли назвати ту чи іншу статтю, як приклад до наших тверджень загального характеру. Мало того. Назвати статтю і в двох словах сказати, в чому її хиби, — на нашу думку було б неправильним, бо ж читач, що не є спеціяльно підготований, може тих хиб не добачити, або уважати, що твердження статті — правильні і узасаднені.

Коли ми висуваємо якесь твердження, або робимо якийсь закид, — в кожному випадкові — таке твердження має бути обґрунтоване. Тим самим ми мусіли зупинитися, бодай так коротко, як це ми зробили, над цією статтею. Зробивши це для прикладу, ми ще раз повторюємо: на детальний розгляд навіть головнійших з подібних виступів, що їх надто багато було в рамцях "Мазепиного року", — ми не можемо собі дозволити. Перша книжка дає досить матеріялу для того, щоб читач міг сам належно оцінити всі подібні статті, що ширять вигадки, викликають дефетизм і збільшують хаос.

У другій книзі ми лише спинимося, як і в першому виданню, на зреферованню того, як змальовують нам постать великого гетьмана та його чин ті автори, яких праці зачисляє наш читаючий загал до літератури, що дає правдивий образ великого гетьмана та тої доби.

В останньому розділі цієї книги скажемо рівнож кілька слів про де-які публікації, що появилися в часі між першим і другим виданням цієї праці.

Завданням нашим є не тільки остерегти читачів, а в першу чергу тих, котрі самі пишуть або вчать, перед безкритичним повторюванням неправдивих відомостей (підкріпивши їх цитатою з того чи іншого автора), але й висвітлити погляди тих авторів, бо вони здебільшого виявлюються не лише в представлюванню гетьмана Мазепи, але й в насвітленню цілого нашого минулого.

Історія є не лише наукою про минуле, але є (або — повинна бути) вчителькою народів, одчим з чинників у їх боротьбі за істнування і вільний розвиток у майбутньому.

І. МОСКОВСЬКИМИ ОЧИМА АБО "ЗА ШМАТ ГНИЛОЇ КОВБАСИ..."

Ми вже згадували про те, що першим (хронольогічно) оцінив належно, чим грозив Московщині патріотичний вчинок гетьмана Мазепи, московський цар Петро І, якому довелося першому стати до боротьби з гетьманом Мазепою та його однодумцями — українськими патріотами. Він краще, ніж хто інший, знав, що пляни гетьмана Мазепи не були фантастичними, тільки цілком реальними, і що, коли б не збіг непередбачених обставин, Московська імперія була б зліквідована і лишилося б замісць неї, як і було, "Царство Московскоє". Саме тому тим більшою зненавистю палав до гетьмана московський цар і вся московська провідна верства, тим міцнійшою була його жага помсти і тим краще усвідомлював собі, що військова перемога сама по собі ще не забезпечувала Московщину від можливости того, що українці і знов пробуватимуть наслідувати Мазепу. Саме Петро І постарався зробити все можливе для того, щоб того і в майбутньому не сталося. Він перший разом зі своїми дорадниками та помішниками вказав, як треба поборювати український національно-державний визвольний рух. Його нащадки, як побачимо далі, не внесли в цю справу майже нічого нового і донині. Вони, незалежно від тих чи інших власних політично-соціяльних поглядів, поборюють гетьмана Мазепу тим же способом, як почав це робити цар Петро І, повторюючи його вигадки й наклепи. По Петрі І набрав лише більшої сили натиск на поборювання т. зв. "мазепинства", яке москвини цілком слушно повязують з великим гетьманом, що його й далі уважають чоловою постаттю українського самостійницького руху, його символом.

Під "мазепинством" розуміють москвини власне українсько-національний рух, який стремить до відновлення суверенности українського народу, до відновленя його державности не на словах, а на ділі, що, звичайно, є виключене без відірвання від Московщини української землі.

Рух, що його Донцов назвав влучно "українським провансальством", це б то рух, який хоче обмежити українське життя до плекання у себе, в своїй провінції, побутових особливостей, використовуючи одночасно національний сентимент народу, для зміцнення московських політичних впливів, для скріплення звязку з Московщиною, не може зватися "мазепинством", хоча

москвини, бажаючи поволі і його "загнати в музей", мають тенденцію ті чи інші прояви його уважати "мазепинством" і, як такі, поборювати їх, зменшуючи тим самим діяпазон "українського провансальства".

Так, як національною відзнакою в кляпі маринарки заманіфестовує її власник свою національну приналежність і вона, отже, є свого роду "розпізнавальним знаком", — так відношення до гетьмана Мазепи сучасного нам українця є прикметою, яка дає підстави зараховувати його чи до націоналістів-самостійників чи до "провансальців"-автономістів.

Провінціяльний патріотизм "малороса" чи українського автономіста не перешкоджав дивитися на Мазепу очима москвина, а тому автономісти більш чи менш згоджуються з московськими вигадками на гетьмана і допомагають їх ширити.

Москвинам же залежить на тому, щоб спотворити постать Мазепи так, щоб не лише нащадки не хотіли брати з нього приклад, але й щоб боялися закиду, що вони хоча в чомусь його нагадуватимуть, а ще більше їм залежить на тому, щоб довести, немов він діяв проти волі українського народу, на шкоду українській нації.

Що ж для осягнення цієї мети зробив Петро I?

У першу чергу він для того поспішив проробити комедію "обрання" нового "гетьмана", щоб мати **формальну** підставу запевняти, немов той союз українців зі шведами не є **союзом України,** очолюваної гетьманом та старшиною, не є продовженням політики великого Богдана, тільки є **особистою "авантюрою"** "бувшого гетьмана" Івана Мазепи. З цією ж метою Петро I запевняв у листах, немов "увесь народ малоросійський" страшенно обурений на Мазепу. Помішники Петра I зрозуміли, до чого стремить Петро I, допомагали йому в цій справі також, запевняючи, що нарід не тільки "неопісуємо злобствует" на Мазепу, але й такий вірний Москві, "что большєво нєльзя і трєбовать". —

Ці всі запевнення ширили москвини та їх цар з винятковим цинізмом **під стогони й зойки тисяч і десятків тисяч катованих, вішаних, вирізуваних в пень тих же українців,** від яких... "большєво і трєбовать нєльзя"!

Отже, першим чи не найважливійшим пропаґандовим твердженням, скерованим проти гетьмана, було твердження, що наче б то **за ним ніхто не пішов,** наче б то **ввесь** нарід був обурений вчинком гетьмана, а той вчинок був тільки його особистою справою.

Але москалі розуміли (а Петро I — краще за інших), що той чи інший володар може зробити той чи інший крок, бажаючи добра своєму народові, не оглядаючися на те, чи нарід розуміє, для чого так треба, чи ні. Розуміючи сказане, вони

хотіли переконати сучасників і нащадків, що гетьман діяв **лише** для особистої користи, цілковито не журячися долею українського народу. Щоб це виглядало більш імовірним, треба було переконати загал, що Мазепа був егоістом, якому був чужим український нарід, і що він взагалі не мав нічого святого. Щоб поширити цю свою **пропаґандову вигадку,** Петро I запевняє у своєму маніфесті, немов гетьман Мазепа стягав цілий ряд ріжних податків (а в тому й "оренду") — "будьто на плату войску, а в самом дєлє раді обаґащєнія своєво". Пустивши ж в рух таку вигадку, вже легше було переконувати, немов гетьман Мазепа одержав і від поляків досить грошей за те, що начеб то мав допомагати їм Україну "поработіть по прєжнєму под владєніє польскоє і Церкві Божія і святиє манастирі атдать в Унію".

Так писав цар московський, що, хоча уважався, згідно з "Основнимі законамі російской імперії" (т. I, ст. 42), "Головою Церкви", але до надто віруючих не належав*) і, як знаємо, власне він сам хотів справді віддати полякам Правобережну Україну, а згодом і цілу Україну годився відступити рівно ж неправославному — герцоґові Мальборо!

Так дав Петро I своїм нащадкам вказівку, що для поборювання "мазепинства" треба оскаржувати Мазепу в тому, що він був егоістом, що був захланним і діяв тільки для власної користи (друге пропаґандове твердження), що був приятелем поляків, яким запродав Україну (третє пропаґандове твердження) і що був "відступником", який хотів зробити церкви й манастирі уніятськими (четверте пропаґандове твердження). Для скріплення цього останнього твердження й наказано було віддати його анатемі.

Таким мали в московському інтересі "бачити" гетьмана Мазепу як його сучасники, так і нащадки.

Чи повірив же такій очевидній брехні український нарід?

На це мусимо відповісти, що збереглися, звичайно, в першу чергу писання тих підлабузників, які не лише вдавали, що повірили, але й "за шмат гнилої ковбаси" добровільно брали на себе ролю "підбрехача", дотепно змальованого в оповіданню Г. Квітки цієї назви.

Збереглися, на жаль, головно писання тих, які не пішли на заслання і не загинули в московських катівнях, і, звичайно, не боролися в лавах українського війська, яке віддавало життя за волю України, але за те при кожній нагоді намагалися дати

---

*) Петро I. організував м. ін. зі своїх помішників і улюбленців "Всєпянійшій Собор", який був карикатурою на церкву і церковну ієрархію.

докази своєї відданости московському цареві. Чи вони займали високі, чи скромні становища, вони мали змогу писати, вони числили на те, що власне їхні найогидніші вигадки й найбільш москвофільські писання (навіть не друковані) не боятимуться зберегти подібні до них нащадки.

Чи ж були все ж, не зважаючи на московський терор, українці, які не вірили московським вигадкам? Були, і було таких безперечно дуже багато, бо і про них збереглися згадки, але ці згадки збереглися вже найчастійше в московських архівах серед доносів і тайних рапортів московських урядовців.

Наприклад, засланий в 1712 році за український патріотизм на Соловки протопоп лохвицький Іван Рогачевський, коли в 1720 році став ректором архангельської семінарії, сказав ясно — хоч коротко: "Наш Мазепа **святий** і в небі буде, а **ваш** цар у небі не буде".

Так висловився ректор православної семінарії, хоча знав, що московська православна церква всюди наказала проклинати гетьмана!

Таких занотованих в формі доносів москвинами чи їхніми прихвостнями проявів української симпатії до гетьмана збереглося кілька.

Але тимчасом, кажучи образно, "Молявки-Многопіняжні" з колишніх канцеляристів полкових канцелярій, старшини-зрадники і негідні особи з церковного клєру "працювали" як "підбрехачі" московські, пишучи фальшиві "народні думи", спогади та "історії". У тій своїй творчості вони були не раз "більшими папістами за самого папу" і щиро чи не щиро, але допомагали зогиджувати постать одного з найвизначнійших гетьманів. Роблячи це, як ми вже казали, вони виявляли подиву гідну неоригінальність, повторюючи в основному згадані попереду вигадки Петрового маніфесту.

II. ГЕТЬМАН МАЗЕПА В КРИВОМУ ДЗЕРКАЛІ "ІСТОРІЇ РУСОВ".

Якщо ми пригадаємо собі, з якою метою писав невідомий автор "Історію Русов", то нас не здивує, що саме в ній повторені з перебільшенням усі пропагандові твердження московського царя Петра І.

Як знаємо, появилася "Історія Русов" не лише в період захоплення ліберальними думками, але і в ту пору, коли одним з найбільш болючих питань для "малоросійського дворянства" було питання признання його рівновартним з московським дворянством, чи краще сказати — визнання його взагалі за "дворян".

Це питання набрало найбільшої гостроти в роках 1782-1783, але воно хвилювало малоросійське дворянство як перед тими роками, так і безпосередньо по них.

Ще відома авторка "Історії українського народу" А. Єфименко, писала: "Хоч український пан давно почував..., що в ньому пливе шляхетська кров, **то все таки** не тільки польський шляхтич, **а навіть простий московський дворянін не хотів визнати його за рівного собі.** Московський уряд був глухим до старшинських доказів, що "всякій, хто носіл на сєбє чін, бил вмєстє с тєм і шляхтіч". "Лишатися надалі в такому неозначеному становищі... **було не тільки неприємно, але навіть і небезпечно:** згідно з московськими законами **тільки дворянський стан управнював до володіння землею".**

"Накази депутатам до катериненської комісії від української шляхти **переповнені аргументацією на користь рівности** її в правах з московським **дворянством".**

Отже, це було пекуче, актуальне питання, **яке цікавило всю українську шляхту,** яка була "шкірно" в тому заінтересована. Щойно в 1782 році наказом московської влади оповіщено їх **правними власниками посіданих селян.** Але самозрозуміло, що "по інерції" мусіли ще відбуватися серед шляхти суперечки на ці теми, і безумовно в "товариських" суперечках з дворянами-москвинами мусіли також заторкуватися питання про меншевартість "малоросійського дворянства", спричинену тим, що воно є "дворянство" підбитої країни. Все це хвилювало і по 1782 р. щойно залєгалізованих "дворян" і певно не один побоювався скасування того наказу.

Таким чином, завданням публіциста було довести в своєму творі, що: а) стара Київська держава була колискою "Російської держави", а тому ті, хто походив від її творців, заслуговують на почесне місце в московській імперії, як "дядьки і няньки отечества", б) нащадки провідної верстви Київської держави не в наслідок завоювання, а з доброї волі своєї стояли стіною спочатку при литовських і польських володарях, а потім при троні московських царів і наче б то вірно стояли на сторожі інтересів імперії та були завжди підпорою монархів, в) коли й поводився хтось так, що не можна його було зачислити до вірних слуг московського царя й імперії, — то був він обовязково або поляк, або хтось, хто діяв під впливом польської шляхти, з якою мав бути споріднений, справжній же, мовляв, український шляхтич завжди був прихильником московської імперії й вірним її оборонцем, г) однак, досі ця вірність не була належно оцінена і нагороджена, а тому черга за московським царатом — якимсь актом признання нагородити своїх вірних слуг, яких основною прикметою є вірність.

Це "малоросійському дворянству" треба було за всяку ціну довести. Що це не відповідало правді, це нікого не турбувало, поскільки б правду вдалося заховати.

При цьому було особливо користним всюди стало підкреслювати "єдіновірність" "малоросійського і вєлікоросійського" народів, бо таке підкреслення не тільки пояснювало, чому "Малоросія" (автор "Історії Русов" **засадничо не хоче** вживати назви "Україна") опинилася в складі "Російської імперії" **не наслідком завойовання її,** — тільки за добровільною умовою, і це не тільки дозволяло домагатися для її шляхти тих "договірних" прав, але й підкреслювало "несправедливе" поступування "багатого родича", який не цінив належно того, що наче б то "малоросійський народ" лише з почуття любови до нього, до "єдінокровного" народу московського, все терпєливо зносить, а таки ні за що не хоче покинути "Росії" (москалів), бо ж саме їх українські предки віддавна "прєдпочлі всім другім народам . . . яко єдіноплємєннаво от єдінаво корєня славянскаво".

Ми не хочемо, однак, сказати, що вказана причина була **єдиною** причиною написання твору, лише що була **одною з головних** (іншими причинами були: привязаність до традиції, любов до землі, романтичне захоплення козацькою добою, яке виявилося навіть в "українській" школі польської літератури), яка власне надала тим "історичним" працям і шуканням **окресленого** напрямку.

Треба було отже всупереч правді, всупереч фактам*) довести "вірність" "малоросійського дворянства" і, звичайно, для того треба було виразно і недвозначно осуджувати всі прояви справжнього українського патріотизму. Треба було, домагаючися прав, — виявити своє обурення поступованням тих, хто боровся за волю України, треба було зайняти до них таке ж становище, яке займали москвини, лише з тою ріжницею, що обовязково треба було їх трактувати, як . . . "не-малоросіян"!

Так і робить "Історія Русов", заявляючи загальниково: "Шляхетство польское . . . пріпятое **по єдіноверству . . .** оні то і билі прічіной всєм замєшатєльствам, нєстроєніям і побоіщам в Малоросії, послє Хмєльніцкаво проісходівшім".

В рамцях цієї концепції, йдучи шляхом, наміченим московським царем Петром І, та повторюючи його вигадки як правду, таку сильветку гетьмана Мазепи малює нам "Історія Русов": "Мазєпа — пріродний поляк із фамілії літовской. Как говорят,

---

*) Адже ж ще не так давно твердив Петро І, що "всі гетьмани були зрадники" і мав рацію, бо ні один гетьман, починаючи з Хмельницького і кінчаючи Орликом, не був засадничим приятелем Москви і не ототожнював інтересів свого народу з московським„ а таких **москвини** звали "зрадниками".

бежал он із Польші... потом пріпісался до малоросійскіх реєстрових козаков... на такіе рангі і уряди, какіе, согласно с законамі здешней страни, занімают по виборам пріродниє і оселиє уряднікі, он нікогда поднят не бил, так же ні посєлостей, ні родні тут не імєл... визвал із Польші сєстру свою Янєлю... Мазєпа подумал о своєй бєзопасності... штоб нєдовольство войска не породіло мєсті за погублєних Самойловічей... основал он для тово лічную ґвардію свою... **із заднєпровцев і всякой наволочі...** оні билі для Мазєпи єво анґєламі-хранітєлямі... Походи в Польшу для Мазєпи билі камнєм прєткновенія ілі соблазну..." Там він мав наче б то потайки бачитися зі шведським королем і повзяти намір покинути "своєво ґосударя і пєрєйті к врагу. Ґнусний (підлий) замисєл сєй породіла в ньом адская злоба за лічную обіду свою" ("Історія Русов" стор. 199).

Далі в "Історії Русов" оповідається досить непевну історію в двох ріжних редакціях про те, як цар Петро I мав образити гетьмана Мазепу. Це оповідання має умотивувати, що доконання "страшного злочину зради", якого допустився гетьман, що згідно з московською концепцією до того часу був "вірним слугою" московського царя, — було наче б то подиктоване тільки особистими мотивами.

Оповівши ті "історії", природно, робить з них автор "Історії Русов" потрібний йому висновок, а саме: "Мазєпа імєл умисєл вредний (шкідливий) побужденієм **собствєной** (власної) **єво злоби** і атмщєнія (помсти), а отнюдь (в кожнім разі) **нє національних інтєрєсов...",** які, на думку автора "Історії Русов", зводилися до перебування в спілці з Москвою.

Саме тому наче б то і не підтримало гетьмана ані військо, ані нарід, і так гетьман лише "загубіл сєбя і многіх людєй ім обманутих" ("Історія Русов" ст. 200).

Далі цей твір намагається переконати читача, повторюючи все наново, буцім Мазепу штовхала до підтримки шведів лише "надмірна злість", що вона ж — мовляв — спонукала його до ще одного злочину, а саме — вислати непевних, **на його думку,** полковників (Миклашевського та Мировича) битися з такими великими ворожими силами, які мусіли знищити українські полки, керовані тими полковниками, та їх самих.

Так, як бачимо, Мазепу навіть оскаржувано й за те, що він мусів робити, виконуючи стисло московський наказ!

Ось як робиться з гетьмана Мазепи безпринципного егоїста-злочинця.

Не забула ця "Історія", з усією прихильністю до Кочубея й Іскри, подати про їхній донос і тут же обтяжити гетьмана Мазепу, як вигадкою про любовні стосунки з жінкою Іскриною, так і приписати "обикновєнному ліцємєрію" гетьмана те, що

він відмовився виконати засуд на смерть, винесений Кочубею та Іскрі московскою комісією, а передав нею засуджених у розпорядження московської влади, яка той засуд і виконала.

Далі розповідається про підготовчі заходи гетьмана Мазепи до переходу на бік шведів і нарешті подається про самий перехід і наводиться, як автентичну, скомпоновану промову гетьмана Мазепи. Текст тої промови, імовірно, мав попередньо узасаднювати конечність певних концесій для українців, яких хотів також і автор "Історії Русов", але він же хотів усунути всяку можливість наслідування гетьмана Мазепи і тому запевняє, немов то по обговоренню тої промови військом і урядовцями та по кількаденних дискусіях з її нагоди, військо й урядовці вирішили, що хоча, з одного боку, є великою кривдою терпіти те все від москвинів, "народа нічєм нє лучшєво", що терплять українці, проте, з другого боку, в жодному випадку вони й чути не хотіли про те, щоб покинути московського царя і признати над собою зверхню владу лютеранина, який зневажає образи святих і не додержується постів, і тому — наче б то — вони всі одного ранку покинули гетьмана, залишивши його лише з двома полками компанійськими, під сторожею яких буцім то були ті старшини, які ще лишилися при гетьманові. Така вигадка була під оглядом пропаґандовим добра, і заздалегідь обміркована, бо ж власне на те автор "Історії Русов" кілька сторінок раніше запевняє, що компанійці набиралися з усякої "наволочі"! Всі ж, з погляду "Історії Русов", "порядні люди" наче б то відцуралися Мазепи і рушили звідти на Стародуб, щоб приєднатися до московської армії Меншікова та повідомити москвинів про "ліцємєріє" гетьмана і просити царя дозволу вибрати іншого гетьмана.

Московський цар, звичайно, мав подякувати козацьким полкам за "вірність" і "наказати" їм лишитися під командою Меншікова.

Всі ці події автор "Історії", який взагалі не журиться історичною правдою, переніс на початок вересня, хоча в дійсності ми знаємо, що гетьман рушив на зєднання зі шведами щойно в кінці жовтня ст. ст.

Самозрозуміло, що автор "Історії Русов" дбайливо додержується московської пропаґандової вигадки, немов український нарід був такий відданий москвинам, що "большєво нєльзя і трєбовать". Та історичні факти, а зокрема незаперечний факт, що тисячі вояків билися з москвинами, пішовши за гетьманом Мазепою, змусили автора "Історії Русов" запевняти, що компанійці (яких Шевченко назвав "преславними"), складалися з самої "наволочі", а що були ще й сердюцькі полки, то і про них поспішив він написати, що наче б то вони були створені

головно з українських "поляков" та "волохов" і ріжних гультяїв! Отже, мовляв, "малоросіян" з гетьманом взагалі не було!

Далі "Історія Русов", хоча признає, що сердюки боронили Батурина з надзвичайною хоробрістю, але тут же пояснює їхню хоробрість тим, що вони знали, що їм немає рятунку. Зате наче б то прилуцький полк, стаціонований в Батурині, (щоб не псувати концепції автора "Історії Русов") не поділяв "віроломства" Мазепи і тому відкрив фронт. Вправді подає далі автор також опис злочинної московської жорстокости, але... але **всю** відповідальність за вирізання не самих сердюків, але всього населення Батурина перекинув він з москвинів **на Меншікова,** який знова, мовляв, також допустився її **тільки тому, що не був шляхтичем,** а звичайним продавцем пиріжків!

Після опису зруйнування Батурина автор "Історії Русов" зробив полковника Чечеля не одним з оборонців Батурина, лише переніс його до Новгородсіверська і знов описує події, що в ньому відбулися, так, щоб вийшло, немов лише одні сердюки ("українські поляки"!) хотіли його боронити, та як закінчив опис захоплення цієї твердині, використовуючи нагоду, береться вихваляти під саме небо московського боярина Шереметъєва за його "справедливість", протиставляючи його Меншікову! Так всі московські жорстокості записуються на рахунок не москвинів, тільки одного лише Меншікова*), якого вже за часів автора "Історії Русов" лаяли і самі москвини (адже ж він закінчив на засланні!).

Далі малює нам ця москвофільська "Історія" події (покликаючися на Вольтера) так, немов би шведський король, надибавши коло Десни Мазепу без війська, хотів його, як дурисвіта і зрадника свого царя (!) скарати, та "ридання" гетьмана врятували його.

Оповівши далі про "обрання" з **наказу** московської влади Скоропадського на гетьмана (в чому автор "Історії Русов" не бачить жодного порушення "прав"), подає далі (звичайно **не обурюючись,** лише зазначаючи, що того ще "в Малоросії не бувало"), про ганебну комедію, в якій, в догоду московському цареві, на його бажання, духовенство не лише "вєлікоросійскоє", але й "малоросійскоє", на чолі з єпископом, проклинало гетьмана Мазепу, що стільки зробив для добра української Церкви, що не мав на собі й десятої частини таких гріхів, які мав би хоч би "глава" московської православної цер-

---

*) Варте уваги, для висвітлення москвофільства і тенденційности автора "Історії Русов", що він у всіх випадках, коли злочину доконали поляки, робить за них відповідальними "поляків", а коли торкається справа москвинів, — уживає всіх заходів, щоб обтяжити якусь "виняткову" одиницю.

кви, синовбивця, кат і злочинець — Петро І. В дійсності ж, як ми знаємо, єдиним "злочином" гетьмана була любов до свого народу і батьківщини. Але про це все "Історія Русов" не згадує ні слова! "Історія Русов", лише описавши ту противну християнській релігії комедію, закінчує опис тим, що наводить слова церковної пісні, яку співали на закінчення того видовиська, а саме, "Днесь Юда покидає вчителя і приймає диявола". Ці слова відіграли, як побачимо, не аби-яку ролю при мальованню "портретів" гетьмана.

Подавши після цього прізвища цих зрадників, які зрадили свого гетьмана і перебігли до москвинів, автор "Історії Русов" пише про них зі симпатією, а коли тут же згадує, що старшин (і то дуже багатьох!), які не зголосилися до москвинів з виявами покори і не брали участи в інсценізованих москвинами безправних "виборах" Скоропадського, — москвини розшукували і закатовували в Лебедині, то — самозрозуміло — всю відповідальність за ці злочинні тортурування й мордування старшини козацької знову перекидає лише на одного тільки Меншікова!

Треба признати, однак, що поскільки тої закатованої старшини було вже дуже багато і вона, на думку автора "Історії Русов", не була "винною", бо тільки бажала волі, а це, мовляв, бажання, належить до бажань властивих всьому людству, постільки він виразно осуджував за те, що їх позамучували... Меншікова!

Коли, нарешті, переходить "Історія Русов" до опису Полтавського бою, то подає, наче б то при московській армії було до 20 тисяч українського війська, а кількість українців, яка була по шведському боці, зменшує до карикатурного числа — не цілої тисячі! Тут, на перший погляд несподівано, підкреслює "Історія Русов", що Мазепа був вельми побожним християнином (це після того, як сама розписувалася про "пекельну злість" гетьмана і його намір продати Україну полякам!).

Далі, однак, стає ясним, про що ходить авторові.

Провідною ідеєю "Історії Русов" є вигадана її автором, віддана саможертвенна любов українського народу до "єдінокровного" народу московського, яка й не дозволяє українцям, незважаючи на найгірші вчинки москвинів, вхопитися за зброю і відірватися від Московщини. Отже, в цьому випадкові несподівано автор "Історії Русов" нагадав собі побожність Мазепи тільки на те, щоб ще раз підкреслити свою улюблену ідею. Адже ж далі читаємо, що власне тому, що москвини були наче б то "єдінокровним народом", навіть гетьман Мазепа уважав за "смертний гріх" проливати кров своїх земляків та "єдіновєрцев" і **в цьому випадкові,** мовляв, Мазепа мав виявляти надзвичайну твердість, відмовляючися брати будь-яку участь

у боротьбі з москвинами. І тому, запевняє далі "Історія Русов", наче б то "нікто не докажет", щоб українські війська гетьмана "билі прічастни хоть к одному убійству над росіянамі". "Росіянамі", як ми знаємо, всюди в попередньому тексті зве ця "Історія" або самих москвинів, або москвинів разом з українцями, а українців же зве або "русами" або "малоросіянами". Так напр., говорячи про Гадяцьку умову, "Історія Русов" каже: "Виговський доконав підлости супроти росіян", та зрештою й на цій же сторінці, на якій говориться про те, що ні гетьман, ні його вояки не допускали й думки, що можна битися з москвинами, далі говориться, що шведи почали битву, напавши на регулярну "російську" кінноту. А далі зве ця "Історія" ті українські відділи, що були з москвинами, не інакше, як козаками, а **московську** піхоту тут же зве "пехотой **російской"** і була вона під командою Меншікова.

Яку "цноту" хоче прищепити своїм землякам автор "Історії Русов", — ясно: цноту пса, у якого ціниться спеціяльний рід собачої віддапости, коли пес тільки лиже руку господаря, що гімагає його канчуком нізащо.

У своїй же свідомості автор "Історії Русов" годив повище твердження про "смертний грех" і "непрічатность" до хоч одного "убійства над росіянамі" з описаними в тій же "Історії" численними боями українців з москвинами, таким чином, що всіх тих, хто відважувався стріляти у такий же "священний" для "Історії Русов" московський нарід, як був "священним" якийсь "священний" крокодил або бик-апіс для підданців фараона, оголошував завжди в цій "Історії" або "разбойнічей шайкой" (козаки Дорошенка) або "наволоччю" (компанійці) або й "українськими поляками" (сердюки).

Та всім було й є відомо (в тому числі й москвинам), що з гетьманом Мазепою була й старшина українська і козаки ріжних полків Гетьманщини і запорожці, яких усіх уже не міг автор "Історії Русов" назвати ані "наволоччю", ані "українськими поляками", і власне тому він, для збереження основної ідеї свого москвофільського твору, мусів погодитися признати, що Мазепа був побожною людиною, а також довелося йому пустити в рух вигадку, немов ніде і ніколи ті українці не допустилися "смертного гріха", стріляючи до "старшого брата". В той спосіб намагався автор "Історії Русов" очистити малоросійський нарід (отже і шляхетство) в московських очах.

Та щоб це не підносило гетьмана Мазепу в очах читача, тут же малює нам автор "Історії Русов" втечу Карла XII з такими мельодраматичними ефектами, як хоч би оповідання про те, що коли Карло XII, який мав утратити притомність *підчас втечі, очуняв і почав кликати своїх найближчих поміш-ників, то чув одну* відповідь: їх немає, вони в московському

полоні, з ним же, мовляв, лишився "один Мазепа". Тоді мав Карло XII вигукнути, що він всіх втратив, з ним зостався тільки його "грєх"! Чому мав би це бути "гріх" Карла XII, пояснення немає, зате далі наче б то мав король сказати: "Ах Мазепа! Ти погубіл мєня і мою армію своімі увєрєніямі!"

Несподіваним лише видаються кілька останніх рядків, в яких автор "Історії Русов" все ж признає гетьманові Мазепі, **як людині** "нєобикновєнний ум" (надзвичайний розум) і шляхетність поступовання, яка виявилася у знищенню перед смертю свого листовання.

Таке закінчення вказує, що автор є лише **завзятим ворогом української державної суверенности** і тому тільки так спотворив гетьмана Мазепу — одного із головних борців за неї, але оскільки останній вчинок Мазепи просто рятував його "любезних земляків" від відповідальности,*) постільки він похваляє той згаданий щойно вчинок гетьмана і тим самим не хотячи показує нам щось питоме справжньому Мазепі.

Автор "Історії Русов", безперечно, належить до тих, які звикли "ходити в ярмі", і тому, хоча люблять свою "тіснійшу батьківщину" — "Малоросію", обурюються на саму думку про її незалежне життя! Він хотів би лише "переконати" того ж "старшого брата", що конечні "ліпші стійла", "мякші ярма" та більше харчів, але не справжня воля, про яку ніхто з цих "волів" і слухати не може! І тут же береться доводити, що "малоросіяне", вірні до абсурду "малоросіяне", заслуговують на ліпше трактовання! З цією метою автор "Історії Русов" описує долю полонених шведів, захоплюючись великодушністю царя московського, що виявив "великі милости", вернув шведським старшинам шпади, з вояків шведських "обдаровано" грішми. Московські вояки також мали тоді одержати ріжні нагороди і "Одні ліш малоросіянє та іх войска", — плачеться "Історія Русов", — терпіли наругу і були "прітчєю во язицєх", без **нагород і подяки,** хоча, наче б то, власне вони показали стільки відданости москвинам і завзяття у нищенню шведів, не піддаючися жодним "льстівим увєрєніям" короля шведського. Зостались вони невинагородженими, мовляв, **тільки** наслідком "нєвєрності **одной** особи, ізбраной самім царьом". У тому всьому, що ласі на "маєтности" та "жалованіє" (грошеві нагороди) "малоросійскіє дворянє" були так скривджені, знов — на думку автора "Історії Русов" — завинив з українців той же Мазепа, а з московського боку — **сам тільки один** Меншіков і ніхто більше!

---

*) Тому, що справді український нарід співчував Мазепі, автор "Історії Русов" здогадувався, що ті листи, коли б збереглися, — дуже перешкоджали б йому в ширенню москвофільських ідей.

В такому викривленому бигляді представляє ця **"евангелія малоросіянства"**, написана малоросійсько-російським гермафродитом, постать і діяльність великого гетьмана, якого широкі й далекосяглі пляни були чужі й незрозумілі тим політичним пігмеям, яких уже стільки тоді виплекала у нас Московщина!

Читаючи "Історію Русов", несамохіть нагадуємо собі одне з оповідань "Книги джунглів" Кіплінга, в якому він, між іншим, описує як старанно і "чесно" допомагали приручені слони заганяти в загороди, а потім ловити своїх ще вільних родичів, диких слонів Індії!

III. ГЕТЬМАН МАЗЕПА В НАСВІТЛЕННЮ БАНТИШ-КАМЕНСЬКОГО.

Бантиш-Каменський, відомий автор "Історії Малой Росії", якої перше видання появилося в 1822 році, а друге значно змінене, в році 1830, опублікував у році 1834 окрему брошурку під заголовком "Жізнь Мазепи".

Треба думати, що тоді, коли він писав ту "Історію Малой Росії", яка вийшла в 1822 році, він ще не читав "Історії Русов". Щойно в третьому виданню 1842 р., зміненому і доповненому, автор "Історії Малой Росії" часто покликується на "Історію Русов", цитує з неї цілі сторінки і, як видко, цілком безпідставно уважає її гідним довіря історичним джерелом.

У брошурці "Жізнь Мазепи" Бантиш-Каменський цілковито не згадує про "Історію Русов".

"Історію Русов" мусів читати Бантиш-Каменський в одному з відписів, бо текст її вийшов друком щойно в 1846 р.

Поскільки між часом написання "Історії Русов" та часом написання третього видання минуло не менше 50 років, це б то більше пів віка, то природним є, що й Московщина за той час встигла зробити великі осяги у виплекуванню покручів та яничарів. Автор "Історії Малой Росії" не лише належав до наступного (більш обмосковленого) покоління, але й вже працював у московському урядовому апараті, живучи стало в Московщині.

Ось що про нього знайдемо у виданій сучасними політичними москвофілами під фірмою НТШ т. зв. "Енцикльопедії Українознавства" на стор. 400:

"Перші десятиріччя XIX ст. українська історіографія розвивається **ще в тім самім** напрямі, який позначився в попередньому столітті, **напрямі державницькому.** Не припиняються і спроби-синтези в формі загальних праць з історії України, **відповідаючі потребі громадянства** мати повні курси **національної історії.** Перше місце належить Дмитрові Бантиш-Каменському,

що в 1822 році видав свою "Історію Малой Росії", справді епохальне явище в українській історіографії.

"В цьому творі, написаному за допомогою і співучастю генерал-губернатора Лівобережної України кн. Репніна, великого прихильника українського автономізму, Бантиш-Каменський дав систематичний курс історії України... праця була написана в дусі лояльности (? Р. М.) до рос. держави, їй бракувало патріотичного надхнення й сили національної традиції..."

Як і слід було сподіватися, знаючи, хто і в чийому інтересі редагував т. зв. "Енцикльопедію Українознавства" і хто написав цитовані рядки (Д. Дорошенко і О. Оглоблін), в ній майже кожне твердження є або вигадкою або баламученням читача. Адже ж на попередній сторінці "Енц. Українознавства" названо серед праць "нац. державного напрямку" **праці В. Липинського,** отже нікому й на думку не прийде розуміти під "напрямком державницьким" напрям, який угрунтував би й зміцнював... **московсько**-державницьку ідею! А тимчасом воно саме так і є.

М. Бантиш-Каменський був завзятим москвофілом, ворогом української самостійности і всіх самостійників у минулому, патріотом "общєво отєчєства".

Про це прекрасно знають автори наведеної нами цитати, але свідомо баламутять читачів, нанизуючи беззмістовні слова, з метою власне заохотити до читання таких "державницьких праць", писаних в дусі лояльности до російської держави".

Як можна писати історію в "державницькому напрямі" (українському) "в дусі лояльности до російської держави" — це... "секрет винахідника"!

Писана (як і "Історія Русов") **московською** мовою "Історія Малой Росії" Бантиша-Каменського не лише була присвячена її автором "Всєпрєсвєтлєйшєму вєлікаму государю Ніколаю Павловічу", не лише в тій присваті говорилося, що "Малороссія досєлє нє імєла подробнаво дєєпісанія на **отєчєствєнном** язикє", але була москвофільською під кожним оглядом, а не тільки під оглядом "отєчєствєнної" московської мови.

У своїй передмові до цієї "Історії" автор запевняє, що початкова історія України була наче б то так **"тєсно** связана с **общєй отєчєствєнной",** що хоча потому наступило на його думку **"отторженіє"** (відірвання) "Малой Росії літовцамі", про той, долитовський, період властиво немає потреби писати окремо!

З нагоди припущення одного "іностранного історіка", що усунення Многогрішного сталося за участю московського уряду, пише Бантиш-Каменський таке: "Мог лі цар Алєксєй Міхайловіч дєйствовать скритим образом на пагубу подданово, когда всє дєянія сєво государя ознаменовани іскрєнностю і правотой? Нє ім лі нєсколько лет отторгаєми билі усілєніє

просьби о прісоєдіненіі України к Російской Дєржаве?" (стор. 288).

Коментарі до цього зайві.

Далі наводимо де-які твердження та уривок з "Історії Малой Росії", щоб показати справжнє відношення її автора до важливійших подій і постатей української історії.

Для автора "Історії Малой Росії" Київська Русь — це просто "Росія" (том I, стор. 7). "Южная Росія" і "Малая Росія" — для нього синоніми!

Подавши опис памяток українського письменства, Бантиш-Каменський пише, що всі вони були написані "в тєх странах, котория... **отторжєни от Російскаво достоянія і снова прісоєдінілісь к оному** под названієм "Малоросії" (там же, ст. 16). Тому для Бантиш-Каменського московський історик Н. Карамзін ("Історія Государства Російскаво") є просто **"наш** історіограф" (том I, стор. 41). У цій, отже, концепції немає місця для жодного українського народу, як народу державного і як окремої нації.

Щойно на стор. 96 ставить автор цієї "Історії" питання: "Откуда взялісь козакі? Почєму імєя в чєртах своіх отпєчаток азіятскаво проісхожденія, говорят язиком словянскім?" І на це питання відповідає, що, мовляв, запорожські козаки складалися з... "чєркєсов" (кавказькі верховинці), які переселилися на Україну та з "всєх бєглих людєй" (це б то втікачів ріжних націй).

Це все погляди, які чужі були і є українцям, поминаючи вже їхню абсурдність. Що більше — вони є доказом цілковитого яничарства і свідчать, як далеко відкотилася українська свідомість, порівнюючи хоч би з часами Хмельницького, коли то українці вважали козаків прямими і єдиними нащадками тих "русичів", що ходили з Олегом на Царгород.

З приводу умови гетьмана Богдана Хмельницького зі шведами, підписаної ним уже по переяславській умові, пише Бантиш-Каменський: "Хмєльніцкій жєлал сохраніть прісяґу, ім данную царю, і вмєстє дєйствовал скритним образом **в протівность переяславскаво договора...** був подданим, ґєтман дєйствовал, как незавісімий владєтєль: сносілся мімо Обладатєля Росії с **врагом** єво, в ніх іскал дружби сєбє..." ("Історія Малой Росії" том II, ст. 13).*) Далі, подаючи про те, що Хмельницький зносився зі шведським королем, наводить з листа Хмельницького, датованого 18. I. 1657 р. згадку про численні листи гетьмана до короля ("...nosque quod multis publiciti summus letris") та його підпис: "Dux Cohortis Zaporoviensis" і рішуче **осуджує ті**

---

*) Сторінки подаємо всюди за третім виданням 1842 року.

зносини, пишучи, що вони "обратілі на Хмельніцкаво справедлівое нєгодованіє (оправдане обурення) царя (там же, стор. 14) за те, що він ще й наказав козакам виступити "на защіту непріятєлєй".

Як дивився автор на Україну, видко зі слів "подяки Хмельницького" московському цареві. В ній автор приписує Хмельницькому побажання цареві "возвращенія наследственнаво достоянія Волиніі, Покутья і прочіх Російскіх зємєль" (там же, стор. 11).

Розглядав, отже, Бантиш-Каменський українські землі, як спадкову власність московських царів, а гетьмана Хмельницького, як підданця московського царя. Всі "окремішности" українські пояснює Бантиш-Каменський так, як і москвини: "Неоспорімо, што сосєдство с Польшєю і Літвою, а потом долгоє господство сєй дєржави над Малоросією, ізмєнів єйо в духє, правілах і обичаях і часто в вєрє, много подєйствовалі на язик" (том II, стор. 220). — Отже: "єдіний русскій народ"!

Звідси випливає і така цілком безпідставна оцінка Виговського: "Сєй чєстолюбівий і лукавий чєловєк ... сєй прішєлєц, нє дорожіл Украйной, страной для нєво чуждою, равнодушен бил к благоденствію єя жітєлєй, не страшілся ізмєніть (зрадити) царю, бил разположєн ко всєгдашней (безнастанній) ізмєнє ... Тщатєльно (дбайливо) скривал он ізмєну свою от вєрних подданих Російскаво Самодєржца ... но проніцательний (проникливий)) Пушкарь, двіжімой прімєрной (гідною наслідування) любовю к отєчєству, любовю і должним усєрдієм Царю, пронік в сокровєнниє намєрєнія лукавого гєтмана і в февралє 1658 года отправіл к гасударю гонца своєво Яковєнку с пісьмєнним ізвєстієм о нєвєрності Виговскаго" (том II, ст. 28).

Далі читаємо, що наче б то московський цар наказав Пушкарю слухатися Виговського і тоді Пушкарь зважився "вооружонной рукой избавіть соотчічєй от нєвєрнаво їх Прєдводітєля". Виговський тоді виступив проти Пушкаря, але згідно з фантазіями Бантиш-Каменського українці не схотіли з Пушкарем битися, і Виговський мусів вислати проти нього "наємноє войско, состоявшєє із поляков і сєрбов". Загадкою лишається, чому ж, в такому випадку серед тих наємників опинився великий патріот український Богун, змушуючи тим автора "Історії Малой Росії" написати: "к сожалєнію нєустрашімий Богун, полковнік Вінніцкій, помрачіл (затьмив) тогда прєжнюю славу, обнажів мєч протів соотєчєствєнніков" (т. II, ст. 30).

Описавши ж кінець Пушкаря, пише автор: "Такім образом кончіл жізнь свою Пушкарь, вєрний царю подданий і защітнік согражданг! Отєчєствєнная історія сохраніт імя єво благодарному потомству" (там же, стор. 12).

З нагоди поїздки Брюховецького в Москву на поклон і для того, щоб "ударіть чєлом Вєлікаму Ґосударю всємі Малоросійскімі ґородамі", робить Бантиш-Каменський таку увагу: "Давно слєдовало єму ісполніть сію обязаность, на ґєтманов возлаґаємую".

Про Дорошенка читаємо таку оцінку: "...дєрзкій предпріімчівій Дорошєнко, обольстівшій татар... заступіл єво (Опари) мєсто для ґібєлі Украйни і врєда Росії" (там же, стор. 79). На стор. 124 зве Дорошенка "чєстолюбівим і вєроломним", "лукавим", і "мстітєльним", зате тут же з запалом підкреслює вигадане ним "Мілосєрдіє Обладатєля Росії", яке наче б то "болєє угроз і наказаній сміріло **віновний** народ" (там же, стор. 103). А той нарід був "винний" тільки тим, що хотів визволитися з московського ярма!

Але автор того не хоче, навпаки, пише: "Єслі би козачій нождь **імєл ум** і політіку Богдана Хмєльніцкаво,*) то **старался би** напєрьод сніскать любов Обладатєля Росії" (там же, т. II, стор. 87).

Многогрішний, що зрадив свого гетьмана, звичайно викликав велику симпатію у Бантиш-Каменського, який серед "заслуг" того гетьмана згадує й таку: "Многогрішний прівьол снова Украйну под мощний скіпєтр Російскіх Самодєржцєв"

Чи ж любить Бантиш-Каменський свій нарід і свою "Малоросію"? Так, любить, але, на жаль, також любовю провінціяла, "провансальця" Він навіть писав цю свою "Історію Малой Росії", щоб "увічнити" геройські вчинки предків, яких ділами він пишався, але... але він пишався тільки тими з них, що могли піти на користь Московщини!

Щоб зясувати, чим пишався автор тої "Історії", цитуємо з його "Історії" (т. III, стор. 196) наступне речення:

"На полє брані сини України мужєственниє, **нє щадят себя,** сражаясь **за Царя і Родіну"** ("В бою сини України мужні, не шкодують себе, воюючи за Царя і Батьківщину").

Наведені цитати не лишають найменшого сумніву що-до того "напрямку державницького", в якому проф. Оглоблін призначає "перше місце" цитованій "Історії", звучи її появу "епохальним явищем"

Треба думати, що як проф. Оглоблін на ст. 400 т. зв. "Енциклъопедії Українознавства", так і дійсні ("ділові") редактори згаданої "Енциклопедії Українознавства", пишучи, про "державний напрямок", мали на увазі саме ту державу, якій служив Бантиш-Каменський, і в інтересі тої держави було й

---

* Як бачимо, автор "забув" уже, що "політика Богдана Хмельницького" полягала в укладенню союза з **ворогом** Московщини.

складено "Енцикльопедію Українознавства", але... але нам не зашкодить знати, що та держава звалася не "Україна" і навіть не "Малоросія", — тільки Московщина, пізнійше — "Росія", а нині — "СССР"!

Знаючи, в якому "державницькому напрямі", в інтересі якої держави була писана "Історія Малой Росії", ми вже не будемо дивуватися тому, що її автор так дбайливо "нищив" гетьмана Мазепу!

Вже в своїй "Історії Малой Росії" пише Бантиш-Каменський про гетьмана Мазепу цілком в тому ж напрямі, що його визначив Петро I, лише, не гірше Квітчиного "Підбрехача", додає, що може. Ось, що там читаємо про гетьмана Мазепу: "Мазепа с хітростю і осторожностю Виговскаво, соєдінял в сєбє злобу, мстітельность і любостяжаніе Брюховецкаво, прєвосходіл Дорошенка в славолюбіі, а всєх іх в нєблагодарності" ("Історія Малой Росії" т. III, стор. 9).

Звичайно Мазепі ж без жодних доказів приписує ця "Історія" написання доносу на Самойловича. Але коли мова йде про доноса на гетьмана Мазепу, то ось як про це пишеться: "Удостовєрясь в тайних сношєніях Мазєпи с врагамі отєчества, Кочубєй, **увлєкаємий вєрностю к Прєстолу,** рєшіл донєсті на нєво государю. Он нє мог прєдвідєть нєсчастних послєдствій **благороднаво рвєнія".***)

Тому ж, що ця "Історія Малой Росії" писана в московському патріотичному дусі, в ній і про зруйнування москвинами Батурина говориться так, як не висловлювався навіть автор "Історії Русов". Ось що читаємо про це на стор. 216: "В 1708 году город Батурін, **бив гнєздом ізмєнніков,** совєршєнно разорьон князєм Мєншіковим".

Зрадник Галаган, який "участвовал в разорєніі Сєчі" — це **"достойний полковнік"** (там же, стор. 104).

І це природно для цього історика, що навіть про скасування москвинами (пізнійше) гетьманського уряду написав таке: "Нєльзя пріпісать в віну Пєтру I нєсоблюдєнія договора, поставлєного царьом Алєксєєм Міхайловічєм с Хмєльніцкім... Бєзпрєстанная ізмєна гєтманов, оказиваємиє полковимі і даже сотєннимі начальнікамі злоупотрєбленія, безпорядкі в судєбних мєстах, **заставілі** Государя **даровать** Малоросії новоє образованіє" (там же, т. III, стор. 152).

Тепер зреферуємо коротко книжечку Бантиш-Каменського "Жізнь Мазєпи", майже не коментуючи ріжних інсинуацій на великого гетьмана, які вона ширить.*) Робимо це, щоб потім

---

*) Шляхотної горливости, запопадливости.

*) У першій книзі цієї праці висвітлено все ясно.

з усією яскравістю виявити не просто ґенезу, а й подиву гідну неоригінальність того, що нині ширять, вихована вже червоною Москвою, "мазепознавці" та "історики", та всю несумлінність їх "наукових" праць.

"Жізнь Мазєпи" — це книжечка видана (в форматі 12 сантиметрів на 19 сант.) у Москві. Друкована вона в друкарні Авґуста-Сємєна при "Імпєраторской Мєдіко-Хірургічєской Академіі" року 1834. Має сторінок 92 і портрет гетьмана Мазепи (який, як побачимо, цілком не є його портретом).

Природно, що на титульній сторінці пишаються чотири рядки з Пушкіна, які висловлюють в дійсності лише палке бажання москвинів і москвофілів. Пушкін подає його в формі доконаного факту. Ось ці чотири рядки:

"Забит Мазєпа с давніх пор;
Ліш в торжєствующєй святинє
Раз в ґод анафємой донинє,
Ґрозя, ґрємім о ньом собор."

А ось далі уривок з "обєктивного" викладу історика, який від перших уже сторінок не може навіть приховати свого тенденційно-неґативного наставлення до гетьмана, свого бажання змалювати читачам найчорнійшими барвами замість гетьмана якусь огидну постать, цілком не журячися, чи відповідає вона правді!

Вже на стор. 5 цитованої книжки, читаємо: "Мазєпа, Іван Степановіч... роділся 1644 ґода... Мазєпа, воспітаний в Польше Єзуітамі... пєрєнял у воспітатєлєй своіх іскуство ліцємєрія, єслі нє прєвзошол даже іх в сєй наукє .."

"...служіл в ґвардіі Іоанна Казіміра... нравілся польскім дамам. Пилкій юноша вступіл в короткоє знакомство с супругой однаво Вєльможі і жєстоко наказан за увєнчаную любов: ревнівий муж раздєл єво, обліл дьогтєм, обсипал пухом, вєлєл посадіть без сєдла і узди на дікую лошадь, прівязать к нєй верьовкамі..." (ст. 6). При цій нагоді, як пише автор, "Мазєпа обратіл свой взор на Заднєпровскаво Ґєтмана крамольнаво, храбраво, властолюбіваго, **врага** Поляков і **собствєнной родіни**" (отже гетьмана Дорошенка змісця оскаржує автор не лише в ворохобництві, а ще й робить з нього **ворога** України!). 'Предводітєль чігірінскій, нє мєнєє єво (І. Мазепи) лукавий, обуздивал прєдпріімчєваво юношу, страшась в ньом опаснаво соперніка" (стор. 7).

Далі мова про те, що гетьман Дорошенко мав послати Мазепу послом до Ромодановського і "Коварний (підступний) посланнік... нє стиділся **уверять Російскаво Полководца** в іскреності Ґетмана, утвєрждая, **што он целовал в том** образ Спа-

сітєля і Прєсвятой Богородіци! Так пєрвоє виступлєніє Мазєпи ...ознамєновано било нєправдою" (стор. 8).

Як побачимо далі, з метою психольоґічно якось узасадни-ти неймовірну вигадку, немов людина хвора, стара, якій смерть зазирала в очі, маючи і так усе, чого лише бажати людина може, могла поставити все на карту у власному інтересі, Бантиш-Каменський намагається представити Мазепу як "чорну вдачу". Він хоче переконати читачів у нелюдському еґоїзмі, славолюбстві, захланності і ненаситній гордості гетьмана.

Тільки для цього Бантиш-Каменський орудує непевними "фактами", пояснюючи їх можливо найбільш неґативним способом, та наділяє гетьмана прикметами не надто додатніми! На стор. 8 оповідає Бантиш-Каменський читачам, що Мазепа був узятий в полон "храбрим Кошовим Атаманом Сєркою, прєдставлєн Самойловічу, отослан в Москву". Самойловича на цій же сторінці зве автор "добродєтєльним". Мазепа, пише Бантиш-Каменський, оселився в Україні разом "с жєной і дєтьмі: он в скором врємєні лішілся послєдніх і **утєшілся!..."**

Це "утєшілся" (та ще й зі знаком оклику) знова додане автором для очорнення Мазепи (бо ж це його твердження ні на чому не оперте), а далі читаємо там таке: "Мазєпа скривал в душе своєй **злобу, мстітєльность, любостяжаніє** (захланність, жадобу грошей), неоґраніченое славолюбіє, **бил чужд всякой** благодарності". І це все, звичайно, без найменшого доказу! І тут же автор запевняє, що Самойлович "возвисіл" Мазепу, щоб негайно ж поставити питання: "Какая дума занімала **нєблаго-дарнаво?** Он завідовал своєму добродєтєлю (добродію), помишлял, как би ісхітіть із єво рук булаву... єзділ в Москву... с злобой в сєрдцє, і лєстью в устах... совєршіл прєдначєртаний план (заздалегідь обміркований); напісал на своєво добродєтєля ложний донос, которим воспользовался Ґоліцин..." (стор. 10-11).

Природно, все сказане **не відповідає правді,** і тому ті свої слова не підтверджує Бантиш-Каменський жодними доказами. Мало того, він без жодних скрупулів оскаржує гетьмана Мазепу також і в смерти сина Самойловича, щоб тут же написати: "Мазєпє нужни білі жертви, і кров нєвіннаво юноші покрила безславієм пєрвиє дні владичєства... Мазєпа нє довольствовался ізґнанієм опаснаво соперніка... навльок на нєво подозрєніє в ізмєнє" (ст. 11).

Бантиш-Каменський зовсім не переймається тим, що бунти у війську почалися **перед** обранням Мазепи і пише спокійнісінько: "Малоросіянє і запорожци, нєдовольниє ізбранієм Мазєпи... вишлі із повіновєнія, но білі усмірєни Вєлікоросійскімі полкамі" (стор. 12).

Визбируючи всі плітки, які можна використати для знеславлення гетьмана, приписує Бантиш-Каменський заходам Мазепи засуд москаля, ротмістра рейтарів — Сібільова, та на тому не кінець! Мазепа, або як зве його автор "злобний предводітєль Малоросіян".. "стараясь открить сочінітєлєй пасквілєй, прєслєдовал, каво только мог, нє оставляя даже іноков в мірних обітєлях (манастирях)... ізліл весь свой яд на чєнца Соломона... Нєсчастний нє мог стєрпєть в Москвє питкі (тортурів), сущєсвовавшіх тогда **в отєчєствє нашєм** і казньон бил в Батурінє".*) "Міхайло Самойлович бил такжє питан по **настоянію** (на домагання) Мазєпи" (стор. 16).

Оскаржує гетьмана автор також у смерти "Бунчужнаво Товаріша Забіли", який подав на гетьмана **"бездоказатєльний** донос".

Коли якісь факти з часів гетьманування Мазепи перечили оскарженням Бантиш-Каменського, то він намагався і їх подати скомпонованими так, щоб і вони лише обтяжували гетьмана. Так напр. коли є безсумнівним, що власне гетьман Мазепа вжив заходів, щоб згадуваного ротмістра не було так важко покарано, як це мало бути, то і тоді автор написав: "Надлєжало явіть прізрак вєлікодушія, штоби оковать нєдоброжєлатєлєй", це б то посуджував гетьмана в тому, що він це зробив лише для того, щоб викликати вражіння, ніби він є людиною шляхотною, великодушною і справедливою, та тим обезброїти ворогів.

Цілком іншим тоном говорить Бантиш-Каменський про московського царя Петра І. Ось хоч би зразок: "мудрий Прєобразоватєль **наш",** "попєчітєльний Государ", "Мілостівий Цар" і т. д.

Треба згідно з **московською** концепцією, показати, що Мазепа аж до "зради" був цілковито льояльним до Московщини та її царя, отже, це робить автор так, щоб і в цьому випадкові очорнити Мазепу. Бантиш-Каменський пише: "Хітрий Мазєпа" лише вдавав з себе прихильного **"нашєму** отєчєству", але "хотєл бить полєзним нє отєчєству — самому сєбє" і "поривался ісхітіть лаври у Шєрємєтьєва". Тому наче б то стало сам гетьман напрошувався, щоб цар йому доручив битися зі шведами, але, мовляв, "Пйотр умєл разлічіть полєзних сєбє людєй" і тому, "когда надмєнний (зарозумілий) гетман набліжался к граніцам літовскім", наказав йому вернутися.

---

*) Соломон склав листа від імени гетьмана Мазепи, підробив підпис і доручив польському королю, але шахрайська інтрига розкрилася, бо студент, який переписував листа, зголосився до короля і показав чорнетку листа.

І тут Бантиш-Каменський патетично вигукує: "Что сделал тогда оскорбльонний Мазепа? Якім образом отмстіл Царю своєму і Благодєтєлю?" (ст. 29).

Саме на те, щоб ще більше підкреслити "невдячність" Мазепи, розповідає автор тої брошурки, як Петро нагородив гетьмана Мазепу не лише найвищою московською відзнакою, не лише вистарався для нього від польського короля орден "Білого Орла", але й подарував йому величезні маєтності на Московщині, в Сєвському повіті, і тут же він знову додає: "но моґлі лі оні наситіть чєстолюбца?" Він, мовляв, усе лишався невдячним!

Мало того, наче б то "Очєрняя пєрєд Ґосударєм всєх Малоросіян, Мазєпа виставлял только свою вєрность".

З оповідання випливає, що гетьман хотів уникнути залежности від Авґуста, якому Петро мав намір, підчас військових дій у Польщі, його підпорядкувати.

З тої нагоди на ст. 34 виступає автор з такими міркуваннями: "Внікая в поступкі Мазєпи, нєльзя нє удівляться своєвольію єво і вмєстє вєлікодушності Пєтра І. Получів ат Ґосударя пріказаніє находітса в повіновєніі Авґуста, в правє лі бил Ґетман оказивать мєдлітєльность?" і знову вбиває в голову читача, що "Мазєпа жіл только для сєбя" (ст. 35).

Переходячи до опису відносин з Палієм, Бантиш-Каменський не шкодує для гетьмана темних барв: "Коварний Прєдводітєль Малоросії, умєвшій льстіть і абманивать", "алчний к добичам Мазєпа ..." і т. д. На стор. 43 читаємо: "Досєлє Мазєпа являєт собою прімєр вєрності і усєрдія прєстолу Російскому ... В начале 1706 ґода ... **он помрачіл свою славу** новимі злодєяніямі, і в тоже врємя посєлілась ґнусная ізмєна в сердцє сєво нєблаґодарного чєловєка, облаґодєтєлствованово Пєтром І."

Оповівши далі відому "історію "про образу, якої допустився пяний Петро І, виступає Бантиш-Каменський з дуже характеристичними міркуваннями, які з усією виразністю свідчать про кольосальну тенденційність цього автора. Бантиш-Каменський пише: "Но положім, што Пйотр ... оскорбіл Мазєпу, слєдовало лі єму нарушать прісяґу, прєдавать соотєчєствєніков свяґостному іґу іновєрцєв, мстіть Ґосударю своєму, которий удостаівал єво довєрієм і дружбой, утєшал в пєчалі, наґраждал дєрєвнямі і подаркамі, возвьол в достоінство кавалєра ордєна святова Апостола Андрея Пєрвозваннаво, "Дєйствітєльнаво Тайнаво Совєтніка і Князя Рімской Імпєрії?" (ст. 45, див. в кінці фотокопії).

В перекладі це речення звучить так: "Але допустимо, що Петро ... образив Мазепу, чи ж слід було йому порушувати присягу, віддавати своїх земляків у важке ярмо чужинців, пом-

цатися на цареві своєму, який його дарував довірям і приязню, потішав у журбі, нагороджував селами й гостинцями, наділив гідністю кавалєра ордена святого Апостола Андрія Первозванного, Дійсного Таємного Радника і Князя Римської Імперії?"

Але на цьому не кінець! Звичайно і та вигадка чужинця-хроніста, яку ширять серед нас нині вихованці Москви, також пишається в цій брошурці на ст. 59, де читаємо: "ізмєннік обєщал возвратіть Польшє всю Малоросію і Смолєнск, Станіслав обязивался сдєлать єво Владєтєльним Князєм Полоцкім і Вітєбскім, на правах ґерцоґа Курляндскаво. Нікто нє знал о сіх доґоворах, кромє обоіх королєй, Ґрафа Піпера, аднаво польскаво сєнатора і ізґнанаво із отєчєства Болґарскаво Архієпіскопа..."

Тут треба зазначити, що не може викликати довіря хоч би добір втаємничених осіб (при чому тут болгарський архиєпископ?); те ж, що ця вигадка дісталася до Адлєрфельдової "Воєнної історії Карла XII", також не є жодним арґументом, оскільки не лише кілька разів сам Карло XII подавав не ці, а цілком інші умови шведсько-українського порозуміння, але й в шведських архівах, які дісталися москвинам після бою під Полтавою, знайдене було таємне листування між гетьманом і королем, яке виключало всяку можливість подібної комбінації.

Та автору байдуже до правди. Він є типовим "яничаром" і тому при кожній нагоді він виявлює те яничарство! Так, наприклад, на стор. 69 читаємо: "Пйотр Вєлікій чрєзвичайно огорчілся ізмєной **новаво Іуди".** (До цих слів автор додав нотатку, що то власні слова "ґосударя") і тут же автор зве Мєншікова "храбрим" за те, що той ніби-то "взял пріступом Батурін", однак, природно, цілковито не згадує те, що москвини спалили місто, а мешканців — вирізали!

По докладному описі огидної комедії, підчас якої кидано анатему на гетьмана та його однодумців, а кат вішав опудало, яке мало нагадувати ненавистного москвинам гетьмана, автор пускає в обіг ще одну вигадку, якою хотів ще більше спотворити постать великого патріота. Автор встиг вже забути, що згідно з його ж оповіданням мав Апостол "пєрвий оставіть ізмєнніка" й втікти, і на стор. 70 подає, немов би Апостол покинув гетьмана за його згодою й мав — захопити й віддати в московські руки Карла XII!

Згадує рівнож Бантиш-Каменський про маніфест Карла XII до українського народу, щоб тут же написати, наче б то "малоросіяне продолжалі сохранять **должную** (належну) вєрность к Прєстолу".

Подібно "Історії Русов", твердить автор, що "Мазєпа... находілся прі обозє, отказавшісь пролівать кров своіх соотє-

чєствєнніков" (ст. 74), а потім наче б то перебував навіть під сторожею шведів, що мали йому не довіряти. А далі читаємо: "К довєршєнію мук, тєрзавшіх єво (Мазепи) чорную душу", мав довідатися гетьман про заходи москвинів за гроші одержати його в свої лапи, і це захитало "нєустрашімость злодєя" (злочинця), який, буцім-то, зважився на самогубство та прийняв отруту.

Закінчуючи цього пашквіля на Великого Гетьмана, зраджує його автор причину, яка його спонукала написати і видати цю брошурку.

"Тщєтно (марно, даремно) Залускій і Шведскіє пісатєлі прєвозносят похваламі вєлікость душі Мазєпи і мнімую (вигадану) любов к Отєчєству: бєзпрістрастноє (обєктивне) потомство можєт лучшє судіть о дєяніях ізмєнніка..." Далі скорочено повторює ще раз усі приписані гетьманові автором "злочини", зокрема намір "отторгнуть отчізну от дрєвняво єя состава" і тріумфуючи закінчує: "Гдє ж вєлікость душі, заслужівшая єму, по словам Іностранних Пісатєлєй, бєзсмєртную славу?" (стор. 79-80).

Чи ж бодай сам Бантиш-Каменський вірить в те, що пише, чи та брошура є тільки наслідком його незнання?

На жаль, ні!

Переконуюче доводить це слідуюче:

Бантиш-Каменський у "Примітках" оскаржує гетьмана у зведенню Мотрі Кочубеївни, подаючи такі подробиці, які купи не держаться. Він запевняє, що наче б то гетьман "подослал в дом Кочубєя одново слугу с прєдложєніем Матрьонє сначала трьох тисяч, а потом десять тисяч чєрвоних".

Тимчасом, як знаємо, батьки Мотрині належали до найбільших багатіїв у Гетьманщині. Мотрі гроші не були потрібні, а до того ж така "пропозиція" з одного боку, могла лише образити дівчину, що не була повією, а з другого боку стояла в шілковитій суперечності з відомими Бантиш - Каменському пізнійшими вчинками Мазепи. Та автор нехтує навіть тим, що йому було відомим, а запевняє читачів, неначе "Мазєпа увьоз возлюблєнную, похітів (викравши) єйо ночью, как волк овцу", до того ж "очародєйствовал нєщастную, і она плєвала на мать і отца своєво" (ст. 87-88).

Тимчасом Бантиш-Каменський чудово знає, що гетьман не лише не викрадав Мотрі, але ще й (коли вона сама втікла з дому до нього) не прийняв її, тільки відіслав до батьків!

Що це було так, знаємо з тих листів гетьмана, що їх викрав у Мотрі її батько. Текст тих листів був добре відомий Бантиш-Каменському, бо ж він його подав у своїй "Історії Малой Россії", вид. II. Там він, перед тим, як подати текст листів, майже дослівно повторює цитоване нами зі сторінки 87-88 "Жізнь

Мазєпи", додаючи ще, що "Мазєпа увьоз возлюблєнную. Раздался вопль (крик) в домє родітєлєй оскорбльоних. От стида прінуждьон бил Ґетман разстаться с Мотрєй, лішів (позбавивши) єйо с нєвінностью і покоя..."

Після коротенької передмови до тих листів, написаної в тому ж дусі, подає Бантиш-Каменський текст 12 листів, як він пише "для любопитства чітатєлєй". Після тексту стверджує автор "Історії Малой Росії", що ці листи зберігаються у відписах (копіях) в "Колєжскому Архівє" у Московщині. Оригінали листів звернуті Ґоловкіним Мазепі з таким листом: "Разбірая взятиє у Кочубєя пісьма, нашлі ми, мєжду прочімі, нєкоториє пісьма і цідули, Вашєво Сіятєльства рукою ілі чьєю іною пісания... котория подліннікі (оригінали) **нє пєрєпісивая** і нікому оних нє показивая, к Вашєму Сіятєльству, за пєчатью прі сьом посилаєм".

Звичайно, москвин збрехав, і всупереч запевненням, наказав зняти з тих листів копії. Бантиш-Каменський не піддає сумніву автентичности цих листів.

Тимчасом як лист ч. 2 так і лист ч. 5 виключають усе те, що пише Бантиш-Каменський. З тих листів видко, що власне не раз Мотря докоряла Гетьманові за те, що він не затримав її у себе, це б то **не зробив** так, як пише Бантиш-Каменський, та не могла йому того вибачити, і власне тому гетьман мусів аж двічі порушувати цю справу і виправдуватись!

Маючи текст тих листів, автор проте без найменшого застереження розповідає читачам вигадки, які могли очорнювати гетьмана.

А тимчасом, запитаємо себе, чи легко знайти серед нас такого вдівця, що маючи понад 60 років, покохавши молоду красуню, яка, кинувши батьків, сама прийшла до його палацу, подумав би не про задоволення своєї пристрасти, тільки про майбутнє дівчини, і відіслав би її незайманою до батьківської хати, хоча за тих обставин становище, величезне майно і те, що дівчина сама прийшла з наміром жити разом з коханим, гарантували цілковиту безкарність гетьманові. Гетьман зробив так, як лише шляхетна і порядна людина зробити може! Якою ж огидною підлотою є, знаючи те все, маючи в руках текст листів, так ницо очорнювати цього патріота і людину?

Згадане, вкупі з поясненням самого автора про мету, з якою він написав свою книжку "Жізнь Мазєпи", не лишають найменшого сумніву що-до кольосальної тенденційности автора та невірогідности ним писаного. Під цим оглядом вона не ріжниться від "Історії Русов", яку навіть перевищує москвофільством, що часто переходить просто в московський державний патріотизм.

IV. ВІДНОШЕННЯ ДО ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ Т. ЗВ. "СВІДОМИХ УКРАЇНЦІВ".

(Доба перед 1917 роком)

З огляду як на розміри цієї книжки, так і на її характер, ми не будемо в цьому розділі надто докладно реферувати погляди на гетьмана Мазепу тих істориків і визначних людей, які вже уважали себе українцями

Погляди на Великого Гетьмана як "Історії Русов", так і Бантиш-Каменського, ми так докладно висвітлили лише тому, що з "легкої руки" наших москвофілів і автономістів прийнялося уважати ті твори за "високо патріотичні", українські, а тимчасом широкі кола нашої інтеліґенції здебільшого не читали цих творів, а коли хтось і переглядав якийсь із них, то не вдумуючися і вірячи словам тої чи іншої спритно змонтованої "Передмови".

Словом, з цими творами мається так, як у відомій народній байці на цю тему.*)

Наша інтеліґенція, повіривши "басистому", так захоплюється українським патріотизмом тих "Історій", що було конечним спинитися на них докладнійше. Але такої конечности, оскільки мова про Уманця чи Грушевського, немає. Що ж до Костомарова, то ми лише коротко зреферуємо його погляди, бо вони, на жаль, і досі ширяться серед нас та мали некорисний вплив на трильоґію Б. Лепкого.

Натомісць конечним є спинитися на поглядах Шевченка, хоча Шевченко і не був істориком!

Безперечно, однак, і П. Куліш мав рацію, коли ствердив, що Шевченко був не лише найперший поет, але й історик, бо — писав він — "Шевченко перше всіх запитав наші німі могили... й **одному тільки йому вони дали відповідь,** ясну, як Боже слово" ("Основа" ч. 3, 1861 р.).

І це була правда; Шевченко, який був не "україно́філом", тільки справжнім українцем, завдяки своїй ґеніяльній інтуіції ліпше розумів нашу історію, ніж не один з пізнійших істориків! До того ж слід не забувати, що Шевченко був вільним від усякого москвофільства "самостійником".

Шевченко в кількох своїх творах ясно висловив своє відношення до гетьмана Мазепи.

---

*) — "Та й смачні ж млинці на молоці!

— А хиба ж ти їх коштував?

— Я їх не коштував, тільки казав мені басистий, що бачив цимбалистий, як жид ласував!"

Вже в 1844 році в поемі "Сон" зайняв Шевченко безкомпромісово-вороже становище до царя Петра, якого з пошаною згадують обидві розглянуті нами попереду "Історії". Ще ясніше висловився Шевченко в написаній 1845 року містерії "Великий Льох". Там "Друга душа" оповідає, що її за те до раю не пускають, що вона напоїла коня московському цареві, коли той вертався з-під Полтави. Там згадується з виразною симпатією оборонця Батурина, Чечеля і таврується звірське плюндрування Батурина й вигублення всього населення москвинами.

Обїздячи Україну з доручення археольогічної комісії, Шевченко у Переяславі з захопленням згадує в своїх нотатках чудову соборну (катедральну) церкву, яка, як відмічає Шевченко, була побудована в 1701 році гетьманом Мазепою. В ній зберегалося тоді Євангеліє, дароване гетьманом. Крім того, в семінарській бібліотеці було чудове Євангеліє, але вже не друковане, тільки писане оздобним письмом на пергаменті **українською** мовою.

На цьому Євангелію на маргінесах перших сторінок написане: "Сіє Євангеліє прислано і дано от ясновельможного пана Івана Мазепи, войск... запорозьких обоїх сторон Дніпра Гетьмана і славного чина святого апостола Андрія кавалєра до престола Переяславського Єпископського, которий от єго ж милости создан, отновлен і дороцінними утворами украшен".

Про цей собор власне і згадує поет уже на засланню, включаючи його в панораму України ("Собор Мазепи сяє-біліє"), не може його забути й пишучи для "малоросійського обмосковленого "дворянства" свої повісті і згадуючи цей собор хоч би аж двічі в "Близнятах" — не забуває кожного разу підкреслити, що його збудував гетьман Мазепа!

Може під впливом цієї згадки й пише поет "Іржавець", твір, в якому ясно і виразно займає становище по боці Мазепи, а не москвинів:

"Наробили колись шведи
Великої слави:
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави;
А за ними й Гордієнко,
Кошовий із Січи,
Веде своїх недобитків
Та плаче ведучи, —
Того плаче, що поради
Не подала мати,
Як пшениченьку пожати
Полтаву достати.
Ой, пожали б, як би були

Одностайне стали
Та з хвастовським полковником
Гетьмана єднали.
Не стреміли б списи в стрісі
У Петра, у свата,
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата.
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий,
Не плакала б Матір Божа
В Криму за Украйну."

Це відношення до гетьмана Мазепи не змінилося у поета до кінця життя, бо в поезії, написаній в році 1860, він з призирством і обуренням згадує Ґалаґана і Кочубея, людей, що зрадили гетьмана Мазепу, бо бажали прислужитися москвинам.

Інакше ставиться до гетьмана Мазепи сучасник Шевченка – **М. Костомаров,** автор "Історічєскіх моногрaфій". Ця праця, писана по московськи, складалася з 21 тома і обхоплювала як події української, так і польської та московської історії.*) Серед них був том, присвячений гетьманові Мазепі (вийшов він згодом в українському перекладі у Львові: "Мазепа" т. I і II).

Москвофільські погляди Костомарова знайшли свій вислів у програмі "Славянскаво Общєства ім. Кіріла і Мєфодія", відомого нині серед нас під назвою "Кирило - Методієвського Братства", "програми", що його автором був власне Костомаров,**) і що проти того програму, як свідчить сам Костомаров, виступив Шевченко "з крайньою нетерпимістю".

Костомаров, природно, не належав до прихильників гетьмана Мазепи, а вибір з численних матеріялів тої надзвичайно важливої доби зроблений у нього так, що не лише кидає нелевне світло на особу гетьмана, але й лишає у читача пригноблююче враження. Ті ж матеріяли і документи, коли б були подані в цілості і всі, не дали б підстав для таких песимістичних висновків.

З огляду на те, що нині досить важко дістати велику монографію Костомарова, про яку ми щойно згадували, щоб познайомити читачів з насвітленням постаті гетьмана Мазепи Костомаровим, підкріплюючи наші відомості докладними цитатами, взятими таки з Костомарова, — зреферовуємо далі відповідну частину праці: М. Костомаров, "Історія України в життєписах визначнійших єї діячів", переклад О. Барвінського, видання Н.Т.Ш. у Львові 1918 року.

---

*) Подаємо повну назву одного з томів тих "Історічєскіх монографій: "Богдан Хмєльніцкій і **возвращєніє** Южной Русі к Россіі".

**) Див. "Примітка" в кінці книги.

Ця праця має популярно-науковий характер і в оригіналі звалася не "Історією України" ... тільки ... "Історією Росії ..."

Життєпис гетьмана Мазепи починає Костомаров відомістю про його походження і згадкою про його службу при дворі польського короля Яна Казиміра. На стор. 452 твердить Костомаров, немов Ян Казимір "видалив Мазепу з двора", далі — оповідає ще одну версію вигаданої пригоди з зальотами, що кінчалися привязанням до спини степового коня, а тоді пише: "Після цієї сумної пригоди Мазепа пішов до козаків, служив спершу у гетьмана Тетері, а потім у Дорошенка". Вже щойно наведені слова піддають читачеві думку, що І. Мазепа "пішов до козаків" лише тому, що його усунув король з двору і заздрісний чоловік покарав його в спосіб ... який забезпечив йому популярність серед західньо-европейських поетів, малярів і композиторів. Тимчасом, як про це було подано в першій книжці цієї праці, так не було!

Покинув королівський двір Мазепа з власного бажання і з власного ж бажання вступив на службу до Дорошенка.

Про освіту Мазепи Костомаров говорить дослівно так: "Мазепа ... скінчив **десь там в польській** школі курс наук, а що був на свій час досить освіченим, то міг вибитися в козацтві" (ст. 453).

Оповідаючи на ст. 454 про те, що Мазепа, як генеральний осавул, їздив з дорученнями Самойловича до Москви, пише Костомаров так: Мазепа "зміркував що (за Софії) ... вся влада була в руках її улюбленця-Голіцина, підлестився йому ... Звичайно винують самого Мазепу в тому, що він викопав яму під Самойловичем і готовив загубу чоловікові, котрого повинен був уважати своїм добродієм. Ми не знаємо, о скілько Мазепа брав участь у коромолах, що готовилися проти гетьмана Самійловича, і треба вдоволятися тільки припущеннями, тому й не маємо права видавати суду що до цього питання."

Далі знаходимо такі "обєктивні" інформації: "Залічувалися до значних і держалися їх інтересів люди, що одержали польське виховання ... Гетьман, що прожив молодість у Польщі на дворі польського короля, був іменно з таких. Він прилюдно мав внести ... цей польсько-шляхоцький напрям ... Мазепа швидко виявив свої панські хитрощі і пішов у розлад з народніми змаганнями"... "доносили в Москву, що Мазепа окружився поляками, зложив з них компанійські полки ... що він позволив старшинам повертати козаків у поддянство і відбирати в них землі ... Мазепа перший завів на Вкраїні панщину ... Московська управа не тільки не приписувала у вину Мазепі його вчинків, але для більшого захисту його особи послала полк стрільців ..." (стор. 454-455).

Щоб не забирати місця на зясовування усієї безпідставности наведених обвинувачень, відсилаємо читачів до книги І цієї праці, де він може побачити, як було все справді. Рівно ж і далі не лише сам тон, але й подання фактів вказує, що Костомаров виразно намагався представити гетьмана Мазепу в темному світлі. Напр. на тій же сторінці, Костомаров, так інформує читачів про приїзд Мазепи до Москви разом з великим почотом старшинським, приїзд, якого в дійсності домагався Голіцин, бо хотів надати більшої урочистости свойому віздові до Москви в ролі переможця: "Підчас перевороту приїхав Мазепа **випадково** в столицю, **розуміється** з наміром кланятися любимцеві" (ст. 455-456). Далі пише Костомаров усупереч правді: "За весь час двайцятилітнього гетьманства Мазепи проявилася ненависть до його у підданців... неприязнь до Мазепи почала виявлятися доносами і підступами..." (стор. 456). Тут мусимо нагадати, що доноси і спроби підкопатися під гетьмана мали місце від перших початків його гетьманування (по двох роках), отже не були вони наслідком наростання зненависти до нього українського народу, яке б мало бути, згідно з Костомаровим, наслідком **спеціяльної** політики гетьмана, більше того, ті доноси походили з найзаможнійших верств, від людей, що мали на оці не інтереси народніх мас, лише власні еґоїстичні забаганки.

Як уже на це звернув увагу і Андрусяк, Костомаров тенденційно й неправильно насвітлив взаємини між гетьманом і Палієм, пишучи між іншим: "Був у Мазепи ще один противник... ворог усіх звязаних панських духом з Мазепиним гетьмануванням" (460). "Палій хотів віддати під власть московського царя цілий той край, котрий перше віддав Хмельницький Московщині" — читаємо далі у Костомарова (стор. 461). Це речення пояснює, чому такою симпатією користується у нього Палій.

Коли ж оповідає Костомаров про арештування Палія, то знова не тільки представляє гетьмана ініціятором арештування, але й робить такий висновок: "Так у згоді з московською управою **розправлявся** Мазепа з народними живлами на Україні, неприязними польсько-шляхецькому напрямові" (65 стор.). Далі читаємо: "Щоби **більше ласки придбати собі** в государя, Мазепа **в своїх доносах** стало жалувався на несупокійний дух підвладних йому українців, а найбільш козаків запорожців" (ст. 465). Так, принагідні дипльоматичні нарікання (і то — безосновні!), зроблені з метою "замилити очі", — обертаються у Костомарова в "доноси".

На стор. 467 подає Костомаров переклад листа гетьмана до Мотрі, з якого **зникли без сліду** саме надзвичайної ваги слова, слова, які доводять, що гетьман повівся з Мотрею надзвичайно шляхотно!

Цей пропуск уможливив Костомарову так поінформувати про те, як наче б то Кочубеї обвинувачували перед московським ченцем з Сєвська Мазепу в зґвалтованню Мотрі, що хоча Костомаров і не займав становища до цього наклепу, однак він видаватись може правдоподібним.

Самозрозуміло, Костомаров робить Мазепу ініціятором увязнення Кочубея, Іскри та інших доносчиків.

Однак в поданому досить докладно доносі Кочубея (ст. 469-473), який навіть після його скорочення (бо, пише автор, — скорочені пункти "відноситься після замислу до ріжних тут приложених") — зайняв пять сторінок, це б то восьму частину того, що присвятив Костомаров Іванові Мазепі, проскочило досить цікаве для нас обвинувачення, а саме Кочубей обвинувачує Мазепу в тому, що: Мазепа, всупереч наказам московським, заселював лівобережцями Правобережжя та, що всупереч постановам Коломацьким, не тільки не заохочував до мішаних шлюбів (з москвинами), а ще й утруднював такі!

Між іншим слід тут подати один пункт того доносу, який спритно використав (перекрутивши) проф. Оглоблін, у своїй праці ("Нариси з історії України" випуск VI. "Україна в кінці XVII — в першій чверти XVIII віку". Київ, 1941 р.).

Там, у Оглобліна на стор. 154 читаємо: "Недарма **в розмові з В. Кочубеєм** Мазепа одверто казав: "Не бил бим шляхтичем, не бил бим сином коронним, єстли бим всего добра Короні Польской не зичил" і, природно, не подано джерела. А "джерелом" був ... донос Кочубея, від якого він сам **відмовився,** та й в тому доносі про це було так: **"Львівський міщанин Русинович говорив,** що возив до Мазепи письма від ріжних польських панів. Той же Русинович розповідав, що польський коронний гетьман Сінявський доручив йому сказати Мазепі, що государ не вдержиться проти Шведів, а козаки, як будуть з ним одностайно, то згинуть, як будуть за поляками, то лишаться в цілости при своїх вольностях. "Я", — **говорив Русинович** — передав це гетьманові, а гетьман відповів: щоби тільки Бог дав мені здоровля, котре ослабло; я прихильний панам полякам; я б не був шляхтичом і сином коронної землі, як би не бажав добра польській короні ..." (Костомаров, ст. 472-473).

Цей уривок доводить, як несолідно заховуються особи, яких потім титулується в пресі "визначними нашими вченими", "мазепознавцями", дозволяючи собі, з метою очорнити великого гетьмана, так перекручувати слова, подаючи як факт і то факт, що мав місце в розмові з Кочубеєм, те, що тільки наче б то чув Кочубей від Русиновича.

Костомаров сам пише, що Іскра признався в тому, що все подане в доносі є звичайним наклепом. Признався він, дістави тільки десять батогів, а Кочубей визнав донос за наклеп

і без того, а йому дали москалі пять батогів уже після того визнання (там же, ст. 474). Іскру по цьому ще раз допитували й він тоді дістав ще 8 батогів.

Чому так поставилися москвини до доносу Кочубея, — не важко зрозуміти, коли навіть Костомаров мусів написати, що "донос Кочубея **бездоказовий і в обективних людей не міг викликати довіря".** Щож допіро мали думати москвини, коли напр. серед пунктів того доносу був і такий, як закид, що наче б то Мазепа навмисне не укріпляє Батурина, щоб не могла столиця гетьманська захищатися перед шведами, тимчасом як власне москвини чудово знали (а Кочубей того не знав — або забув), що гетьман кілька разів звертався до москвинів у справі конечности відновлення і зміцнення Батуринської твердині! Головний свідок — сотник Кованько, заявив, що Кочубей намовив його свідчити на шкоду гетьманові, а що він в дійсності нічого не знає. Власне абсурдність і бездоказовість доносу була причиною, чому москвини почали припускати, що донос був інтригою шведських аґентів, і хотіли батогами вирвати признання, що так власне і було, від Кочубея чи від Іскри. Тоді Кочубей, щоб рятувати свою шкуру, написав до московського царя листа, в якому пробував виставити себе в ролі зневаженого батька, у якого наче б то: "пірвав Мотрю ніччю тайно, а потім вернув її родителям з Григорієм Аненковим і велів Кочубеєві такі слова переказати: "Не тільки дочку твою може гетьман силою взяти, але й жінку тобі може відобрати". Опісля Мазепа зводив дочку Кочубея письмами, і чародійством довів її до божевільности: "єже дщери моєй возбіситися і бігати, на отца і мать плевати". Кочубей предложив жмуток писем Мазепи до Мотрі.

І знова повстає питання: пощо **випустив** Костомаров з листа гетьмана до Мотрі **ті власне слова,** які доводять **неправдивість** того нового наклепу?

Коли Кочубея на тортурах допитували москвини, чи не діяв він за намовою шведів, Кочубей заявив ще раз, що діяв він "з власної злости" (ст. 475).

Далі Костомаров намагається переконати читачів, що лише "ополячені" верхи, лише найзаможнійші хотіли відновлення державности, і пише: **"У всіх знатних** (заможніх) закорінився такий погляд, що український нарід сам по собі, а московський — також сам по собі і при всіх обставинах українець повинен іти там, де йому лучче, хоч би від того москалеві було гірше" (478).

А щоб ще більше узасаднити зайвість кроку Мазепи і **брак** волі до відновлення державности, пише: "Від часів Богдана Хмельницького цей край ненастанно хитався".

Далі, змалювавши все так, щоб виглядало ніби крок гетьмана був авантюрою **малої купки** старшини, пише Костомаров, що наче б то з гетьманом прийшло до шведів тільки 1.500 душ.

На стор. 482 Костомаров подає, наче б то сотники ближчих міст просили Меншікова, щоб "їх захищав від Мазепи, який віддався неприятелеві". Про те, що подібні випадки після зруйнування Батурина траплялися де-коли **там, де перебували московські війська,** ширячи своїми звірствами пострах довкола, — ми вже згадували на своєму місці, але узагальнювання сказаного, впарі з тими твердженнями Костомарова про наставлення і настрої населення, які ми щойно наводили, набирає особливого забарвлення. Це тим більше, що Костомаров не згадав ані слова про те, що москвини завдяки зрадникові дісталися підземним ходом до Батурина, тільки описав його здобуття так, немов би то в першому ж штурмі, протягом двох годин здобуто столицю, зруйновано і винищено населення.

Далі не подає цілком Костомаров про те, що старшина не зі своєї волі зїхалася до Глухова для "вибору" Скоропадського, а про саму інсценізацію виборів пише так, немов би все було в порядку, і "вибори відбулися згідно з давніми звичаями" (ст. 484). Немає у Костомарова навіть натяку на те, що вищих церковних достойників позвозили москвини до Глухова і ті оголошували "анатему" під примусом, під примусом же оповіщено було, що й усіх, хто наважиться підтримувати гетьмана Мазепу, — відлучається від церкви.

На ст. 485 ще раз повторює Костомаров таку потрібну москвинам вигадку, немов би то "Український нарід **рішуче не пристав** до замислу свого старого гетьмана і зовсім не був йому прихильний", бо наче б то "Інтереси простонародньої верстви були противні інтересам старшини і загалом значних людей козацької суспільности".

Це, сказати б по сучасному, — "клясове розуміння" цілої історії, яке виключає ідею національної єдности і взагалі ідею користности державности для всіх верств народу. Нині таке пропагують московські большевики, очевидячки виключаючи з цієї схеми — московську совєтську державу ("аргументація" їхня не має найменшої вартости, в чому може читач переконатися, прочитавши книжку Р. Паклена "Правда про московську національну політику", а тому ми над нею не спиняємося тут).

Немов для підтвердження наведеної попереду думки, Костомаров далі описує справу так, наче б то український нарід, почувши про перебіг подій і перехід гетьмана на бік шведів, — кинувся на старшину, дідичів і заможнійших міщан та почав їх нищити.

Тимчасом, як ми знаємо, про розрухи подібного роду (і то нечисленні й не дуже поважні) **писав сам гетьман Мазепа у**

своїх листах до царя й московських достойників **ще до свого переходу на бік шведів,** отже подібні розрухи аж ніяк не були звязані з підписанням умови зі шведами і поєднанням з ними (див. про це в книзі I цієї праці). Тимчасом і нині ці розрухи генералізують московські історики, повязуючи їх не з тим, з чим вони були в дійсності повязані, лише для того, щоб переконати українців, наче б сам український нарід не хотів відновлення власної державности.

Обєктивність вимагає ствердження того, що Костомаров писав, що коли б шведи мали більше війська, заможні козаки мабуть підтримали б гетьмана, а так — "перейшли до неприятеля тільки старшини, та й ті швидко повтікали". Однак, коли ми вдумаємося в це признання, то прийдемо до висновку, що і в ньому Костомаров стоїть на помилковому становищі, що державність була потрібна вищій старшині, а заможня верства ("болото" французької революції) не була ані за відновленням державности, ані проти того, й тому приєдналася б до того, хто був би дужчим. Тим самим Костомаров, під плащиком "обєктивізму", далі перепачковував ту ж тенденцію. Саме тому й вираховує Костомаров на ст. 486: "Втікли ґен. суддя Чуйкевич, ґен. осавул Максимович, лубенський полковник Зеленський, Кожухівський, Андріяш, Покотило, Невінчаний, Лизогуб, Григорович, Сулима". Натомісць не подав Костомаров прізвищ тих, хто лишився разом з гетьманом!

Перечислені Костомаровим старшини, що були безперечно слабодухами і боялися за свої родини, маєтки і т. п., безсумніву зловилися на гачок московської облудної політики, той самий, на який і нині ловляться ріжні "поворотці". Їм здавалося, що коли вони зрадять Україну і свого гетьмана, то за зраду одержать не лише амнестію, але й нагороди, як це — мовляв — сталося з полковником Галаганом. Тимчасом ... вони дісталися на Сибір, що зрештою не перешкодило пізнійше ще декому зловитися на ті ж лукаві московські обіцянки.

Далі Костомаров не забуває повторювати, що **все** населення України ставилося вороже до шведів, а шведи наче б то тримали гетьмана Мазепу немов у непомітному арешті, дбайливо "охороняючи" його. Як знаємо, одне й друге було вигадкою.

Кількість запорожців, що приєдналася до гетьмана і шведів, у Костомарова зменшена в кілька разів, і тому йде мова лише про три тисячі, мало того, не забув тут же підкреслити Костомаров, що то були люди, що вражали всіх своєю дикістю і були страшні пяниці. Коли підкреслювати ці дві прикмети у запорожців, то чому не підкреслювати їх, говорячи про Петра, який міг під цим оглядом перевершити будь-кого.

Не згадує натомісць Костомаров ані словом про численні запорожські відділи, які билися з москвинами, не подає нічого про залогу Січі, лише подає про три сотні полонених, що їх москалі вбили, і представляє справу так, наче б то вже зі зруйнованої Січі втік Гордієнко зі старшиною. Дослівно: "Та в Січі була тоді невеличка частина всього запорожського коша; останки з Гордієнком і з усією старшиною вспіли переправитися через Україну, розбили московський відділ полковника Кампеля і злучилися з Карлом" (стор. 489).

За московськими ж джерелами подає Костомаров і про дальший перебіг подій з капітуляцією 16.000 шведів включно, і так описує все, що починаємо думати, немов з гетьманом у Бендерах могло бути не більше двох-трьох десятків українців!

Розповівши про смерть Мазепи, дає Костомаров таку характеристику гетьмана: "Се був чоловік лукавий. Під зверхнім виглядом правдивости він був спосібний представитися не тим, чим справді був, не тільке в очах людей простодушних і легко підлягаючих обмані, але й перед найбистрішими. При такій вдачі міг він улестити Петра Великого і опанувати, так що сей протягом многих літ уважав його чоловіком найприхильнійшим московському престолові і царству. Мазепа носив неустанно на собі ціху тої щирости, що лежить у вдачі й обичаях українців, заявляв усе нехіть до хитрощів і лукавства, часто визначався добродушною веселістю, всіх любив гостити і здавалося, неначе б його серце все стояло отвором; тим він нахиляв до щирости своїх гостей і приятелів і вивідувався від їх все, що йому було треба. Він був дуже щедрий для всякого, з ким мав діло, але так само не дбав ні про способи, ні про дороги, щоби добути собі достатків, котрі так легко розтрачував, як безрозбірно збирав: одних обдерти, других обдарувати — се була його черта, спільна більше або менше польським панам. Він був вельми набожний, запомагав церкви, був добродієм духовних, роздавав милостиню; більша частина первородних церков у Києві і в інших містах українських обовязана до нині поминати поміж щедрими добродіями Мазепу, хоч і не сміє виголосити його напятнованого анатемою імени. Навряд чи можна згодитися з тими, що опісля толкували, неначе б Мазепа чинив се тому, щоби укрити свій нахил до католицтва; про його православність нема поводу сумніватися: однак його релігійність обмежувалася зверхними обявами побожности і носила на собі ціху того ж внутрішнього лукавства, замітного в усіх поступках Мазепи: з такими чертами він являється в своїй трагікомедії з Фальбовським, і у відносинах до Самойловича, і в справі з Палієм, і в справі з Кочубеєм та його дочкою, і в угодливості Голіцину, і у відносинах до Петра, і в своїм поступованню, що попередило зраду. Мазепа часто здавався

хворим, часто радився лікарів, часто лежав у постелі по кілька днів, цілий обложений пластрами — тяжко стогнав і охав; навіть говорив, що каже собі робити домовину, і деякі, споглядаючи на його, були тоді переконані, що нині-завтра гетьман минеться, коли гетьман справді був здоров. Перед царем вихваляв він свою вірність, а брехав на український нарід і найбільш чорнив Запорожську Січ, а тимчасом перед українцями стогнав і жалувався на строгі московські порядки, двозначно лякав їх небезпекою якоїсь нещасної пригоди, а запорожцям переказував тайними дорогами, що цар їх ненавидить і вже викорінив би їх, як би гетьман не захищав їх і не гамував царського гніву. Його перехід на шведську сторону, після всіх метикувань, навряд чи можна признати наслідком давного замислу, або, як інші обяснили — особистого привязання до Польщі й тайному намірові піддати нарід український під польську владу. Мазепа, що-до виховання і обичаєвих понятій, справді був поляком до костий, але щоби він був прихильний політичним поглядам Польщі, до готовости жертвувати свою вітчину, на се нема ніяких даних, а навпаки, всьо показує, що Мазепа, як Українець, плекав і голубив у собі бажання політичної независимости свого краю і се найяснійше пробивається в думі, котру Кочубей предложив як свідоцтво неприязного чувства Мазепи. В сім бажанню Мазепа не розходився ні з одним з давних гетьманів, ні з своїми ровесниками, на скілько їх займали політичні обставини. Мазепа побачив змогу здійснити давнє сердешне бажання і вхопився за нього . . . . . Українські політики, вихованні в дусі польської культури, не могли причарувати нарід ніякою ідеєю політичної независимости, позаяк у народа зложилися свої власні суспільні ідеали, котрі зовсім не вязалися з тим, що могли дати народові люди з польськими поглядами. Хоч ті політики і не думали повертати України в неволю польських панів, а маячили про независимість української держави, то все таки держава така, утворена ними під впливом питомих їм поглядів, була б в дійсності подібною польській Речі-Посполитій. Не бажаючи віддавати Україну Польщі, вони би мимовільно утворили з неї другу Польщу, а сего нарід український не хотів, хоч би при якій завгодно політичній независимості."

Як бачимо з наведених цитат, Костомаров ставився до гетьмана Мазепи так само неприхильно, щоб не сказати — вороже, як і кожний московський історик, більше того — викривлював дійсність, промовчував те, що не вязалося з тим крайне негативним насвітленням. Його насвітлення, чи краще сказати — його спотворення вдачі і цілої діяльности великого патріота й політика нашого, від спотворення, якого допускалися автор "Історії Русов" та пізнійше Бантиш-Каменський, ріжнилося по-

зірно науковою формою і намаганням приховати тенденційність під маскою обєктивізму.

Все це разом давало такий разячий образ, що редактор і перекладач другого видання "Історії України", яке мало бути доконане для вшанування столітніх роковин народження М. Костомарова, — Олександер Барвінський у відповідному такій меті "Передньому слові", не зміг саме "життєпису" Мазепи лишити без "редакторської примітки": "Цю розвідку про Мазепу написав М. Костомаров в часах, коли московська цензура гляділа грізними очима на всяку прояву української самостійности. Тим-то він приневолений оцінку діяльности Мазепи так зложити, щоби її читати у великій частині поміж стрічками, подібно, як і розвідку про "Дві руські народности" (стор. 493). Та наведені рядки вказують лише на те, оскільки цілість "життєпису" разила необмосковленого українця, разила в такій мірі, що він, ставлячися з великою пошаною до автора і вважаючи його помилково українським патріотом-націоналістом, уважав конечним виступити в невдячній ролі адвоката клієнта, приловленого на гарячому вчинку. Ціла "примітка" аж ніяк не може виправдати Костомарова, бо: 1) справа зовсім не в "оцінці" діяльности, тільки в тенденційному й антиукраїнському описі цієї діяльности, 2) "оцінки" з огляду на цензуру міг Костомаров зовсім не давати, як би дійсно його "оцінка" не була такою, як дана ним, 3) натомісць міг Костомаров подати, хоч би тоном літописця чи тоном протоколу, правильний перебіг подій, правильні числа і не намагатися викликати у читача нехіть та вороже наставлення до гетьмана. Так напр. міг Костомаров, замісць писати: "Мазепа скінчив **десь** там в польській школі курс наук", — подати сухо і коротко: "Закінчивши освіту в Києво-Могилянському колеґіумі, імовірно ще студіював фільософію у Варшаві". А коли того не знав, — міг написати: "Не знаємо, де Іван Мазепа здобув освіту". Ані одного, ані другого не боронила б йому цензура, і тенденційно-зневажливий тон не був потрібним. 4) Коли б Костомаров **боявся** навіть найбільш стримано подати правду, то тоді ніхто його не змушував писати саме про Мазепу, а не напр. про Розумовського! Ліпше було нічого не писати, ніж пускати в обіг те, що лише отруювало свідомість читачів. А що праця Костомарова власне дала такі наслідки, бачимо з аналізи пізнійших писань про гетьмана інших авторів, у тому числі й наскрізь прихильно наставленого до Івана Мазепи — автора "Трильогії" — Б. Лепкого, про що буде мова на своєму місці.

Праця **Уманця** "Гетьман Мазепа" (с-Пєтербург, 1897 р.) дуже ріжниться від праці Костомарова щирим бажанням її авто-

ра обєктивно змалювати постать великого гетьмана,*) але її автор не спромігся визволитися цілком з-під впливу своїх попередників у тому розумінню, що де-які вигадки останніх уважав за такі, що справді мали місце.

Крім Шевченка з українських поетів позитивно розцінюють діяльність гетьмана Мазепи також Степан Руданський, що присвятив йому поему, а з новітніх — Юрій Дараган, Дажбожич і Старицька-Черняхівська (драма на 5 дій "Іван Мазепа"). З письменників слід згадати Богдана Лепкого, який пробував змалювати нам великого гетьмана і його великий чин в трильогії "Мазепа", а крім того "Полтава", яка є продовженням трильогії, — разом шість книжок (біля виданого в 1955 р. твору "Мазепа" або "З-під Полтави до Бендер", що має бути продовженням, походили руки "реконструкторів") та Ф. Дудка "Великий гетьман". Про трильогію будемо говорити докладнійше трохи далі.

Михайло Грушевський своєї великої Історії України" не дописав до доби Мазепи, і накреслив сильветку гетьмана лише в своїй короткій "Ілюстрованій історії України", яку написав ще перед революцією (1911 р.), та спинився на цій постаті в де-яких своїх статтях (напр. "Шведсько-український союз"). Ця історія після революції витримала кілька видань. Крім того, в 1918 році написав і видав М. Грушевський книжку розміром приблизно 140 сторінок: "Мазепа і шведсько-українська умова", на жаль, цієї книжки ми тепер дістати не можемо і тому не маємо змоги подати з неї цитати, які показують, що все ж Грушевський, не зважаючи на свій засадничий автономізм (отже, і політичне москвофільство), в тій книжці дав далеко більш прихильну і позитивну оцінку діяльности гетьмана Мазепи, ніж в згаданій "Історії".

Однак відповідні розділи "Ілюстрованої України" не лишають сумніву, що її автор не тому негативно оцінював особу і діяльність гетьмана, що було для того досить важливих причин і фактів, тільки тому, що не міг цілковито визволитися з-під впливу своїх попередників та був автономістом-драгоманівцем. Впливало на М. Грушевського, викликаючи у нього нехіть до гетьмана, те, що гетьман Мазепа став постаттю "сим-

---

*) Нащадок одного з числа старшин гетьмана Мазепи Василь Горленко, який сам писав: "Я, как малорос, проклінаю полтавскую бітву.. Мой прєдок вмєстє с Мазєпой боролся протів дєспотії Пєтра І", так оцінював у 1897 р. книжку Уманця: "Пєрвоє доброє слово о Мазєпє с 1709 г. . . . Я давній інстінктовний і традіціонний мазєпінєц і с радостю встрєчаю фактічєскоє подтвєрждєніє своіх сімпатій к Мазєпє", (Листи Горленка до П. Мирного).

волічною", персоніфікацією **самостійницьких** стремлінь України, втіленням ідеї української державности не номінальної, тільки фактичної. Гетьман Мазепа був символом України, що не "з ласки" "старшого брата" має ті чи інші автономічні права і вольности" (має так довго, як довго той "брат" їх "даватиме"), а має їх усі, які лише можуть бути, бо вони випливають із її суверенности.

Для М. Грушевського, який хотів вдержати тісний звязок з Московщиною, який був драгоманівцем, федералістом, завзятим борцем лише за "перебудову Росії", який не уявляв собі щасливої України поза межами т. зв. "Росії", — постать Мазепи була в ліпшому випадкові де-що одіозною! Підходячи до гетьмана і його діяльности з упередженням, М. Грушевський пише: "Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, підозрюючи, що то він, як шляхтич і "поляк", як його прозвали, напосівся завести на Україні польські порядки. З великою підозрілістю ставилися до всіх вчинків його і старшини, навпаки, не підозрювали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірити, що все те діється против його (московського правительства) волі" (стор. 366).

Тимчасом наведені слова — то все узагальнення, цілком не узасаднені, бо і "гнівом дихали" лише одиниці (а таке буває при кожній владі) і за поляка гетьмана не вважали, бо інакше не могло б бути такої щирої співпраці між Мазепою і правобережними полковниками (в тому й Палієм), яка була протягом кількох років.

Та й старшина не вважала його за поляка (смішно твердження Кочубея, висловлені ним у доносі, що мав очорнити Мазепу і звільнити гетьманське становище для самого Кочубея, уважати за погляд загалу!).

Далі М. Грушевський повторює твердження своїх "малоросійських" попередників, немов і "старшинська верства" "і гетьман — пильно держалися московської клямки". Тут же згадується, що гетьман, здобувши прихильність царя, "випросив цілу купу ріжних надань маєтків" "для своїх рідних і близьких і для всієї своєї партії старшинської" (ст. 367). Так приймає автор за щиру монету твердження про відданість московському цареві і старшин і гетьмана та концепцію "Мазепи — старшинського гетьмана". Коли ж далі М. Грушевський розповідає широко про церковне будівництво, то й тут не забуває вставити таке речення: "Немов щоб заглушити всякі поговори ворогів, що він чоловік чужий, окатоличений, "лях", заходиться Мазепа коло величних на той час будівель, головно церковних..." (стор. 367), тим реченням інспіруючи думку про нещиру побожність гетьмана і бажання, так би мовити, "замилити людям очі", думку, цілком неузасаднену.

Закінчує М. Грушевський опис про те, як опікувався гетьман українською культурою, словами: "Без сумніву, духовенство, старшина, вся, так сказати, тодішня українська інтеліґенція — славила такого щедрого і гойного гетьмана, і як би не пізнійше нещастя, він зостався б в памяті українській як незабутній протектор українського духового і культурного життя... Але через це не зменшалося незадоволення на гетьмана за всі явища суспільні й економічні, які будили гнів і ненависть серед народу... Мазепа зі старшиною заходилися приборкати нарід страхом, залякати: замішаних в тих розрухах ловлено і віддавано на ріжні суворі кари..." (стор. 369).

М. Грушевський далі ані словом не згадує про універсали і інші заходи, яких уживав гетьман, щоб стримати стремління нашої старшини привернути назад панщизняні відносини, обмежуючися лише до згадки про спробу скасувати оренди, заведені Самойловичем, яку закінчує так: "Тим гетьман з старшиною і заспокоїлися, але нарід не заспокоївся, хоч і не важився піднятись проти захищеного компанейськими та московськими ратями нового ладу" (стор. 370). По цих словах переходить М. Грушевський до опису виступу Петрика, який трактує як соціяльний бунт проти "нового ладу" і всупереч правді пише: "Мазепа трівожився, просив московського війська, бо боявся, що як рушить сам з України, то піде повстання" (стор. 371).

Виразною несимпатією до гетьмана Мазепи подиктовані також наступні рядки: "Мазепа розписувався перед московським правительством про невдоволення народне, що підіймається на нього від сих "легкомисних і непостоянних людей" за його вірну службу московському правительству. Він хотів тим, очевидно, розігріти вдячність московську за такі прикрості, що спадають на нього за сю вірну службу, але не була се дуже мудра політика, бо всі попередні досвіди показували, що звичайно всі вірні служби забувалися, коли против гетьмана прокидався рух на самій Україні і московському правительству не рука була підтримувати його.

"Та мабуть Мазепа дуже сумно не дивився на українські обставини й сподівання, що за московською підмогою й своїми компанійцями він потрапить далі триматися безпечно, не дбаючи про настрій народній. Тимчасом його вірні служби московському правительству дійсно стягали на козацтво і весь нарід український де-далі все більші тягарі і через те (!) у людей не тільки "відпадало серце до великого государя", як говорили сучасники, себ то пропадала охота до московської опіки, — але й на гетьмана", пише Грушевський", як на вірного слугу Москалів підіймалося все більше гніву і жалю народнього — як то ми вже з попередніх відзивів бачили" (стор. 373).

І навіть саму спробу за допомогою шведів визволити український нарід пояснює М. Грушевський, як свого роду "калькуляторство", яке випливало, мовляв, з того, що шведи з усіх боїв виходили переможцями, що можна було сподіватись їхнього нападу на Україну, а тут, мовляв, сам московський цар виразно сказав Мазепі, "щоб не сподівався помочи, не може йому дати московського війська, бо самому потрібне. Ну, а з своїми силами Мазепі не було що й думати боротися з Карлом" (стор. 375). Тут же додавав автор, що Мазепа мав не раз нагоду переконатися, що "московська ласка швидким конем їздить".

І хоча Грушевський вже сам тут схиляється до думки, що союз зі шведами не лише був узасаднений, але й давав нагоду "спробувати за поміччю шведською визволити Україну від московської власти, що останніми роками так тяжко безжалісно і немилосердно затяжила над українським життям", а все ж і далі ставиться до гетьмана з нехіттю.

Може власне таке наставлення до гетьмана було причиною, чому М. Грушевський не подав, до якого часу*) належить написання гетьманом його "Думи", а в самій "Думі" пропустив (позначивши однак крапками) тих дві строфи, які вказують, що "Дума" була написана тоді, коли Іван Мазепа ще не був гетьманом!

Рівно ж повторює М. Грушевський, як безсумнівну правду, абсолютно неймовірну історію, яка безперечно мала в своїй основі якусь політичну інтригу, але і тільки. Цією історією, трактуючи її як політичну інтригу може і слід було зайнятися у великій якійсь праці присвяченій гетьманові, а не подавати про неї в популярній короткій історії в такій формі: "Сам Мазепа завагався і завів листування з царем, але кінець кінцем побоявся звіритися на слово Петрове та й шведи стерегли його пильно" ("Ілюстрована Історія України", стор. 382). Тут мова про ту "пропозицію", яку, через Апостола, згідно з твердженням Бантиша-Каменського, зробив Петрові гетьман Мазепа, а саме: захопити в полон Карла XII з усім його оточенням і віддати в руки москвинів. Фантастичність пляну, особа, через яку мала б ця пропозиція бути зроблена, слушне недовіря до неї москвинів і т. д. — все складається на те, щоб її не брати за справжню монету, а тим більше не пускати в популярній історії в обіг, як безсумнівний факт. Так робити мо-

---

*) Автор монографії "Гетьман Мазепа" — Уманець тої думки, що написання "Думи" треба віднести на роки 1698-1699. З цією працею М. Грушевський був, звичайно, знайомий. Ми свого часу (1926 р.) в статті "Дума Мазепи" подали міркування, чому слід її написання віднести на час, коли І. Мазепа ще не був гетьманом.

же лише той, хто має нахил вірити всьому, що кидає тінь на великого гетьмана.

Та не зважаючи на те, все ж між оцінкою діяльности гетьмана Мазепи та його самого в "Історії Русов" чи у Бантиш-Каменського й Костомарова і оцінкою Грушевського лежить ціла безодня.

Наддністрянські автори, які не перебували під впливом пропаганди московської, до великого гетьмана Мазепи ставилися позитивно і в 200-ті роковини полтавської поразки видали на честь гетьмана науково-історичні праці. Тоді ж вийшли у Львові (1909 рік) "Історичні причинки" д-ра В. Барвінського (ч. I і II), які присвятив автор гетьманові Мазепі, бажаючи, як він пише в передмові, "прилучитися до загального протесту України-Руси проти святкування Московщиною роковин полтавського бою" і "щоб пошанувати память найлучшого сина України-Руси".

Та наші наддніпрянські автономісти аж до вимушеного обставинами проголошення самостійности України, дивилися на Мазепу майже крізь московські окуляри.

Так напр. відомий діяч автономістів — Євген Чикаленко у 1912 році чувся майже ображеним тим, що його і той гурт автономістів, що гуртувалися коло часопису "Рада", називано на сторінках "Кієвляніна" (не слушно) "мазепинцями". З тої нагоди він занотував у свому "Щоденнику", опублікованому в 1931 році накладом "Червоної Калини", таке компромітуюче "розяснення" справи: "Чорносотенці-малороси, такі як Савенко, почали тепер називати себе "богданівцями" в память Богдана Хмельницького, який приєднав Україну до Москви, протиставлячи себе "мазепинцям", які ніби то хотять відірвати її від Росії. Але по суті вони не "богданівці", бо Богдан приєднав Україну на автономних основах і відстоював автономію*) України... В дійсності — ми "богданівці", бо **ми** від самого початку відродження української свідомости **далі автономії не йшли.** Творці і сучасники "Історії Русов", "Кирило-Методіївське братство", були автономісти-федералісти; **Драгоманов і Грушевський** у своїх працях раз-у-раз **були автономістами, а не сепаратистами, і з політикою Мазепи нічого спільного не мали. Треба б нам цей погляд проводити в пресі, але страшно,** що адміністрація буде нас **штрафувати** (накладати грошеві кари) за автономізм!

"Але що робити? Треба ж нам доводити, **що ми не були ніколи і не єсьмо сепаратистами і не думали ніколи відриватися від Росії".** (Дата — 2-го січня, 1912 року.)

---

*) Тут Є. Чикаленко помиляється, бо гетьман Богдан боровся за цілковиту самостійність України.

І це не є погляд самого Чикаленка, але й усіх автономістів. У тих роках його однодумці видавали в Москві, московською мовою, журнал "Украінская Жізнь" і хоч би один з головних редакторів котрого (С. Петлюра) в 1914 році в статті "Війна й українці" писав ні більше ні менше: **"Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обовязок громадян Росії...** не тільки на полі бою... але й як **громадяни..,** що **повинні сприяти успішному виконанню російською армією виїмково-відповідальних завдань, що впали на її долю"** (цитуємо за виданням У.В.А.Н. "Симон Петлюра" стор. 185-186, а не за оригіналом, і тому, ствердивши виняткову тенденційність редакторів, що виявилося в доборі матеріялів, а також свідоме пофальшування тексту, напр. в "Листах до Донцова" — **жодної відповідальности** за докладність не беремо на себе). Говорити про те, як люди з **такими** поглядами могли ставитися до гетьмана Мазепи — зайве. Це — ясне кожному.

Лише треба з притиском ствердити, що ані Є. Чикаленко, ані С. Петлюра в тих випадках не мали ані права ані підстав **свої** погляди, погляди **автономістів,** подавати, як погляди **всіх тодішніх українців!** Ані Тарас Шевченко, ані члени "Братства Тарасівців", ані основник РУПу — Міхновський, ані члени У. Н.П., ані ті українці, що гуртувалися коло "Снопа", **не поділяли поглядів** п. Є. Чикаленка чи М. Грушевського. Донцов у тому ж 1912 році обстоював у своїх писаннях ідею самостійности України і зірвання звязків з Росією. Вони були "мазепинцями", ворогами Росії! Лише волею долі власне автономістам, "громадянам Росії", пощастило в 1917 році захопити в свої руки владу на Україні з усіма трагічними для України наслідками того!

У 1917 році Д. Донцов виступив зі своєю брошурою "Похід Карла XII на Україну".

В ній автор на підставі історичних праць знавців тої епохи, переконуюче доводив, що гетьман Мазепа мав, входячи в союз зі Швецією, цілком реальний і добре опрацьований плян і що не його вина в тому, що той плян, наслідком нещасливого збігу обставин, не міг бути здійсненим!

У 1919 році в звязку зі зростом сили українського національного руху, що перетворився в стихійну національну революцію, зростає й зацікавлення та захоплення постаттю й ділами гетьмана Мазепи. Висловом того зацікавлення була не лише згадувана книжка М. Грушевського, але й блискуча брошура Д. Донцова "Мазепа і мазепинство". Мазепа для Донцова, як слушно стверджує "Книгар", був "безсмертний абсолют, у вчинках якого виразно позначується політичний і національний імператив, придатний для нашої епохи".

Ця брошурка була властиво відчитом, з яким виступив Донцов у липні 1919 року, зараз же по орґанізованню "Братством Самостійників" величавої панахиди по гетьманові Мазепі і демонстрації.

Справа з цією панахидою представлялася так: за згодою уряду Скоропадського, московські монархісти демонстративно влаштували 7 липня в св. Софії молебен за здоровля "государя імпєратора всєя Росії". Цей молебен зрозуміла наша молодь як свого роду виклик, не випадково підтриманий урядом Скоропадського, члєни кабінету якого були присутні на тому молебні.

"Братство Самостійників" ще за кілька днів до тої московської імпрези знало про те, що вона готується. Провід "Братства" вирішив — з одного боку подбати про те, щоб московська демонстрація не пройшла гладко (і справді на площі тоді ж зібралося багато українців, які відповіли на московський гимн співом українського гимну і відспіванням вічної памяти гетьманові Мазепі), а з другого боку вирішено було в день полтавської катастрофи (10 липня) орґанізувати панахиду по гетьманові і величезну маніфестацію на його честь. Серед **легальних** орґанізацій, створених **тайним** "Братством Самостійників" була військова орґанізація — "Військове Товариство "Батьківщина". На тайному засіданню вирішено було, що формальним, легальним орґанізатором цілої імпрези й буде це "Військове Товариство", а всі інші контрольовані самостійниками орґанізації візьмуть у ній активну участь. Рада Військового Товариства "Батьківщина" видала в звязку з цим святкуванням відозву, в якій говорилося:

"Перейняті глибоким жалем у роковини катастрофального національного нещастя на широких полях під Полтавою 1709 року, 10 липня о 12 годині по півдні, ми, сини безмежно дорогої нам Матері України, кличемо всіх, у кого бється ще серце, повне святої любови до Рідного Краю, спомянуть не злим тихим словом всіх лицарів наших, що поклали життя своє в сей надто трагічний в нашій історії день. **Помолимось за душу великого народнього страдника, за гетьмана Івана Мазепу.** Всіх, хто родився під рідною стріхою, у кого на устах бренить наша рідна мова, кому дорога доля й воля Вітчини, у кого болить душа від наруги над усім, що святе для українського почуття, всіх вас закликаємо прийти до храму св. Софії, навколішках Бога благали прощення тим нерозумним, хто не став поруч з Великим Гетьманом..."

Хоча, звичайно, уряд Скоропадського **виніс постанову, яка забороняла членам кабінету бути на цій панахиді, та день цей оголосила днем праці,** праця припинилася майже по всіх міністерствах і нижчих установах, **де працювали українці.**

Московська церковна влада, яка почувала себе під охороною уряду Скоропадського цілком певною себе, замкнула на ключ церкву св. Софії і довелося владиці Назарію служити панахиду просто на подвірї св. Софії, під голим небом! Ще в ночі влада Скоропадського розліпила оголошення, в якому говорилося, що **маніфестація не буде допущена,** і "державна варта" уряду Скоропадського справді намагалася розсіяти українців, що тисячами зійшлися, щоб вшанувати великого гетьмана.

Валентин Отамановський — душа "Братства Самостійників", запропонував після панахиди маніфестантам ще ї таку ухвалу: "Всенародне українське віче, зібране в жалібні роковини на майдані св. Софії в Києві, домагається негайного перенесення з чужини до столиці України тлінних останків Гетьмана Івана Мазепи, Петра Дорошенка, Пилипа Орлика та вміщення домовини гетьмана Івана Мазепи в соборі св. Софії, поруч з домовиною князя Ярослава Мудрого". Цей внесок був одноголосно прийнятий.

Після того рушила маніфестація під будинок Ґуберніяльного Земства, де її привітав С. Петлюра, а далі похід попрямував на Хрещатик і Хрещатиком до магістрату. Там нарешті сконцентрованим великим відділам "Державної варти" (поліції Скоропадського) вдалося спинити похід і розпорошити його.

Ми так докладно спинилися на цій маніфестації не тільки тому, що підчас неї **вперше,** по 209 роках міг український нарід вшанувати гетьмана Мазепу в столиці тоді майже незалежної Української держави, хоча влада була в ній під ту пору в руках ворогів українського народу,*) яких однак стримували німці, з власних політичних міркувань.

Сам факт, що щойно тоді, коли полумя **національної** революції досягло своєї найбільшої сили, можна було вшанувати Великого Гетьмана, не менше проречистий за яскраво-вороже становище до вшанування памяти гетьмана Мазепи уряду Скоропадського.

Ті, хто прагнув шляхом федерації "відбудувати" московську імперію, могли толєрувати і підтримувати навіть з погляду формально - правного антидержавні молебні за московського царя, але не могли толєрувати небезпечного для москвинів культу Мазепи!

Наведене ж вказує, які величезні зміни відбулися під впливом національно революційних подій і діяльности "самостій-

---

*) Т. зв. "Протофіса" і членів московської конституц.-демократичної партії, які хотіли перетворити Україну в московську Вандею.

ників", — коли в цей момент навіть українські автономісти деклярували свою пошану великому борцеві за самостійність України.

V. ВІДНОШЕННЯ ДО ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ І АВТОРІВ ПО НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ.

По тому здвигові у свідомості інтеліґенції і народніх мас, який принесла визвольна національна боротьба років 1917-22, боротьба скерована проти всіх без винятку політично-державних орґанізацій московського народу: соціялістично-ліберальної Московщини, очолюваної Кєрєнскім, монархічно - ліберальної, очолюваної Дєнікіним, і большевицько-комуністичної, очолюваної Лєніним і Троцкім, боротьба, яку супроводила й стимулювала націоналістична пропаґанда "самостійників", — не могло бути й мови, протягом певного часу, про насвітлювання в стилі Пушкіна в українській мові діяльности і постаті гетьмана Мазепи.

На західніх землях і на еміґрації можна говорити про певний культ Мазепи, а на окупованих землях протягом 7-8 років ведеться дбайлива підготовка, сполучена з терором, до повновного переходу до передреволюційного трактовання гетьмана Мазепи та його діяльности.

Одним з виявів культу Мазепи є ряд праць (виданих на еміґрації) І. Борщака з окрема "В книгозбірні гетьмана Орлика" (Л.Н.В. за 1923 р.), "Орликіяна" ("Хліборобська Україна", 1923 р.), "Невідомий французький роман XVIII ст. про Мазепу" ("Нова Громада", 1924 р.) і дуже добра розвідка його "Гетьман Пилип Орлик і Франція", що є поважним вкладом в нашу історичну літературу, друкована в збірн. Н.Т.Ш. т. 134-135, в тому ж році. Потім появляється кілька його менших розвідок в роках 1924-25 в журналі "Стара Україна" (Львів) та "Арешт Войнаровського" (Збірн. Н.Т.Ш. 1925 р.).

В кінці 1926 року І. Борщак входить в контакт з окупаційним урядом для України, а зокрема зі Скрипником. Тоді появляється його кілька статтей в Київських виданнях, а він від 1927 року до 1930 редаґує в Парижі видавану за большевицькі гроші рептильку "Українські Вісті".

На рік 1931 припадає написання спільно з французьким журналістом Рене Мартелєм книжки "Життя Мазепи", що вийшла по французьки і мала багато моментів спільних з... "Полтавою" Пушкіна!

По цьому періоді помітне намагання Борщака наново навязати контакт з еміґраційними видавництвами, в яких починають появлюватися праці І. Борщака. Ці праці ріжняться своїм

характером від праць з-перед 1926 року, але вони відповідають бодай формою настроям української еміґрації й читаючого загалу західньо-українських земель.

Серед них слід згадати (й спинитися над ним) відчит читаний 11 вересня 1932 року на святочній академії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, виданий потім друком у Записках Н. Т. ім. Шевченка.

Важко сказати, чи наведені попереду подробиці з життєпису Борщака, чи щось інше заважило на тому, що цей його відчит ("Мазепа — людина й історичний діяч") має власне той характер, який має, це б то, що він написаний за відомим рецептом "на бочку меду — одна ложка дьогтю".

Як ми вже казали, в році 1932 та ще підчас урочистого святкування роковин гетьмана Мазепи не могло бути й мови про відчит в стилі Костомарова чи Бантиш-Каменського, але все ж при певному сприті можна було влити ту "ложку дьогтю".

Чи ми хотіли б мати "ідеалізовану постать", чи ми думаємо, що гетьман Мазепа не мав ні однісінької хиби, властивої людям? Ні! Лише ми уважаємо, що коли автор **не має упередження** до тої особи, про яку пише, до тої історичної постаті, яка своєю діяльністю породила, як пристрастних приятелів, так і ворогів, — то **не повинен** подавати речі ніколи й ніким (в тому й самим автором!) не доведені, що очорнюють дану особу і то в такій формі, наче б то той чи інший наклеп був загально-відомим, доведеним, безсумнівним фактом.

Рівно ж ми уважаємо за вказане не видавати осуду діяльности в тій формі, що ось, мовляв, коли б дана історична особа зробила так і так, — тоді б можна бути певним її успіху!

Щоб краще зясувати, про що мова, — звернемося до прикладу. Проф. М. Грушевський і ряд інших закидали Б. Хмельницькому як непростиму помилку те, що 1) він, по перемозі під Корсунем і Стеблевим не рушив зараз же на Варшаву, бо, мовляв "В тім часі міг би Хмельницький перейти вздовж і впоперек цілу не то Україну, а й Білорусь, Литву й саму Польщу... морем би піднялося наоколо нього пригноблене хлопство, селянство, щоб зробити кінець панованню шляхти... але Хмельницькому... було боязко, що він так сильно образив "маєстат річи посполитої" ("Ілюстрована історія України", ст. 300), і 2) що Хмельницький по зборівській умові завдяки своїй політиці втратив підтримку селянства. Тимчасом сам проф. М. Грушевський, стоячи на чолі Центр. Ради, власне хотів діяти так, як йому здавалося треба було діяти й Хмельницькому: він апелював до селянства, яке закликав іти проти "панів", а також до всіх однодумців — федералістів, автономістів і т. п. московської імперії, яких заохочував творити

новий уряд для тої імперії, що тоді валилася. Стратеґічна вартість "мудрої" політики людини, яка "повчала"... post factum Хмельницького — була жахлива: він мусів рятуватися під охорону німецьких баґнетів, бо, знехтувавши ряд важливих передумов, не міг виставити навіть такого війська, яке тоді нашвидку стягла большевицька Москва. А Хмельницький, всупереч помилковим поглядам проф. М. Грушевського, не зважаючи на ті наче б то свої прогріхи, зростав на силі і замісць відіграти ролю якогось Ємєлькі Пуґачова, що так імпонувала професорові, заклав підвалини під козацьку державу та виявив ґеніяльні здібності, спромігшися зорґанізувати армію, постачання, навязати звязки з закордоном і т. п. Похід же за рецептою проф. М. Грушевського, який не враховував **національної** ідеї й **національного чинника** в боротьбі, міг би **на чужій** етнічно території принести лише цілковиту і швидку поразку.

Щоб оцінювати і то оцінювати правильно дії, тої чи іншої історичної постаті, треба дуже й дуже докладно знати всі обставини, в яких їм доводилося діяти, докладно знати засоби, якими могла та особа розпоряджатися, а також памятати про тодішні погляди та про прикмети людей, на яких доводилося опирати свою політику. Загальникові ж і поверховні оцінки (та ще й неґативні!) не повинні мати місця в науці, тим більше, що буває й так, що де-коли невідомі нам причини змушують того чи іншого діяча поповнювати помилки, яких він, можливо, не міг не поповнити (помилки Карла XII).

Коли історик подає неперевірені цілком, а то й просто вигадані "факти", як правду, і ті "факти" кидають понуру тінь на історичного діяча, а до того ще й вдається до неузасаднених оцінок і вказування "хиб" та "помилок", — маємо всі підстави бачити в тому тенденційність і ненауковість.

Вертаємося тепер до зясовання характеру реферату Борщака, читаного на святочній академії на честь Мазепи, влаштованій Н.Т.Ш. у Львові року Божого 1932.

На вступі сам Борщак признає, що "історія це оповідання про минуле, оповідання найдокладнійше скільки це можливо, на підставі документів, фактів, текстів. **Історія не стверджує нічого, чого вона не певна й абсолютно певна".** Далі, однак, викликає у нас де-яке застереження те, що по цих слушних словах автор один раз у власному імени, а один — наводячи слова Ґастона Парі, підкреслює, що не вільно надуживати текстів, бо "ніяка політика, **навіть найпатріотичнійша,** не може бути виправданням", а потім: "Той, хто задля **патріотичної,** реліґійної, чи навіть моральної мети дозволяє собі у своїх студіях хоч найменший ухил від правди, не годен мати своє місце у великій ляборатории, куди допускають чесних, а не зручних."

Це подвійне підкреслення, враховуючи час і авдиторію, наводить відразу припущення, що автор має намір виступити з думками, які будуть прикрими в першу чергу для патріотів*), бо ж промовчано про те, що ще більш недопустимим є фальшувати минуле в догоду... ворогові окупантові! Промовчано, — бо треба йому було усправедливити той "дьоготь", що він його мав домішувати до "меду", власне з метою розхитати погляди патріотів.

Та чи не помиляємося ми самі? Чи не посуджуємо Борщака безпідставно в такому намірі? На жаль — ні!

Хоча й дуже зручно, але де лише може, домішує Борщак до "меду" слів того "дьогтю"!

Ось вже на початку запевняє він нас: "Досі маємо тільки одну, буквально одну, **наукову** монографію, що охоплює в цілості життя й діяльність Мазепи", Цим реченням він відсилає нас, як до праці **чисто наукової,** до тої монографії, яку написав М. Костомаров!

Автор чудово знає, що та монографія є крайнє тенденційна, і, щоб його не запідозріли відразу в "підливанню дьогтю", застерігається, що вправді вона написана Костомаровим тоді, коли автор "вікопамятних "Книг битія українського народу" прийшов до гурту співробітників "Нованво Времєні".**)

Наведене речення є спритною грою слів, бо: 1) "Книги битія", які зручно похвалив принагідно Борщак, аж ніяк не ширять ідеї сепаратизму і самостійности, і 2) долучена далі Борщаком цитата з Костомарова ("Ще в 1860 році Костомаров писав... Затаврована в своїому часі прокляттям, ця нещасна історична постать (Мазепа) мимоволі викликає до себе історичне співчуття... Супроти України він поступив **по своєму** щиро. Він хотів незалежности і свободи для своєї батьківщини... Особа Мазепи ще чекає безсторонньої історії... **тепер, коли спори вирішені, все заспокоїлося")** — доводить, що і в 1860 році Костомаров тому лише говорив про "історичне співчуття", що уважав ідею незалежности української держави навіки остаточно і міцно похованою, за згодою і доброю волею українців, і тому, мовляв, можна й "грішника", який діяв "у добрій вірі", що вже не встане шкодити, — простити.

Але монографія про Мазепу була писана тоді, коли Костомаров уважав уже потрібним "затаврувати Мазепу", і Борщак, що це знає, мало того — погоджується з оцінкою ученого єзуїта Мартинова, яку тут же й навів ("Костомаров осуджує Ма-

---

*) Бо ж те, що взагалі "не вільно надуживати текстів" — це є кожному відоме.

**) Реакційно-бюрократичний московський часопис.

зепу без жалости й найкатеґоричнійше... Але чому властиво Костомаров думає, що Мазепа хотів піддатися Польщі, безсилля якої він знав й яка була ненавистна українцям? Ні!... Спроба Мазепи знищити всяке чужинецьке панування на Україні дійсна і щира"), той сам Борщак додає до тої оцінки: "Ми маємо лиш єдину **наукову** моноґрафію про Мазепу, **ідеольоґія якої ціла наскрізь хибна..."**

А тепер ми вправі нагадати І. Борщаку його ж власні дефініції того, що можна назвати "наукою", і наведені ним слова Ґастона Парі, й запитати: пощо ж він переконує нас, що ця моноґрафія є "наукова", коли вона, згідно з його ж дефініціями, не може мати місця "у великій лябораторії, куди допускають чесних, а не зручних"? Чи тільки тому, що її тенденція аж ніяк не українська патріотична?

Отже два розділи з відчиту І. Борщака були присвячені фактично лише: застереженням, які б дали змогу прелеґентові говорити на святочній академії на честь Мазепи речі неприємні для його однодумців (патріотів) і привернути увагу до праці Костомарова, як до поважного наукового джерела.

У третьому розділі береться І. Борщак, як він пише, "зводити разом документальні дані про Мазепині "діла й дні".

Біоґрафічні дані, які подає Борщак, є того роду, що несамохіть насувається припущення, що вони **вміло підібрані** на шкоду Мазепі. Говориться, що батько Мазепи "шляхтич і жолнер" — "пристав до української революції". До вчився Іван Мазепа? Мовляв, також не зовсім ясно, а ось, що був "покоєвим у польського короля" — так це так! Потім мова про те, що "Мазепа **пристав** до Дорошенка", але, мовляв, "не видно, щоб він відограв важнійшу ролю в оточенню Дорошенка". Далі читаємо: "При Самойловичу став довіреною людиною... Мазепа, **сам залишаючися у тіні, кермує старшинською змовою,** яка закінчилася коломацькою радою: скинено Самойловича й вибрано гетьманом Мазепу. Новообраний гетьман **придушує** повстання Петрика..."

Це мали б бути твердження оперті, як пише Борщак, на "документальних даних". Що вони кидають темну тінь на гетьмана Мазепу, — це так, але чи справді вони "оперті на документальних даних"? — Безперечно ні! Але... за те вони кидають тінь на ненавистного Москві гетьмана і тому, розуміючи добре, що повторене двічі краще затямиться, особливо, коли його подати як річ, що не може підлягати сумніву, кілька сторінок далі пише І. Борщак: "Уже коломацька рада перейшла так, що **хоч не лишається сумніву, хто був інспіратором і автором, доказів певних нема.** Роля Ґоліцина та старшини вся на долоні, **але доведіть ролю Мазепи! Неможливо!"**

Отже І. Борщак, те, чого за його власними словами **"довести неможливо",** і **на що жодних доказів нема,** — вбиває в голову слухачам і читачам, як річ аксіоматичну, не підлягаючу сумніву.

З якою метою? **Заплямити** гетьмана як людину на святі організованому **на його честь!**

Тут слід нагадати, що коли немає доказів участи в тій змові Івана Мазепи, то є досить доказів того, що він у ній не відогравав жодної ролі!

Але на цьому очорнювання Мазепи ще не скінчене.

Далі, ніби ненароком, знова розписується І. Борщак про Мазепине "віддавання данини жіноцтву", і згадавши, як і Бантиш-Каменський, про листи до Мотрі, не лише "забув згадати", що вони виправдують гетьмана від наклепу в зведенню Мотрі, але й пустив в обіг таку двозначну фразу: "Сильні ж мусіли бути почування майже 70-літнього чоловіка, щоб "зачарувати" молоду дівчину, яка розірвала з батьками й **навіть пішла на ганьбу,** залишивши рідний дім для гетьманських покоїв".

А щоб ще більше підкріпити ці свої твердження, наводить далі бабські плітки, які чув французький посол від белзької воєводихи. По цьому розписується про надзвичайну хитрість Мазепи, а потім хоче ще зручно його оскаржити в жорстокості (тоді буде "портрет" цілком в стилі Пушкіна!). Але таке обвинувачення, як знаємо, цілком безпідставне, треба "піднести" авдиторії зручно, щоб вона не обурилася і щоб прийняла його. З цією метою застосовує І. Борщак такого тріка: "Складна була постать царя Петра", пише Борщак, "і великі були суперечності в його вдачі. **Міг бути** жорстокий, як ніхто, і міг чарувати, як ніхто. Власний його син, якого чекав уже царський кат, вийшов від Петра очарований ним." Це речення пише І. Борщак, щоб "дьоготь" змішати з "медом", щоб "осолодити" наївному хахлові "пігулку", яку він має проковтнути, бо алюзія — ясна: далі йде мова про те, як саме міг "очаровувати" гетьман, тут же спритний натяк на Макіявеллі, купа компліментів вишуканості мови гетьмана, очитаності, бібліотекофільству і... двуличності! З Макіявеллі мав "переводити в життя два принципи: "вміти зміняти шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру лева, що примушує тремтіти вовків", другий: "таємниця це душа справи".

"Мазепа", пише Борщак, "мусить бути елястичним до найбільшого лукавства". Тут же цілий абзац про "аристократизм" Мазепи, який мав виявлятися у "погорді до людей низького походження", але який не перешкоджав йому "кланятися тричі до землі царському висланцеві Михайлову". По цьому, наче б то з захопленням, вигукує Борщак: "А яке **лукавство!"** І по-

давши цілий ряд прикладів того "лукавства", ще раз вигукує: "це шедевр лукавства!"

Після того без доказів і підстав пробує переконати Борщак нас у тому, що Мазепа "любить владу не тільки задля її користей, але задля її самої". Словом, мав би бути Мазепа передусім амбітником і для цих амбіцій, для заспокоєння своєї жадоби влади, мав би не спинятися ні перед чим. Власне тут нагадує Борщак знову про змову проти Самойловича, як діло рук Мазепи. Тут же вплетена фраза така: "Учень Макіявеллі знав вартість народньої любови і не шукав її. Йому було досить по словам Балюза поваги і, **додамо від себе, остраху".**

"Жорстокий? Доказів на це не маємо", але Борщаку **треба за всяку ціну** прищепити нам думку, немов Мазепа був безперечно жорстокий, хоча на це й немає жоднісіньких доказів, а тому далі спокійнісінько хапається Борщак "пересмикування карт" і пише **безпосередньо** по цитованих щойно словах: "Правда, що Григорію Самойловичеві "голову відтяли, рубаючи три рази для більшої муки" (Самовидець), правда, що не вважаючи на Мотрю, він не скористав зі свого права ласки що-до Кочубея та Іскри, але обидва ці випадки не можуть свідчити про жорстокість Мазепи, бо входять у страшний рахунок "державної раціі", коли за словами Рішельє, "державний муж був би не мужем, а куркою, як би був милосердний". Молодий Самойлович, людина енергійна і здібна, був великою загрозою для всякого режиму, а справа Кочубея мало не зруйнувала цілого Мазепиного задуму. **Поза тим** ніде навіть у царських проклямаціях, не знаходимо вказівок на жорстокість Мазепи." До наведеного ми можемо додати, що в цьому випадку редактор паризьких большевицьких "Українських Вістей" перевищив навіть Петра I, бо потрапив більше ніж Петро I, обпаплюжити Мазепу і то... на академії на його честь!

Щоб зрозуміти усю глибину перфідії цього огидного тріка і безмежність наївности слухачів та редакторів збірника Н.Т.Ш., що вмістили все наведене без застережень — мусимо проаналізувати й перевірити де-які з цих натяків-вигадок, що їх пустив у світ Борщак.

Про жорстокість Петра I згадав Борщак, як ми вже казали, щоб "осолодити" свій наклеп на Мазепу і... щоб поставити ті прикмети Петра I і Мазепи на одному рівні.

Що ж в дійсності справді знає з цілою певністю історія про жорстокість Петра I? Знає, що Петро I одержував садистичну насолоду, приглядаючися мукам катованих або й катуючи особисто. Знаємо, що по ліквідації стрілецького бунту Петро I **особисто** протягом ряду днів розважався... рубанням голів стрільцям. Ось, що оповідає в своїй праці Йоган Корб: "Дня 28 жовтня (1698 р.) цар наказав своїм вельможам і полковни-

кам, щоб кожний з них власноручно відрубав кілька голов стрілецьких. Сам цар, сидячи в кріслі, приглядався такій жахливій трагедії, обурюючися лише тим, що багато з бояр приступали до цих надзвичайних обовязків з тремтячими руками..."

Він же описує, як урядовці німецького посольства в Москві, одержавши дозвіл оглянути вязниці й почавши з найбільшої, почули з четвертої будови жахливий стогін та ввійшовши туди, побачили Петра і бояр, які розважалися тортуруючи вязнів. Про такі ж жорстокі розваги царя Петра І оповідає й інший автор — голяндець Я. Стрейс. У Лебедині рівнож Петро бував підчас катування українських старшин, його поступування з сином і першою жінкою й багато інших історично-усталених фактів не лишає сумніву що-до виняткової жорстокости Петра І,, якого перевищав під цим оглядом може лише Іван IV, Лютий.

Отже І. Борщак зручно "порівняв" Мазепу з тим звірем у людському образі, а щоб те порівнання не було фантастично-обурюючим, щоб його думку прийняли й затямили, подає немов знехотячи, вигадані "докази". Кажемо ясно — вигадані!

Справа в тому, що гетьман Мазепа не був причетний у найменшій мірі до тортурування й закатування полковника Григора Самойловича. Григора Самойловича з власної ініціятиви арештував московський севський воєвода — Неплюєв. Підчас арешту пробував полковник Самойлович ставити опір і тому москвини оскаженіли. До всього того цей воєвода дивився ласим оком на великі маєтки Григора Самойловича і він же його на московській території допитував, тортурував, а потім — закатував і все майно Самойловича Григора — загарбав. Повязування його смерти, а з окрема способу закатування, з гетьманом Мазепою, є огидним наклепом, зробленим з метою спотворення постаті Мазепи.

Те ж саме слід сказати і про інший наклеп, а саме про те, що гетьман, незважаючи на любов до Мотрі, "не захотів скористати з свого права ласки" що-до Кочубея. Отже мусимо з усією рішучістю ствердити, що гетьманові **не прислуговувало** жодне **"право ласки"!**

Ми знаємо, що було кілька випадків, коли москвини карали тих, хто складав на гетьмана фальшиві доноси, або образив його. У всіх тих випадках, коли гетьман і хотів застосувати до них меншу кару, — мусів звертатися з відповідним проханням до москвинів. Мало того, на такі прохання гетьмана москвини мало звертали уваги, а бувало, що й просто — відкидали. Так напр. коли московська влада приловила (по втечі) засланого на Соловки ченця Соломона, який брав участь в інтризі проти гетьмана, і наказала покарати його смертю, Мазепа звертався

до царя з проханням замінити смертну кару на заслання, але Петро І відповів, що такі люди шкідливі для кожної держави, і відмовився замінити кару смерти — засланням. Коли б гетьман мав "право ласки", — не потребував би просити московського царя і не одержав би відмови.

Рівно ж московська влада переводила слідство, повязане з доносом Кочубея та Іскри, вона ж винесла засуд на смерть, і цар особисто визначив рід смертної кари.

Яку ж у сумі характеристику гетьмана дав І. Борщак на академії на честь того ж гетьмана Мазепи? А ось яку:

Син шляхтича, що "пристав" підчас повстання Хмельницького до козаків, вчився невідомо де, подорожував десь закордоном, очитаний, був покоєвим дворянином при польському королі, спритний, надзвичайно хитрий інтриган, джигун і бабій, улесливий і заразом надзвичайно амбітний, зарозумілий та бундючний, ставився з погордою до народу й нижче родженних. Послуговувався підкупами, рабською запобігливістю, інтригою й не оглядався ні на що. Очевидячки, поскільки він не цікавився любовю народу, "жорстоко придушував повстання", а волів викликати острах і правити терором, — то важко говорити про його український патріотизм. Справедливим не був, бо у всіх випадках думав лише про себе й інтереси своїх прибічників зі старшини. Безмежно владолюбний, при чому владу любив для самої влади, лукавий, облудний і жорстокий.

Коротко: Борщак з усмішкою, з юдиним поцілунком, дав такий же негативний портрет Мазепи, як і Костомаров та Пушкін. Костомаров приписував Мазепі таку вдачу: "Ето бил егоіст... поляк по воспітанію і прійомам жізні... он сдєлал себє карєру подділиваясь, как ми відєлі, московскім властям і отнюдь нє останавліваясь ні пєрєд какімі бєзнравствєннимі путямі... ето била воплощьонная ложь".

Та навіть ця характеристика Костомарова, характеристика безсумніву злобно-неправильна і тенденційна, ще все ж краща від тої, яку перепачкував Борщак на святкованню роковин гетьмана Мазепи! Характеристика Борщака може конкурувати хиба з такою характеристикою Мазепи, що належить Пушкіну:

"Нє многім, можєт бить, ізвєстно,
Што дух єво **нєукротім,**
Што рад і чєстно і **бєзчєстно**
Врєдіть он нєдругам своім;
Што ні єдіной он обіди
С тєх пор, как жів, нє забивал,
Што далєко **прєступни** віди
Старік надмєнний простірал;
Што он нє **вєдаєт святині,**

Што он нє помніть благостині,
Што он **нє любіт нічєво,**
Што кров ґатов он літь, как воду,
Што прєзірает он свободу,
Што **нєт атчізни у нєво."**

Давши таку обурюючу кожного українця, що не став московським запроданцем, харектеристику Мазепи, Пушкін, цілком льоґічно, зве в своїй **"Полтаві"** гетьмана не інакше, як "злочинцем".

До цього ми можемо лише додати, що коли б гетьман хоча частково справді нагадував ту моральну потвору, — не могло б бути і мови про будь-який шляхетний вчинок з його боку і довелося б розглядати його перехід до Карла XII лише, як невдалу калькуляцію амбітника. Борщаку власне цього й треба, але що то була святочна академія на честь Мазепи, то він хотів, щоб до таких висновків доходили щойно згодом його тяжкодумні слухачі, й тому далі немов би похваляв поступованнн Мазепи, але похваляючи все, потрошки докидав усе нові обвинуваченнн, вибравши для того форму публіцистичну, яка давала змогу кидати все нові й нові обвинувачення без їх узасаднення. Ось напр. він пише: "Ніхто не вміє завдяки грошам так добре, як він, зробити з ворога свою людину", "всі на його службі, починаючи від князя Ґоліцина, якому коломацька рада принесла 10.000 червінців від Мазепи".

Обійшовши так потребу подавання доказів, промовчавши факти й результати дослідів у цій справі, Борщак пускає спритно між нас ту чи іншу отрутну думку, як безсумнівну істину! А тимчасом досліди наприклад ствердили, що донос укладено було москвинами, вони (князь Ґоліцин і помішники) були його ініціяторами, а перекладений з московського текст лише підписали де-які старшини; відомо, що Ґоліцин волів іншого кандидата (полк. Дунін-Борковського), що й від нього жадав 10.000 червінців, що скупий Дунін-Борковський не мав охоти їх дати, а що старшина воліла обрати Мазепу. Нарешті відомо й те, що новообраний гетьман мусів зобовязатися Ґоліцину вплатити цю суму та, що вплатив її рік пізнійше, позичивши від того ж Дунін-Борковського! Але Борщак, з легкістю балєтниці перескочивши через некористні йому фактичні дані, "по кавалєрійськи", наскоком, накинув вигадку, яка кидала тінь на Мазепу. Правда, тут же спритний автор, прекрасно розуміючи, що визнання за Мазепою військових здібностей, войовничости й рішучости у переведенню своїх плянів ніяк не перечить вигаданим прикметам злочинця, у якого немає нічого святого, закінчує похвалою Мазепі за войовничість і рішучість.

Так же "по кавалерійськи" розправляється Борщак з автентичністю портретів Мазепи, твердячи, всупереч правді, немов не існує жодного портрета, який ми могли б уважати правильним, і тут же не забуває подати опис того, як виглядав Мазепа, що належить (цитуємо дослівно) "якомусь старшині, мабуть шведу", що наче б то мав бути свідком першого побачення гетьмана зі шведським королем. Чому власне цей опис зовнішности наводить Борщак, хоча за ним стоїть анонім, людина, про яку ніхто й нічого не знає? Та тому, що той опис такий: "Мазепа був **дещо негарний** на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полоняли його **білі руки,** тонкі, повні грації, та його горда голова з білими пуклями, **довгі обвислі вуси".** Не випадково тут порівняно Мазепу з Манлієм (треба думати — з Тітом Манлієм, оскарженим у державній зраді і скинутим з Тарпейської скелі), і згадано, — що він був ... "дуже негарний".

Очевидячки, цей опис немає найменшої вартости, не лише тому, що невідомо, кому він належить, не лише тому, що свідоцтво не анонімів, а людей, що справді знали й особисто розмовляли з Мазепою, говорять про його красу, але хоч би й тому, що ні на одному з портретів гетьмана (як "алєгоричних", так і мальованих людьми, що не раз бачили гетьмана), не бачимо у Мазепи "**довгих** обвислих вусів".

"Думу" Мазепи згадує далі Борщак для того, щоб так сформулювати її провідну ідею: "Сильна автократична влада з суворою дисципліною задля вищих інтересів держави — такий прозовий переклад думи Мазепи". Та ми мусимо з усією рішучістю ствердити, що такий "прозовий переклад" **треба** Борщакові мати для **його цілей,** але цей "переклад" надто далекий від оригіналу! Кожен може переконатися, перечитавши уважно текст думи, що в ній гетьман закликає до єдности, виступаючи проти політичної "отаманії", проти розбрату, політиканства й численних "орієнтацій", закликає ж до орієнтації на власні сили і до збройної боротьби за віру і за вольності українські. Що така боротьба може бути успішною лише під проводом "стерника", — це річ відома і старим римлянам і сучасним республікам, але це не є "центром" думи, і Борщак чудово знає, що в ній немає й мови про те, що ми звемо "сильною автократичною владою", але йому потрібна така інтерпретація, щоб ще раз підкреслити "аристократичну вдачу Мазепи" і його владолюбство. Це далі лянсується висунута нашими ворогами концепція "старшинського гетьмана" і в дусі цієї концепції, знова ж без доказів, запевняє Борщак, що Мазепа "щедро обдаровує маєтками старшину, **суворо й немило-**

сердно нищить усі спроби селян до еманципації. У спорах козаків із старшиною він стає по боці останньої".

Тимчасом ми маємо ряд його універсалів, які виявлюють усю неправдивість цієї вигадки Борщака, який принагідно кидає тінь і на українське духовенство, представляючи його, як і большевики, прихильниками гноблення селянства.

По таких безпідставних, але категоричних твердженнях, Борщак пише: "Селяни, для яких Мазепа завжди був, і справедливо, старшинським гетьманом і приятелем царя, в рішучу хвилю не піддержали Мазепу, не зважаючи на свою зненависть до московських урядників.*) Наука Макіявеллі не підходить до селянської натури". Наведені слова, тим більше написані в тих роках, були не тільки очорнюванням гетьмана, не тільки впливали деморалізуючо на маси, але й будучи водою на московський млин, перегукувалися з совєтскими вигадками того часу і пізнійшими.

Вправді далі Борщак признає заслугою гетьмана Мазепи те, що завдяки йому, наче б то, старшинська верства мала "ще 70 років відстоювати автономію", але ця концепція знова перетворює боротьбу за волю України в ... **старшинську справу** і тільки старшинську!

Розглядаючи далі поступування гетьмана Мазепи, Борщак не випадково пише: "Одним з найкращих актів українського народу був переяславський акт". Але ми тут можемо нагадати, що Шевченко уважав той акт (і слушно!) за "найгірший акт", тимчасом, як "найкращим" його уважали і уважають москвини та москвофіли й донині.

Кинуті далі порожні фрази про нерозуміння Москвою "програми Хмельницького" — є порожньою балаканиною, суперечною історичним даним. Як знаємо, "Переяславський акт" не був ніколи програмом Хмельницького, лише одним з дипльоматичних потягнень, яке оказалось фатальним.

Природно, І. Борщак, враховуючи те, що то реферат **на академії в честь Мазепи,** не зважився перед львівською авдиторією осудити саму ідею відновлення самостійности, але він з одного боку цю ідею зробив "клясовою", "старшинською" і протинародньою, а з другого, навіть в такій формі не хотів її зробити ідеєю, яка б виправдувала й освячувала поступування Мазепи, і тому цю думку висловлює, хоча й "премрачними словами", але, коли над ними подумати — то досить ясно. Він пише: "Задум Мазепи в його головних рисах тепер

---

*) Тут зручно підмінює Скрипниківський редактор ненависть до москалів (отже — до народу) ненавистю до московських ... "урядників"!

досить добре відомий, **як не брати під увагу, так сказати інтимного його боку, вельми цікавого, але більш для характеристики самого Мазепи, ніж для його плянів".**

Що цим хоче підкреслити автор того речення?

Що він, давши тут огидну характеристику Мазепи, коли й мусить визнати доцільність і узасадненість його кроку, то не значить, що він тим самим стверджує чистоту намірів гетьмана, не значить, що вірить, що він справді думав про Україну, а не про власні амбіції.

Тому далі дає автор слово, як пише, "обвинуваченому", який говорить про ідейність і чистоту своїх намірів, але сам до цих слів не займає жодного становища.

Однак далі І. Борщак, незважаючи на дану ним відємну характеристику гетьмана, як людини, мусить признати його заслугою обєднання України. Ось, що він про це пише: "Захоплення правого берега Дніпра є справжнім політичним маневром, у здійснення якого Мазепа вклав усі ресурси своєї натури, підюджуючи царя на поляків, вбиваючи в нього довіря до них, і цілою складною грою осягнув те, що не зважаючи на польсько-московський союз, завжди фатальний для України, могутня українська армія перейшла Дніпро й залишилася там. Справа з Палієм, оспівана народом,*) була лише епізодом, неминучим у тяжкій боротьбі, яку Мазепа провадив задля Правобережжя. Палій тільки різав панів, і нічого, крім долі Залізняка, як не Гонти, його не чекало, а Мазепа, з інвентури Петра й навіть Августа, фактично обєднав Україну, чекаючи випадку оформити це юридично".

Далі визнає Борщак і подає на це докази, що не може бути й мови про намір гетьмана приєднати Україну до Польщі, лише, що Мазепа не мав жодних симпатій до Польської Республіки і, що метою його було здобуття цілковитої самостійности. Борщак у дальшому викладі виправдує і навіть одобрює цілком поступування гетьмана Мазепи (союз з Карлом XII) незалежно від наслідків, а навіть і наслідки його вчинку були, на думку Борщака, користні для України, "бо, без Мазепиного задуму цар усе одно знищив би українську автономію й не з меншим, а може з більшим терором. Але на Україні тоді б не залишилося традиції збройної національної революції".

І ось, несподівано цілком, після всього сказаного ним про Мазепу, Борщак виступає з твердженням: "Піднісши прапор

---

*) "Дума про Мазепу й Палія" була "записана" лише славістом Із. Срезневським на Катеринославщині, який, у "Запорожской Старінє" не лише допустився "редаґування" текстів дум, але й власні твори подав як "думи". "Дума про Мазепу" — твір Срезневського.

революції свідомо й сформулювавши її програму, Мазепа відсунув кінець української автономії на сімдесят років і кинув на завжди, в українські маси незалежницьку традицію, скроплену кровю. А звязавши свій задум із могутньою тоді Швецією, водночас ворогом Москви і Варшави, Мазепа кинув на цілий світ гасло, яке так геніяльно сформулював Вольтер: **"Україна завжди прагнула бути вільною".**

Закінчує І. Борщак свій відчит словами, якими належить закінчувати подібні відчити, словами на честь Мазепи сказаними, які ми й наводимо в цілості: "Проте ніколи Іван Мазепа не був ані зрадником, ані кривоприсяжником, ані Юдою супроти України, до якої був повний "Sancti amoris patriae"!.... Назавжди розлетілася "сєвєрная дєржава", збудована на зраді, підступі, терорі й гніті народів. Память "героя Полтави", будівничого цієї держави, недобрим словом згадується в його власній країні, не кажучи вже про інші краї.

"Натомісць не "забит Мазепа", не "Гремить більше анатема"! Ідея української незалежности й соборности, кинена Мазепою, не зникла, не зважаючи на "того першого", на "ту другу" та всіх їх наступників. Вона розквітла таким буйним квітом, що тепер уже ніхто й ніколи не зможе її придусити. На наших очах сталася остаточна перемога Мазепи в українсько-московській боротьбі, в якій Полтава була лише тимчасовим епізодом.

"І святкуючи сьогодні память Мазепи в старому княжому Львові, ми можемо на кінці тільки повторити те, що 223 роки тому ствердив Пилип Орлик на берегах старої берладської волости галицьких князів-ізгоїв:

"Імя славетного гетьмана Івана Мазепи вічно житиме безсмертною славою в памяті нашого народу, бо він хотів дати йому змогу розвинути у повній свободі всі його безмежні можливості. Нехай ні військо, ні народ не тратить надії! Наша справа справедлива, а справедлива справа вкінці завжди перемагає".

Ми в цілості навели закінчення, щоб обєктивно зреферувати цілість, однак ми не важилися твердити, що це закінчення було цілком щирим, а не дипльоматичним потягненням, даниною настроям авдиторії й вільної української громади, бо важко припустити, щоб сам Борщак, в ту хвилину, коли написав ті слова, справді був переконаний, що "сєвєрная дєржава" "назавжди розлетілася", що справді не знав, що в ту пору в московській державі вже відновлювався культ Петра І, що справді не розумів, що було тоді передчасним твердити немов уже "сталася остаточна перемога Мазепи в українсько-московській боротьбі", бо ж він читав наведені слова дня 11. IX. 1932 р. а в 1929 р. була зліквідована С.У.М. у Києві, в 1930 році відбувся в Києві процес С.В.У., в 1929 році скасовано комісаріят хліборобства УССР, з кінцем того ж року обмежено компе-

тенції комісаріяту освіти У.С.С.Р., в 1930 році проведено уніфікацію системи навчання, а ряд вищих шкіл Києва і Харкова підпорядковано безпосередньо Москві, зліквідовано ВУАН, 6. І. 1931 року скасовано комісаріят внутрішніх справ УССР, у двох перших місяцях 1930 року заслано як "куркулів" понад 200.000 українських селян, тоді ж відбулися масові розстріли інтеліґенції без жодного суду, в 1930 році ж була зліквідована Автокефальна Православна Українська Церква, нищено господарчо Україну, велась підготовка до голоду.

Це все не могло бути невідомим Борщаку, як рівно ж про це знали й слухачі та читачі його відчиту, а тому й виникає несамохіть припущення: чи не мало це безпідставно-оптимістичне закінчення, власне своєю абсурдністю підкреслити його конвенційно-урочистий характер і тим самим піддати думку, що це закінчення лише "реверанс" в бік "патріотів", а, мовляв, "правда" була подана в перших двох третинах викладу?

Безперечним є, що цей відчит в цілому, не даючи нічого нового, не даючи наукового обєктивного викладу про Мазепу, як людину й діяча, давав досить багато поштовхів для уяви, поштовхів, які мали на меті спрямувати думку загалу в напрямі неґативної оцінки великого патріота і відновлював у памяті наклепи та інсинуації, висловлювані в ньому в формі відомостей певних і безсумнівних.

Цей відчит, як ми вже казали, був видрукуваний у збірнику Н.Т.Ш., а видавництво "Червона Калина" в 1933 році видала книжку І. Борщака — Р. Мартеля "І. Мазепа — життя і пориви великого гетьмана".

У цій книжці І. Борщак трактує, всупереч правді, цілу "Хмельниччину" як рух виключно соціяльний, а Мазепа зображений далеким від історичної правди. Та певно історична правда й не цікавила І. Борщака, який не дуже то з нею церемониться, а свої твердження кидає на вітер! Так напр. у своєму відчиті писав Борщак: "Капризна була людина Ян Казімір, але ... але молодий Мазепа **до кінця заховав для себе королівську ласку",** а на стор. 8 твору, виданого "Черв. Калиною", той же І. Борщак пише: **"Невдача** (на королівському дворі) пригадала йому рідний край. **Невдячність чужинця** розбудила в його вражеїй душі патріотичні почування". Отже Борщак тут заперечує самого себе і свої "факти", але додамо, не заперечує своєї ідеї, бо в рефераті щойно батько Мазепи "пристав до козаків", а Мазепа — амбітник Мазепа "робив карєру" там, де йому було вигідно, у згаданій же книжці — сам Мазепа тоді "згадав" про батьківщину, коли йому наче б то посковзнулася нога і він не міг "робити карєру" при королівському дворі. "Правом чи лівом" — аби Мазепа випав у гіршому світлі!

Далі про утиски з боку старшини. "Бунт Петрика" описаний в стилі якоїсь "пуґачовщіни", і дослівно читаємо: "Ціла Україна... ждала на гасло тільки, щоб прогнати Мазепу"! Петрик став у Борщака "представником бідноти і селянства, що бажав скинути українських панів". Ціле ж повстання було, як твердить сам Борщак, "завзята боротьба аристократа Мазепи з українським Пугачовим-Петриком".

На стор. 59, природно, для змальовання краси Мотрі, подано уривок з Пушкіна. Опис кохання до Мотрі і взагалі багато моментів — надто близькі не до дійсности, тільки до тої ж "Полтави" Пушкіна.

Таким малював Борщак гетьмана Мазепу та його життя.

На початок періоду між двома війнами ще припадає маленька розвідка **Олійника** "Операції Карла XII на терені України", яка присвячена справам військовим і майже не торкається гетьмана Мазепи, а також кілька статтей і "причинків до історії", що дають дуже мало для ґрунтовного пізнання гетьмана.

Такий невідрадний стан, оскільки йде про "історичні" праці, присвячені одному з найбільших наших гетьманів, спричинився до цілком фальшивої уяви широкого загалу про цього визначного патріота. Популярні брошурки такі, як хоч би видана в 1916 році в С.Ш.А. В. Будзиновського "Гетьман Мазепа", і видання Львівської "Просвіти" Характерника "Гетьман Мазепа", а також вартісна праця Андрусяка "Мазепа і Правобережжя" (видання Донцова), — не могли поважно змінити того сумного стану і це позначалося також на творах красного письменства, виданих в тому періоді.

Враховуючи характер цієї праці, ми, з одного боку, не потребуємо вичисляти й розглядати тих усіх більших і менших статтей і розвідок, які торкалися періоду гетьманування Мазепи, а з другого — не повинні б були спинятися над жодними творами красного письменства, нашою і чужими мовами писаними, яких число є досить поважне. Однак тому, що в наше завдання входить згадати те, що було "знаком часу" в тому антракті між двома світовими війнами, згадати те, що мало (а подекуди — й має) вплив на формування свідомости широких кол нашої інтеліґенції й півінтеліґенції та її розуміння й оцінки особи та діяльности гетьмана Мазепи, — не можемо проминути цілковитою мовчанкою кількох творів нашого красного письменства з того періоду, а в першу чергу — трилоґію Богдана Лепкого — "Мазепа".

Ті твори не належать до числа історичних праць, отже й не входять в обсяг нашої теми, але одні з них могли появитися тільки тому, що головною передумовою їх появи була наша уява про гетьмана Мазепу, яка виникла під впливом тих

історичних праць, а другі — виросли на їх ґрунті і в іншій формі ширять далі те, що ті історичні праці подали. Тому, перепрошуючи за це невелике відхилення, яке однак є конечне для охоплення цілости, присвячую далі кілька сторінок тим працям.

Як це й зрозуміло, більшість видавців, завдяки тим історичним працям, остільки зле орієнтувалася в розумінню особистости і в оцінці діяльности гетьмана Мазепи, що напр. те видавництво, яке видавало виключно патріотичні українські повісті й оповідання ("Ока" в Коломиї), видає в 1924 році перекладений Супранівським з московської мови історичний роман Д. Мордовця "Царь і гетман" під зміненим заголовком "Гетьман Мазепа", і при ріжних нагодах згадують українські автори Пушкінову "Полтаву", як твір... прихильний до українських визвольних змагань, виявлюючи таке дивовижне нерозуміння того твору, яке можна зясувати собі або незнанням московської мови, або — незнанням правди про гетьмана Мазепу, або... одним і другим вкупі!

Еліта західньої України засадничо, в загальникових виразах, хвалила гетьмана Мазепу і зачисляла його до ряду наших найвизначнійших діячів, але з тим наставленням упарі, як це не дивно, удержувалася знайомість з його діяльністю на підставі головно тих тенденційних історичних праць, про які була мова. Лише нечисленні одиниці були знайомі з працею Уманця, а монографія Костомарова уважалася серед загалу за "об'єктивне наукове джерело".

Такий стан справи відбився і на монументальному творі того часу — на трильогії Б. Лепкого "Гетьман Мазепа".

Не може бути найменшого сумніву, що автор "трильогії" — Б. Лепкий ставився до гетьмана Мазепи не лише позитивно, не лише з пошаною, але навіть з пієтетом! Саме тому тим більше можна уважати трагічним наслідком усього попереду сказаного безперечний факт, що на "трильогії" Лепкого відбився не лише шкідливий вплив Костомарова, але навіть ідеї, інспіровані автором "Полтави" — Пушкіном.

Читача "трильогії" прикро вражає: 1) нерозуміння (або хитання в розумінню) вдачі й поглядів гетьмана Мазепи, 2) незнання (або цілком помилкові відомості) багатьох історичних фактів і 3) незнання побуту тих часів і поглядів тодішніх людей, а це разом робить неузасадненим пієтет автора до постаті великого гетьмана.

З огляду на появу новим накладом "трильогії", є конечним вказати конкретно на головнійші прогріхи автора, прогріхи невільні, які конче треба в новому виданню узгляднити в приміткаx, щоб читач під впливом "трильогії" не засвоював собі тих помилкових думок і уяви про ту добу.

На початку подамо коротко, в чому полягає неправильність у змальованню Б. Лепким особистости гетьмана Мазепи.

Б. Лепкий, безперечно під впливом Костомарова, Бантиш-Каменського та інших подібних москвофільських джерел (а по части й творів світової літератури), повірив, що Мазепа був винятковим "бабієм" і гульвісою. Читаємо у Лепкого про гетьмана, як про "славного в світі гуляку, за котрим дуріли жінки й дівчата, котрого любовних пригод навіть на воловій шкірі не списав би" ("Мотря", стор. 233), зве його стало "женолюбом", "хоч старий — не гордує жінками. Як Фавст Мефістові, так він мабуть запродав чортові душу ради жіноцтва" ("Полтава" ч. I, стор. 158), згадки про "юбки" (спіднички) в кількох місцях, починаючи зі стор. 123 тому І. Тимчасом, коли б ми навіть повірили в правдивість усіх тих любовних пригод, про які згадували його особисті вороги і які помножені були письменниками, що шукають романтичних постатей, — то і тоді лише кілька пригод припаде на досить довгий період його парубоцького життя до одруження з вдовою Фридрикевич, жінкою білоцерківського полковника в 1684 році, це б то на роки 1659-1684. Чи нині ми звемо бабієм і "женолюбом" людину, що про неї **кажуть,** немов вона у віці між 18 і 50 роком свого життя мала 5-6 любовних пригод? Про період мало не двайцятьлітнього подружнього життя гетьмана, нічого більш-менш певного про будь-які "пригоди" невідомо, а два роки по смерти дружини гетьман закохується в Мотрю, засилає сватів, хоче одружитися, а коли йому відмовляють і Мотря втікає до нього, — заховується шляхотно, аж ніяк не виправдуючи такої характеристики, яку дається йому в "трильогії".

Рівно ж не маємо підстав трактувати І. Мазепу, як конюнктуриста, "що переходить до того, хто перемагає" ("Мотря", стор. 55-59), бо: 1) вступив Мазепа на службу до Дорошенка тоді, коли зоря останнього вже почала хилитися до заходу; 2) він не покинув Дорошенка з власної волі, тільки їхав з його дорученнями, і те, що його захопили запорожці, а потім видали його Самойловичеві, могло йому коштувати голови, а в ліпшому випадкові — заслання. Лишився він у Самойловича на підрядній посаді — отже про "перехід до того, хто перемагає" і тут не може бути й мови; 3) Мазепа, ставши гетьманом, не "переходив" на службу ані до Ґоліцина, ані до Петра, лише мусів ладнати з тою владою, яка була на Московщині, не маючи ані до одної з них симпатії; і 4) перехід до табору союзників Швеції — був подиктований українськими інтересами, традиційною українською політикою (Богдан Хмельницький, І. Виговський) і як він, так і його безпосередні помішники, лишилися вірними тому союзові, **незважаючи на всі невдачі шведів**

на Україні. Отже наведене речення є лише повтореною в добрій вірі пропаґандовою безпідставною фразою очорнювачів гетьмана.

Піддавшися впливові москвофільських істориків Б. Лепкий обтяжує нічим неузасадненою відповідальністю за усунення Самойловича гетьмана Мазепу: "Зробив з Самойловичем те, що Самойлович зробив з Дорошенком" (т. I, ст. 56), "Страшная там тінь... Самойлович, Петрик..." ("Не вбивай"). Помилково цілком описує Лепкий повстання Петрика.

На стор. 55 тому I читаємо, що гетьман "сам не знав, що робити", а це не відповідає цілій пляновій діяльності гетьмана, упертому намаганню осягнути намічені цілі, і тому історичному фактові, що таке вагання мало бути 4 липня 1706 року, тоді, як гетьман був у контакті з ворогами Московщини з літа 1705 року.

Мазепа Б. Лепкого нагадує взагалі "роздертого сумнівами" українського ліберала-гуманіста, часів Лепкого, а не державного мужа початку XVIII століття!

Невідомий був, безсумнівно, Б. Лепкому й ряд важливих історичних фактів, а з окрема: 1) він остільки повірив москалям і москвофілам, немов український нарід*) ненавидів Мазепу, що з одного боку змушує одного з сердюків боротися зі спокусою застрелити гетьмана, або Орликові приписує подібну ж думку, а з другого пише: "другі оставалися під впливом того дурмана, яким опянював себе народ, а якому на імя: православний цар і вірна служба йому" ("Батурин" стор. 42), і широко говорить у другій частині першого тому про нелюбов народу до гетьмана (стор. 3 і 4) та про відданість православного українського духовенства московському царю" ("Мотря", т. II, стор. 263); 2) в дусі тої ж москвофільської концепції він подає фантастично малі числа військ українських, які боролися під прапорами гетьмана за визволення України, перебільшує настрої москвофільські, розписується про величезні розміри дезерції і т. п.; 3) в згоді з тою фальшивою концепцією, оповідає Б. Лепкий про "героїзм" українських козаків, що наче б то боронили "Веприка", і їх робить головним чинником оборони та пише про кількаденні спроби шведів взяти місто штурмом ("Полтава" т. II, ст. 214). В дійсності, твердиню Веприк боронило московське військо (залога 1500 вояків під командою Юрлова), а населення в кількості 1200 душ активної участи

---

*) Це твердження опирали москвофіли на згадуваних уже словах Петра I, та на істнуванню "Думи про Івана Мазепу і Семена Палія", тим часом цю думу лише "записав" І. Срезневський, а ряд дослідників прийшов пізнійше до висновку, що то фальсифікат пера Срезневського.

в збройній боротьбі не брало. Шведи втратили під час першого невдалого штурму 600 душ, а перед другим штурмом — Веприк капітулював. Сталось це протягом одної доби; 4) Подібна ж помилка повторюється при описі облоги Полтави. Згідно з трильогією ("Полтава" стор. 350) Полтаву мали боронити від українців і шведів у першу чергу "козаки й міщани", які наче б то створили міліцію числом у 3000 душ. В дійсності боронила Полтаву міцна й численна московська залога (4500 душ при 30 гарматах), до якої потім вдалося москвинам перекинути підкріплення в шведських мундурах (1400 душ). Таким чином московська залога сягала понад 5500 москалів, а примусово створена москвинами "міліція" для допоміжних робіт не перевищала 500 душ, населення ж Полтави (українське) під ту пору разом з жінками, дітьми, немовлятами й старими не могло сягати навіть чотирьох тисяч,*) отже "панами положення" були там москвини; 5) На стор. 374 цілковито неправильно описане здобуття Січі; 6) Розподіл сил підчас полтавського бою був інший і на одного шведського вояка випадало значно більше москвинів, ніж це подано в трильогії, і на одну гармату — 16 московських гармат. Рівно ж зведена у "трильогії" майже до зера роля українського війська, яке тримало в облозі Полтаву, забезпечувало крило шведської армії і шляхи відходу.

Все разом узяте подає в трильогії весь перебіг подій у досить некористному для українців світлі і не відповідає правді.

Рівно ж впрост зідеалізована постать справді темної особи — В. Кочубея. У "трильогії" Кочубей мучиться думкою, що він "зраджує собі старого товариша" (т. I, стор. 66), а це є мало імовірним, бо Кочубей був спочатку конфідентом у Сєвського воєводи Нєплюєва і доносив на Самойловича, а потім з доручення дяка Українцева, — стежив за гетьманом Мазепою.

Ні на чому не оперті твердження: "Кочубеї... були не глухі на голос людського горя..." ("Не вбивай", ст. 169). Знова ж, пославши донос, не міг думати Кочубей: "Чого йому боятися? Донос був основний і **правдивий...** все чиста правда... **Матеріялу на кілька зрад було доволі"** (там же, ст. 186),

---

*) Полтава в 1781-1782 роках (Зуєв: "Путєшєствєнния запіскі от С. Пєтєрбурґа до Хєрсона") мала лише коло 1000 деревляних будинків. На початку ж XIX стол., як подає І. Павловський ("Полтава' Історіч. нарис") мала лише 7975 мешканців, з них чоловічої статі — 4063, а жінок — 3912. З того було кріпаків 412 душ, козаків — 300, ремісників — 300, решта ріжночинці, дворяни і міщани.

З того випливає, що в 1709 році все населення міста не могло мати й трьох тисяч, враховуючи в їх число старих, жінок і дітей, а тому майже шеститисячна московська залога була силою, якій ніхто не міг ставити навіть пасивного спротиву.

— бо він прекрасно знав, що його донос був цілком необґрунтований і бездоказовий, в подробицях — далекий від правди і власне тому йому не повірили москвини. Згідно з твором Лепкого, Кочубей мав твердити, ніби він "чув на власні вуха", немов Мазепа казав: "нам конечне бути під ляхами" (ст. 186) і це мало бути "правдою", хоча з дальших розділів тої ж "трильогії" випливає, що Мазепа ніколи нічого подібного говорити не міг. На стор. 206 цього ж тому чомусь мають казати москвини про Кочубея і Іскру: "завзяті, нікого видавати не хотіли", хоча Іскра, одержавши 5 батогів, а Кочубей і без того, виказали своїх спільників і призналися, що донос їхній був фальшивий і що ініціятором його був Кочубей. Більше їм не було що виказувати, — бо ж не діяли вони з доручення "шведської партії", як це припускали москвини.

Завдяки всьому попереду відміченому (в дійсності число фактичних помилок ще більше), **бракує в трильогії** належного умотивування для пієтету, з яким автор ставиться до гетьмана Мазепи, і цей брак, як це видно з наставлення Б. Лепкого до Мазепи, є тільки наслідком, згубного впливу "історичних" праць, якими він користувався.

Рівно ж вражає нас незнання побуту тодішнього і ментальности тих часів. Козаки й козацькі старшини розчулюються, як вражливі панни, надто часто, і тоді "плачуть", "обіймають ноги", "припадають до колін" і т. д.

Особливо ж прикро разить оте "величання" московське "по отечєству" (по батькові), доведене у Лепкого аж до абсурду (мати зве сина "Іван Степанович"!), тоді, як в дійсності не тільки до полтавської поразки, а ще й протягом певного часу по ній, не вживалося між українцями того "величання", і так звертались українці лише до москвинів.

У Лепкого вплив "Полтави" Пушкіна лише відчувається, а в іншого автора (Ф. Дудко "Великий гетьман"), що виховувався в московських школах, твір, присвячений Мазепі, навіть починається цитатою з Пушкіна, а вирвані фрази з того протиукраїнського пашквілю трапляються кілька разів. Розглядові цього твору, як за браком місця, так і з огляду на те, що він своїм відтворенням подій не надто ріжниться від твору Б. Лепкого, — не будемо присвячувати місця.

Так, як бачимо, незважаючи на здвиг свідомости, викликаний національною революцією 1917 року, навіть на західніх землях і на еміґрації тяжить і до нині, як змора, московська політична пропаґанда і ми ніяк не можемо цілковито зліквідувати московські вигадки та почати бачити гетьмана Мазепу і події його часу такими, якими вони дійсно були.

VI. ВІДНОШЕННЯ "ІСТОРИКІВ" ДО ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ЗА НОВОЇ МОСКОВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.

Нова московська окупація мусіла льогічно привести до відновлення нагінки на "мазепинство", а тим самим до нових заходів для цілковитого зогидження постаті й діяльности гетьмана Мазепи.

Осягнувши врешті перемогу над регулярними українськими арміями, москвини, очолювані большевиками, ще довгий час почували себе в Україні не дуже певними. В окупованій Україні ще протягом кількох років вибухали безнастанні селянські повстання, які не вдалося цілковито припинити навіть вимордувавши штучно викликаним голодом 1921 - 22 рр. кількох мільйонів населення степової України. Щойно за допомогою другого голоду (1933 р.) вдалося москвинам зломити **стихійний** (неорганізований) спротив українського народу.

Та для того, щоб повстання носили льокальний характер, щоб не було кому організувати одне загальне повстання, москвини, крім шаленого терору, вжили заходів, щоб розколоти українську інтеліґенцію і знайти серед неї бажаючих "за шмат гнилої ковбаси" виконувати ролю маріонеток. Конечність ведення такої політики змушувала москвинів не лише абсорбувати увагу інтеліґенції ріжними "українізаціями", але й не давала їм змоги відразу виявити головні напрямні своєї національної політики.

Саме тому, таких справ, як напр., визначення згори стабільного відношення до гетьмана Мазепи, не порушувано доти, доки окупаційна влада не почала почувати "ґрунту під ногами".

Наслідком цього, приблизно до 1930 року, історики й письменники могли, згідно з власною інтуіцією та власними національними поглядами, або більш орієнтуватися на українську національну стихію, яка ще силою інерції діяла, або, лявіруючи, наближуватися до старих московських національних тенденцій і поглядів. Коли ж по згаданих роках стає ясним, що москвини вже добре загнуздали Україну, що "нових мазепинців" знищено не менш основно, ніж це було зроблено, по зруйнованню Батурина і по Полтаві, з давніми, коли влада над Україною опинилася в руках червоних "Розумовських" або й нової "Малоросійської Колеґії", — тоді всі карєровичі починають навипередки з "українізованими" москвинами "творити" для українців таку "історію", яка б відповідала московським інтересам.

Недавно в одному з виданих у Мінхені "Інститутом для вивчення історії й культури СССР" т. зв. "Українських збірників" (книга 2, 1955 р.) появилася на цю тему стаття Б. Крупниць-

кого "Мазепа і совєтська історіографія". На великий жаль, згадана стаття не лише не висвітлює справи цілком, але ще й робить враження, що вона написана не з метою висвітлити порушене питання, тільки з метою його затемнити та зручно й дискретно "вибілити" тих перебуваючих серед нас "лисів", які мають надто багато "пуху" на пискові!

Б. Крупницький дуже зручно натякнув на те, що "О. Оглобліна спеціяльно займався Петриком, конкурентом Мазепи і ворогом Москви", і що наче б то "спеціяльно про Мазепу не писалося" (стор. 26). Далі перейшов до видань створеного в У.С.С.Р. "Інституту історії України", підкресливши в ньому ролю "Білоусова". Серед видань того "Інституту" згадав побіжно "Полтавську битву", що вийшла в 1940 році, стверджуючи, що в ній "нові тенденції" виступають з повною силою".

У примітці до згадки про цей збірник, названо ряд книжок, що не мають жодного відношення до теми, а між них ще раз згадано збірник "Полтавська битва" зі статтями ріжних авторів. Щойно на стор. 28 дуже загальниково говориться про збірник "Полтавська битва", а саме: "Вже в збірнику "Полтавська битва" Мазепа оголошується зрадником, бо він, мовляв, зрадив спільні інтереси українського і російського народів. Він був, на думку істориків-українців, що примушені (? РМ) були писати історію за вказівками Москви, аномальним явищем на фоні спільної боротьби Росії і України проти шведського вторгнення". Український народ залишився вірним російському народові і спільно з ним переміг шведську небезпеку, в той час, коли ненавистний Москві Мазепа був тільки епізодом і таким залишився."

Після того, несподівано, перескакує Б. Крупницький на видані Академією Наук СССР в Москві, вже по другій світовій війні, "Пісьма і бумагі імпєратора Пєтра Вєлікаво" та на дрібні статті таких авторів, як В. Дядиченко і В. Шутой.

На статті цього останнього і спиняється трохи довше Б. Крупницький, щоб на закінчення виявити, чому саме стільки уваги він їй присвятив. Отже, власне ця стаття давала нагоду йому написати те, що — мовляв — в СССР до "речників українського буржуазного націоналізму" зараховано не лише самого Б. Крупницького, але й . . . О. Оглобліна!

Як побачимо далі, в статті Б. Крупницького не лише зручно обійдено ту основну правду, яку обовязаний був сказати автор, що дав своїй статті такий наголовок, але й ще й вжито заходів для її замаскування. Автор хотів вплинути на наївних читачів заяложеним уже "аргументом": коли когось "большевики" звуть "буржуазним націоналістом", — то це, мовляв, найкраще свідоцтво, що згадана людина заслуговує на цілковите наше довіря.

Тимчасом справа виглядає так: "Полтавську битву", видану в році 1940, редаґували **два** редактори, один (про якого згадав Б. Крупницьикй) — С. Бєлоусов,*) а другий (про якого ні словом не згадав Б. Крупницький) — "О. П. Оглоблін"!

У передмові від "Інституту Історії України" до цієї книжки говориться ясно: "Вміщені в збірці доповіді проредаґовані і підготовані до друку тт. С. М. Бєлоусовим і проф. О. Оглобліним".

На сторінці ж 13 цього збірника (по передмові Бєлоусова) видруковане звернення до "товариша Сталіна", учасників "урочистого пленуму Полтавської міськради і наукової сесії Інституту історії України Академії Наук УРСР" та представників деяких орґанізацій, у якому говориться:

"Підлий зрадник українського народу, кривавий пес Юда-Мазепа, прямими нащадками якого є тричі прокляті буржуазні націоналісти..." і т. д. і т. д.

На першому місці вміщена там "доповідь" проф. О. П. Оглобліна "Боротьба російського і українського народів проти шведського вторгнення" в 1708-1709 роках (стор. 21-40). Є в цьому збірнику і доповідь В. А. Дядиченка: "Розгром шведів під Полтавою в 1709 році" (ст. 75-96), а також доповідь Н. Д. Полонської-Василенко "Роля Петра І в підготовці полтавської перемоги" (ст. 113-134).

Слід при цій нагоді відмітити, що як яничари українського походження, так і москалі — нащадки московських кольонізаторів України, переверщують своїм московським патріотизмом, випливаючою з нього тенденційністю, месіянізмом і фальшованням правди — москалів з Московщини. Прикладом такого московського месіянізму може бути твердження Оглобліна, з яким він виступив уже на еміґрації, а саме: "маючи таких **російскіх** (підкреслення Оглобліна) ґенералів, як фельдмаршал гр. П. Румянцев і А. Лєванідов, українське офіцерство карабінерських полків російської армії могло з поміж себе виділяти таких діячів, як Хурдоба або І. Котляревський." ("Арка", ч. 2, 1947 рік).

Вертаючись до нашої безпосередньої теми, спинимося на статті п. Мєншовой, яка послуговується прізвищами двох із числа своїх чоловіків (Полонська-Василенко), вміщеної у щойно згадуваному збірникові "Полтавська битва". В цій статті п. Мєншова займається ґльорифікацією (прославлюванням) Петра І, якого представляє ґенієм і знаходить в ньому всілякі "плюси". Наводимо кілька цитат з її статті:

---

*) Так і видруковано "Бєлоусов", а не як у Крупницького "Білоусов".

"Настав час обєктивно, на основі вивчення фактів, висвітлити роль Петра І в підготовці Полтавської перемоги..."

"Не забавами, як у його противника Карла, була заповнена молодість Петра, а усердною учобою, тяжкою роботою..."

"Петро боровся з грабіжницькими способами постачання війська..." "Петро наказує генер. Алларту стежити, щоб "грабежу по дорогам і нігдє ні у каво нє било."

"Особливо стежив строго Петро, щоб солдати не грабували населення України". "В цьому питанню Петро виступав новатором у воєнній справі."

"Карл допустив надзвичайно грубу помилку: він не врахував патріотизму українського і російського народів". "Перенісши театр воєнних дій на Україну, він тим самим перетворив війну за далекі балтійські береги в народню війну за рідну землю..."

"Петро не сумнівався в справжніх почуттях українського народу і не думав, що він може бути солідарним із зрадником". "Петро старається притягнути на свій бік людність України."

"В російський табір потяглися сотні і тисячі українців з заявами про непричетність до справи Мазепи. Населення полків, де російські війська навіть не були... заявило про свою вірність."

"Ніде на всьому шляху шведські війська не зустрічали такого однодушного опору, як на Україні... народ не хотів з ними мати справи, відмовляв у провіянті, палив фураж та інше..." "Український народ з самого початку виявив однодушно своє ворожe ставлення до інтервентів."

Тим часом про справжнє відношення українського народу до москалів ми писали в книзі І на властивому місці, наводячи документи і тайні рапорти ріжних командуючих московськими військами й інструкції та накази Петра І, писані не "для ліца", але до визначних московських військових зверхників, які свідчили про те, що Петро добре знав, що нарід стоїть за своїм гетьманом і прихильно ставиться до шведів. Але московка Меншова*) має голову, тому знає, що хоча написане нею було далеке від правди, але було в московському інтересі і на Україні і серед еміграції.

---

*) Відомий український діяч, за української влади губерніяльний комісар освіти Полтавщини, Віктор Андрієвський, ще в 1949 році писав у листі до автора цієї праці слідуюче: "...Мені довелося жити в однім покої з парою **ніби** "українців", **що мають ознаки активних "русскіх". Вони мене лають "предпослєдніми" словами за мій "шовінізм", а Вас так і зовсім "послєдніми" за Ваші писання, і обвинувачують Вас у страшних злочинах.** Мені то вже впрост нестерпно. **Сіє супружество має такі назви: він Моргун, а вона Полонська-Василенко-Моргун. Вас вона щиро ненавидить за Ваші ревеляції про Оглоблина та й про неї саму.** Що воно за люди — мені невідомо, як неві-

Що ж грабунків, то на властивому місці ми вже згадували про безчинства і грабунки, яких жертвами бували не лише посполиті і козаки, а й такі особи, як полковник Горленко. Описували захования москалів у Городні Чернигівського полку, яке нічим не ріжнилося від нападу татарської орди, подібно ж поступования московського відділу під командою полковника Левашова в 1702 році з мешканцями Кишенки, або московського відділу під командою Скотова і т. д.

Навіть у 1706 році писав Мазепа до Головкіна: "з усіх сторін доходять до мене скарги на своєвольство москалів", і гетьман не раз скаржився безпосередньо Петру I, який одного разу так наказав "потішити" український нарід: "без цього (грабунтів і знущань) не можна обійтися. Ті прикрості треба терпіти для державного добра."

"Поблизу Полтави" (кінчає свою статтю Меншова) — на "Побиванці" височиться самотня скеля шведського граніту. Тут поховані 9 тисяч шведів, що полягли під Полтавою. Вона височиться як грізна пересторога всім інтервентам, які спробують переступити кордони нашої Великої Соціялістичної батьківщини."

("Полтавська битва", В-во Акад. Наук УРСР, Київ 1940, стор. 113-134).

Цікаво тут же нагадати для порівнання, що писав про Петра I відомий московський історик, автор пятитомової історії "Курс русской історії" та інших праць, у IV томі названої праці (стор. 37-39, вид. 1937 року). Автор був рівно ж москаль, але народився в Пензі (Московщина) і вчився та жив на Московщині.

Ось його характеристика Петра I: "Петро був брутальний як цар, що не звик шанувати людину ні в собі ні в інших (ст. 37)."

"Петро намагався свою гульню із співробітниками вдягнути у "канцелярійну" форму і зробити сталою установою. Так ви-

---

домо, що вони робили в Київі за большевиків. **Тому що їх виступи тут мають цілком певну тенденцію, то я почав їх виводити на чисту воду і хотів би мати про них матеріяли.** Тому дуже прошу Вас, якщо маєте які про них матеріяли друковані, або й так що знаєте за їх діяльність за часів большевиків, царя і німців, подати мені ті матеріяли. На Ваше бажання їх поверну Вам у кожній хвилині і джерело їх збережу в повній тайні..."

Як бачимо, людина національно свідома, з належною освітою, вже тоді, на підставі захования, діяльности і поглядів, уже 26 років тому розпізнала, ким є і чим "дише" п-і Василенко-Полонська, яка і є тою "Меншовою". Але, на жаль, є і досі особи, які не встані зрозуміти того, що вона серед нас ширить у своїх працях і ті праці ширить, а разом з ними і москвофільство.

никла "Колєгія пяничення" або "навіженнійший всеблазенніший Собор". Його очолював як голова "великій блазень", який мав титул князя-папи або "всегаласлівійшого патріярха московського, кокуйського і всієї Яузи". При ньому було 12 кардиналів, безпросвітніх пяниць і безмірних жерунів з величезним штатом подібних єпископів, архімандритів і інших духовних становищ, що носили прізвища, котрі ніколи, ні за яких цензурних правил не появляться друком. Петро рахувався в цьому Соборі протодіяконом... Першою заповіддю ордена було напиватися що-дня і ніколи не лягати тверезим" (стор. 39).

До цієї характеристики варто було б додати ще такі "невинні" забави, як особисте відрубування голів у засуджених ним, участь у тортурованні і т. п. Оточували царя люди з темним минулим, садисти і розпусники.

Порівнання — не вимагає жодних коментарів. Натомісць варто було б вписати в "Пропамятну книжку" еміґрації по другій світовій війні, крім видання "Енц. Укр." і крім того, що еміґрацію політично очолював ряд років москаль-комуніст Лозовягін, крім видання ряду антиукраїнських писань Оглобліна, що перетворився тут у "вільного козака", крім видавання публікацій особи, що спільно з Кагановичем видали сфальшовану ним працю Шевчука, — ще й подібні писання п. Меншовой.

Доповідь Оглобліна є в основному тотожня з тим, що писав Бантиш-Каменський, на працю якого ("Історнікі малороссійской історії") він часто і охоче покликається.

Ось кілька яскравих уривків з цієї доповіді проф. О. Оглобліна:

> "Старий зрадник українського народу — гетьман Іван Мазепа перейшов на бік Карла", "Верхівка старшин добре знала, що широкі маси українського народу нерозривними звязками були зєднані з російським народом. Але з народніми масами старшинській верхівці було не по дорозі. Зате їй по дорозі було з Мазепою, який завжди залишався польським шляхтичем, в якого, перефразовуючи відомі козацькі слова про Адама Киселя, — "Українські кістки обросли лядським мясом". Недарма в розмові з Кочубеєм*) Мазепа

---

*) Як ми вже згадували, ці слова вихопив проф. Оглоблін з доносу Кочубея, переповненого вигадками, що до неправдивости якого сам Кочубей признався, але і в тому доносі **не писав Кочубей, що йому** ці слова мав сказати гетьман Мазепа, лише писав, що **то мав чути** від гетьмана у відповідь на переказане доручення польського короля — **львівський міщанин.** Отже проф. Оглоблін і ту вигадку Кочубеєву, щоб вона виглядала імовірнійше, цілком безпідставно і

одверто сказав: "Не бил бим шляхтичом, не бил бим сином коронним, естьли бим всего добра короне Польской не зичил". "Недарма, мало не на початку свого гетьманства, Мазепа провадив таємні зрадницькі переговори з кримським урядом". "Недарма на все життя зберіг він свої старі звязки з польськими панами, все своє побожне схиляння дрібного кресового шляхтича перед ясновельможним маґнатом".

"Мазепа активно допомагав польським панам придушувати на Правобережній Україні народнє повстання під проводом Палія".

"Українська буржуазно-націоналістична історіоґрафія (головно в особі Грушевського) створила дві лєґенди, які мали на меті затушкувати справжній характер зради Мазепи. Буржуазні історики намагалися довести, що Мазепа шукав союзу з могутньою Швецією, щоб уникнути поглинення України Польщею, і що тільки "несподіване" шведське вторгнення на Україну примусило його перейти на бік Карла XII. Але історичні факти легко розбивають ці буржуазно-націонаістичні вигадки. Старшинська верхівка і керівник її Мазепа думали тоді про зєднання України не з Швецією, а саме з Польщею, і лише вичікували слушного часу, щоб коштом своєї допомоги Карлу XII виторгувати собі більше привілеїв у Польщі. Але в 1707-1708 роках, напередодні шведського наступу на Росію, в умовах народнього повстання проти старшини, торгуватися з Лещинським було вже пізно, і старшинська верхівка здалася на ласку шляхетської Польщі."*) ("Полтавська битва", стор. 26).

"Тепер народ побачив на власні очі те, що він давно вже підозрівав, а саме, що Мазепа і старшинська верхівка хочуть віддати Україну на поталу польським панам, для чого й закликали на Україну шведських загарбників" (ст. 29).

О. Оглоблін писав: "Замісць козацького війська Мазепа привів до шведського табору коло двох тисяч здебільшого найманого гетьманського війська, т. зв. "компанійців" (там же, ст. 33). Тенденція цілком ясна. Треба переконати сучасних українців, що їхні предки уважали Московщину своєю батьківщиною і що інакше думала лише жменька "панів", яка дбала про свої особисті інтереси. Відомо, що москалі представляли запорожців не (як вони самі себе

довільно подав, як слова, що їх чув Кочубей, не подавши до того, що то слова з доносу.

*) Як знаємо, це вигадка, бо навіть Петро I мусів визнати, що йшлося про здобуття цілковитої суверенности Україні, а не її залежности від Польщі.

звали "лицарями", — тільки збіговиськом кріпаків, селян, голоти, яка репрезентувала народні "низи" і була демократично настроєна. Тому треба було промовчати приєднання до Мазепи і шведів Запорізької Січі (і то вже по упадку Батурина і низці московських успіхів!). Тому московські приплентачі пишуть: "Жорстокі насильства шведів над мирним населенням викликали величезне обурення українського народу. Шведи силою забирали у селян хліб та інші запаси, забирали худобу, грабували ріжне майно, ґвалтували жінок. Шведське військо знущалося з культури, побуту і релігійних вірувань українського народу." (Там же, стор. 39).

У. О. Оглобліна промовчано, яка кількість запорожців приєдналася до гетьмана. Інший автор пише там же: "Верхівка Запорізької Січі була підкуплена Карлом XII і Мазепою", "Карл розраховував, що купивши зрадника Мазепу, він купив український народ, але весь український народ повстав і проти інтервентів-шведів і проти зрадника Мазепи". (Там же, стор. 105). В додаток ще підкреслювалося, що й компанійці розбіглися і шведи мусіли приставити сторожу, щоб не повтікала й решта, а навіть і сам гетьман!

Тимчасом жахливі звірства москалів, доконані ними на запорізьких землях, які чи не перевищають доконане ними в Батурині, свідчать про щось іншого. Сліди того відкрила випадково археольоґічна експедиція, вислана в роках 1927-1932, яка й була описана проф. М. Міллером — головою тої експедиції.

Бій під Полтавою відбувався на віддалі 1-2-3 кільометрів від міста. Коли численна московська залога Полтави не зробила випаду, то лише тому, що на перешкоді стояли великі порівнююче українські сили, що їх не можливо було й пробувати більш ніж 5.000-ій залозі концентрованим ударом прорвати і взяти участь у рішаючому бої. В облозі Полтави, як ми знаємо, зі шведів брав участь лише **один** батальйон. Рівно ж менші українські відділи прикривали шлях до Дніпра. Навіть уже цитований високо-тенденційний збірник "Полтавська битва" мусів ствердити, що москалям здався, не маючи змоги після капітуляції шведів переправитись через Дніпро, український відділ силою в 2.700 душ, яких москалі не вирізали, а обернули їх у "поспільство" тільки тому, що той відділ **щойно** прилучився до військ гетьмана Мазепи.

Наведені уривки говорять самі за себе. Отже Б. Крупницький дуже спритно промовчав про ці вигадки й їхнього автора.

Але вже зовсім неможливо говорити про "Мазепу в совєтській історіоґрафії" і промовчувати книжку проф. О. П. Оглобліна "Нариси з історії України", випуск VI ("Україна в кінці XVI і першій чверти XVII століття"). Видавництво Академії

Наук УРСР. Київ, 1941 рік, сторінок 282. Книжка друкована була у Львові, на вулиці Оссолінських 11.

З цієї праці приблизно 190 сторінок присвячені були гетьманові Іванові Мазепі, дальші — Орликові й останні сторінки — П. Полуботкові.

Таким чином не може бути жодного сумніву в тому, що виявом скрайньої тенденційности Б. Крупницького було говорення про подібні статті совєтських авторів-істориків, присвячені Мазепі, при одночасній **цілковитій** мовчанці про найбільшу **обсягом** книжку, в якій йде мова **головно про Мазепу.**

В ній проф. Оглоблін на ст. 7 переконує читачів, що то Мазепа був організатором змови на "свого доброчинця" — Самойловича. На стор. 11 запевняє, наче б то "Буржуазно-націоналістична історіографія складає Мазепі справжні панегірики". Далі, наважується автор запевняти, немов "Історія Русов" є "взагалі **прихильна** до Мазепи", щоб потім... зацитувати один з типових для "Історії Русов" наклепів на нього!

На стор. 12 виступає автор з твердженням, що "українська шляхта "завжди була запеклим ворогом українського селянства", а серед них: "Білоцерківський шляхтич Іван Мазепа, який назавжди, до кінця зберіг панську зненависть до селянства і побожну уклінність дрібного "кресового" шляхтича перед шляхетською Річчю Посполитою, — один з тих "ясновельможних гетьманів", яких полумяний український поет-революціонер назвав "варшавським сміттям" (ст. 12).

Далі повторює Оглоблін стару вигадку, немов компанійські полки складалися з ріжних заволок, а в першу чергу — з поляків!

На стор. 83 читаємо, що наче б то "**царський** уряд до певної міри **стримував** кріпосницькі апетити старшинських хижаків"!

На стор. 87 Оглоблін пише: "Мазепа не зупинявся перед наклепами, фальшуванням документів, провокацією, навіть фізичним знищенням своїх конкурентів".

Московську кольоніяльну політику усправедливлює автор, пишучи, що "**Лише** воєнні інтереси визначили і політичну і практичну поведінку російського уряду на Україні" (ст. 152).

"Шляхетська Польща стала ідеалом старшинської аристократії часів Мазепи. Верхівка старшини добре знала, що широкі маси українського народу нерозривними звязками зєднані з російським народом. Але з народними масами старшинській верхівці було не по дорозі. По дорозі було з Мазепою, який завжди залишався польським шляхтичем, у якого, перефразовуючи відомі козацькі слова про Адама Киселя, "українські кістки обросли лядським мясом". Недарма в розмові з В. Кочубеєм Мазепа одверто казав: "Не бил бим шляхтичем, не бил бим сином коронним, естльи бим всего добра Короне Польской

не зичил" (стор. 153-154). (Наведене є майже дослівне повторення написаного ним ранійше, в попередній праці).

На стор. 158 повторює автор тої "наукової" праці вже відому нам московську пропаґандову вигадку: "Мазепа договорювався із Станіславом Лєщинським про безумовне приєднання Лівобережної України до Польщі, за що Мазепа діставав, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воєвідства Вітебське й Полоцьке на правах герцоґа Курляндського, васала Речі Посполитої".

Наведені цитати з вистарчаючою ясністю ілюструють нам, яким представляє Мазепу московська історіоґрафія та її українські підголоски. Порівнюючи ж погляди вихованих москвинами за царату "малоросіян" з поглядами виплеканої вже за большевиків т. зв. "української людини", бачимо, що вони між собою майже не ріжняться. Це й зрозуміле! Адже ж **інтереси** московського народу **не змінилися,** нарід той самий, політичні цілі його — ті ж самі. Змінилася лише форма правління, а тому й помітна тільки де-яка ріжниця у формульованні закидів і взагалі у фразеольоґії.

Але це ще не було б аж таким трагічним, коли б яничари, виховані чи царською чи червоною Московщиною, лише з примусу таке писали! У цитованій статті Б. Крупницького він не лише, немов невзначай згадавши працю Оглобліна, всупереч правді, пише, що "спеціяльно про Мазепу майже не писалося", але й пробує запевняти, що "історики українці **"примушені** були писати історію за вказівками з Москви". На жаль, факти того не підтверджують! З одного боку, "малоросіяне" за царату, коли б не хотіли вислуговуватися і коли б не були справжніми "яничарами", не потребували б з таким запалом розписуватися про Мазепу і тих гетьманів, про яких не можна було написати правди. Але вони писали те, що мало подобатися москалям!

З другого боку, ті з совєтських істориків, які опинилися тепер серед еміґрації, могли (коли б хотіли) відкликати свої писання, або бодай **далі не писати з власної волі в тому ж дусі. Могли б, але... але того не робили** протягом ряду років!

Вже видана на еміґрації в 1949 році НТШ "Історія України" І. Холмського (з певністю "добре" проредаґована Василенко-Полонською і О. Оглобліним), навіть в порівнанню з "Ілюстрованою історією України" М. Грушевського під цим оглядом, це "крок взад"! Ця "Історія" обережно ширить "погляди", запозичені з "малоросійських" історій та московських. В ній, всупереч правді, запевняється читачів, немов би то Мазепа уважав "за **єдино-реальну** основу тогочасної української політики **співпрацю з Москвою"...** і тому наче б то "Мазепа лишився **щирим** прихильником союзу з Московщиною" (Холмського "Істо-

рія України" ст. 246). Мав гетьман Мазепа ще у Дорошенка пізнати "далекосяглі, але часто **нездійснені** задуми самостійників, на Лівобережжі він познайомився з сірою **тверезою** працею місцевих автономістів" (ст. 245). "Цій політиці співпраці з Москвою Мазепа **залишався вірним** на протязі майже двайцятьох років свого гетьманування" (там же стор. 253), — запевняє ця "Історія".

"Мазепа намагався підняти нарід до повстання... виясняв причину, чому він розпочав війну з Московщиною. Але **одиноким** його успіхом було те, що на допомогу прийшли запорожці... **Решта ж населення... залишилась пасивна...** (стор. 256).

Видання "Історії України" І. Холмського треба розглядати, як свого роду "пробний бальон". Коли стало ясно, що він не викликав належної реакції, то вихованці УССР почали писати яснійше.

Хоч би цитований нами проф. Оглоблін в 1947 році в журналі "Український Літопис" у статті "Династична ідея в державно-політичній думці України - Гетьманщини в 17-18 ст." **повторив добровільно** всі свої **головнійші наклепи** на гетьмана Мазепу, а в році 1951, **вже в Америці,** в журналі "Державницька Думка" згадану статтю **опублікував удруге.**

Автора її ніхто не примушував вже на еміграції пускати в обіг хоч би такі твердження:

"Він (гетьман Мазепа) надто добре поінформований був у московській політиці, щоб зброю вжиту колись **(не без його участи)** проти Самойловича, скерувати проти самого себе" (стор. 44).

"Андрій Войнаровський... підтриманий... мільйоновим скарбом, від якого завбачливий Мазепа **не відділив решток генерального скарбу Гетьманщини,...**"

Коли б читач був остільки неуважним або нездогадливим, що не зміркував би, що Оглоблін робить Мазепу злодієм, на слідуючій сторінці (47) закінчує інспіровану думку словами, що Войнаровський стає "спадкоємцем Мазепиних **(і державних)** скарбів".

Хоча мусів на стор. 46 признати, що "важко сказати", чи вважав Мазепа можливим передати Войнаровському гетьманство, але очорнює, представляючи Войнаровського "пустим безпринципним карєристом, якому чужі були інтереси української держави", який навіть "не признається до України як до своєї батьківщини". Тим знова очорнює Мазепу, який наче б то мав намір передати такій особі і владу і скарби!

"Тим цікавійші заходи Мазепи рр. 1707-1708 додати до всіх своїх титулів ще титул князя Чернигівського (чи Київського),

або ж дістати собі окреме князівство на терені Білорусі **на правах герцоґа Курляндського, васала Речі Посполитої".**

У 1941 році цей закид був сформульований більш ясно, а саме: "Мазепа договорювався зі Станіславом Лєщинським про безумовне приєднання Лівобережної України до Польщі, за що Мазепа дістав разом з князівським титулом у своє особисте володіння воєвідство Вітебське і Полоцьке на правах герцоґа Курляндського, васала Речі Посполитої.*)

Цього одного обвинувачення, незалежно від того, як воно висловлене, обвинувачення в намірі **продати свій рідний край за титул і васальне князівство,** вистарчає для **цілковитого очернення і знищення** людини! Вправді, тепер автор не може собі дозволити ані на таку ясність, ані на ранійше вживані епітети, але проф. Оглоблін "доповнив" те, чого сам написати не відважувався, добившися видання перекладу "Історії Русов", яка й продавалася з таким красномовним заохоченням: "Поспішіть придбати "Історію Русов". **Вона розповість** вам про **мазепинщину".** ("Вісник" 1955 р.).

Так заходами Москви навіть еміґрація відкотилася на політичні становища з перед пів віка, а то й більше, і вже не на сторінках московської преси, лише на сторінках, наче б то "націоналістичного", нюйоркського "Вісника" зветься боротьбу за визволення України — "мазепинщиною"!

Саме на закінчення цього розділу слід навести, що було видруковане в "Новій Раді" **) з 11 липня 1918 року в Києві безпосередньо по маніфестації:

"Замісць плачу — сміх, замісць суму — злі радощі переможця, замісць "вічної памяти" рабу Божому гетьманові Іванові та воїнам, що положили своє життя під Полтавою за Україну, — анатема йому в самім серці України в Київській Софії!

---

*) Кандидат Історичних Наук М. Брайчевський у своїй статті "Приєднання чи воззєднання" пише: "В працях, присвячених Північній війні, повторюється (без посилок на джерело) відома плітка про те, що Мазепа діяв заради князівського титулу і двох воєвідств (Полоцького та Вітебського) — версія абсолютно неправдоподібна з огляду на те, що — як гетьман України — він мав значно більше, аніж ота "винагорода за зраду" (Брайчевський, "Приєднання чи воззєднання". 1972, стор. 32).

**) Знаменним є, що наведені слова появилися саме в органі тих автономістів, які в 1912 році так ганебно "відхрещувалися" від гетьмана Мазепи, а з другого боку не менше знаменним є, що нині, під впливом напливу вихованців Москви і зміцнення москвофільства, ми гідкочуємося на позиції автономістів з 1912 року, що загрожує повторенням 1917 року!

"Коли ж і як саме вперше проголошено ту анатему?

"Але чогось українцеві страшно розгортати книгу історії, страшно і соромно. Бо ту анатему, хоч і з московського наказу, проголошено устами українців!..."

Так писала "Нова Рада", що була не орґаном націоналістів — тільки федералістів, — Єфремова, Ніковського, Чикаленка та інших.

Чи не доведеться колись українцям відчути ще більший "страх і сором", читаючи заклик "еміґрації" року Божого 1955-56, довідуватись про "мазепинщину" (!) з... "Історії Русов"! або читаючи такі статті, як цитовані статті з "Державницької Думки"!

Чи це також робиться "з наказу Москви"?

VII. "МАЗЕПИНСЬКИЙ РІК" — РІК 1959.

Уже в "Передмові" до першого видання цієї праці (у 1957 році) я звертав увагу, що наближаються 250-ті роковини смерти великого гетьмана, а з ініціятиви проф. В. Доманицького та інших українських патріотів українська еміґрація проголосила "роком Мазепи" рік 1959 (від листопаду 1958 до листопаду 1959 року).

Остаточного підсумку пропаґандової кампанії, розгорнутої на сторінках еміґраційної преси, ще не можемо зробити, як тому, що ще не появився збірник, який мав вийти під редакцією... проф. Оглобліна, збірник на честь Мазепи, так і тому, що забагато місця забрало б докладне зреферування хоч би лише всіх помітнійших виступів на сторінках преси.

Основне тло пресової кампанії складалося наче б то зі славословій на честь гетьмана, які переплітано з біоґрафічними та історичними відомостями. Серед того всього, що було видруковано, — нового, цікавого і вартісного було, на жаль, дуже мало, але, звичайно і таке було.

Публіцисти й кандидати на істориків надто часто безкритично повторювали вигадки ріжних "історій" (про які тут була мова і про які ми за браком місця не згадували) і так часто покликалися з глибокою пошаною на авторів, які очорнювали великого гетьмана, що можна сумніватися, чи ця акція дала ті наслідки, яких від неї сподівалися ініціятори.

Однак серед того, що появилося, є речі, коли й не нові — то **з певних причин гідні уваги,** яких тому не можна промину-ти мовчанкою. До таких між іншим належить стаття не раз згадуваного тут проф. Оглобліна в календарі-альманасі торонтського "Гомону України" на рік 1958. Стаття ця зветься: "Зрив з Москвою гетьмана Івана Мазепи" (стор. 125-132).

Над нею мусимо спинитися і тут зреферовуємо всі важливійші твердження цієї статті, зіставляючи де-які з них з відповідними твердженнями того ж проф. Оглобліна, висловлюваними ним давнійше.

На початку своєї статті подає проф. Оглоблін причини зростання невдоволення, які ми мусіли б назвати причинами другорядними, переходовими, і промовчує цілком основне. Серед вичислених ним причин згадано воєнні тягарі, викликані північною війною, в яку "втягнув Україну російський **уряд"*)** і вичислені **"військові** роботи", "натуральні і грошові побори" на потреби "російських частин", посилені випадки "втручання російського **уряду** і навіть військового командування у внутрішні справи України-Гетьманщини", і тому стаття трактує "дальше обмеження прав України" лише, як **"наслідок"** тої ж **військової** політики "уряду", як наслідок веденої війни (стор. 125). Очевидно, що таке ставлення справи зводиться до приховання справжніх, засадничих причин і до скерування уваги в інший бік від тих причин рішаючого характеру. Такі причини, які подає проф. Оглоблін, міг би подати й москаль, говорячи про причини хоч би невдоволення певних московських кол політикою їхнього ж московського царя, міг би цілком подібні причини подати напр. історик Новгороду (коли б він оберігав свою автономію, як напр. її зберігали аж до недавнього часу окремі німецькі держави). Адже ж ясно, що всякий уряд, ведучи важку війну, накладає тягарі на свій власний нарід, обмежує ті чи інші права своїх громадян і коли якісь землі (чи міста) мають самоуправи, — порушує інтереси тих одиниць для добра цілости. Більше того: може ведучи війну на терені Смоленської землі за справу, яка дасть безпосереднью користь не їй, а скажемо околицям Петербурґа, — рівно ж змушувати Смоленщину нести тягарі "за чужі їй інтереси". **Таке** ставлення переносить усю справу аж ніяк не в національну площину і сам опис тягарів чи навіть утисків і порушення "автономії" веде лише до позитивної чи негативної оцінки політики того чи іншого **уряду, володаря** чи **премєра,** признання йому рації, чи навпаки визнання, що без того можна було також обійтися без шкоди для цілого народу. Це підхід до справи **члена тої ж нації,** громадянина тої ж держави, який може бути прихильником, як унітарного **устрою,** так і федерального, чи з застосованням широкої самоуправи, але це **не є підхід члена іншої нації,** ніж пануюча в державі, не члена поневоленого доти вільного державного народу, до народу, що був його відвічним історичним ворогом! До цього слід до-

---

*) Всі підкреслення в текстах Оглобліна — **наші,** а не автора.

дати, що в українському випадку це підхід глибоко-неправильний і шкідливий вже тому, що він ґрунтовно затемнює істоту справи. Адже ж боротьба між українським і московським народом не була спорадичним епізодом на тлі цілком інших прадавніх стосунків, не зродилася раптово й безпричиново і **не була повязана ані з Петром І, ані з північною війною!** Ця боротьба почалася вже в процесі формування сучасної московської народности, чужої і на початках своїх народові українському. Походи на Вятичів Олега, Святослава, Ігоря, Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха — це окремі епізоди тої боротьби за часів, коли українці керували політичним, економічним і культурним життям свого народу. Коли українська держава ослабла, ослабла експанзивна сила українського народу у безнастанній боротьбі з сусідами, — починається ряд походів московських на українські землі: Здобуття Києва (1148) "суждальцями" (і пізнійше звільнення, сполучене з вирізуванням автохтонами "суждальських" залог), яке їм вдалося доконати за допомогою половців. Другий московський напад і здобуття ними Києва в році 1155 та звільнення українських земель в році 1157 (повязане знова з винищуванням чужинецьких "суждальських" залог, що є записане в літописах!) і нарешті, зруйнування Києва в 1169 році тими ж москвинами та пізнійше перетворення Києва, столиці нашої імперії у провінціяльне місто, яке від татар (що йшли вже спільно з московськими військами) боронив у 1240 році воєвода галицько-волинської української держави, — ось окремі етапи тої боротьби за "князівських" часів.

За литовсько-польського періоду москвини заохочують татар до нападів на Київ, а українці в союзі з поляками ходять на Москву і розбивають під Москвою московські війська.

За Хмельницького і наступників Московщина все намагається за допомогою Польщі перетворити українські землі, поділивши Україну між собою і Польщею, на свою кольонію, і веде стало тоді **типову** політику **чужонаціональної** держави, яка хоче перетворити здобуті хитрістю чи зброєю землі у свою кольонію. По 1648 році перші збройні конфлікти між українцями й москвинами при штурмі Гусятина, підчас "відібрання" присяги від населення і в справі Бихова перетворюються по напруженню у взаєминах в 1656-57 роках у відверту, формальну українсько-московську війну, яка увінчується величезною перемогою українських військ над стотисячною московською армією на полях Конотопу в 1659 році, перемогою, яка не дала бажаних нам наслідків лише завдяки московським підкупам, інтриґам і облуді. Від того часу, це б то від 1659 року, йде перманентна, з невеликими перервами збройна українсько-московська боротьба аж до 1676 року, це б то протягом

17 років, підчас якої вдається Московщині на спілку з Польщею перетворити поділену між ними Україну в одну скрівавлєну руїну! Ця руїна і безнастанні війни, ведені на її території москвинами й поляками проти їхніх південних сусідів, не дають змоги майже протягом трийцяти років, це б то одного покоління, знесиленій Україні вхопитися за зброю. Збройна боротьба проти Московщини року 1709 і **наступних років** (походи гетьмана Орлика), яка остаточно переривається зруйнованням Січі в 1775 році. на яких сто сорок років, щоб відновитися в 1917 році.

Цей короткий перегляд українсько-московських взаємин на протязі майже 1000 років, взаємин **не залежних** від того, хто керував тими народами: князі, царі, гетьмани чи демократичні або й комуністичні уряди, вказує, що причини тих взаємин треба шукати в тих чинниках, котрі **стало діяли і діють,** отже в чинниках етнічних, географічних, економічних, культурних і світоглядових, а не в якійсь "північній" чи іншій війні! Тому, що не та війна була причиною, політика московська на Україні не тільки не змінилася з її закінченням, а ще й набрала більшої гостроти (дивися кн. I цієї праці) і не мінялася і пізніше.

Ми не маємо змоги тут займатися зясованням цих причин, а відсилаємо читача до книжок: Р. Млиновецький, "Історія українського народу", вид. 1953 року, ст. 1-640 і до Р. Паклен — "Правда про московську національну політику", вид. 1958 року (стор. 87-93). Тут обмежуємося до ствердження смішности підмінювання тих **засадничих** причин, що століттями викликали згадані наслідки, якимись проминаючими епізодичними "наслідками північної війни", підмінювання, якого метою може бути хіба лише бажання сконцентрувати увагу короткозорих людей на якихось дрібничках, щоб вони не бачили більшої й основної небезпеки, і не могли проти неї боротися!

Отже в цьому засадничому питанні, якого фальшиве поставлення у великій мірі позбавляє вартости далі ним писане, — проф. Оглоблін, як бачимо, лишився на своїх попередніх позиціях, змінивши в них лише одне: у році 1939 намагався проф. Оглоблін всіма силами довести таку абсурдну думку:

> "участь українського війська в Північній війні була не тільки неминучим наслідком приєднання України до Росії, **а й визначалася інтересами широких кол української старшини і купецтва, кровно заінтересованих в тому, щоб здобути й собі для своєї торгівлі вільний вихід до портів Балтийського моря, обминаючи територію Речі Посполитої".** ("Полтавська битва", стор. 22);*)

---

*) У цитатах на цій сторінці підкреслення наші.

у році ж 1956 пише проф. О. Оглоблін:

"Велика Північна війна (1700-21), яку провадила Московщина з своїми союзниками проти Швеції, страшним тягарем лягла на Україну, втягнену російським урядом у **боротьбу за зовсім чужі їй цілі й інтереси".**

У стислому звязку з тою помилковою базою, яку висуває проф. Оглоблін для пояснення виступу гетьмана Мазепи по шведському боці, яку щойно ми докладно обговорили, на стор. 126 висуває він же (календар "Гом. України") і друге твердження, далеке від правди. Читаємо там:

"Перед українськими керуючими колами **постало** (отже щойно підчас Північної війни! — Р. М.) **питання про визволення** України з під московської зверхности", тільки тому, що Україні загрожувало або "припечатання... поділу між Москвою і Польщею", або ціла Україна потрапила б знов під владу Польщі".

Зі сказаного вже нами попереду ясно, що питання відновлення її державности не тоді "постало", а воно **не зникало з числа основних завдань,** які стояли перед Україною від 1654 року, і що загрожували Україні не так дві згадані "можливості", як ще більше — третя (промовчана!): опинитися цілій Україні під Московщиною і стати розгоновою дошкою для її стрибка в бік Середземного моря, Балканів і Заходу.

Про "кримську концепцію" і про "гадяцьку концепцію" писав О. Оглоблін в році 1939:

"Таємні зрадницькі переговори Мазепи і частини старшинської верхівки з польсько-литовськими магнатами почалися ще в 1703 році, коли козацьке українське військо ходило на допомогу Августу II і коли Мазепа активно допомагав польським панам придушувати на Правобережній Україні народнє повстання під проводом Семена Палія. Станіслав Лещинський, що згодом, з ласки Карла XII, був поставлений на польський престол, писав в 1708 році: "Я працюю з Мазепою пять років" над справою угоди старшинської верхівки з польським панством. Мова йшла про відторгнення Лівобережної України від Росії і повернення її під владу шляхетської Польщі, чи то на засадах Гадяцької угоди і створення маріонеткової "держави" — "Великого Князівства Руського", про що мріяла старшинська аристократія, чи то **просто про відновлення status quo ante 1648 року,** на що **згоджувався** Мазепа, якого спокушала перспектива стати васальним князем десь на території Речі Посполитої... Забезпечений підтримкою частини старшинської аристократії в 1707 році, Мазепа активізував свої переговори з Лещинським і на початку 1708 року між ними була **укладена угода про при-**

еднання Лівобережної України до Польщі" ("Полтавська битва" стор. 26). "Недарма мало не на початку свого гетьманування Мазепа провадив таємні зрадницькі переговори з кримським урядом" (там же, стор. 25).

В році **1953,** вже в Америці, містить О. Оглоблін в журналі "Державницька Думка" ч. 4 (Філядельфія) це ж твердження своє в такій редакції:

"Тим цікавійші заходи Мазепи рр. 1707-1708 додати до всіх своїх титулів ще титул князя Чернигівського (чи Київського), **або ж — дістати собі окреме князівство** на терені Білорусі **на правах** герцога Курляндського, васала Речі Посполитої".

В **році ж 1958** в згадуваній статті (кал. "Гом. України") подано сказане в такій редакції:

"Гадяцька концепція вабила **передусім** тому, що забезпечувала найбільші **станові** (соціяльні й політичні) **інтереси** вищої козацької старшини", і тому "знаходить широке коло прихильників серед генеральної старшини..." "Секретні **українсько-польські** переговори почалися ще в 1703 році." "Полковник стародубський Михайло Миклашевський провадив ці переговори з литовсько-польськими маґнатами (стор. 126). "Обидві концепції не були чужі Мазепі, його батько... **мабуть належав** до прихильників Гадяцької Унії..." (ст. 129). "Мазепа був ініціятором українсько-кримської угоди Петрика 1692 року" (ст. 130). "На початку XVIII століття... ця концепція була неприємлема для Мазепи **вже тому,** що вона сполучала **соціяльні мотиви,** які висувало Запоріжжя, з політичними прагненнями старшинської **опозиції"** (стор. 130).*)

Як бачимо, істотної ріжниці в твердженнях немає: лише зникли прикметники такі, як "зрадницькі", залишилася ж однак та ж концепція, а саме, що головною причиною, як не єдиною, всіх антимосковських плянів — було бажання "старшинської аристократії" ("Ґенеральної Старшини") панувати над народніми масами, а Мазепа готов був віддати цілу Україну за титул і мале васальне "князівство" в Польщі. Всюди, і тут на еміґрації, зручно збережена така форма вислову, яка дозволяє припускати, що "переговори", ведені Миклашевським, були офіційними переговорами, веденими в імені гетьманського уряду.

Тут мусимо нагадати, що в дійсності гетьман Мазепа не тільки не уповноважував полк. Миклашевського до ведення будь-яких "переговорів", але й довідавшися про те, що полк. Миклашевський **на власну руку** вів якісь **розмови** зі Станіславом Коцьолом, каштеляном троцьким, що належав до партії

---

*) **Всі підкреслення в наведеній цитаті — наші.**

прихильників союзника Петра I — Августа, про можливість відновлення Гадяцьких пунктів, — **покарав** полк. **Миклашевського.** Про те, чому не анґажувався більше гетьман Мазепа в розпочату за його відомом справу повстання Петрика, — докладнійше говориться у першій книжці цієї праці.

Так і в нових писаннях проф. Оглобліна залишене було ним "клясове" (станове) насвітлення політики гетьмана Мазепи, роля "старшинського гетьмана", ворожого народнім масам і прихильного ідеї поєднання з Польщею, але... не охочого до відновлення "Гадяцьких пунктів", бо мовляв: **"особисто** гетьман **не був зацікавлений** у реалізації ідеї Великого Князівства Руського, як частини Речі Посполитої, в рамцях конституції якої гетьманська влада, супроти політичних прав старшинської аристократії, **була б незрівнянно менша, ніж у рямцях Гетьмана Війська Запорозького, навіть підлягаючого** московському цареві" (стор. 130).

Отже, в істоті речі досі все було змальоване проф. Оглобліним так, що не може бути й мови про будь-який **український** патріотизм гетьмана, про будь-яку його ідейність, лише про **еґоїстичні** інтереси його й ґрупки вищої старшини, якими вони й керувалися в своїх плянах і діяльності не журячися ані добром України, ані майбутнім українського народу.

І тут ми вправі поставити питання: чи, **коли б** таким був справді гетьман Мазепа, міг би український нарід будь-коли ставитися до нього з прихильністю? Чи не прийшов би до думки, немов "держава — це орґанізація для експльоатації народніх мас"?... А коли до таких висновків може привести наведений нами **спотворений образ** гетьманської політики, — то кому це буде на користь?

Тим цікавійшим є закінчення статті, яке **мало вяжеться** з поданими попереду твердженнями її автора. Все закінчення, яке так не вяжеться з цілістю, і тим, що досі писав О. Оглоблін, власне тому подаємо (починаючи від стор. 131) в цілості **без змін**, і звертаємо увагу, що в **цьому** тексті **всі підкреслення належать не нам, а О. Оглобліну.**

Ось це закінчення:

"В гетьмана Мазепи були зовсім інші пляни. Мазепа був українським патріотом-державником. Він глибоко розумів національні інтереси України, добре знав її історичне минуле й вагу його традицій, чудово орієнтувався в тогочасній міжнародно-політичній ситуації. Йому дуже добре був відомий постулят, що його згодом так чітко висловив, безперечно зі слів мазепинців, Вольтер у своїй "Histoire de Charles XII": "L'Ukraine a toujours aspire a etre libre".

Все те, що з таким глибоким знанням історії української державности й національної політики, з таким яскравим пере-

конанням, з таким просто неймовірним блиском було висловлено в державних актах і писаннях мазепинців, особливо гетьмана Пилипа Орлика, — все це були матеріяли, відомі Мазепі, і, очевидно, ним зібрані, це були його думки, його мрії. І жодному сумніву не підлягають звістки сучасників, традиція наступних поколінь, врешті, славні слова Мазепи про основні цілі його політики.

Офіційний російський "Дневник" бойових дій 1706-1709 років, посилаючися на листи Мазепи до Карла XII, захоплені москалями в шведському таборі під Полтавою, пише, що мета Мазепи була: "Чтоб Малороссійскіє козацкіє народи от Россіі билі **особое княженіе,** а не под Россійскою дєржавою". Сам цар Петро I, звертаючися з промовою до своїх офіцерів напередодні Полтавської битви, казав, що "король Карл і самозванец Лещінскій... клятвамі обязалісь отторгнуть от Россіі народи малороссійскіє і учініть **Княжєство особоє** под властію... Мазєпи, в которих єму бить вєлікім князєм і іметь у себя во владєніі козаков Донскіх, Запорожскіх і всє роди козацкіє, которие на сєй сторонє Волгі". Те ж саме стверджує ворожа політиці Мазепи людина — пізнійше полковник прилуцький Гнат Галаган, який оповідав згодом (1745 р.), що Мазепа "прєдался королю (Карлові XII) с тєм, чтоб отбить нам от Росії і бить под Мазєпиним управлєнієм, **от всєх монархов вольним".** Нарешті, російський історіограф XVIII століття Петрівської епохи Голіков, який мав доступ до офіційних російських джерел, пише, що Мазепа "возжелал нєкоторим образом с нім (Петром I) **сравняться, т. є. сдєлаться** ні от кого незавісімім владєльцєм".

Та все ж найважливійші свідчення самого Гетьмана та його однодумців. Вони цілком збігаються з тим, що казали вороги України й Мазепи. Українські полонені в Батурині казали, що Мазепа "договори о том заключіл, чтоб помагать королю шведскому и Конфедерації Польской (себ-то Лєщинському), Малороссію жє отрєшіть би от російского іга і бить єму самовластним князем". Це саме стверджує в своїх численних писаннях П. Орлик, який між іншим, передає слова Мазепи про те, що "ми, будучи свободним народом, свободно тєпєр отходім і под протекцією короля шведського совєршєнного нашого освобожденія будєм ожідать".

У присязі гетьмана Мазепи, яка відбулася перед вищою українською старшиною в 1708 році, було сказано, що задля визволення батьківщини, Війська Запорожського й усього українського народу "від страшного московського ярма неволі, вложеної на наші шиї", щоб "привернути, поправити й поширити поламані й до остатнього упадку доведені закони та свободи", він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і мав за свій "обовязок, із своєї синівської

любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинности свого гетьманського уряду, проти ворогів москалів, за добро отчизни, в обороні законів і свобід, повстати, усіма способами й засобами боронитися та зєднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Війська Запорожського, не щадячи свого маєтку, здоровля й життя й останньої краплі крови, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малороссійська отчизна й Військо Запорожське від деспотичного московського ярма, й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану."

Це була концепція гетьмана Мазепи. Вона ж також спиралася на стару українську політичну традицію, до того ще освячену імям Богдана Хмельницького, союзника шведського короля Карла X Ґустава. Не дарма Бендерська Конституція 1710 року підкреслювала, що Мазепа "віддав себе під непереможну опіку" Карла XII, "йдучи слідами свого попередника, славної памяти найхоробрійшого гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснійшим королем Швеції... Карлом X заключив однозгідно військовий договір..." Це була традиція вільного союзу з великою европейською державою, далекою від кордонів України й свобідною від агресивних замірів що-до її території, — державою, яка вже півстоліття тому урочисто визнала Україну "**pro libera gente et nulli subjecta**".

Ця держава була тоді смертельним ворогом Москви й переможцем на всіх головних фронтах Північної війни. І "шведська" концепція гетьмана Мазепи, який прагнув визволити Україну з-під московської влади й хотів забезпечити її державну незалежність шляхом союзу зі Швецією, була, по суті, концепцією **українською.**"

О. Оглоблін ("Альманах "Гомону України" 1958 р. Торонто, стор. 131-132).

Як бачимо, це закінчення **перекреслює частину** тверджень статті, а саме: 1) що Мазепа керувався не національними, а соціяльними і особистими мотивами, **визнаючи несподівано** що гетьман Мазепа був **українським** патріотом-державником, 2) що боротьба з Московщиною була наслідком тягарів воєнних, які накладав на Україну уряд (Петро I), **визнаючи** що гетьман розумів **національні** інтереси **України, історичне минуле** і постійне стремління України до вільного незалежного життя, 3)що були лише якісь таємні ("зрадницькі"?) умови, в яких гетьман дбав про свої титули та особисті користи, **визнаючи в закінченню,** що національні інтереси й цілі були сформульовані й висловлені "в державних актах", 4) що Мазепа умовлявся з Польщею про приєднання до неї українських земель, **визнаючи нарешті** в закінченню те, на що автор цих рядків звертав увагу ще у видрукованому в 1946 році першому ви-

данню "Історії українського народу" на ст. 184, а потім вдруге, на цей же факт зверталося увагу в новому, значно повнійшому, виданню "Історії українського народу", виданому в 1953 році на ст. 242, а в звязку з тим, що проф. Оглоблін і після того не відкликав своїх неправильних тверджень, лише, подбавши про видання "Історії Русов", посередньо ширив їх далі, — автор цих рядків ще раз з притиском пригадав цей документально ствердженний і урядово зафіксований факт у першому виданню цієї книжки на стор. 44:

З огляду на величезне не тільки наукове, але й політичне значіння того, з ким заключив союз гетьман Мазепа і яка була його мета: приєднання України до Польщі чи відновлення цілковитої суверенности української держави, мало не аби яке значіння довести людям, які в догоду москалям і москвофілам повторювали московські пропаґандові твердження, нехтуючи навіть тогочасними урядовими документами, **що вони пишуть неправду,** що їхні твердження є антинаукові вигадки!

Саме тому повторюємо дослівно те, що було написане в першому виданню "Історії українського народу" на стор. 184 і що могла вже тоді прочитати наша інтеліґенція, бо те видання було друковане в кількості тисячі примірників, які розійшлися цілком і його згадували "не злим тихим словом" (це б то з лютістю й злобою) навіть московські еміґранти на своєму науковому зїзді та в своїй пресі. Отже там стояло:

"Вороги українського народу — москвини, коли не для пропаґанди призначалися їхні слова, стверджують цілком не те, що подав Петро I в свому маніфесті. У "Щоденнику воєнних операцій полтавського бою" урядово стверджується, що в шведському архіві московський канцлєр Ґоловкін і підканцлєр Шафіров (функції теперішнього Н.К.В.Д) знайшли **"багато** листов Мазепи, якими він закликав короля Карла на Україну, обіцяючи всю його армію на своєму прожитку утримувати і українськими військами до 50.000 підтримати... щоб **український** козацький нарід **окремим князівством** від Московщини **був..."**

У виданню другому (1953) на стор. 242 видруковано було: "Але ще більше значіння має те, що **в московському "Щоденнику воєнних операцій полтавського бою" стверджується урядово, що в захопленому шведському архіві канцлєр Ґоловкін і підканцлєр Шафіров знайшли багато листів гетьмана до шведського короля, в яких була мова лише про перетворення України в самостійне князівство, ні від кого незалежне".**

З приємністю стверджуємо, що в статті друкованій в календарі "Гомону України" на 1958 рік, проф. Оглоблін також нарешті визнав ясно, на стор. 131, дослівно слідуюче:

"Офіційний російський "Днєвнік" бойових дій 1708-1709 років, посилаючися на листи Мазепи до Карла XII, захоплені москалями в шведському таборі під Полтавою, пише, що мета Мазепи була: "Чтоб Малороссійскіє козацкіє народи от Россіі билі **особоє княженіє,** а нє под Россійскою дєржавою". Сам цар Петро I, звертаючися з промовою до своїх офіцерів напередодні Полтавської битви, казав, що "король Карл і самозванєц Лєщінскій... клятвамі обязалісь отторґнуть от Росії народи малороссійскіє і учініть **Княжество особоє под властію... Мазєпи,** в которих єму бить вєлікім князєм і іметь у сєбя во владєніі козаков Донскіх, Запорожскіх і всє роди козацкіє, которие по сєй сторонє Волґі". Те ж саме ствердже ворожа політиці Мазепи людина — пізнійше полковник прилуцький Гнат Ґалаґан, який оповідав згодом (1745 рік), що Мазепа "прєдался королю (Карлові XII) с тєм, чтоб отбить нам от Россіі і бить под Мазепиним управлєнієм, **от всєх монархов вольним".** Нерешті, російський історіоґраф XVIII століття Петрівської епохи Ґоліков, який мав доступ до офіційних російських джерел, пише, що Мазепа "возжєлал нєкоторим образом с нім (Петром I) **сравняться т. є. сдєлаться ні от кого нєзавісімим владєльцєм"..."**

Адже ж проф. Оглоблін, перебуваючи кілька років на еміґрації, на своєму викладі на зборах У.В.А.Н. у Німеччині казав дослівно (цитуємо за його власним **автотекстом** виданим тоді ж У.В.А.Н.): "Отже Мазепа розпочинає переговори з С. Лещинським, **які завершилися на початку 1708 року укладенням формальної угоди про обєднання України з Польщею на засадах Гадяцької угоди"** ("Доповідь" проф. Оглобліна з **1947).** На цьому становищі залишався проф. Оглоблін і в 1951 році.

Визнання ним історичної правди і зречення тих тверджень цікавить нас не тому, щоб нас спеціяльно цікавила особа проф. Оглобліна, лише тому, що він виступав **на еміґрації** наче б то репрезентантом української незалежної наукової думки, і погляди, які він публікував у роках 1947 і 1951, могли уважатися власне за погляди вільної української науки. Мало того! Доводилося спинятися так докладно на цій справі в обороні доброго імени і чистих намірів великого гетьмана та спопуляризування правильних поглядів на цю траґічну добу нашого минулого і унеможливлення ворогам нашого народу в ідеольоґічній боротьбі проти України використовувати помилкові твердження ширені вже і на еміґрації. А що ця можливість не була тільки безпідставним припущенням, доводить хоч би стаття в "Новом Русском Словє" (Ню Йорк) з 30 жовтня 1959 року під заголовком "Іван Мазепа Калєдинський", яка є в дійсності пашквілем на славного гетьмана, але пашквілем опертим на цитатах взятих з... "Великої історії України" (видана І. Тикто-

ром 1948 р.) і "Історії України" Аркаса (вид. 1947 р.). Наведений факт (незалежно від певного "препарування" в тій статті тексту згаданих історій) вказує, що навіть необережний вислів може бути використаний ворогом, а що вже казати про такі твердження з попередніх років проф. Оглобліна, які ми наводили! А ці твердження використати неважко, бо це вже пробує зробити навіть наскрізь скомпромітований співробітник всіх можливих "орієнтацій" (а в першу чергу — москвофільсько-совєтських), що, не зважаючи на це, умудряється друкуватися і в парижському московському ех-монархічному часопису "Русская Мисль" ("Г. Косач" статті, дописи, з Ню Йорку, новелька і т. д.) і в мінхенській "Українській Літературній Газеті" (псевдо — "Андрій Сучава") у редагованій ним "синьо-океанській" помийниці (ч. 2), а згодом можуть це ж почати робити й його справжні хліботавці.

Само **закінчення** статті проф. Оглобліна в календарі "Гомону України" за 1958 рік слід уважати явищем додатнім, що під оглядом **формальним** має не аби-яке значіння, **перекреслюючи** одну з найважнійших пропагандових вигадок ширених досі москвофільськими колами, в тому числі і проф. О. Оглобліним. Коли б він в той же спосіб виправив і інші свої помилкові твердження, можна було б уважати **під оглядом формальним** попередні виступи його зліквідованими.

Але показалося, що це був лише "тактичний" маневр автора статті, який мав уможливити й улегшити "генеральний наступ" на гетьмана Мазепу того ж Оглобліна. Щоб зясувати хоча в загальних рисах те, що далі діялося, мусимо вернутися до його праці, яку ми вже розглядали, а саме "Нариси з історії України". Випуск VI ("Україна в кінці XVI в. у першій чверти XVII століття". Видавництво Академії Наук УРСР Київ, 1941 р., стор. 282. Друкована була у Львові, на вулиці Оссолінських 11). Дивним збігом обставин, саме в 1941 році (рік видання цієї праці) д-р О. Оглоблін одержав титул "доктора історичних наук". Згадана книжка стилем і характером нагадувала скорше публіцистичну, як наукову працю. Була ця книжка вже в переплеті хоч у масовий продаж ще не пішла, коли саме почалася московсько-німецька війна і Львів зайняли німці. Заходами одного большевицького аґента, а "руками німців", був знищений цілий наклад, автор же її був твердо переконаний, що ні одного примірника не збереглося. Тимчасом у році 1947, коли певні чинники мали пропхати О. Оглобліна в члени Н.Т.Ш., виступив проти того відомий в світі український вчений, довголітній член Н.Т.Ш. — проф. Герасименко зі статтею в пресі, підписаною його прізвищем. Зараз же Василенко-Полонская скомпонувала "Відкритого листа", якого підписало кілька осіб, які назвали себе "українськими ученими **історика-**

ми", які в ньому закидали проф. Герасименкові "нефаховість", хоча з підписаних лише половина була "істориками".

Лист (крайнє демагогічний) був вміщений в "Українських Вістях" ч. 15 за 1948 рік. Розторощуючу і річеву відповідь проф. П. Герасименка **не було вміщено** в пресі (всюди були "однодумці" Оглобліна), а його самого прийняли, у відсутності проф. П. Герасименка, в число членів Н.Т.Ш. Проф. Герасименко на знак протесту, вийшов з членів Н.Т.Ш.

В листі тих "істориків" писалося: "проф. О. Оглоблін є один із найвидатнійших дослідників економічної і політичної історії України. З його пера вийшло понад 200 друкованих праць."

У своїй відповіді проф. Герасименко, спиняючися на тих більших розміром працях, які входили в число 200, запитав, **чому:** 1) "коли **я** щось наводжу із тих 200 праць, — це оголошується "писаним під диктат Г.П.У.", 2) пропагуючи **те саме** на еміграції, **він** це не робить "під диктат", і 3) коли ці "цінні наукові праці" справді писані під "диктат" Г.П.У., то чи не доцільнійше прийняти в число членів Н.Т.Ш. само Г.П.У., поскільки воно інспірувало і диктувало кожну "цінну" працю О. Оглобліна?

Але, що найбільше гідне уваги, це те, що в рамцях цієї полеміки проф. П. Герасименко подав ряд цитат із тої знищеної в 1941 році праці Оглобліна! Автор її з того довідався прикру для нього річ, а саме, що з певністю один примірник з тої книжки не знищено і він є в розпорядженні політичного ворога. Проф. Оглоблін, певний, що більш одного примірника тої компромітуючої книжки не збереглося, вирішив до її істнування не признаватися.

Так напр. в уже згадуваній статті д-ра Любомира Винаря він розреклямовує проф. О. Оглобліна в трьох числах "Свободи" (239, 240 і 241 за 1964 рік) і згадує важливійші його праці, як друковані так і недруковані, а серед них ряд публіцистичних статтей (як наукові!), однак серед обох категорій нема ані згадки про "Нариси з історії України" вип. VI (про добу Мазепи).*)

---

*) Згідно з даними, поданими автором статті, О. Оглоблін був "геніяльною дитиною", бо встиг за нецілих 10 років скінчити восьмикласову гімназію і історико-фільольогічний факультет Київського університету на що потребують менш талановиті люди, і то у спокійні часи, понад 12 років, а в Київі до 1919 року включно (рік закінчення університету) було 6 змін влади. Першу свою працю написав московською мовою. Оглоблін, як пише Винар, у 1930-31 році "сидів у тюрмі", але в травні 1931 року виступав з доповіддю, а в році 1934 була друкована його стаття "Буржуазна історична школа Довнар-Запольського", в якій дісталося і М. Грушевському.

В одній із "ювілейних" статтей на честь Оглобліна появилася згадка про те, що ще перед 1941 роком написана була праця про гетьмана Мазепу, яка з огляду на її антимосковський (?!) характер не могла появитися в Київі друком.

Після того в 1955 році в ч. 18 "Свободи" подано було в статті з нагоди 35-річчя його "наукової діяльности", у підрозділі "Головнійші **з неопублікованих** праць Оглобліна", повідомлення, що існує праця "Мазепа та його доба", яка матиме коло 20 друкованих аркушів. Подібне ж повідомлення було у видаваній Борщаком у Парижі "Україні".

У статтях друкованих тоді ж і ранійше (хоча б в уже згадуваній нами статті Б. Крупницького "Мазепа в совєтській історіографії", що появилася в 1955 році) запевнялося, що Оглоблін "спеціяльно про Мазепу не писав".

У пресі ж появляється ряд згадок про Оглобліна або статтей, в яких захвалювано його праці. В одній із них, друкованій в "Записках Ч.С.В.В." у Римі, рівнож немає ані згадки про цю працю, **як про видруковану,** лише число "наукових праць" зростає до "понад 300" (статтю написав Л. Винар — учень О. Оглобліна, який йому завдячує титул доктора).

Дня 6 квітня 1958 року, проживши 50 років, за досить неясних обставин умирає проф. П. Герасименко, якого безкомпромісове становище, у поєднанню з незаплямленим минулим і авторитетом, безперечно спричиняли де-кому багато клопоту. Не минуло по тому і двох місяців, як книжка Оглобліна "Нариси з історії України" (Вип. VI, рік 1941) нарешті опинилася в руках її автора.

У 1959 році ювілейна стаття, вміщена в 237 числі "Свободи", заповідає появу "монографії ювілята "Гетьман Мазепа та його доба".

В році 1960 виходить накладом Орґанізації Оборони Чотирьох Свобід України" і "Ліґи Визволення України", як том 170 Записок Н.Т.Ш., праця Оглобліна "Гетьман Іван Мазепа та його доба", за появу якої несуть моральну відповідальність усі три названі орґанізації.

Поява її свідчить про тверде переконання її автора в цілковитій правдивості слів Юрія Шереха, які ми наводили в "Передмові" до третього видання, а саме, що серед еміґрації "майже немає людей розуму" ("Думки проти течії" стор 64), а на стор 60 він цю ж думку висловив так: "В нашому суспільстві звичайно, **не вміють думати"** (там же, стор. 60). Звичайно мова тут не про "докторів", "професорів", "інженерів" і т. п. — їх безумовно значно більше як треба! Наш український нарід ще ранійше в своїх приказках провів виразну межу між тими всіма "докторами" і людьми, про яких говорить Ю. Шерех, склавши таку приказку: "Краще з наперсток розуму природже-

ного, ніж цебер приученого", бо "розум і за морем не купити, як його дома нема". Тому, що ми, на наш глибокий жаль, на підставі діяльности еміґрації мусимо погодитися з "Ю. Шерехом", конечним є найкоротшим способом з'ясувати, яку тактику застосував на еміґрації проф. О. Оглоблін, прийнявши твердження Ю. Шереха за аксіому. Щоб найбільш ясно висвітлити істоту цієї тактики, звертаємося до прикладу, подаючи далі дві "характеристики" тої ж людини. Перша з них ясна для кожного, як вміючого думати, так і не вміючого. Друга — обчислена виключно на людей, що не вміють (і не спішать) думати.

Характеристика ч. 1:

Х — є негідник і падлюка. Він, щоб економічно стати на ноги, заасекурував життя матері, а потім її втопив. Одержав великі гроші. Підчас війни, довідавшися про де-які таємниці, продав їх за високу ціну ворогові. Потім, не маючи сумління, займався продажем наркотиків, навіть раз попався, але підкупив кого треба, і справа "завмерла". Своїх конкурентів у торгівлі нищив, підсилаючи вбивників. Але умів замилити людям очі, жертвуючи великі гроші на шпиталі і церкви, а також на ріжні національні цілі, так, щоб його уважали за патріота і шляхотну людину. Тисячі юнаків і дівчат загинуло знищені наркотиками. Потихеньку віддавався розпусті і шукав лише для себе грошей і насолод, ширячи довкола гнилизну і розклад. Таких падлюк слід би винищити для добра нації.

Характеристика ч. 2:

Х. є безсумніву людина дуже порядна і мудра, яка завжди мріяла стати добродієм людства. А що був бідний, а мати його була й так стара та хвора, він мусів, заасекурувавши її життя, трохи прискорити смерть для своєї ідеї. Однак досить великі одержані ним гроші ще не дали йому змоги належно розгорнути свою діяльність, і тому він, уважаючи, що його держава і так втримається, скористався з нагоди підчас війни продати її ворогам за величезні гроші де-які таємниці. Справедливо уважаючи, що молодь і так захоплюється наркотиками, які — як не він — то хтось інший буде продавати і з одержаних від продажу грошей ніхто не скористає, — поставив широко продаж наркотиків. Звичайно, щоб зібрати належні засоби, він мусів де-коли ліквідувати конкурентів. Зате він мав змогу давати великі гроші на шпиталі та церкви, а також на ріжні національні цілі, і справедливо був уважаний за великого патріота і шляхетну людину.

Вправді де-хто з людей, що були заздрісні, пробував його обтяжувати відповідальністю за звихнення тисячів молоді, але це не слушне, бо хто мав невідповідні нахили, — згинув би і так.

Але — людина є людина, — отже і він хотів мати якісь приємності в житті, і тому дозволяв собі "побавитися" з дівчатами.

Таких, як він, добродіїв людства, безперечно, не часто можна зустріти.

Людям, які нездатні думати, звичайно буде здаватися характеристика ч. 2 цілком відмінною від характеристики ч.1, і вони казатимуть: "Та ж він виразно хвалить ту людину і не бачить нічого злого в його поступованню, навпаки, зве його "добродієм людства". Але "людина розуму" не зловиться на таку "тактику", і визнає обидві характеристики однаковими, лише друга "поцукрована" і більш підступна!

А тепер подаємо приклад, взятий — один з першого видання праці Оглобліна про Мазепу, другий — з другого.

У **першому** виданні читаємо на стор. 12: "Білоцерківський шляхтич Іван Мазепа, який до кінця свого життя зберіг панську ненависть до селянина і побожну уклінність дрібного "кресового" шляхтича перед шляхетською Річчю Посполитою, — один із тих "ясновельможних гетьманів", якого полумяний український поет-революціонер з огидою і призирством назвав "варшавським сміттям" (стор. 9). А втім, насамперед Мазепа був білоцерківським дідичем, і коли де-які придворні інтриги й прикрі пригоди перервали його кареру, то..."

У **другому** виданні таке речення викликало б обурення, і тому **та ж** характеристика подається в інших виразах: "Мазепа, як і батько, прихильник Гадяцької унії, бере участь у дипльоматичній підготовці походу Яна Казимира на Лівобережну Україну 1663-1664 року. Взагалі перебування при королівському дворі було доброю школою "двірської інтриги"... створило йому впливові звязки в польсько-литовських магнатських колах, які він зберіг до кінця життя".

У Дорошенка "його попередня діяльність, надто повязана з Польщею, очевидно стояла йому на перешкоді" (стор. 13 і 15).

Батько Мазепи "...за молодих літ був типовий кресовий шляхтич, який дуже дався взнаки й своїм землякам і ріжним урядам Речі Посполитої..." Степан Адам був одним із діячів Гадяцької Унії й "після катастрофи Великого Князівства Руського, залишився на польському боці української політики (стор. 11). "Королівський привілей називав батька Мазепи в різних оказіях заслуженим шляхтичем і жовніром, до нас і батьківщини нашої завжди прихильним, вірним" (стор. 11).

Самозрозуміло, що така ріжниця у висловах не міняє характеристики, бо повторює, належно змягчивши, з огляду на відмінні обставини, всі обвинувачення попередньої, лише розкидані на кількох сторінках.

Автор книжки "Мазепа та його доба" був остільки переконаним в тому, що немає більше ні одного примірника першого видання, що він сам у "Передмові" підкреслив, що наче б то воно (друге видання) є першим виданням цієї праці. "Передмову" і де-які розділи написав автор наново, застосовуючи "тактику", про яку була вже мова. Де-які розділи де-що змінив, усуваючи з них особливо драстичні місця, або переставляючи порядок, але більш одної третини тексту першого видання передрукована дослівно без найменших змін.

Негативна, принижуюча оцінка Мазепи, звичайно, незважаючи на нові епітети "великий", "державний", "патріот" — **не змінилася.**

А "Передмова" свідчить переконуюче, що автор, пишучи її для еміграційного видання і не шкодуючи "цукру", хотів усе ж усім, навіть "Санчо Пансам", дати зрозуміти, що то він "для годиться" хвалить Мазепу, але уважає, що в дійсності він не вартий того!

Таким "цукром" було перше речення, яким автор хотів приподобатися видавцям, а саме: "Нема найменшого сумніву, що гетьман Іван Мазепа був відданий ідеї української державности і тим самим — ідеї соборности України".

Звичайно, він добре знав, що за тих часів **не існувало** "ідеї соборности", не існувало навіть її за Франка (у Франка Україна "єдина", "одна", **"нероздільна").** Вираз "соборність" був вигаданий і пущений в обіг за часів появи IV Універсалу, і зроблено було це тому, що тодішні керівники західньої частини України хотіли зберегти ЗУНР з **окремим** урядом. Хмельницький же і Мазепа про жодну "двуєдиність" України не думали, а думали про єдину Україну з одним гетьманом.

Але повторюємо, Оглобліну треба видати книжку, а це можливо було зробити лише "купивши" видавців, уживши їхньої "термінольогії".

Витративши пів сторінки на таку балаканину, починає автор обережно просувати потрібні йому ідеї. Отже на тій же сто-

рінці читаємо: "Мазепа не був у засаді ні москвофілом ні ворогом Москви, хоч **добре знав** трагічну сторінку українсько-московських взаємин." Наведене не тільки робить гетьмана людиною без ясної провідної ідеї, але й підсуває думки, що він керувався чим іншим, а не інтересами українського народу. Москалі, з метою заплямувати Мазепу, твердять, що він більшу частину свого гетьманування був вірним слугою московського царя. Щоб обережно прищепити цю ідею, автор пише далі: "Він вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького". Оглоблін промовчав, що як сам гетьман Богдан, так і визначнійші його співробітники уважали таке співжиття **за неможливе,** і тому ще вони намагалися опертися на Швецію — ворога Москви.

Далі він зве ідею перебування в складі московської держави за "реальність", яка наче б то дає змогу "здійснити **головні** українські національні цілі", зручно підсовуючи при тому цілі другорядні. Адже ж ніхто інший, як власне Оглоблін у виданій в 1954 році брошурці "Українсько-московська угода 1654 року" зручно перекликається зі своїми колеґами, що лишилися на окупованій Україні, захвалюючи ту "умову", і твердить, що українська сторона надавала їй великого значіння і що українці й у двадцятому столітті уважають її своїм ідеалом. Виникає питання: що ж тоді слід уважати "москвофільством"?

Але цього мало! Треба спопуляризувати московську вигадку, що гетьман Мазепа був "старшинським гетьманом" і ворогом власного народу. Для цього Оглоблін пише, що наче б то Мазепа (який, як випливає з дальших слів, дбав лише про свої власні інтереси та інтереси невеликої ґрупи старшини) потребував залежности від Москви, "щоб тримати старшинську опозицію в належних межах і **стримувати наростаючі хвилі невдоволення і протесту"** (стор. 6). Простіше сказати: потребував московських баґнетів для гноблення власного народу і частини старшини!

Це — дуже важке обвинувачення, і то неузасаднене, доводить цілковиту нещирість і фальшивість пари бомбастичних фраз на початку передмови, але зате в ньому висловлене **основне** пропаґандове твердження цілого першого видання цієї праці!

Далі, щоб "згладити" враження від цього твердження і здезорієнтувати наївного читача, пише автор знова, що хоча не було у Мазепи зненависти до Московщини і що "так зване москвофільство було лише одним з двох торів його загальної політики", але і "розрив походив не з якоїсь вродженої ворожости до неї". Цікаво, який півголовок міг будь-кому приписувати "вроджену ненависть"? Отже спростовується те, чого не було, і знова, орієнтуючися на читача цілковито не здатного

думати, запевняється, що то все робилося "з глибокої відданости інтересам України". І далі — пара ложок "цукру", щоб знова втокмачити гетьмана в болото такою оцінкою щойно "захвалюваної" політики співпраці з москалями: "Але цей перший — мовляв — московський тор його політики завів Мазепу врешті в глухий кут і створив велику небезпеку для Української Держави".

З того випливає, що Мазепа був нездалий і немудрий політик, коли сам запхав себе "у глухий кут"!

Далі автор хоче показати, що спроба вилізти з того "глухого кута" показує ще більшу нездалість, і на те, що і цю спробу він зробив невчасно і лише тому, що далі було неможливо йти попереднім шляхом, бо йому "закрили" той шлях. Ось, як дослівно пише Оглоблін: "Тоді він переводить українську державну політику на той другий тор, який бодай **теоретично завжди був можливий для нього** — шлях відокремлення від Москви, отже зриву з нею і — як воно й сталося — **збройної боротьби проти неї".**

Так зручно інспірується розчислену на невігласів безпідставну цілком вигадку, немов для Мазепи "завжди був можливий" шлях відокремлення від Москви, але він з нього не хотів скористатися, бо йому московська зверхність була потрібна для гноблення українського народу, якому так жилося під його владою, що "наростали хвилі соціяльного невдоволення і протесту".

Майже цілий текст другого видання, як і першого, спрепарованого цитатами і підібраними уривками архівних матеріялів, має доводити узасадненість "наростання" отих хвиль "соціяльного протесту"! Коли ж уже на московську допомогу проти власного народу стало мало надії, Мазепа, як — очевидно в насвітленню Оглобліна, — нездалий політик, не вмів вибрати відповідного моменту і "самий перехід відбувся вже за обставин найменше від нього залежних і будь-що-будь несприятливих для **нього** та його справи". Тут вже не говориться про Україну, тільки **особисто** про Мазепу, про **його** справу.

Далі кілька голосних фраз на звеличання Мазепи, звичайно загальникових і без доказів.

Коли ми "обтрусимо" увесь "цукор" з "Передмови" автора до другого видання, отже написаної спеціяльно для еміграції, то маємо таку характеристику гетьмана Мазепи: Мазепа "добре знав" "трагічну історію" після Переяславської умови, але тому, що його цікавили тільки особисті вигоди, — не був ані москвофілом ані ворогом Москви. Уважав, що витримати можна, тим більше, що московська зверхність йому особисто була потрібна, як для того, щоб тримати міцно в руках опозиціонерів зі старшини і народні маси, які не могли витримати того

гніту московських прислужників. Коли б він думав про нарід і Україну, — йому "завжди було можливо" розірвати з Москвою, але він це зробив аж тоді, як побачив, що від Московщини більше нічого сподіватись не може, що шлях співпраці був закритий, і тому зробив це у найбільш невідповідну пору, показуючи так, що він був і політиком нездалим. Ця "характеристика" в книжці ще поглиблюється і посилюється. Потім майже ціла сторінка про саму працю. Тут її автор запевняє, всупереч правді, що він "Кілька десятиліть вже працює над добою гетьмана Мазепи" ... і що не раз мінялися ... погляди дослідника на поодинокі питання, не раз він змушений був переривати цю роботу, а бувало й так, ... що був приневолений писати те, що не було й не могло бути за тих умовин правдивою історією". Як побачимо далі, тут автор має на увазі ті численні статті, розкидані по ріжних збірниках і періодичних виданнях, які дісталися в більшій кількості на еміграцію, а не те перше видання.

Але, читаємо, "автор використав для своєї праці відповідний документальний матеріял, як опублікований, так частинно і новий — архівний, знайдений ним у архівах Київа (1920-1930 роках) і Москви (в 1920 р.). На жаль, частина того матеріялу, зібраного колись автором, була неприступна йому підчас писання цієї праці". Це останнє твердження, делікатно кажучи, "не відповідає правді", бо писав він її в С.С.С.Р. Читаємо далі: "Автор не вважав за потрібне давати у книзі повністю науковий апарат праці, зокрема поклики на друковані джерела (та літературу); вони добре відомі фахівцеві, а не фахівцеві вони ледве чи цікаві. Зате скрізь визначені архівні джерела, що ними користувався автор."

Виникає питання, чи це наукова праця? На ній написано, що це "Записки Н.Т.Ш." том 170 — "праці історично-фільософічної секції", — отже наче б то не "популярно-наукова", тільки "наукова" праця, а в таких (писаних для фахівців) прийнято подавати і джерела і літературу! Так напр. праця акад. Опаріна "Вознікновеніе жізні на зємлє", на 30 сторінок більша за працю Оглобліна, має подану "літературу" більше як 1100 авторів. І писана вона для фахівців, яким, кажучи словами Оглобліна, "вони добре відомі".

Справжня причина інакша: перше видання мало виглядати, як солідна наукова праця, але тому, що писане в ній не конче збігалося з правдою, то було доцільнійше подавати тільки числа архівних матеріялів (напр. "Гафке "Малорос. подлін. акти" ч. 836 / 848 / 3". У такому вигляді, навіть і фахівець не дістався до архіву, не може знати, яка є справжня вартість такого джерела чи літератури. Автор же, видаючи це друге, де-що перероблене, видання, подавати міг лише те, що

було в першому. Тут же запевняє Оглоблін, що він вважав за доцільне подати у "примітках" низку головних діячів Мазепинської доби, а також де-які **спірні питання в науковій літературі,** цій добі присвяченій (стор. 8). Чому автор "вважав за доцільне" так зробити? Деяке світло кидає на цю справу хоч би таке: автор побоювався, що де-які (безпідставні) оскарження гетьмана Мазепи були остільки гострі, що вони можуть "зірвати" видання книжки, отже треба було їх не містити в книжці, тільки відіслати читача до такої статті. Так напр. Оглоблін двічі виступав зі статтею "Династична ідея в державницько-політичній думці Української Гетьманщини 17-18 ст." Перший раз у році 1947, в цикльостилевому органі прихильників Скоропадського "Український Літопис" ч. 5-6. Другий раз, по чотирьох роках мовчанки, вже в Америці, опублікував її в журналі того ж угруповання "Державницька Думка" ч. 4, стор. 40-52. Застосована мімікрія (заголовок) дала свої наслідки, і наївна редакція вмістила її, не помічаючи того, що в ній були очернені всі гетьмани і старшина козацька, особливо ж "дісталося" Мазепі.

У першому виданні праці про Мазепу та його добу ("Нариси з історії України" вип. V, Київ, 1941) на стор. 158 писав автор: "Не відкриваючи старшинській верхівці своїх справжніх намірів, спритно роздуваючи її "гадяцькі" настрої, Мазепа договорювався із Станіславом Лещінським про **безумовне приєднання Лівобережної України до Польщі„ за що Мазепа діставав разом з князівським титулом у своє особисте володіння** воєвідства Вітебське і Полоцьке на правах герцоґа Курляндського, васала Речі Посполитої."

Той, хто кинув одне це обвинувачення на гетьмана Мазепу, — пустив у непамять все до найменшої дрібниці зроблене ним. Адже ж це зрада свого народу і продаж його чужинцям за особисту нагороду! Більше збезчестити людину неможливо! В обох названих попереду статтях (чи властиво в одній двічі друкованій) Оглоблін так зредаґував той наклеп: "Тим цікавійші заходи Мазепи рр. 1707-1708 додати до всіх своїх титулів ще титул князя Чернигівського (чи Київського) або ж дістати собі окреме князівство на терені Білорусі (на правах герцоґа Курляндського, васала Речі Посполитої)." Звичайно, в цій статті було ще досить інших наклепів на гетьмана, до яких ми ще вернемося.

Отже Оглоблін у другому виданні своєї праці: 1) на сторінці 20 другого видання відсилає, наче б то у звязку з доносом старшини на Самойловича, якого обвинувачувано в стремлінні стати удільним володарем, до примітки 4, на стор. 4. Ця примітка відсилає читача до згаданої статті! У тій же статті оскаржується Мазепу у крадіжці скарбів Самойловича та піз-

нійше державних грошей ("Мазепин мільйоновий скарб, від якого завбачливий Мазепа не відділив решток генерального скарбу Гетьманщини"). Тому, що все ж, поза межами СССР, Оглоблін уважав на зміну обставин, він не міг у цій статті сказати, що у Мазепи "українські кости обросли лядським м'ясом" і тому, хоча мусить признати, що немає підстав сказати чи Мазепа вважав можливим передачу гетьманства Войнаровському шляхом спадку, але обрання Войнаровського за гетьмана, за нормальних обставин, очевидячки, було мало правдоподібне", — однак присвячує майже сторінку на обпльовування Войнаровського (мовляв, дивіться, якого наступника вибрав собі Мазепа).

Однак не треба думати, що в новому виданні своєї праці Оглоблін обмежився до тої примітки.

На сторінках 276 і 277 він висуває цю ж вигадку і на всякий випадок наче б то ставиться до неї критично, але закінчує свої міркування так, що вона таки є вірогідна. Наводимо цей уривок у цілості: "Є відомості про те, що за угодою з Лещинскім Мазепа мав одержати, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воєвідства Витебське і Полоцьке на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої. За іншими відомостями (донос Кочубея), це мав бути титул князя Чернигівського. Можливо, що справді про це було договорено, але чи дає це підставу **російським чи москвофільського** напрямку історикам вважати Мазепу за агента польської політики на Україні, якогось "зрадника українського народу", що віддав його інтереси "на поталу панської Польщі?" Безперечно, ні. Така умова була цілком у дусі того часу, та й сам **Мазепа був зовсім не байдужий до всяких життьових благ і зовнішніх гонорів.** Але що ж нового й реального давала йому особисто угода з Лещинським? Майже нічого. Мазепа тоді вже був князем Священної Римської імперії, і, як такий, мав особливі, загально визнані в Европі, права і привілеї. **А володіння (можливо, тимчасові) в межах Речі Посполитої, ще й з такими широкими правами володаря, як герцог Курляндський, мусіли забезпечити інтереси Мазепи та його однодумців на випадок перемоги ворожої сторони, себто Росії."**

З наведеного бачимо, що Оглоблін, наче б то ставлячися критично до ще раз наведеної плітки, в дійсності вишукує ще одного аргумента, який робить її наче б то більш імовірною, а все разом притягає до неї увагу читача і закріплює в його свідомості.

Наведений приклад показує, чому "Примітку" "вважав автор за доцільне" подати до нового видання.

Наші "Санчо Панси", вживаючи "термінольогії" Шереха, обороняючи Оглобліна, користувалися двома аргументами.

Перший: в СССР не вільно було інакше писати. Другий: А звідки ми знаємо, що не знайдено десь по нашому виїзді з України якихось доказів про істнування такої умови, або й її самої?

На обидві уваги маємо переконуючу відповідь у статті: "Приєднання чи воззєднання", яка появилася в 1972 році з під пера кандидата історичних наук — М. Брайчевського, який і зараз на Україні перебуває. Він пише: "...союз І. Мазепи з шведським королем Карлом XII всюди подається як акт, що повертав Україну під владу польської корони. В працях присвячених Північній війні, повторюється (без посилання на джерела) відома плітка про те, що Мазепа діяв заради князівського титулу і двох воєвідств (Полоцького і Вітебського) — версія абсолютно неправдоподібна з огляду на те, що як гетьман України він мав значно більше, аніж ота "нагорода за зраду". Тим часом зміст угоди Мазепи з Карлом XII і польським королем добре знаний з документів 1709-1710."

Запитуємо: коли учений, історик-фахівець може **так** написати в СССР, то **що** змушує О. Оглобліна і на еміграції так вперто ширити ту плітку?

Але найцікавійшим (і чи не найбільш важливим) є закінчення цієї "Передмови". Автор остільки є певним, що поза тим примірником, який дістався до його рук — іншого немає, що написав виразно: **"Долучені до книги виображення гетьмана Мазепи на дзвоні "Голуб" і самого дзвона, роботи Карпа Балашевича 1699 року публікуються вперше."** (О. Оглоблін) "Гетьман Іван Мазепа та його доба" видання 1960 року, стор. 8).

Тимчасом оте "зображення" і "самий дзвін" **були вже друковані** в першому виданні цієї праці в 1941 році на сторінках 14 і 15. Фотокопію тих сторінок подаємо на властивому місці, яко річевий доказ "вірогідности" тверджень їх автора.

Вправді автор, **закінчуючи** друк цього другого видання і одержавши правдоподібно відомості, що десь ще є примірник тої книжки, істнування якої він стільки разів заперечував, "змодифікував" своє твердження у примітці на сторінці 393. Ось воно: "Виображення дзвона і гетьмана Мазепи на ньому ми вмістили були у книзі "Україна в кінці XVII — в першій чверти XVIII стол.", що була закінчена друком у 1941 році у Львові, **але в світ не вийшла".**

Це вперше, "притиснутий до муру" О. Оглоблін признався до написання і закінчення друком її в 1941 році! До того слід додати, що вона була не лише "закінчена друком", але і оправлена і в книгарню на полицю потрапила.

Запитуємо, чи може читач мати довіря не тільки до тверджень і цитат, але взагалі трактувати праці, як наукові, автора, який, як школяр, не признається до своєї праці, пише свідомо

явну неправду і то в справі, яка торкається його особисто та яку легше перевірити, аніж ряд матеріялів, на які він покликається?

Відмовлявся від першого видання автор зі зрозумілих причин: він в основному своїх поглядів не змінив і зміняти не збирався, але не хотів, щоб еміґрація була вражена цими поглядами, які в першому виданню були висловлені у надто разячій формі, бо вони могли б викликати реакцію і спротив. Отже ті погляди треба було помякшити, по можливості не міняючи істоти.

Так напр. у першому виданні читаємо: "Істнування, нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з незрівнянно більшою масою нових володінь, які хоч фактично і були в повному розпорядженню козацької старшини, але ще не стали повною її власністю, свідчило про те, що процес станового оформлення старшинської кляси і **процес закріпачення селянства** до гетьмана Мазепи ще не був завершений."

У новому виданні підкреслені слова зникли.

У новому виданні на стор 92 (старого видання стор. 72) видруковано, що у звязку з дорожнечею і голодом виникли заворушення і "Уряд суворо приборкував ці заворушення". В старому — "Мазепа жорстоко придушував ці заворушення (стор. 72).

Подаємо ще, як приклад, текст стор. 119 другого видання, де йде мова про поворот гетьмана з Коломаку і повстання на Лівобережжі 1687 року:

"Новий уряд Мазепи енергійно взявся до приборкування розрухів. Вертаючи з Коломаку, Гетьман мав, окрім козацького війська і компанійців, ще відряджені князем Ґоліциним смоленські полки (піхота і кінnота...)." У старому виданні на стор. 18: "Почалася жорстока старшинська помста."

"Новий гетьман Мазепа відразу ж узявся придушувати повстання. Повернення Мазепи з Коломаку до Батурина **було по суті каральною експедицією** гетьмансько-царських військ. Ґоліцин дав на допомогу Мазепі 3000 чоловік зі смоленських полків і 1000 чоловік кінноти. Однак придушити повстання було очевидно тяжко... під виглядом відшкодовання старшинських збитків, козаки грабували селян."

Так на стор. 167 нового видання зникли з передрукованої сторінки 87 старого видання слова: "Мазепа не гребував ніякими засобами, щоб зміцнити своє становище... Він не зупинявся перед наклепами, фальшуванням документів, провокацією, навіть фізичним знищенням своїх конкурентів",... однак лишилося дальше речення: "Один по одному сходили тимча-

сово, або на завжди, з політичного кону люди, яких Мазепа уважав небезпечними для себе."

У маніфесті з 28 жовтня 1708 .... "Петро правильно визначив намір Мазепи — "Малоросійскую зємлю поработіть по прєжнєму под владєніє польскоє" (ст. 164).

В обох виданнях лишилася цитата з Величка, згідно з якою, на наказ гетьмана "одним руки і ноги поламано, другим голови неістово оттинано, третіх — на шибеницях вішано" (стор. 120 нов. видання). Все, що передруковано з першого видання, в той чи іший спосіб очорнювало гетьмана Мазепу і здебільшого не відповідало правді. А передруковано було багатенько, лише був змінений порядок сторінок, або поєднувано на одній сторінці нового видання ріжні сторінки старого. Подаємо неповний список сторінок, на яких доконана "операція".

Числа сторінок видання

нового:	старого:	нового:	старого:
29	16	75	42
30	8	77	35
31	12-13	78	35-36
32	14-15	79	36-37
33	14-15-16	80	37
34	16	81	98
35	16	82	38-39
46	19	83	39-44
47	19	84	45
48	21	86	46
49	22	86	47
50	23-24	87	46-48
51	24-26	88	48-69
52	26	89	69
53	27-29	90	70
54	29	91	71
55	30-32	92	72
56	32	93	73
57-58	14	94	63
59	32-33	95	60-64
60	151	96	64-65
61	151	97	65-66
72	41	98	66-67
73	41	99	67-68
74	42	100	68-70

і т. д.

Ріжниця в числах сторінок є наслідком не лише того, що їх передруковувано в іншому порядку, але й тому, що сторінка нового видання мала 1895 літер, а старого 2690.

В обох виданнях було надто багато такого, що могло лише оскаржувати і принижувати гетьмана, і це було пущено "в обіг" в "ювілейному році", а в пресі подавано, що це "ювілейне видання"!

Несамохіть насувається питання, що було б, коли б "святкували" ювілей якогось звичайного чоловіка, і хтось спробував би "вшанувати" ювілята промовою, в якій з усмішкою і компліментами очорнював би його, обвинувачуючи в недокоханих злочинах?

Перечитавши книжку Оглобліна, ми побачимо, що автор використав її для пропаганди **проти** гетьмана Мазепи. Перечитаймо уважно сторінки 223-227, на яких передруковано майже без змін (пропущено лиш два особливо гострих речення і замінено твердження, що Палій хотів "приєднатися до Росії", не "до Гетьманщини") сторінки 124, 125, 126, 127 і 128. З яким ентузіязмом описує автор повстання і діяльність Палія і як намагається представити в негативному світлі поступування Гетьмана!

Оглоблін там напр. написав: "Мазепа на прохання Самуся про військову допомогу дав невиразну відповідь... Гетьман трохи допоміг повстанцям військовими припасами (порох і олово), щоб "не отогнати вовсе Самуся от моєго рейменту". Промовчавши, що допомога була значно більшою, що поляки повідомили про неї москалів, і московський цар, невдоволений поступованням Мазепи, зажадав від нього "пояснень", і власне з тих пояснень вирвав Оглоблін те речення! І таких прикладів можна подати надто багато.

В основному образ Мазепи, даний Оглобліним, збігається з тим, якого дав Пушкін у "Полтаві", уривок з якої ми вже наводили.

Про цю характеристику сказав московський критик Ю. Айхенвальд: "Еті стіхі убівают, ето смертний пріговор, ето удари молота, которимі пріговождається Мазепа к позорному столбу".

І повстає перед нами питання: чи можемо підозрювати уряд Сталіна в бракові чуйности і невмінні зорієнтуватися в тому, чи та або інша праця є в московському інтересі, чи навпаки — шкідлива для Московщини?

Ми не збираємося довше спинятися над цією працею, бо вона не є окремою темою, але на тлі інших, розглянутих нами праць, дає багато до думання!

Хай читач перечитає кінець стор. 115, стор. 116 і 117 нового видання (стор. 77 і 78 — старого) і подумає, яке обурення на гетьмана вони викликатимуть не тільки "на родінє", але й всюди! Такі "відомості", не піддаючи їх аналізі, не перевіряючи їх вірогідности, визбирував автор, а три установи еміграційні "вшанували" ними "ювілята".

І чи не варто поміркувати, чому по її появі зараз же появився ряд хвалебних рецензій, як хоч би у "Свободі" з 17 березня 1960 року, у тій же "Свободі" з 5 квітня 1960 року, а коли влаштовується в Нью Йорку виставу одною з бібліотек, — "Український глядач з вдоволенням сприймає дух вірної історичної інтерпретації постаті Івана Мазепи", хоча "Брак місця не дозволив виставити навіть таких авторів як Словацький і Байрон", але знайшлося місце на твори Пушкіна і на... "портрет Мазепи роботи Норбліна". ("Свобода" ч. 53, 1960 р.).

Розглянувши згадану книжку, переходимо тепер до відмічення появи, безперечно повязаної з "роком Мазепи", перевиданої фотодруком в Ню Йорку, вартісної історичної драми відомої нашої письменниці й громадської діячки Старицької-Черняхівської: "Іван Мазепа".

Видання цієї драми **саме фотодруком** має величезне значіння, бо показує всім, хто ще здатний думати, що всупереч вигадкам "адвокатів діявола", — і в Києві **міг той, хто хотів,** у 1929 році писати про гетьмана Мазепу так, як слід.

У своїй драмі Л. Старицька-Черняхівська протиставиться московській концепції "старшинського гетьмана" і в першій її дії Іван Мазепа, входячи до канцелярії, думає вголос:

"Час трензелі накласти
На старшину. Убожіє народ.
А старшина геть заростає салом."

Проти москвофільської концепції "владолюбного егоїста Мазепи", висуває авторка протилежну. Ми бачимо людину високо ідейну і альтруїста, яка каже:

" . . . . . ми
Будуємо Україну... Хоч згинем
А вернемо всі згаслії права.
Загину я... за мною підуть другі."

І там, на землях, опанованих московськими окупантами, не боїться письменниця вкласти в уста гетьманові останні слова:

" . . . . . Піднімемо ж чари
За славу й щастя України,
За знищення Петрового ярма,
За волю й непідтяжність,
За вічну память тим, що полягли
У боротьбі за матір-Україну,
Заплакану отчизну нашу...
Живим — хвала! померлим — вічна память!
Україні ж . "

Ця, перевидана фотодруком драма Старицької-Черняхівської є не лише твором, який в короткій, приступній і цікавій

формі знайомить читача з життям і діями великого гетьмана, але й могла б бути широко використана для театральних вистав. Твір цей, як і всі твори Старицької-Черняхівської, відзначається своєю сценічністю і міг би робити на глядачів велике враження. На жаль, аматорські гуртки не завдали собі труду з ним познайомитися, а ті сили, які діють успішно серед еміграції, подбали про те, щоб ті, хто не знав цього твору (а його, як це признався він сам, не знав навіть редактор Б. Кравців, що редагував збірника про розстріляних і покараних владою письменників-поетів України!) — і далі його не знали. Л. Старицька-Черняхівська не була ані комуністкою, ані їх прихильничкою, і тому ті підривні чинники, які не забули "нагадати" Б. Кравціву про всіх комуністів, — її не згадали і до "Обірваних струн" не дісталася ані одна її поезія і не було про неї згадки. Це — лише подробиця, яку згадуємо, бо вона зясовує, чому була навіть в пресі спроба пропагувати постановку творів написаних на основі "Полтави" Пушкіна, але не було зроблено нічого, щоб використати твір Л. Старицької-Черняхівської.

Взагалі "Мазепинський рік" в основному лише спричинився до спопуляризування **імени Мазепи,** але з огляду на те, що з причин, про які ми вже згадували, преса, як та річка підчас повені, несла на своїх хвилях усе, що трапилося, і як на тій річці, вартісного серед того було надто мало, — не дав тих наслідків, які міг би і повинен був дати.

До речі буде зазначити, що, на жаль, траплялися випадки, коли кандидати на українських "науковців" інформували чужинців про публікації українською мовою, присвячені Мазепі та його добі, цілком незгідно з правдою. Прикладом може бути хоч би те, **як** перекладав (і "зреферовував") праці істориків, що писали українською мовою, Б. Кентржинський французові К. І. Нордманові, авторові праці "Charles XII. et l'Ukraine de Mazepa" (1959), коли той міг зачислити до "українських **націоналістичних** істориків не лише М. Грушевського, але й Оглобліна та Борщака, й міг виступити з твердженням, немов ці історики ..."**ідеалізували** особу Мазепи, щоб зробити з нього героя української незалежности". Така фантастична вигадка не лише знецінює працю К. Нордмана, але й може бути використана для пропаганди проти гетьмана. Адже ж можуть знайтися такі, що зацитувавши хоч би один з наклепів праць Оглобліна, напишуть: "такої думки про Мазепу навіть ті історики, які, згідно зі свідоцтвом К. Нордмана, ідеалізують особу Мазепи"!

Той хаос, який можна було спостерегти в повені статтей і заміток "з нагоди", — вказував, що більшість авторів не уявляли навіть собі, які проблеми чекають свого дослідника

і в якому напрямці треба провадити справу, а також не знали матеріялу.

Першим же завданням було плянове опрацьовання й використання того матеріялу, який можна було знайти в чужинецьких архівах, з окрема в Швеції й почасти у Франції.

Такий стан справи змушує нас присвятити кілька слів цьому питанню в окремому (наступному) розділі, а цей закінчуємо ствердженням позитивного наставлення до гетьмана величезної більшости нашої еміґрації.

VIII. ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО МАЗЕПОЗНАВСТВА.

Один з чужинецьких авторів цілком слушно сказав: "Коли б славнозвістна теорема Пітаґора порушувала б чиїсь конкретні життєві інтереси, — ні йому ні його наступникам і до нині не пощастило б її довести". Цю глибоко-правильну думку слід увесь час памятати, коли йде мова про гетьмана Мазепу. Московщина до нині смертельно боїться воскресення ідеї, яку виписав на своїх прапорах гетьман, до нині боїться втрати України, без якої вона б моментально перестала грати ту ролю в міжнародній політиці, яку вона грає. Втрата України — була б для московської імперії, що виступає під псевдом С.С.С.Р., "початком кінця", і тому, так як в памятному 1708 році першим і головним завданням було знищити до щенту Батурин, так тепер завданням москвинів є вирвати з корінням будь-які згадки про ті чи інші позитивні вчинки гетьмана Мазепи, забити знова так українцям памороки, як це їм вдалося по кількох десятках років "праці" над українцями, щоб українці в своїй сліпоті вживали славне імя гетьмана як... лайки. Тоді в цій акції перед мала вести московська православна церква, а за нею — московська наука. Нині це завдання положено на комуністину пресу і ту ж саму московську науку.

Враховуючи все сказане, мусимо собі твердо запамятати, що цілий ряд, як нам здається, "доведених наукових істин" треба ґрунтовно перевірити. Ми ствердили, що головнійші з тих істин є не більше, як пропаґандовими вигадками, та треба працювати, щоб зібрати якнайбільше переконуючих доказів фальшивости тих "істин".

Щоб ліпше орієнтуватися в тому, на які конкретні питання треба дати нашу відповідь і які твердження помилкові слід перевірити, — треба познайомитися з тезами, коротко сформульованими самими ворогами українського народу, зрозуміти, куди скеровує ворог свій основний удар, і, власне, знаючи це, — вжити заходів до того, щоб той удар ударемнити.

Щоб ці ворожі тези були докладнійше сформульовані і тим краще виявляли наміри їх авторів, — подамо їх не в нашому переказі, тільки в ряді оригінальних тверджень відповідальних ворожих чинників. З цією метою наводимо далі ряд тверджень, з якими виступив "Комуніст України" (ч. 9, 1959 р.) з нагоди "Мазепинського року". Стаття з якої виписуємо ці твердження, належить урядово-визнаним "фахівцям" — В. Дядиченкові і О. Касименкові. Перший з двох авторів, підписаних під нею, спеціялізувався на виконуванні "антимазепинських" завдань ще в 1939 році, даючи матеріяли до збірника "Полтава", що про нього ми говорили на своєму місці.

Отже, яке становище в справі Мазепи займає Московщина та яничари, що пішли на її службу?

В. Дядиченко, що вже в 1939 році носив титул "наукового співробітника Інституту історії України", назвав написану за його участю статтю заголовком, що вказує, яке є то "центральне завдання", що його треба, на вимогу окупанта, "довести". Заголовок статті такий: "Славна сторінка споконвічної дружби російського і українського народу", це б то слід, усупереч правді, вбивати в свідомість поневоленого українського народу, що його гнобитель є його найбільшим приятелем! Це й зрозуміло: адже ж господар може без труду від корови, яка уважає його своїм приятелем, забрати на заріз кожне телятко! Та коли б корови ставилися до нього так, як хоч би ще недавно бізони, — це не йшло б так легко.

А тепер подаємо **без коментарів** (бо хто читав першу частину цієї книжки, — той коментарів не потребує) уривки зі статті, які висвітлюють увесь "плян" ворога і виказують мету його зусиль. Ось, що читаємо в ній:

"Стара дворянська й буржуазна історіографія... зводила все до дій царів і полководців,... залишаючи в тіні ролю народніх мас".

"Особливо злобно фальсифікували і фальсифікують ці події українські буржуазні націоналісти. Вони замовчують братерський союз і історичні звязки російського і українського народів, всіляко піднімають на щит запроданця і найлютійшого ворога України й Росії — Мазепу. В численних книжках, статтях, написаних націоналістичними недобитками, що осіли в різних імперіялістичних країнах, цей зрадник вихваляється на всі лади. Йому присвячується "Мазепинські роки"... і т. п."

"Вся ця писанина мерзенних слуг імперіялістичної реакції має єдину мету — витягти з смітника історії криваву постать Мазепи."

"Мазепа все своє життя глибоко вороже ставився до українського і російського народів... Освіту від здобув в єзуїтській колегії, де навчання було пройнято духом католицького

фанатизму... Свою карєру молодий Мазепа почав як паж при дворі польського короля. Але й для цього середовища його моральні якості були вже надто низькі. Спійманого на перелюбстві, молодого Мазепу вигнали з польських володінь... У 1687 році, шляхом підкупу, єзуїтському вигодованцю вдалося стати гетьманом України... Дослідження радянських істориків довели, що саме з гетьмануванням Мазепи звязане особливе посилення феодально-кріпосницького гніту... З нечуваною жорстокістю придушує він повстання 1687 року... Мазепа був найбільшим поміщиком України... Мазепі належало 20 тисяч селянських дворів... З перших років свого гетьманства Мазепа підтримує таємні звязки з польськими магнатами, маючи на меті повернути Україну під польсько-шляхетське ярмо... Мазепа зобовязався також віддати Лівобережну Україну і Січ під зверхність Польщі. Як винагороду за цю зраду польські пани обіцяли Мазепі титул князя і два воєвідства — Вітебське і Полоцьке — у спадкове володіння. Весь український народ у тяжку годину ворожого вторгнення виявив непохитну вірність союзові з братнім російським народом. Українське козацьке військо, яке налічувало 50 тисяч бійців, відважно билось проти ворога... На боці Мазепи виступила лише старшинська верхівка Січі на чолі зі зрадником, кошовим отаманом К. Гордієнком... Ліквідація за наказом Петра I укріплень Січі, що відбулося ще в квітні 1709 року, мала на увазі виключно воєнні цілі... обороняти її російськими і українськими військами не мало рації... Кожне містечко і місто доводилося шведам брати в запеклій боротьбі. Стародуб, Пирятин, Мглин та інші вони так і не могли взяти... боротьба міст була завершена... обороною Полтави... Атаки ворога відбивали старики, жінки і діти... Під проводом Карла XII виступала 30-тисячна шведська армія, яка вважалася однією з найсильнійших в Европі. Цій армії протистояли молоді, недавно організовані російські полки... Особливо активною і значною була участь козаків у розгромі і переслідуванню шведів..."

Далі йде мова про те, що перемога московська принесла Україні добробут, хоча "буржуазні історики" змальовували їх ("реформи" Петра I — Р. М.) лише як нагромадження насильств і розправ над Україною.. тимчасом було інакше," і далі, на доказ, написано так: "Указом Петра I Київська Колегія була в 1701 році перетворена в повноправний вищий учбовий заклад — Академію..." ("Комуніст України" ч. 9, ст. 55-63).

Така московська "історична правда"!

Як бачимо, майже з усіма цими московськими вигадками ми вже зустрічалися. Ми мусіли їх (на великий жаль!) підкреслювати то в одних, то в других авторів, писання яких **видані були на еміграції.** Хоча ті твердження є цілковито неправдиві,

-- однак то одне, то друге випливало на сторінках нашої преси. Не "випливаючи" в жодній статті разом, не разячи завдяки доданим до них "славословіям" на адресу гетьмана і іншій формі вислову, вони не давали такої ясної картини, як наведені вкупі, але ж в сумі вони закріплялися поволі в нашій свідомості, в свідомості читачів, утворюючи якщо й не просто ворожу оцінку діяльности гетьмана, то бодай — дуже невиразну. Що найбільш болюче, так це той факт, що не завжди підтримували ті вигадки тайні прихильники московські! Ні! Були люди, які є добрими українцями, але не перестудіювавши добре справи, не перевіривши написаного, виступали (як їм здається!) в імени "історичної правди"! До таких напр. належить С. Риндик ("Новий Шлях", Вінніпеґ, число 67-68), який хоч би пише таке: "Мазепа не зумів надхнути своєю волею український нарід і потягнути його за собою на боротьбу з північним ворогом. Це факт. І цей сумний факт свідчить проти великости Мазепи. Правда, ми знаємо, що перед ним стояли до переборення дуже великі перешкоди і що для цих перешкод треба було великого майстра. На жаль Мазепа не був таким майстром, яким би ми хотіли його бачити... він не тільки не потягнув за собою народніх мас, але не зумів сконсолідувати коло себе бодай своїх полковників..."

Що ж на це відповісти? Чи не слід визнати, що москвини й їхні підлабузники, такі, як В. Дядиченко, певно аж затирали руки від задоволення, читаючи всю цю "поважну" балаканину, яка була б зайвою навіть за гальбою пива, а не то що в часописі... українських націоналістів!

Чи С. Риндик має підстави твердити, що дійсно Мазепа "не зумів... український нарід потягнути за собою на боротьбу..."? Ні! Він просто, як висловився Шевченко, "на квиток повірив москалеві" (чи їхньому приплентачу). Здається нам, що С. Риндику не чужа математика, отже, чому він замісць того, щоб "на квиток" вірити, не пробував спочатку порахувати, а потім поміркувати, а щойно тоді — писати?

Чи думає С. Риндик, що напр. у т. зв. Великій Французькій Революції брали участь "широкі маси" французького народу? Нині добре відомо, що "робив" революцію — Париж, а не Франція, а в Парижі робила ту "революцію" незначна меншість його населення. Революція "вдалася" наслідком нездарности тих, хто був проти. Чи "вожді" тої революції були "не великими майстрами", бо "не зуміли потягнути за собою всіх"? Московську революцію 1917 року доконало (також через нездарність монарха та розклад його уряду) кілька тисяч людей у Петербурзі, підтриманих кількома тисячами у Москві. А жовтневу революцію — хіба не доконала знову меншість, і то меншість карикатурно мала? Успіх мала знов через повну не-

здарність союзників своїх ворогів, і нині, коли Московщина через нездарність союзників стала одною з великих держав, — пишеться й говориться про те, що мовляв "російський нарід під проводом Леніна встановив радянську форму влади". Запитуємо: який відсоток населення боровся за большевицьку владу? Т. зв. "совєтський многонаціональний народ" нараховував і тоді щось коло 140 мільйонів, а скільки було в червоній армії? Напр. Ленін 15 січня 1918 року зміг вислати проти У. Ц. Ради "армію", що складалася з... 2000 матросів! Пізнійше настягано ще трохи війська, але в лютому 1919 року мусить той же Ленін **підвищити платню до 50 карбов.** на місяць, "щоб вдержати контингент" у тій "добровольній" армії, яку спромоглися організувати московські большевики. Слід би було С. Риндику обрахувати, який "відсоток" до 140 мільйонів творить та вся червона "армія", якою розпоряджав Ленін по рокові керування державою, а коли б він це зробив, — то побачив би, що вона не творила і одного відсотка!

Коли б С. Риндик та інші, що рівно ж вірять московській вигадці по те, що Мазепа був сам, прийняли під увагу, — що за часів Мазепи населення Гетьманщини не доходило й до одного мільйона, і завдали собі труду перерахувати, скільки брало участь у збройній боротьбі з Московщиною, — то побачили б, що відсоток той був не менше ніж 5 разів більший! Але большевики московські перемогли, бо, як про це стоїть в "Історії ВКП(б) на стор. 199 (вид. 1939 р.), "Жовтнева революція мала перед собою **такого, порівняно слабого, погано організованого, політично мало досвідченого ворога,** як російська буржуазія".

Гетьман Мазепа мав проти себе **дуже численного, забезпеченого добре артилерією й добре організованого західньоєвропейськими, головно німецькими старшинами, ворога,** мав проти себе виняткові морози і міг мати опертя лише в ослаблений, позбавленій сильної артилерії (і в наслідок вказаних попереду причин — баз і укріплених міст) — шведській армії.

Союзники програли, і Москва не лише стратегічно перемогла, але й перемогла Україну в 250-літній боротьбі ідеольогічно, — прищепивши нашому "Івану Непомнящому" цілий ряд фальшивих "історичних" відомостей. І коли б не Шевченко та ряд геніяльних і талановитих його наступників, наш "Іван Непомнящій" поволі б перетворився у лялечку, в яку галапас поклав свої яєчка, щоб ті, розвиваючися, мали запас харчів, засоби для життя і розвитку. Та завдяки згаданим великим людям, нарід збудився з летаргічного сну в 1917 році, і хоча його знова обпоїли і завзято поять далі дурманом і сонзіллям — кров предків перемагає поволі отруту і є надія на повне видужання. Та цього видужання ще не наступило, ще кружляє

отрута в жилах, повязана з цією другою "перемогою". Наслідки цієї другої "перемоги" й виявляються в появі таких статтей як та, з якої ми зацитували кілька помилкових тверджень. Автор тої статті з запалом, гідним ліпшого застосовання, збиває ще й інші, як він думає, патріотичні "неправди", і репетує: "Шукайте правду" й пише: "Ця правда найбільше тепер потрібна нам..." і т. д. Ми з цим згоджуємося. Правда найбільше потрібна нам, а в першу чергу авторові тої статті і тим, хто не знає правди. Безсумніву, коли хтось хоче правди, дійсної правди, а її не знає, — то мусить її шукати, але шукати треба цілеспрямовано, систематично і критично перевіряючи все, що пишуть ті чи інші автори. Без цього — знайдемо лише "московську правду" і... необережно її поширимо.

В першій частині ми подали **досить** доказів на те, що правда є цілком інша, ані ж поширені серед нас погляди, однак тому, що ніщо не є таким важким, як змусити маси перевірювати погляди, до яких вони звикли, як змусити ті ж маси (і інтелігентські в тому числі) перевірити свої "авторитети", — треба й далі збирати нові й нові матеріяли, треба вишукувати їх, аналізувати, треба давати якнайбільшу кількість **додаткових** доказів, бо ж, як знаємо, навіть Христос дав змогу "Томі невірному" вкласти пальці в свої рани, щоб так відновити в ньому втрачену віру. Це ж мусимо зробити й ми.

Отже, на закінчення, подаємо коротко ті підставові тези, які власне тому повинні наші мазепознавці підперти якнайбільшим числом нових доказів, таким числом і таких доказів, щоб кожний "Тома невірний" — "увірував". Всі подані далі тези не є лише припущеннями, тільки дійсно відповідають правді і є оперті на поважних аргументах, отже лише ходить про те, щоб **число** аргументів **збільшити,** щоб усю аргументацію систематизувати й **спопуляризувати.**

Ось ці тези й проблеми над угрунтованням яких повинні працювати наші історики:

1) Іван Мазепа походив з родини вірної українській вірі і повязаної віддавна з українським народом участю в козацьких рухах, 2) освіту одержав спочатку в Києво-Могилянському колегіумі, а потім в чужих школах (усталити докладно в яких саме) і закордоном, 3) немає підстав говорити про Мазепине "женолюбство", тим більше, що ми не товчемо, при кожній нагоді і без неї, про "женолюбство" Володимира Великого і Богдана Хмельницького, хоча для того є значно більші підстави. 4) Іван Мазепа ще до того, як був обраний на гетьмана, не виявляв ніколи й нічим будь-яких симпатій до поляків і служив вірно українському народові під проводом власне тих гетьманів, які були ворогами Польщі. 5) Щойно по полтавській катастрофі почали вороги ширити вигадки про якісь "польські симпатії"

Мазепи, або про те, що сучасники мали б підозрювати в них гетьмана, хоча тому суперечить як те цілковите довіря, з яким до нього ставилися правобережні полковники, так і ціла його політика в справі Правобережжя, включаючи в те й славну "Мазепину границю". 6) Обєктивне дослідження справжньої політики гетьмана Мазепи що-до селянських мас, враховуючи: а) залежність від Московщини та її політики, б) тодішні погляди, в) відносини в маєтках гетьмана у порівнанню з відносинами в старшинських маєтностях, г) прояви і форми селянських і козацьких заворушень та характер їх утихомирювання, які разом стверджують, що вона була диктована бажанням поліпшити селянську долю. 7) Участь гетьмана в початковій акції Петрика і політична (самостійницька) орієнтація, висловлена в "Думі", вказують на патріотизм і самостійницькі ідеї гетьмана. 8) Політика гетьмана Мазепи була ведена в напрямці зміцнювання сили українського війська, але неминучістю було висилання його поза Україну. 9) Докладний числовий стан війська, яким фактично розпоряджався гетьман Мазепа в 1708 році перед формальним переходом до табору союзників Карла XII, був мало-що менший від того числового стану, який мало українське військо, що боролося проти Московщини по його зєднанню зі шведами. 10) Причини невдачі крилися не в ворожому відношенню народу до гетьмана Мазепи, а тим більше не в москвофільстві народніх мас, тільки в низькому моральному рівні головно тої старшини, яка висунулась понад рядове козацтво ще за Брюховецького й Самойловича, була здеморалізована цілою московською політикою й політикою тих гетьманів, була продажна і зраджувала не з "ідейних" мотивів, тільки з жадоби наживи й егоїзму. 11) Підтримка з боку українського народу для гетьмана Мазепи, враховуючи стратегічне становище (розміщення московських військ, втрату шведами артилерії й звязку з основною базою, втрату Батурина, Новгородсіверська, Білої Церкви, що була аж ніяк не наслідком симпатії населення тих міст чи їхніх залог до москалів), була надзвичайно велика, відсотково більша від підтримки в подібних обставинах інших народніх рухів у інших народів; і 12) Коли правдою є, що "переможців не судять", то не меншою правдою є, що переможеним пишуть їхню історію переможці, а доля народу по такій перемозі і кількість закатованих підчас боротьби — є єдиними певними показчиками справжніх настроїв подоланих, а цей "показчик" свідчить про те, що український нарід підтримував Мазепу і що переможці сфальшували історію.

Над якнайповнійшим узасадненням усього сказаного мусить працювати українське мазепознавство, і як автори так і читачі повинні усвідомити собі, що вкладом в українську науку аж

ніяк не є докладна студія про колір штанів, які любив носити гетьман Мазепа, ані над його улюбленими стравами з одночасним повторюванням (хоч би й з "компліментами" на адресу гетьмана Мазепи) одної чи кількох московських вигадок протилежних згаданим тезам. Коли хтось виходить на двобій з ворогом, то підчас нього всю увагу зосередковує на діях ворога, а не надслухається, чи не хоче його часом комар вкусити поза вухом! Ці прості, аксіоматичні істини доводиться повторити, власне роблячи підсумки "Мазепинському року".

Щоб кожному було ясно, що сказане не є неузасадненим, — спинимося коротко на одній з більших публікацій, що появилася в межах "Мазепинського року", а саме публікації К. Біди "Союз гетьмана І. Мазепи зі шведами".

Згадана публікація є властиво зреферованням поглядів тільки кількох авторів (і то далекого не з числа обєктивних чи прихильних гетьманові), яким п. К. Біда **вірить беззастережно,** як рівно ж вірить тим цитатам, які не раз ті автори дуже несумлінно висмикували з тих чи інших текстів. Вузьке коло і спеціяльний добір авторів, яким п. К. Біда вірить, безумовно є наслідком того, що він досі не спромігся перевірити правдивість чи неправдивість того, чому вивчився ще за давніх часів, хоча українська наукова й політична думка вже те піддала ґрунтовній і успішній ревізії ще між двома світовими війнами.

П. К. Біда (згідно з "наукою" Драгоманова, що так "блискуче" скрахувала в 1917-22 рр.) бачить історичні процеси у межах позанаціональних і досі думає, що національна боротьба українського народу за державність була не боротьбою з іншими народами, а чимсь цілком іншим, була боротьбою з "автократичним **системом",** "московським **режимом",** "царатом", "цареславієм", а українську національно-державницьку визвольну ідею, слідом за москалями зве... "мазепинством", говорить про "послідовників **Мазепи",** "мазепинську ідею" і т. д. Ця концепція вигідна (і стало стосована москвинами, які пустили в рух такі безглузді наліпки: "петлюровці", "петлюровщина", "бандерівці", "мельниківці" і т. д., це б то однодумці того чи іншого **ватажка,** його **особисті** прихильники). Адже ж так трактуючи рух, щоб його знищити, треба лише скомпромітувати "ватажка", а коли й це не вдасться — все ж історія тратить у свідомості народу тяглість і нарід, замісць думати про **свою** визвольну боротьбу, — думає, що були в минулому якісь особисті рухи ватажків, що здійснювали власні цілі, до яких йому, народові, немає діла!

В розділі "Великий задум" переказує К. Біда відомості про зносини з Лєщинським і А. Дольською так, що не є ясною ані їх мета ані характер, а потім говорить про "чутки" про усунення І. Мазепи **з посту** гетьмана", що мали вплинути на посту-

лювання гетьмана Мазепи. Москалізм "пост" відповідає нашому "становище" і українець **не повинен** вживати вислову "пост гетьмана", бо це не є "становище", **не є посада** з якої можна "усувати". Всі "арешти" гетьманів (Многогрішного, Самойловича і т. п.) ми повинні трактувати, **як безправні акти насильства,** як захоплення в полон, а не як "усування з посади".

Згадка про ті чутки викликає враження, немов гетьман діяв з особистих мотивів.

Неумотивоване речення — "Шведським військам забрала мабуть багато дорогого часу осіння переправа через Десну і саме це вирішило долю Батурина", є безперечно наслідком того, що авторові були невідомі шведські матеріяли, які вказували на затрату часу на підготовку "урочистої зустрічі" і на інші причини затримки. Число "понад 90 гармат" не узасаднене, як і кількість вояків, що складали залогу Батурина. Ще більше сумнівів викликає твердження, що "Петро вмів налякати українську суспільність і український нарід сильно, смертельно, до нестями". Так п. К. Біда, **повіривши вигадці** про пасивність українського народу, шукає їй виправдання в нічим неузасадненому обвинуваченню українського народу в полохливості! Ціла наша історія доводить, що ніхто і ніколи не міг залякати нашого народу.

Після цього п. К. Біда повторює основну і найважливішу вигадку москвинів і москвофілів, вигадку таку ж абсурдну, як і вигадка, немов татари зруйнували Київську державу, бо її абсурдність можна легко ствердити за допомогою звичайного підрахунку. Ось ця вигадка:

"І на жаль, всі оці протидіяння російського **режиму** (отже — не мусимо, боронь Боже, мати будь-яке почуття ненависти чи хоч би жалю до вічно ні в чому невинного "російського" народу! Р. М.), з однієї сторони обдаровуваннями ласками вірних старшин, а з другої нелюдські знущання, зробили своє. Широкі лави українського народу не пішли за своїм гетьманом..." Тимчасом пішли за своїм гетьманом усі, хто міг і хотів піти, а таких було дуже й дуже багато, що ж до "вірних" москвинам старшин, яких москвини "обдаровували маєтками" то властиво таких майже не було! Москвини, безперечно, ані хвилини не вважали "вірними" тих, хто спокушений їхніми нагородами повернувся зі шведсько-українського табору й вислуговувався москвинам, як рівно ж (і слушно) москвини не вірили й таким, що — як полк. Полуботок чи хтось із йому подібних, не зміг або не зважився виступити проти них, але безперечно був би то зробив, коли б бачив успіхи шведів.

Одне таке речення, як наведене нами, робить усю статтю прямо шкідливою, і його б не написав, безперечно, п. К. Біда, коли б трохи краще знав потрібну літературу, бо вже віддавна

не тільки автор цих рядків, а і де-то інший, заперечували правильність того, пущеного москвинами в обіг (Петром I), пропагандового твердження.

Зі шкодою для українців і користю для москвинів подано далі числове співвідношення сил московських і шведсько-українських; у додаток до всього не подано, в якому моменті мало бути таке співвідношення: до приєднання запорожців, чи після нього, з врахованням усіх, хто протягом цієї війни боровся проти москвинів, чи лише тих військ, що були з гетьманом у той момент. Навіть де-які московські джерела визнають, що шведи мали 34 гармати, а не, як К. Біда подає, — 56. Українське ж військо не мало рівно ж стільки гармат, щоб разом стало 56.

Це — звичайно, менше важна помилка, однак і вона була не на місці. Рівно ж не відповідає правді, що Мазепа покарав Кочубея за доноси московському царю смертю, тільки його покарав цар, який думав, що Кочубей хоче з доручення ворогів викликати в рішаючу хвилину розбрат і недовіря в рядах командування (гетьман Мазепа мав командувати всією кіннотою московської армії). Безпідставно твердить п. К. Біда, що автор "Історії Русов" "поставив собі завдання дати правдивий образ історичного минулого України і на його основі обґрунтувати і ідею української державности". Таке може написати лише той, хто не завдав собі труду **уважно простудіювати** цей твір і обставини його появи. Автор "Історії Русов" дуже мало цікавився правдивістю того образу історії "Малоросії" (назву Україна він відкидає принципово), який він малював, і не тільки ніколи не збирався "угрунтувати ідею **української** державности" (оскільки розуміти слово "державність" правильно, це б то розуміти цілковиту суверенність, а не "державу" типу американського "стейту"), тільки був завзятим ворогом тої державности і послідовно поборював усіх борців за неї. Натомість він ставив собі завдання довести, що "малоросійськоє дворянство" "вірно й непохитно трималось московського царя й братнього народу". Коли б п. К. Біда знав і розумів "Історію Русов", — то не потребував би писати далі: "А все ж таки навіть відношення цього патріота до гетьмана Мазепи не надто ясне". Якщо справді всі калюмнії, всю гидоту, яку вигадує на гетьмана Мазепу "Історія Русов", ще можна уважати за "не надто ясне становище", то що ж тоді слід уважати "ясним"?! Неправдою є, що "Історія Русов" "наче б то відмовляється від себе характеризувати гетьмана", — тільки правдою є, що ціла **наклепницька** характеристика **дається від імени** автора **"Історії Русов",** а покликується він на Вольтера лише в одному місці, щоб хоча чимось підперти своє вороже становище.

Коли автор "Історії Русов" пише:

"Мазепа — природний поляк із фамілії літовской...", "походи в Польшу... билі камнем преткновенія илі соблазну..., гнусний замисел сей породіла в ньом адская злоба", "Мазепа імел умисел вредний, **побужденіем собственной ево злоби і отмщенія, а отнюдь не національних інтересов...** загубіл себя і многіх невінних людей ім обманутих" і т. д.,*) — то це, — хоче нас переконати К. Біда, є — "маска сухої обективности історика", за якою ховається прихильність до гетьмана"!

Чи діяльність гетьмана Мазепи хоче спопуляризувати п. К. Біда, чи наклепницькі твердження "Історії Русов"?

Натомісць дуже до речі подав п .К. Біда оцінку гетьмана Мазепи і його ролі в історії Олекси Мартоса (1790-1842), але, знова відхиляючись цілком від теми, намагається виступати в ролі адвоката Костомарова, присвячуючи цій справі непомірно багато місця (як рівно ж в обороні М. Драгоманова та інших ворогів самостійної ідеї).

Те, що Д. Дорошенко — запеклий "драгомановець" і федераліст, обороняє Драгоманова у своїм "Огляді української історіографії", — це не дивно, але дивно, що К. Біда, давши заголовок своїй праці "Союз гетьмана І. Мазепи зі шведами", — займається "вибілюванням" запеклих ворогів тої самої ідеї, за яку боровся гетьман Мазепа, і, обминаючи та промовчуючи їхні вислови про гетьмана, подає вирвані цитати, які не мають нічого спільного з темою, а догледіти в наведеному ним реченню з праці Драгоманова "закид за неправильне потрактовання Костомаровим постаті Мазепи", можна лише хіба за допомогою медіуму підчас спіритичного сеансу!

Що ж до дальшого твердження, яке наводимо, пропустивши прізвища тих істориків, яких автор згадав цілком до речі, то важко зрозуміти, чому його приписати: чи незнанню праць тих істориків, про які відважується писати п. К. Біда, чи... невмінню розуміти прочитане! Ось це речення:

"В наукових працях цього нового покоління, до якого належать такі імена, як М. Грушевський .... О. Оглоблін, І .Борщак... та багато інших, знайде **правильне** та широке **насвітлення** теж історична постать, яка символізує ідею української державности".

Отже, запитуємо, як розцінювати таку статтю, яка твердить, що можна знайти "правильне та широке насвітлення" гетьмана Мазепи в працях: "Ілюстрована історія України", "Полтавська битва", "Україна в кінці XVII — в першій чверти XVIII ст." (1941 р.) і т. д., коротко, в тих працях, які ми розглядали попереду, наводячи з них численні цитати? У розділі "Слідами

---

*) Див. стор. 148-9 цієї книжки.

традиційної української політики" автор тої брошурки наводить твердження М. Грушевського, що саме перед навязанням стосунків зі шведами, Мазепа мусів "уважати ситуацію незвичайно небезпечною **для себе**" і союз той "прикрою неминучістю... **гіркою** потребою". Це твердження **робить** з Мазепи засадничого москвофіла, якого примусили до "зміни орієнтації" егоїстичні мотиви!

Далі йдуть інші помилкові твердження. Так напр., хоча не маємо доказів того, що Кочубей "належав до **протиросійського** кола старшин", цю думку переказує автор, тимчасом є документальні докази того, що Кочубей був московським конфідентом.

Говорячи про причини поразки в IV розділі, автор вперто твердить, що українська маса "залишилась або пасивною, або стала навіть придатним ґрунтом для активного протидіяння" та не "підняла повстань,... на які розчисляв король". Це наставлення народу мало бути **головною** причиною поразки, більше того, автор думає, що воно є наслідком "непідготованости мас", бо, мовляв, навіть нарід втікав від шведів і ховався по лісах. Тимчасом: 1) втікав нарід і ховався по лісах тому, що **перед** явним переходом в число шведських союзників український гетьман **мусів** сам видати універсал до народу, в якому закликав його так чинити, і 2) ні така дезорієнтація населення, ні поворот Карла XII в Україну — не мав би згубних наслідків, коли б не втрата Стародуба, Батурина, Новгородсіверська і Білої Церкви, втрата, якої ані не завинив, ані не міг передбачити гетьман Мазепа. Отже першою причиною була повільність і нерішучість Ляґеркрони, поєднана з подвійною грою полк. Скоропадського, вчинки двох зрадників (у Батурині й у Новгородсіверську) та продажність полковника Бурлая. Можемо пробувати обвинувачувати гетьмана в невмінню добрати людей, але таке обвинувачення було б неслушне, бо в двох випадках вибрані гетьманом старшини й залоги були вірними Україні, й москвини ті залоги вирізали, полк. Скоропадського не добирав спеціяльно гетьман, і за нормальних обставин він би був добрим виконавцем наказів влади української. Отже гетьман лише хіба помилився в якостях полковника Бурлая, але такі помилки на таких становищах (не надто високих) робили й прославлені ґеніяльні полководці й володарі.

Тут слід підкреслити, що документальні дані (лист князя Ґоліцина та лист до нього Петра I) стверджують, що втрата Білої Церкви була наслідком не переходу на бік москвинів полковника Омельченка, тільки продажности сердюцького полковника Бурлая, який **за гроші** здав Білу Церкву.

По втраті тих твердинь, що мали величезне стратеґічне значіння, коли б навіть народня маса вся, як один, хотіла боро-

тися за визволення України, — то і тоді вона не змогла б того зробити, **бо москвини** уважали, що знаходяться у **ворожій країні,** і були більш обережні, ніж Юлій Цезар в Ґалії, і більш жорстокими, ніж татари за Батия.

Твердження, що гетьман не міг вплинути на відношення до шведів населення, і що воно "у загальному ставилося до шведського війська вороже", — далеко не згідне з правдою, хоча між чужим військом, яке не розуміє мови населення, і населенням ніколи не буває добрих відносин.*)

Спорадичні випадки нападів і партизанських виступів по виправі на Слобожанщину — не є доказом, бо вони не були аж такі часті, і були звичайно актом помсти з боку потерпівших родин від шведського рейду на Слобідську Україну, приналежну до Московщини.

Далі ще й ще повторює п. К. Біда безпідставну думку, немов "гетьман з представниками української провідної верстви залишились у годині великого історичного рішення самі, а українська народня маса, яка вороже ставилася до москалів, була пасивна", так, немов він або не знає, або не хоче знати, що власне з числа "представників (тої) верстви" — знайшовся у рішаючу хвилину надто великий відсоток хитрих зрадників, а ті тисячі козаків і січовиків, які навіть після полтавської поразки пішли з гетьманом аж за турецький кордон, власне до "представників провідної верстви" не належали. Про здеморалізованість і продажність "провідної верстви" ми на своєму місці говорили, і — безперечно — власне вона не раз унеможливлювала більш успішну протимосковську акцію народу. Очевидячки, не маємо рівно ж підстав твердити, що вже тоді українська народня маса бачила **свого** найвищого володаря в московському цареві та що "міт єдиновірства" відограваб таку ролю, як це запевняє п. К. Біда. Українське православне духовенство ставилося й тоді з виразною несимпатією до московського православія, хоча і в його рядах, як і в рядах старшини, було досить одиниць, які охоче вислуговувалися кожному, хто мав владу і гроші в руках. Ті самі особи, що писали нині панеґірики на честь гетьмана, наступного дня вихваляли царя-переможця і оббріхували подоланих. Говорячи ж про "найвищих українських церковних достойників", що "перші кинули анатему на гетьмана Мазепу", слід було в першу чергу згадати не митрополита київського, чи архиєпископа чернигівського, чи єпископа переяславського, а талановитого карєро-

---

*) **Підчас другої світової війни між допоміжними американськими військами і англійським народом не раз траплялися непорозуміння, хоча вони говорили одною мовою.**

вича, родом з Галичини, Степана Яворського, що справді, яко голова **всієї** православної церкви на терені **московської** імперії, кинув анатему, але й він не кинув її, як думає про попереду згаданих ним достойників п. К. Біда, "сам", — тільки з **виразного наказу** московського царя.

Отже це все не говорить нічого про те, яке становище було української церкви до гетьмана Мазепи, лише свідчить про брак цивільної відваги у тих достойників, які, перебуваючи в містах, опанованих московським військом, не зважилися спротивитися і... піти на муки.

Нарешті безпідставним закидом є навіть часткове визнання, немов гетьман Мазепа "ігнорував народню масу" і був "виразником прагнень старшинської верхівки", і що тому та маса — мовляв — "не пішла за своїм гетьманом".

Підсумовуючи сказане з приводу брошури п. К. Біди, яка перед тим друкувалася в ряді чисел вінніпеґського "Нового Шляху", мусимо з жалем ствердити, що автор її безкритично пустив у **повторний** обіг кілька засадничих тверджень, висловлюваних в дуже гострій і прикрій формі хоч би Дядиченком і іншими підсовєтськими істориками, а дуже обережно і дипльоматично висловлених п. К. Бідою, що їх він вичитав **не в совєтських** виданнях.

Коли б ті твердження були правильні, — то довелося б сказати: трудно, але правда є правдою. Але ціла справа є в тому, що **ті твердження не згідні з правдою,** що автор цитованої статті, шануючи однаково і "слуг Христа" і "слуг антихриста", не вміючи відріжнити науки одних від других, і виправдуючи дбайливо "слуг антихриста", сам зійшов на манівці й штовхає на них своїх читачів.

Чи проголошення "Мазепинського року" мало на меті збільшити хаос, незнання правди, невміння знайти правильну лінію? А тим часом, на великий наш жаль, надто велика частина того, що появилося протягом року, власне до того привела, і тому, хоч би вже згадуваний добрий українець і не москвофіл — С. Риндик, наприкінці "Мазепинського року" (бо у вересні, а "рік" кінчався в листопаді), певно під великим впливом усього ним вичитаного в пресі, прийшов до фатальних і помилкових висновків:

1) що факти "свідчать проти великости Мазепи",

2) що Мазепа не був таким майстром політики,

3) що "треба Мазепу уявляти не таким, яким би ми хотіли його бачити, а яким він був у дійсності",

4) що буцім то при Мазепі, "коли він прибув до Карла XII, залишилося щось коло двох тисяч, а решта розбіглася",

5) що "Мазепі далеко до Хмельницького",

6) що неправдою є слова О. Теліги, що "Мазепа легко здобував собі серця суворої козацької нації",

7) що ми промовчуємо, що далеко не всі чужинці були високої думки про нашого гетьмана, і тут же нагадує "надзвичайно негативну оцінку Єнзена, (цілком не розуміючи, що шведський автор Єнсен, користаючися з довірям такими джерелами, як хоч би "Історія Русов" і Бантиш-Каменський та рядом подібних, — **не міг** дати іншої оцінки і бути "більшим українцем" за українця), і нарешті

8) кінчить закликом відкинути патріотизм український в цій справі (і де він його знайшов!) та шукати ... правди, бо мовляв, "треба обєктивного досліду".

З наведеного виходить, що сам п. С. Риндик, який, як видно з тих його тверджень, перебуває також під впливом і субєктивних та навіть надзвичайно тенденційних і ворожих авторів, — ще й ті писання уважає надто ... прихильними! Що ж він уважатиме за "обєктивне"?

Це є, так би мовити, сумний "підсумок" т. зв. "мазепинського року ..." *)

Чи не ліпше було б, коли б хтось **зі щирих** ініціяторів "Мазепинського року" написав був книжку, в якій би зясував дотепер усталену **правду,** та "розсортував" істориків наших бодай на дві групи: прихильників віковічної "дружби" (в тій чи іншій формі) з московським народом, і прихильників суверенного самостійного істнування української нації в суверенній державі. "Розсортувавши" ж, виказав би, де і як, в **догоду цим своїм поглядам,** фальшували наше минуле перші, і де помилялися (вірячи першим) — другі.

Думаю, що власне, коли б комусь пощастило викликати в цій справі в головах українських і неукраїнських "прояснення", то було б тим самим проложено шлях до розвитку справжнього мазепознавства, опертого на фактах і документах, а не на твердженнях всіх істориків тих обох груп, що в нашій свідомості змішалися в одну купу, мов у Пушкіновій "Полтаві", де "всьо смєшалось" — "коні, люді і грохот тисячі орудій".

IX. ПОРТРЕТИ "ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ" ЯК ЗАСІБ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПРОПАҐАНДИ

Запанувавши після полтавської катастрофи над Україною, москвини взялися дбайливо не лише до спотворювання образу Мазепи та його діяльности, але й до старанного нищення всього, що повязане з його особою й гетьмануванням.

---

*) Див. примітка в кінці книжки.

З церков, збудованих коштом гетьмана або ним реставрованих, було, як знаємо, ще після полтавської поразки наказано поздирати герби і написи, з ним повязані. Але навіть самі ті церкви викликали далі зненависть москвинів і тому москвини-денікінці в 1919 році обстрілювали з гармат Братську церкву, збудовану гетьманом на місці старої, поставленої ще Сагайдачним, якого кості в ній же спочивали аж до 1937 року. Цього року варвари-москвини розібрали цілком церкву Миколаївську (на Печерську) та Братську, а реставрований гетьманом Михайлівський манастир ще в 1934 році висадили динамітом у повітря. Року ж 1941 підмінували москвини і висадили у повітря Успенську церкву Київо-Печерської Лаври, збудовану в XI віці, реставровану ж за Мазепи з його допомогою.

Та на цьому не кінчилося. Нащадків позбавлено навіть портрету цієї визначної людини і політика!

Москвини, на спілку з москвофілами, пустили в обіг ряд фальшивих портретів, і ми ще мусимо усталювати ,як виглядав справді гетьман.

В "Ілюстрованій історії України" М. Грушевського подано шість портретів гетьмана і один алеґоричний рисунок, а з них майже половина не мають нічого спільного з гетьманом!

Як відомо, в старовину, коли хотіли когось зогидити в свідомості загалу, не раз, немов символічну машкару, просто дочеплювали такій особі до її постаті чи одягу голову якоїсь загальновідомої своїм ганебним вчинком особи. Цей метод і був, безперечно, застосований до гетьмана Мазепи.

Московський цар назвав свого ворога "новим Юдою" і тим дав вказівку, яким мають його наші яничари бачити.

Вже в літопису Величка ми знаходимо "портрет" гетьмана Мазепи, який має не надто вдало відмальоване лице Юди з відомої "Тайної вечері".

Саме тому й бачимо на чьому "гетьмана Мазепу" з **клиноподібною** бородою, якої не бачимо на інших портретах, але яку має не одне зображення Юди Іскаріота, в тому й згадане нами.

Репродукцію цього портрету подав М. Грушевський на ст. 384.

На стор. 385 тої ж "Історії України" знаходимо репродукцію іншого портрета, під яким читаємо: "Мазепа з ґравюри XVIII віку. Цей портрет-ґравюра De Beyla вперше появився в ляйпціґському журналі "Die Europaeische Fama".

У брошурці Бантиш-Каменського "Жізнь Мазепи" також є звичайно "портрет Мазепи". Цей портрет має свою досить довгу історію. Згаданий портрет є копією роботи ґравера Осіпова з "Бекетівського портрету", який так звався тому, що був опублікований по смерти Бекетова в числі репродукцій інших портретів його збірки.

Збірка репродукцій з колекції Бекетова носила назву "Собраніе портретов росіян знаменітих", Москва 1821-1824. З цієї збірки й відмалював для Бантиша-Каменського копію "портрета Мазепи" Сплітетесер, а ґравюру з тої копії зробив Осіпов. Згаданий портрет фігурував як "портрет Мазепи" в "Історії Малой Росії" (у виданню другому та третьому), а також у книжечці Бантиш-Каменського "Жізнь Мазепи" (1834).

Копію з цього портрета (властиво — варіянт) мав також В. Горленко. Саме з цього ж портрету ("Бекетівського") і зроблено було кольорову копію для НТШ у Львові.

Певним варіянтом того ж портрету є і т. зв. "краківський" портрет, який переховувався в Національному Музею в Кракові.

Чи ж цей портрет зі збірки Бекетова, який послужив зразком для всіх згаданих портретів, мав щось спільного з гетьманом Мазепою?

Як виявили досліди, він не має нічого спільного, бо не є портретом великого гетьмана.

В основу цього портрету ліг т. зв. "академічний портрет", це б то портрет, який зберігався в Петербурзі в "Академії Мистецтв".

"Академічний" портрет належить пензлю московського маляра І. Нікітіна, якого москвини уважають визначним малярем. Жив І. Нікітін в роках 1688-1740.

Т. Кибальчич, на підставі записок тої Академії Мистецтв, усталив, що його малював Нікітін, і припускає, що власне І. Нікітін мав нагоду, підчас перебування в 1722 році гетьмана **Скоропадського** при дворі в Петербурзі, **з нього** намалювати цього портрета. Таким чином, той портрет, у ліпшому випадкові, міг бути не портретом гетьмана Мазепи, тільки П. Скоропадського! Та, показалося, що не було вистарчаючих підстав уважати його і за портрет гетьмана Скоропадського! У збірці музею петербурзької Академії Мистецтв він фігурує з написом "Портрет напольнаво ґетмана". Цей напис не дає підстав, щоб його повязувати з особою гетьмана Мазепи, як рівнож і гетьмана П. Скоропадського.

Як слушно припускає Уманець, той портрет є просто **малярською фантазією** на тему "сучасного Юди" або "Каїна".

До Нікітіна, коли він викінчував цього портрета, зайшов знайомий і, побачивши портрета, вигукнув: "што за мазепу ти нарісовал"? — "І в самом дєлє Мазєпа!" — відповів вдоволений Нікітін, радіючи, що йому пощастило віддати на обличчі риси людини з неґативною вдачею у сполуці з виразними докорами сумління.

Так було "охрещено" портрет роботи Нікітіна.

І ось цей портрет почав "гуляти" по книжках. Репродукції з нього можемо знайти і в чужинецьких працях, в тому числі й московських і польських. Та це був знову... "Юда"!

Ґравюру Тарасевича, **що могла бути** портретом Мазепи, як подає В. Барвінський в "Історичних причинках" (1908-1909), де-хто з дослідників уважає за портрет... Шєрємєтьєва!

Було б неприродним, коли б, так би мовити, фаховий очорнювач гетьмана Мазепи — проф. О. Оглоблін не постарався, забравши голос також і в справі портретів гетьмана, скерувати громадську думку української еміґрації у якийсь новий "лябіринт". В уже цитованій книжці "Нариси з історії України" (випуск VI) він оповістив автентичним "портретом" Мазепи рельєфне зображення невідомої особи на дзвоні, знайденому в Домницькому манастирі коло Чернигова. Пізнійше він пробував спопуляризувати цього ж портрета у видаваній колишнім (1927-1930) редактором фінансованих большевиками паризьких "Українських Вістей", І. Борщаком — "Україні", який зрештою й сам не раз зручно обхляпав болотом гетьмана Мазепу.

Ще пізнійше (в червні 1952 року), як подає та ж "Україна", проф. Оглоблін на своєму відчиті оповістив власне всю ґрупу "бородатих" портретів "Мазепи" за єдино-правильну, зараховуючи до них, як уже згаданий портрет "Літопису" Величка, так і портрет, вміщений ляйпціґською "Die Europaeische Fama". При цьому проф. Оглоблін цілком не журився тим, що хоч обидва згадані "портрети" є остільки ріжні, що, навіть, погодившися з думкою, що ті портрети малювали не малярі — тільки партачі, навіть у цьому випадку неможливо припустити, щоб то були портрети тої самої людини! Знаючи ж, як ставиться український нарід до людей рудих (може тому, що рудих є досить великий відсоток серед москвинів), як подає та ж "Україна", "Оглоблін надає особливої ваги "свідченням козацької старшини", сучасників Мазепи, що **потім згадували,** що Мазепа "був волосом рудавий, довголик і з бородою".

Редакція "України" тут же заздалегідь інспірує думку, що всі дослідники "змушені будуть порівнювати свої висновки з допомогою того типу "бородатого" портрету Мазепи, що його "непомильний" О. Оглоблін вважає за автентичний!

Тимчасом вже згадуваний Уманець в розділі VIII своєї монографії пише, що сучасники змальовували гетьмана, як особу "худорляву, з гордим зором і похмурим, де-що задумливим."

Чи цей опис відповідає правді? Треба думати, що не цілком. Майже певним є, що так його описували сучасники вже по катастрофі, і це відбилося на означенню зору, як "похмурого". Нам відомо всім, що ніколи "люди з похмурим зором"

не користаються симпатією і не подобаються ані чоловікам, ані жінкам. Особа, яка його знала особисто і залишила на письмі згадку про зустріч з ним, а саме — Жан Балюз, пише, що він його знав давнійше і "замолоду бачив п. Мазепу, **гарного і** стрункого, при дворі" (короля). А відвідавши його вже на старости літ (1704 року) і тоді написав: "Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі як у жінки, хоч тіло у нього міцнійше, ніж тіло німецького рейтера". Отже тут мова про суворість, але не про похмурість.

Рівно ж, зрештою й Ґоліков так описував Мазепу: "Мазєпа імєл рост нєсколько больше посрєдствєннаво, ліцом сухорляв, станом тонок і проворєн, взор ґордий і суворий, від задумчівий".

Але виникає питання, чи можемо цілковито вірити навіть тим сучасникам, які не "потім згадували", а хоч би записали відразу, безпосередньо тоді, коли бачили людину, що її описують, як та людина виглядає?

Подаємо яскравий приклад того, що треба обережно ставитися і до таких "свідоцтв". Московський письменник І. Тургєнев 20 жовтня 1851 року бачився у Москві з М. Гоголем, якого тоді відвідав. І ось, що він написав, пишучи про ці відвідини і про зовнішній вигляд М. Гоголя: "В той час (1841 рік) він мав вигляд присадкуватого і огрядного малороса, тепер він мені здавався худою і змарнілою людиною... його **біляве** волосся, що від скронь падало прямо, як звичайно у козаків, зберегло ще свій кольор молодости..." Так писав І. Тургєнєв. Тимчасом на всіх портретах Гоголя, мальованих за його життя і зараз після його смерти, він має **темне** волосся.

Другий приклад: Шевченко на своїому автопортреті з юнацьких часів і на всіх пізнійших малював у себе карі очі, та це не перешкоджає відомому московському маляреві, сучасникові поета, Крамському, наділити Шевченка на знаному портреті синюватими очима!

Отже ріжні недокладності можливі, але маляр, що малював портрета з натури або портрет людини, яку всі знали, і то малював ще за життя тої людини, навіть коли не відзначався хистом, у жодному випадкові не міг наділити безбороду людину — бородою, або бородату — намалювати без бороди, не міг змінити форми бороди, і важко припустити, щоб змінив колір волосся.

Тимчасом (як читач легко може переконатися, глянувши на таблиці в кінці книжки), власне "бородаті" портрети Мазепи остільки ріжняться як формою бороди, так і всіма рисами обличчя, що не можемо мати жодного сумніву в тому, що вони не є портретами одної і тої ж людини! Мало того! Ні один з

них не має відповідних даних, конечних, щоб бути портретом гетьмана Мазепи.

Недбальство знов авторів, які "прикрашують" свої книжки портретами Мазепи, вносить ще більшу плутанину в цю справу. Прикладом такого недбальства можуть бути хоч би репродукції портрета гетьмана, який зберігається в шведській Ґріпсгольмській ґалєрії. Одну з репродукцій цього портрету можемо знайти в книжці Єнсена, другу (значно гіршу) маємо в "Ідюстрованій історії України" на стор. 376, а третю в книжці В. Луціва "Гетьман Іван Мазепа", виданій в Торонті, на стор. 13. Коли ми виріжемо з тих портретів самі обличчя, ніхто не визнає ці обличчя за обличчя одної і тої ж людини! З окрема з торонтському виданню наділено гетьмана іншою зачіскою ("під макітру"). Праве, затінене у Грушевського, вухо зроблено яскраво-білим і закінчено вгорі гостро. Ми розуміємо, що хоч би д-р Луців, як на це вказує увесь напрямок його праці, дав таку репродукцію не зі злої волі, лише певно не надавав тому належної ваги і не спровадив доброї фотокопії того портрета, але чи не ліпше тоді не дати жодної? Так чи інакше, ґле фактом лишається, що в усіх трьох названих працях репродукції надто ріжняться, і найдальша від оригіналу — таки в "Ілюстрованій історії України" М. Грушевського.

Спотворюється отже репродукції навіть за наших часів, що ж говорити про тодішні?

Та недбальство, або неповажне трактування портретів гетьмана — сягає значно далі!

Історія т. зв "норбліновського" портрета є того роду, що про неї впрост соромно писати! А проте — писати треба, бо треба боротися з таким обурюючим відношенням самих українців до одного з наших найбільших гетьманів.

Вже Уманець згадує про істнування портрета гетьмана Мазепи роботи Норбліна.

Пізнійше, перед першою світовою війною, появилося (в 1911 році) перше видання "Ілюстрованої України", а в ньому на стор. 389 був видрукований "портрет Мазепи" з таким поясненням автора: "Мазепа, **ніби то** — старий малюнок з портрета, **що ніби** був тоді в манастирі під Лисянкою", а в "Поясненнях до ілюстрацій" подав автор, що взятий той малюнок із "альбома Деляфліза".

Як може легко переконатися кожний читач, цей "портрет" справді не має нічого **спільного з манастирем під Лисянкою** (де він не був ніколи) — тільки є партацькою копією (голова з шапкою) рисунку Норбліна, до якої додана ще постать в чудернацькому одязі, який хіба міг нагадувати московський боярський одяг до-петровських часів.

Саме ця антимистецька "праця" незнаного партача чомусь заімпонувала українцям і появилося кілька репродукцій власне цього "портрету Мазепи", між іншим і у виданому в 1914 році "Січовому Співаннику" (вид. "Боєвої Управи").

У 1918 році, припадково, набув я, серед інших книжок, писану по польськи монографію, присвячену маляреві Норбліну. Автор її, розглядаючи інші праці цього маляра, між іншим, вичерпуюче зясував усе, що торкалося норбліновського оригіналу "портрету Мазепи", яким користався той, хто малював отого "портрета з-під Лисянки"! Праця автора згаданої монографії не лишала найменшого сумніву в тому, що ані портрет, наче б то знайдений під Лисянкою, ані портрет роботи самого Норбліна, не мають нічого спільного з гетьманом Мазепою.

Автор цих рядків тоді ж зреферував усю справу з тим портретом у короткій статті, додавши до неї те, що було відоме про інші портрети, але цю статтю, відїздячи спішно в певних справах з Києва, не мав змоги особисто віддати редакції "Нашого Минулого", лише передав її через В. Модзалевського, з яким бачився перед відїздом у себе в хаті. Та так сталося, що після того "Наше Минуле" перестало виходити, і що сталося зі статтею, — невідомо.

Події, що потому розгорталися з шаленою швидкістю, затерли в моїй памяті цю справу, тим більше, що й моя бібліотека разом з монографією Норбліна — загинула!

Щойно коли перед другою світовою війною (1938-39) накладом "Українського Наукового Інституту" у Варшаві, вийшов науковий збірник, що мав наголовок "Мазепа" (т. I і II) мені пригадалася ця справа. У цьому збірнику, в статті В. Січинського, серед опису ріжних гравюр і рисунків, **повязаних з особою гетьмана Мазепи,** був згаданий і "портрет гетьмана Мазепи" роботи Норбліна.

Тоді ж я написав редакторові тих збірників про походження "портрета" роботи Норбліна й просив бодай телєфонічно зажадати в польській національній бібліотеці подати прізвище автора монографії (яке я забув), присвяченої Норбліну та докладну назву і рік видання. Підкреслив я при тому, що така монографія є імовірно в польській мові лише одна і знайти її буде не так важко, прізвище ж її автора я по 20 роках не міг собі пригадати.

Редактор (здається — Ґловінський) обмежився до того, що мого листа переслав В. Січинському до Праги. В. Січинський, пізнійше (в 1943 році) підтвердив, що такого листа одержав, але, додав: "де б я за польською книжкою, не знаючи її автора, шукав у Чехії".

Згадував про те, що цей портрет не має нічого спільного з гетьманом, і І. Борщак в 1924 році.

Щойно видаючи в 1953 році друге видання своєї "Історії українського народу", я згадав у ній **з памяти** про походження того "норбліновського" портрету, а тому закралися в цю згадку певні недокладності, однак саме головне, це б то що Норблін ані не думав малювати портрет гетьмана, — було сказано ясно, як і згадано, що було шість де-що відмінних його шкіців.

Та яке ж було моє здивування, коли я побачив, що В. Січинський, у виданій вже в США бошурці **знов** подав про цю роботу Норбліна, як про "портрет гетьмана Мазепи"! Менше здивувала автора цих рядків поява репродукції того ж "норбліновського" портрету на ст. 27 книжки В. Луціва "Гетьман Іван Мазепа" з такими поясненнями: "Гетьман Іван Мазепа у виконанні Норбліна (Рідкісна ритовина)".

Одне й друге змусило автора цих рядків почати розшуки за монографією Норбліна, щоб так покласти край баламученню читачів.

По розшуках у всіх більших бібліотеках світу (бо знайти книжку в польській мові в англійській чи французькій бібліотеці — не так легко) за допомогою добрих людей, яким належиться за це щира подяка, пощастило знайти в Америці ж ту польську книжку, якої "не могли" наші "віддані науці українські вчені" знайти у... Варшаві!

Фотокопії з цієї праці про Норбліна знайдуть читачі в кінці книжки. Додані вони не лише для кращого зясування, але й тому, що де-які з наших т. зв. "науковців" надто часто "цитують" те, чого в "цитованих" ними працях ніколи не було і, міряючи своєю міркою, підозрівають і інших! Коли б було інакше, то не міг би по виході "Історії українського народу" шкіц з жида-орендаря фігурувати далі, як один із портретів українського гетьмана!

Монографія про Норбліна належить перу д-ра Зиґмунта Батовського, аманuента львівської Університетської бібліотеки. Видало цю працю в 1911 році "Видавництво Т-ва Викладачів Вишищ Шкіл у Львові під редакцією Т. Пінієго", як XIII том серії "Наука і мистецтво". Книжку друковано в Кракові і має вона 220 сторінок і 148 ілюстрацій.

Пєр Норблін (маляр) був властиво французом, що жив багато років у Польщі. Знайшов він "мецената" в особі князя Адама Чарторіського, "генерала земель Польських". Норблін учив мальовання його дітей та був при його дворі малярем. Привіз його князь року 1774 з Франції. Жив він у Варшаві, а також в літній резиденції Чарторіських в Волчині (на межах Литви над Бугом). Бував і в маєтку Чарторіських у Красному, в Пулавах, а також якийсь час жив Норблін у Люблині.

Серед шкіців і малюнків Норбліна тому є також постать "козака". Пензлю ж Норбліна належить "Коломийка в степу"

(намальований козак, який пішов навприсядки, та дівчина з вінком на голові, волосся заплетене у дві коси, в українському одязі витанцьовує посередині. Третя особа, також козак, що грає на кобзі, а ще одна кобза лежить на землі. Степовий краєвид і шатро позаду танцюристів дозволяє припускати, що може назва "коломийка" і не надто відповідна. За шатром кінь — і ще три козацькі постаті.

Серед серії "польські одяги" є також український селянин, український козак, ще один український козак, "козацька дівчина". Окрему ґрупу творять "люблинські типи".

Норблін одружився з полькою, але пізнійше вернувся до Парижу, де й вмер.

Шкіців "Мазепи", як я вже про це писав в "Історії українського народу" (стор. 260), було шість.

Оригінали репродукції, що є в книжечці З. Батовського (стан I, стан III, стан V) є в "Bibliotheque Nationale" в Парижі. Стан VI (оригінал) був у колекції проф. Станіслава Шимоновіча.

Про ці всі шкіци говориться в згаданій монографії на сторінках 43, 44 і 45. Фотокопії шкіців з цих сторінок подаємо в кінці книжки, а тут переклад тексту.

Отже З. Батовський пише: "Індивідуальність нашого ґравера (ритовника або штихаря) щойно тоді яскраво виступає, коли він, не звільняючись від впливів Рембрандта, ставиться сам до цього мистця так, як і до натури. Завдяки такій щасливій рівновазі, повстав один з найбільш цікавих його творів — студії портретові під назвою "Мазепа", аквафорта остільки визначна, що вже сама вона не дасть піти в непамять прізвищу Норбліна-ритівника. Чи ця студія є портретом козацького гетьмана? Ні! Ані відтворена постать не має нічого спільного з рисами обличчя відомих досі портретів славного козака, рівнож між собою не згідними, як і зрештою здебільшого невірогідними, ані напис на останнім стані аквафорти: "Mazeppa aetat 70" не стосується до нього.*)

"Поки дослідникам іконографії гетьмана козацького пощастить усталити, який його образ є найбільш автентичним, мусимо творові Норбліна в кожному випадку відняти приписуваний йому характер історичного портрету.**) Численні стани тої

---

*) Примітка З. Батовського: "Містифікуючий подібністю до Норбліновської аквафорти "портрет Мазепи", збережений в аматорській копії De la Flise-a в Церковно-археольогічному Музею при Київській Духовній Академії (репр. в творі М. Грушевського "Ілюстрована історія України", Київ-Львів 1911 р., ст. 416), є безсумнівим витвором XIX віку, зробленим на основі Норбліна.

**) Інформації про історичні портрети Мазепи вичерпуюче подає В. Барвінський в своїх студіях "Історичні причинки" I-II.

аквафорти, що знаходяться в збірці ґравюр Національної Бібліотеки в Парижі, зраджують, як і з чого той твір повстав, а потім безсумнівно стверджують, що це є студія з натури, перетворена в процесі праці, під впливом Рембрандта, в твір фантазії.

"На першій плиті (ілюстрац. 27), в пізнійших етапах майже наполовину скороченій, бачимо лише зариси постаті, ледве помітні контури обличчя під пласким хутряним ковпаком, **але виразно — обличчя старого жида** з довгою, посередині розділеною, бородою, з довгим волоссям, яке кучерявиться ззаду голови над плечима так легенько нашкіцованими, що одягу розгледіти не можна. Вирисовується він щойно при дальшому виконанню праці, коли мистець починає посуватися голкою додолу плити. Вдягає тоді Норблін свою модель у рід жупана, на плечі закидає йому плаща з аґрафками, вішає на шию медальйона, а при тій нагоді заміняє шабасову шапку на більш високий ковпак з верхом, що звисає як у козацьких шапках. У стані третьому (іл. 28), на якій бачимо постать власне так вдягнутою і де вже мистець, вдоволений своєю працею, підписується: Norblin fa 1775, маємо вже лице затіньоване, повне виразу, розвіяне волосся, бороду більш розділену, хвилясту і більш у бік відхилену, але докладні обриси остаточного вигляду усталюються щойно в стані V (іл. 29) наслідком зміни одягу. Шапці мистець додав ошатний бонетовий верх з пером, форму ковпака — звузив і видовжив, керею загнув гранчастою складкою над правим плечем і усунув довге волосся. Одиноко лише обличчя лишилося майже незміненим від першої студії композиції, немов на доказ, що Норблін відтворив у цій студії живу особу, тільки переодягнуту в фантастичний одяг.

"Затиснуті уста, вузькі очі, голені лиця — надають дідові виразу гордовитого і поважного, одяг же перетворив його у екзотичного достойника, або — про що скорше міг думати Норблін у процесі втілювання своєї ідеї — в рембрандтівського рабіна (іл. 30).

"Та що ж має значити напис "Мазеппа"? Цю загадку розв'язує родинний переказ Чартористких, підтверджуючи цілковито щойно зроблені висновки. Згідно з тим переказом, постать, яку Норблін так мистецьки увіковічнив, це жид орендар князів Чартористких, загальновідомий у княжих маєтках під прізвиськом "Мазепи".*)

---

*) **Примітка З. Батовського: "Цю відомість, важливу для пізнання шляхів творчости Норбліна і для цього штиха, записав відомий маляр і варшавський критик Г. Понятовський з нагоди останньої Нор-**

"Не дорівнює "Мазеппі" ані експресією, ані вибагливістю виконання один з його наступних штихів: "Вибір Пяста королем..."

Стільки з монографії, присвяченої Норблінові про "Мазеппу", але й цього досить!

Шість шкіців, які є етапами твору автора, свідчать, навіть без тих усіх подробиць, про те, що створена Норбліном дивовижна постать не має нічого спільного з українським гетьманом.

Але той факт, що навіть у 1950 роках знаходяться автори, які включають, не зважаючи на остереження, один з цих штихів в число портретів гетьмана, з одного боку, свідчить про недбальство і неохоту бодай перевірити справу, а з другого боку виявлює усю нехіть до критичного думання! Всі ті, хто подавав цей портрет гетьмана, не бажали собі навіть завдати труду подумати над тим: 1) Як міг мистець, який намалював цього "Мазеппу" у 1775 році, намалювати портрет гетьмана, не рахуючись цілком з усіма портретами, раніше намальованими, не рахуючися аж до такої міри, що наділив його **роздвоеною** бородою, якої не зустрічалося на жодному попередньому портретові? 2) Навіть, коли вважати неможливе можливим, то й тоді мусіли б наші "історики" знати, що **такого** одягу, який є на цьому портреті, **ніколи** не носила наша старшина чи гетьмани. А тимчасом Норблін у своїх рисунках на українські теми ловів, що він знав, як вдягалися українці!

Самозрозуміле, всякий маляр, глянувши лише на "бородаті" портрети "гетьмана Мазепи", відразу побачить, що ті портрети не мають нічого спільного між собою і не відповідають дійсності!

Натомісць варто звернути увагу на ті портрети, які мальовані були без сумніву за життя гетьмана і то ще за його гетьманування! До такий портретів належить: 1) портрет-фреска на внутрішній стіні Київо-Печерської Лаври, 2) портрет, що заховався у вівтарі Київо-Печерської Лаври, і 3) шведський портрет Ґріпсгольмської Ґалєрії.

Всі згадані портрети, безперечно, були мальовані ще за гетьманування Мазепи, а це є ґарантією того, що малярі, які ті портрети малювали, намагалися зробити ті портрети подібними до оригіналу. Як-що малярі, що виконали ті портрети, і не належали до числа славнозвістних, то в жодному випадкові не були вони й цілковитими нездарами, а це є запорукою того,

---

бліновоі вистави ("Курєр Варшавскі", 1910 р., ч. 305 з 4. XI.). Про цю подробицю довідався він від Володислава Дмоховського, а той безпосередньо від князя Володислава Чарторискього.

що їхні портрети мусіли бодай нагадувати гетьмана Мазепу. Самозрозуміло, що маляр, який малював портрет для вміщення його у вівтарі, намагався надати обличчю вираз побожний, а що певно стало малював образи святих, то й позначилося на цьому портреті відповідна техніка (форма носу, брак мязів і зморщок).

Коли прийняти під увагу, що малярі не відзначалися надмірним хистом та що ті портрети належать до ріжних років гетьмана, то розбіжності між ними не будуть за великі!

В кожному разі ті портрети скорше можуть зображувати ту ж людину, як портрети "бородаті".

У кожному разі кожний, хто знайомий з пластичною анатомією і знається на малярстві, може безумовно ствердити, що портрет з вівтаря Київо-Печерської Лаври і шведський портрет у Ґріпсгольмській ґалерії були мальовані з тої самої людини, лише людина, з якої малювали першого, встигла постарішати на яких 15 років. Однак чоло, ніс, вуха, підборіддя і навіть вуса зберегли свої основні зариси і навіть очі не аж так змінилися.

Шведи не займали Києва і жодний швед не міг бути у вівтарі Києво-Печерської Лаври й бачити того портрета гетьмана. Отже подібність людини, намальованої на одному й другому портреті, можна пояснити собі лише тим, що в обох випадках мальовано ту ж саму людину.

Портрет зі збірки Бутовичів досить сильно ріжниться від двох щойно згаданих, та важко казати, чи ця ріжниця є наслідком невміння маляра вхопити й віддати подібність, чи навпаки, в тому часі гетьман виглядав інакше і був гладкий, чи одне й друге разом.

За те портрет з вівтаря церкви Київо-Печерської Лаври може нам дати уяву, як справді виглядав гетьман Мазепа.

Портрет Мазепи, який зберігається в Швеції у Ґріпсгольмській ґалерії, належить пензлю маляра, який безперечно переважав своїм хистом того маляра, що малював портрет Гетьмана у вівтарі церкви Київо-Печерської Лаври. Автор цієї праці виписав безпосередньо з цієї ґалерії фотоґрафічну копію того портрета репродуковану в цій праці і тому на ньому є число під яким його закатальоґізовано у ґалерії, а якого нема на друкованих у ріжних книжках, де імовірно, репродуковано його з досить невдалих аматорських копій. На них змінено навіть вираз очей, долішня губа непомірно збільшена, плащ на плечі лежить неправильно, змінене тло та оздоба булави.

Оригінал цього портрету з огляду на тотожність рис з тим, що у вівтарі, має всі підстави уважатися за портрет великого Гетьмана України.

Не підлягає сумніву, що нині (та ще й на еміґрації) нелегко усталити, який із портретів гетьмана Мазепи є найбільш близький до оригіналу, це б то, на якому з цих портретів гетьман подібний до самого себе, але при добрій волі, при поважному відношенню до цієї справи і **при щирій пошані** до одного з найвизначнійших мужів, можна би було багато зробити!

Та власне, на жаль, тої доброї волі і щирої пошани на ділі, а не на словах, — бракує, а анальфабетизм наших ґрмадських "діячів" і "політиків" у питаннях рідної історії, що є наслідком того, що не істнувало і не істнує доброї державної середньої школи, в якій вони могли би вивчати нашу історію, — утворює чудовий ґрунт для ширення хаосу і баламутства і в цій ділянці!

Про брак зацікавлення такою справою, як портрети наших гетьманів, може свідчити хоча б доля одного з портретів І. Виговського.

Як відомо, в наших "історіях" досі покутує портрет І. Виговського, взятий з літопису Величка. Є поважні причини думати, що цей "портрет" змайстровано подібним способом, як і вміщений там "портрет Мазепи" (про який вже була мова).

Виговського, згідно **з московським** насвітленням справи, оповіщено "ляхом", і від цього очернення не рятував його навіть безсумнівний факт, що власне ляхи його розстріляли... Отже тому і в літопису Величка справу з портретом гетьмана розвязано просто: наділено Виговського типово польським обличчям і підкрученими до-гори вусами!

В 1923 році автору цих рядків вдалося випадково, підчас перебування в Кремянці, натрапити у пані Міхайловської (яка пізнійше стала дружиною повітового інспектора "акцизи і державних монополів" Бялецького) старовинний портрет гетьмана Виговського. Пані Ядвіґа Міхайловська, як виявилося, походила з родини спорідненої з **гетьманом Виговським,** і тому, серед родових портретів зберігався у неї й великий, старовинної роботи, портрет гетьмана. На цьому портреті гетьман Виговський, змальований у панцирі з булавою та виразним написом у латинській мові, який подавав, хто саме змальований на тому портреті. Ствердивши, що портрет справді походить із XVII віку, автор цієї праці, зустрівшись з кустосом Музею НТШ у Львові — проф. Шендриком, скерував його до Кремянця до пані Міхайловської оглянути той портрет. Гетьман на тому портреті мав **темне волосся,** типово-українське обличчя і по козацьки звисаючі до долу вуса.

Зустрівшись згодом з проф. Шендриком, я запитав його про долю того портрета. Проф. Шендрик сказав, що портрет на його думку є автентичний і справді походить з XVII віку, але п. Міхайловська (завзята полька) не захотіла **подарувати**

цього портерта НТШ, згоджуючися однак продати його за 700 злотих. Звичайно, НТШ не лише не набуло цього портрета, але й не подало в своїх виданнях жодної звістки про його істнування та не подбало бодай про відфотографування. Так на ділі, а не на словах, дбаємо ми про наше минуле.

Оскільки ж мова про портрети гетьмана Мазепи, то прикладом, що показує, на якому рівні бувають "інформації", що ними годують нашого інтеліґента, може служити стаття Теодора Мацьківа "Портрети гетьмана Мазепи" ("Ми і Світ") 1957 рік, січень стор. 36-38). В ній Норбліна (Норблєна) *) перетворено в Ноблена, а шість його рисунків перетворилося в . . . дванайцять!

Подібні ж метаморфози сталися і з іншими портретами, про які автор тої статті там згадує. Зокрема подано, що портрет зі збірки Бутовича є портретом Самойловича, хоча на тому портреті вимальований не лише герб Мазепи, але й постать прикрашена "орденом св. Андрея", встановленим Петром І. І творцем того ж портрета "академічного" став не Нікітін, лише Осіпов!

Коли таке знання з ділянки портретознавства Мазепи виявляють люди, що пишуть на історичні теми, то чи ж можемо дивуватися, коли сучасні малярі й різьбарі уважають, що не істнує нічого, що обмежувало б фантазію маляра, що вільно рівно ж взяти за основу будь-який старий портрет, аби лише коло нього стояв напис "гетьман Мазепа"!

Одні з тих малярів мають найкращі наміри й ставляться до гетьмана з виразним пієтетом, інші — правдоподібно дивляться на нього очима автора "Історії Русов", Бантиш-Каменського чи Пушкіна. До перших належить хоч би Курилас. Пок. Богдан Лепкий розповідав авторові цих рядків про свою живу участь в обговорюванню й мальованню того портрета. Він обмінювався з Куриласом поглядами що-до того, як мав би виглядати на тому портреті гетьман, та що-до його духового обличчя.

Треба признати, що виразом очей та виразом обличчя цей портрет відповідає тій постаті, яка змальована Лепким в його трильоґії, навіть помітна та ж нерішучість, яка є притаманна "Мазепі" Лепкого.

На жаль, крім цього вифантазованого портрета, є ще цілий ряд інших, один до одного цілком неподібних. Наша преса власне в рамцях "Мазепинського року", видрукувала цілу хмару таких "портретів", немов бажаючи збільшити істнуючий хаос і цілковито забити памороки читачам.

---

*) Читається по французьки повне прізвище: "Норблє де ля Ґурден".

Особливо багато таких "портретів" пустив в обіг "Новий Шлях", а серед них, імовірно, "відзначаються" (в гіршому розумінню) "портрети" роботи Кейвана, Чорпіти і де-яких інших. Кажемо "імовірно" — бо в 62 числі того ж часопису видруковано портрет, під яким читаємо, що то мав би бути портрет роботи Куриласа, тимчасом важко сказати, чи його можна уважати хоч би за пробу якогось партача з памяти намалювати копію, бо не лише обличчя не має нічого спільного з обличчям портрету Мазепи роботи Куриласа, але навіть одяг ріжниться! При такому безцеремонному поводженню з творами малярів, самозрозуміло, не можемо знати з певністю, чи й інші "портрети", видруковані в пресі, не є ще в додатку спотворені кимось.

З більш "популярних" слід подати "портрет" роботи Масютина, якого Мазепа має всі прикмети характеру "Мазепи" з "Полтави" Пушкіна. "Овид" пустив в обіг фантазію Крюкова, що не лише не має нічого спільного з жодним історичним портретом гетьмана, але навіть, як фантазія, є фантазією винятково невдалою, бо бачимо перед собою якогось гульвісу зпищеного розпустним способом життя; обличчя мало інтелігентне. Маємо враження, що перед нами актор провінційної трупи, що спробував заграти... гетьмана! Одна знов малярка наділила нас такою "мистецькою" копією з "Мазепи-Юди" Величка, яку певно могла б зробити кожна 10-літня дитина.

Різьби — рівно ж невдалі, а все разом показує брак пошани малярів, як до особи гетьмана, так і до історичної правди, яка повинна таки зобовязувати маляра, коли він на портреті, ним мальованому, пише "гетьман Мазепа"

Чи не ліпшим був більш "повний" напис літописця, на подібної схожости малюнкові, що написав "се лев, а не собака"? Певно у нього більше було розвинуте почуття самокритики ані ж у наших сучасних малярів, що беруться за мальовання портретів гетьмана Мазепи.

Ми не відбираємо права кожному малювати, що йому заманеться, але зле свідчить про редакторів і видавців, про їх почуття відповідальности перед історією, той факт, що вони без найменшого застереження чи пояснення друкують такі "портрети" і так ретельно збільшують хаос.

Ми не дивуємося рівно ж тому, що ряд малярів-чужинців, які може не знали нічого про український нарід і його велике минуле, яких неосвіченість сягала де-коли так далеко, що вони не могли відріжнити українців чи від поляків, чи то від москалів, і які знали про Мазепу лише з поеми Байрона, і охоче малювали на такий "екзотично-романтичний" сюжет, як вигадана Пасеком пригода (пригода з конем) свої "баталістичні" малюнки, але дивуємося тим українцям, які, замість присвятити

свою увагу в ділянці портретольогії гетьмана Мазепи, відсепарованню зерна від полови, з гордістю відомого чеховського героя новелі "Радість",*) визбирують ті твори чужинецьких малярів та пишуть про них з нагоди року на честь Мазепи!

При такому браку почуття відповідальности у авторів і редакторів, можуть портрети жида-орендаря і створені фантазією маляра образи Юди — ширитися серед нас, як портрети одного з найбільших наших гетьманів. Справді "папір витримує все"!

І тут виникає питання: чи не тому ми досі не спромоглися відновити державу предків, що серед нашої освіченої верстви мають чомусь вплив і послух люди, яких не тільки цілком не цікавить пізнання правди, не тільки не обурює **оббріхування** предків чи сучасників, але які самі спеціялізуються в орудуванню "фальшівками" і чомусь найчастійше підтримують саме тих, кого здорова нація виставила б давно до "стовба ганьби" на позорище!

Мало того! Власне чомусь наш "загал" обурюється тоді, коли ми називаємо когось з таких сучасних фальшівників — фальшівниками, а московських приплентачів, наймитів і яничарів — належними їм іменами, але натомість **не обурюються** цілком, коли щойно згадані осібняки, одні — як Юда (з "поцілунком"!), другі цинічно і відверто — обливають помиями і обкидають болотом саме тих, справді визначних українців, які повинні б були бути зразком для нащадків, якими б пишалася кожна здорова нація!

Коли назвемо когось з тих очорнювачів, що працюють серед нас, належним йому імям, — це змісця викличе "шляхетне обурення" наших еміграційних патріотів, навіть в тому випадкові, коли вони нічого писаного ним не читали і минулого його не знають, але нікого не обурюють найбільш безпідставні оскаржування гетьмана Мазепи у найгидкійших провинах і злочинах!

Обєктивність вимагає ствердження, що таке явище є, на жаль, не лише наслідком незнання, але й .. "шатості малороссійской", поміченої у нас нашим "північним братом". Надто великий вплив має "напрямок вітру"! Бо як же інакше зясувати те, що за життя Мазепи складаються йому панегірики, підчас ліквідації всіх решток державности — паплюжать його всякі "Історії Русов": Бантиш-Каменський і навіть "відомі українці" цураються гетьмана.

---

*) Дрібний урядовець Дмітрій Кулдаров шалів від радости, що про його істнування буде "знати вся Росія", бо... в часописі було надруковано, що він в пяному стані дістався під санки візника і потім його потягли на поліцію для оглядин і списання протоколу.

Починається перша світова війна, і до голови ради міністрів у Стокгольмі летить така депеша:

"Українські партії, обєднані в національну Раду, з нагоди річниці полтавського бою шлють бувшим союзникам і братям по зброї сердечний привіт, і плекають надію, що Швеція і Україна, вільні і рівні, знову незабаром зустрінуться і поруч стануть до боротьби за кращу долю народів. Українська Національна Рада — Панові Голові Ради Міністрів. Стокгольм."

Це, звичайно від українців, що були на терені Центральних Держав.

Тоді ж наддніпрянці — відхрещуються з запалом від усякого "мазепинства", виявляючи почування подібні до висловлюваних "Історією Русов" або нині... панами Корнійчуками. Приходить 1918 рік — наддніпрянці ж організовують у Києві демонстрацію на честь Мазепи, і еміграція між двома війнами виявляє не аби-який пієтет до Великого Гетьмана. Але цей пієтет не глибокий, не повязаний з якоюсь поважнійшою акцією і тому хоч би спритний видавець і редактор большевицької рептильки в Парижі, на самій академії на честь гетьмана Мазепи, спритно вплітає у свою "святочну доповідь" ріжні наклепи на нього, не зустрічаючи жодного спротиву.

Та знова "міняється вітер", і розбурхані хвилі виплескують на Захід нових вихованців Москви, а слідом за тим появляється "пожвавлений" пієтет до пізнавання "мазепинщини" з... "Історії Русов"!

Коли ж оголошується з нагоди 250-літніх роковин "Мазепинський рік", — знову не бракує в "бочці меду" тої "ложки дьогтю", про яку каже приказка.

Така сумна мова фактів...

Залишається одне — тішити себе надією, що колись таки так не буде і що ще прийде час, коли ми, кажучи словами Шевченка, "згадаєм **праведних** гетьманів"! Серед них безперечно, одне з перших місць займе Гетьман Іван Мазепа!

ФОТОКОПІЇ СТОРІНОК З ПРАЦІ З. БАТОВСЬКОГО, ЯКІ ТОРКАЮТЬСЯ ПОРТРЕТА ГЕТЬМАНА.

Копії шкіців Норбліна з серії "Мазепа" взяті з монографії З. Батовського

"На першій плиті (ілюстр. 27), в пізнійших станах майже на половину скороченій, бачимо лише зариси постаті, ледве помітні контури обличчя старого жида з довгою бородою і довгим волоссям, так легко нашкіцованого, що одягу розгледіти не можна. Вирисовується він щойно при дальшому виконанню праці... Вдягає тоді Норблін свою модель у рід жупана,... вішає на шию медальйона, а при тій нагоді заміняє шабасову шапку на більш високий ковпак. В стані третьому (ілюстр. 29) ...бачимо постать власне так вдягнутою, але докладні обриси встановлюються щойно в стані V (ілюстр. 29) наслідком зміни одягу... Одиноке лише обличчя лишилося майже незміненим... він перетворює його в екзотичного достойника, або про що скорше міг думати Норблін у процесі втілювання своєї ідеї — в рембрандтівського рабіна..." "Згідно з переказом... це жид-орендар князів Чарториських, загальновідомий у княжих маєтках під призвиськом "Мазепа".

Після наведення перекладу уривків (цілість знайде читач у відповідному розділі) тексту монографії З. Батовського, присвяченої творчости Норбліна, подаємо дослівний переклад надзвичайно важливих двох приміток Батовського, які торкаються цього портрету жида-орендаря: "Цю відомість, важливу для пізнання шляхів творчости Норбліна і для цього штиха, записав відомий маляр і варшавський критик Г. Понятовський з нагоди останньої Норбліновської вистави ("Курєр Варшавскі" 1910 р. ч. 305, з 4. XI.). Про цю подробицю довідався він від Володислава Дмоховського, а той безпосередньо від князя Володислава Чарториського."

"Містифікуючий подібністю до Норбліновської аквафорти "портрет Мазепи" збережений в аматорській копії Де ля Фліза в церковно-археольогічному Музею при Київській Духовній Академії (репр. в творі М. Грушевського "Ілюстрована історія України", Київ-Львів 1911 р., ст. 416) є безсумніву витвором XIX віку, зробленим на основі Норбліна."

NORBLIN

napisał

Zygmunt Batowski

z 148 ilustracyami

NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY

LWÓW
Skład główny w księgarni H. Altenberga
Warszawa E. Wende i Spółka

-szczęśliwej równowadze powstał jeden z najbardziej interesujących jego utworów, studyum portretowe pod nazwą Mazepy, akwaforta tak wybitna, że sama jedna nie da już pójść w zapomnienie nazwisku Norblina-rytownika. Czy studyum to jest portretem hetmana kozackiego? Nie! Ani bowiem przedstawiona postać nie ma w rysach twarzy nic charakterystycznie wspólnego ze znanemi podobiznami sławnego Kozaka, zarówno z sobą niezgodnemi, jak w przeważnej części niewiarogodnemi, ani napis na ostatnim stanie akwaforty: ***Mazeppa aetat. 70***, nie odnosi się do niego[36] Zanim badaczom ikonografii hetmana kozackiego uda się wskazać, który jego wizerunek jest najbardziej autentyczny, należy rycinie norblinowskiej w każdym razie odjąć podsuwany jej charakter portretu historycznego[37]. Liczne stany tej akwaforty, znajdujące się w zbiorze rycin Biblioteki Narodowej w Paryżu, zdradzają najpierw, jak i z czego utwór ten powstawał, następnie zaś stwierdzają niezbicie, że jest to studyum z natury, przeistoczone w ciągu pracy pod natchnieniem Rembrandta — w wytwór

25. Chłopiec Filozof (Akwaforta, stan 3)

fantazyi. Na pierwszej płycie (ill. 27), w późniejszych stanach prawie o połowę długości skróconej, widzimy tylko zarysy postaci: twarz w nikłych konturach pod płaskim futrzanym kołpakiem, ale wyraźnie — twarz starego żyda z długą, prosto rozdzieloną brodą, z długimi włosami, które się wiją z tyłu głowy nad ramionami, tak lekko naszkicowanemi, że ubioru rozeznać nie można. Występuje on dopiero w dalszem stadyum pracy, gdy artysta zaczyna się posuwać igłą w dół płyty. Przyodziewa tedy Norblin swego modela w rodzaj żupana, na ramiona zarzuca mu płaszcz z agrafami, na szyi zawiesza medalion, a przytem zmienia czapkę szabasową na bardziej wysoki kołpak z denkiem, zwieszającem się, jak u czapek kozackich. W III-cim stanie (ill. 28), gdzie widzimy postać tak właśnie przybraną i gdzie już artysta, zadowolony z wyników pracy, kładzie podpis, później jednakowoż zatarty: *Norblin fc. 1775*, mamy już fizyognomię wycieniowaną i pełną wyrazu, włosy rozwiane, brodę więcej rozszczepioną, falistą i więcej w bok odchyloną, lecz zarys ostatecznego wyglądu ustala się dopiero w stanie V-tym (ill. 29) wskutek nowej zmiany kostyumu. Czapce dodał artysta strojny bonetowy wierzch z piórem, formę kołpaka zwęził i wydłużył, burkę załamał kanciastym fałdem nad prawem ramieniem i usunął długie włosy. Jedynie fizyognomia została prawie niezmienioną od pierwszego stadyum kompozycyi, jakby na dowód, że Norblin w studyum tem oddał postać żywą, a tylko przebraną w kostyum

27. Mazepa. Stan I.

28. Mazepa. Stan III.

fantastyczny. Usta zacisnięte, oczy wązkie, wąsy i boki twarzy golone, nadają starcowi wyraz dumy i powagi, strój zaś przeistacza go w egzotycznego dostojnika, lub — o czem może prędzej myślał Norblin w toku kształtowania pomysłu — w rembrandtowskiego rabina (ill. 30). Lecz cóż ma znaczyć napis *Mazeppa*? Tę zagadkę rozwiązuje tradycya rodzinna ks Czartoryskich, zgodna zupełnie z dopiero wysnutymi wnioskami. Wedle niej postać, którą Norblin tak mistrzowskimi rysami uwiecznił — to żyd-pachciarz ks. Czartoryskich, popularny w dobrach książęcych pod przezwiskiem Mazepy [30].

Nie dorównywa »Mazepie« ani ekspresyą, ani wytwornością wykonania jedna z następnych rycin: Wybór Piasta na króla, mała akwaforta z r. 1776, jest jednakże od niej jeszcze ciekawsza przedmiotem. I jej pomysł objawił się najpierw w obrazie, mianowicie w niewielkim, zamaszystym szkicu olejnym, dochowanym w Muzeum ks. Czartoryskich. Trudno byłoby odgadnąć znaczenie tej oryginalnej kompozycyi, złożonej z kilku osób, z których główna wygląda jak robotnik lub chłop holenderski, podczas gdy inne robią wrażenie dostojników ze wschodu, gdyby się nie znało skłonności Norblina robienia z tematu rodzajowego czy historycznego rembrandtowskiej sceny, anachronizowania, delokalizowania i t. d. Jest to Piast, przed którym, gdy pochylony nad studnią ciągnie wiadro na sznurze, zjawiają się posłowie narodu, przyno-

29. Mazepa. Stan V.

30. Mazepa. Stan VI.

szący koronę. Ten motyw jest zupełnie nieznany w podaniach o Piaście i musi być chyba wymysłem artysty. Nie chodzi jednak o ilustrację legendy sam fakt, że ona dostarcza wątku artyście cudzoziemcowi, ledwie od dwóch lat bawiącemu w Polsce, jest nader wymowny. Jest to wpływ otoczenia, obcowania artysty ze światem umysłowym polskim, wynik zaciekawienia się rzeczami polskiemi, do których podnietę całemu dworowi swemu nadawał zamiłowany w naukach i historyi ojczystej książę Jenerał.

Sięgnięcie wyobraźnią do legendowej przeszłości Polski naprowadza artystę na pokrewny temat z dziejów czeskich: w następnym roku rytuje w Wołczynie wielką rycinę Wybór Przemysła na króla. Jest to powiększone pendant do »Piasta«. Pierwiastek podania znowu Norblin zatarł rozmyślnie orjentalizmem rembrandtowskim, dobierając obcych typów, zapożyczając kostyumów ze świata wschodniego, rynsztunku i innych akcesoryów, którymi się posługiwała fantazya Rembrandta. Tym razem nie odstąpił od głównego motywu legendy, którym jest ofiarowanie Przemyślowi, chłopu czeskiemu, korony w chwili, gdy spożywał w polu obiad na pługu, odwróconym lemieszem do góry — na żelaznym stole, wedle słów legendy — a nawet głównemu bohaterowi nadał trochę słowiańskiego charakteru przez strój i podgolenie włosów. Przemysł stoi więc pośrodku przy pługu, ubrany w żupan, z czapką w ręku, zwracając się zdziwionym i zarazem pewnym siebie gestem do wysłanników królewnej Libuszy, którzy go powołują na tron i ofiarowują jej rękę. Dwóch posłów — jeden przybrany w strój turecki — trzyma koronę na poduszce, giermek na klęczkach podaje szablę, a inny mężczyzna w długiej odzieży uderza czołem: w głębi kupi się orszak zbrojnych w fantastycznym rynsztunku, a poza pług zachodzi murzyn w sutym tureckim stroju, podpro-

27. E. RASTAWIECKI Słownik rytowników polskich. Poznań 1886. str. 200.

28. E. RASTAWIECKI Słownik malarzów polskich. T. II. Warszawa 1851. str. 62.

29. FR. BRULLIOT Dictionnaire des monogrammes. Nouv. édition I – II. Munich 1832 – 8.

30. C. H. v. HEINECKEN. 35-tomowy rękopis dzieła: Dictionnaire des artistes dont nous avons des estampes, w król. Bibliotece w Dreznie, pod »l'abbé de Saint-Non« i w »Supplément« pod »Norblin«. — Zaczerpnięta stamtąd wiadomość o tej rycinie brami wedle wypisku, zakomunikowanego mi przez prof. Dra J. Bołoza Antoniewicza, następującego: *»L'abbé de Saint Non — d'après Norblin — Un Polonais en costume à cheval allant à bride abbattue p./ière/ in. 4 en m./anière/ de Paris 1776«*. To samo powtórzone z małą zmianą pod »Norblin« w »Supplément«.

31. Jak przypisek 2.

32. Rękopis Biblioteki Ossolińskich we Lwowie Nr. 2585. (j. w.)

33. I. DEMBOWSKI Moje wspomnienia. Petersburg 1898. Tom I. str. 42.

III.

34. FR. H. Catalogue des estampes qui composent l'oeuvre de Jean-Pierre Norblin. Paris 1848. Rzadki przedruk tego wydania: Cracovie 1865. z podaniem pełnego nazwiska autora (egz. w Muzeum Czapskich w Krakowie) i Paris 1865. — Drugie wydanie: FRÉD. HILLEMACHER Catalogue.... 2me édition avec des modifications et additions. Paris 1877. (Extrait de la Revue de Champagne et de Brie, Août 1877). — Tłómaczenie polskie I. wydania: w Athenaeum wyd. przez J. I. Kraszewskiego. Wilno 1851. T. II. str. 123 – 149 p. t.: Jan Piotr Norblin jako sztycharz przez Fr... H... (liche, nie do użycia). Ma istnieć także przekład Ksaw. Masłowskiego z r. 1865 (J. HR. MYCIELSKI Sto lat mal., str. 114).

W. FRANKE Das radirte Werk des Jean-Pierre Norblin de la Gourdaine. Ein beschr. Verzeichniss. Leipzig 1895.

35. Catalogue... de la collection de L.-P.-M. Norblin. ... jak przyp. 13. Estampes Nr. 53.

36. Mistyfikujący podobieństwem do norblinowskiej akwaforty »portret Mazepy«, przechowany w kopii amatorskiej De-la-Flise'a w Cerkiewno-archeologicznem Muzeum przy Kijowskiej Duchownej Akademii (repr. w dziele: M. HRUSZEWSKYJ Ілюстрована исторія Украины. Кіевъ-Львів 1911. str. 416) — jest niezawodnie wytworem XIX wieku, zrobionym na podstawie Norblina.

37. Informacye o istniejących portretach Mazepy podaje wyczerpująco B. BARWIŃSKI w swych studyach: Історичні причинки. Żółkiew-Lwów, 1908 9. I II.

38. Wiadomość tę, ważną dla poznania dróg twórczych Norblina i dla ryciny zapisał znany malarz i krytyk warszawski H. PIĄTKOWSKI z okazyi ostatniej norblinowskiej wystawy. (Kurjer Warszawski 1910. Nr. 305 z $^{4}/_{XI}$). Szczegół ten posiadł był on od Władysława Dmochowskiego, a ten wprost od ks. Władysława Czartoryskiego.

39. Bliższe szczegóły: Z. BATOWSKI Nieznany obraz, przypisywany Rembrandtowi, Lamus. II. Lwów 1910. str. 44 – 48. Tamże reprodukcya obrazu.

40. Catalogue... (jak przyp. 35) Dessins Nr. 155. Rysunek ten jest obecnie własnością Antykwaryatu polskiego Hieronima Wildera i Spółki w Warszawie.

КІНЦЕВІ УВАГИ.

Існує дуже популярне слово, слово, за яке наша "інтеліґенція" любить ховати своє незнання, небажання знати і небажання думати, це слово — "погляд". Сучасний "інтеліґент" (якому краще пасує назва "професіоналіст") охоче забирає слово в справах, в яких майже не орієнтується, а чуючи два протилежні твердження, з яких одно є неправильне, спочатку питається кому вони належать. Коли один з них у його уяві є авторитетом — він без надуми і вагання приєднується до нього, але коли обидва йому здаються однаковими, він, з авторитетним виглядом каже: "це, властиво, справа погляду".

Тимчасом історичні події не є чимось відносним, не є справою "погляду". Бій на Жовтих Водах і перемога Хмельницького не є фактом, який один може заперечувати, а другий — визнавати. Він є для всякого хто знає історію — незаперечним. Справою погляду він стає лише для того хто не знає історії.

Тимчасом у дійсности слово "погляд" має повне право істнування лише в тому випадкові коли "факт" ще не відомий, або — неусталений. Доки наука з цілковитою певністю не усталила тих чи інших фактів — можуть братися на увагу і ріжні припущення, під умовою, що їх подається **як припущення,** яке завжди мусить поступитися фактові. Перед Колюмбом існування на заході за Атлянтиком невідомого европейцям суходолу було "справою погляду", але нині істнування Америки не є справою погляду тільки незаперечним фактом. Це торкається всіх наук, а в їх числі і історії. Лише історії значно важче усталити правду ("факт" і "правда" в нашому розумінні — тотожні). Причиною того є не лише субєктивізм ріжних спогадів диктованих не лише національними чи партійними, але й особистими інтересами їх авторів. Ці спогади, особливо коли вони писані за давніх часів, мають нахил історики, коли вони дають змогу допасувати опис подій до поглядів чи світогляду історика, трактувати як "джерела". Тимчасом джерелом можна уважати оригінальний текст якогось закону, наказу, судових актів, приватних і державних умов, а не хоч би "Літопис Самовидця", чи опис війни з поляками Величка. То лише "матеріял" до якого слід ставитися критично. Трактування таких матеріялів як джерел, дає змогу писати синтетичні праці майже фантастичні.

Праці подібного роду мають у свою чергу великий вплив на читаючий загал, на його поступування, а тим самим і на майбутнє. Як поводиться нераз історик навіть з джерелами можемо бачити на цілому ряді прикладів. Згадати хоча б коротесеньку передмову Бантиш-Каменського до опублікованих

ним листів Мазепи до Мотрі Кочубеївни, яка яскраво суперечить тому, що твердить джерело. Лише тенденційністю можна зясувати заміну назви праць москвофіла Костомарова, який написав багатотомову "Історію Росії" на назву "Історія України" і роблення з нього українського історика. І таких прикладів можна подати дуже багато, досить їх є і в цій праці про гетьмана Мазепу.

Автор цієї праці, який був не лише свідком, але й учасником наших визвольних змагань, по трагічному закінченню збройної боротьби, бачив як дослівно "творився" образ подій майже протилежний справжньому їх перебігові. З бігом часу той образ усе далі відходив від правди, ставав чудним і нежиттєвим. Ці спостереження навчили автора ставитися критично до споминів і до ріжних оглядів минулих подій не опертих на перевірених фактах. Вони ж спонукали до написання праці про визвольні змагання опертої переважно на **тодішній** пресі і документах.

Оскільки мова про гетьмана Мазепу та події повязані з його діяльністю і добою довелося прийти до переконання, що більшість істориків тим більш негативно оцінювали діяльність гетьмана і тим темнійшими барвами змальовували його чим більше москвофільські погляди вони самі мали. Навіть можна помітити, що коли хтось із істориків (напр. І. Борщак) початково ставився цілком позитивно до гетьмана, то по переході на московську службу (співпраця з Скрипником) — міняв свої погляди на яскраво ворожі до Мазепи. Здебільшого вони уважали твердження московських авторів (не лише істориків, а й Пушкіна) — вірогідними і схилялися перед московськими авторитетами. До надто багатьох наших діячів культури з числа автономістів можна, парафразуючи відомі слова Шевченка, застосувати такі питання:

"Що ж ти таке?
"Я не знаю —
Нехай москаль скаже..."
. . . . . .
А до того й історію
Нам нашу розкаже..."

Коли б ця справа кінчалася так би мовити в площині "академічній" то ще можна було б спокійно чекати поки правда переможе, але на жаль, за незнання і байдужість одних і злочинну діяльність новітніх потурнаків та безвідповідальність других, мусить платити наш нарід життям мільйонів. У 1917 році автономісти-драгоманівці, захопивши нечесними способами в свої руки владу, доти поборювали стремління націоналістів організувати власну армію і відновити державу предків,

доки не довели до того, що мусіли самі еміґрувати, а покинутий нарід за їхні помилки заплатив життям мільйонів, що їх винищили москалі щоб зламати стихійний спротив штучним голодом 1922 і 1933 років. Дальша "праця" тих "діячів" на еміґрації веде до того, щоб навіть, коли б якимось чудом склалися обставини, які б уможливили відновлення збройної боротьби, забезпечити в ній москалям перемогу.

Автор цієї праці, пишучи її, був цілком свідомим неможливости, перебуваючи на еміґрації, не маючи доступу до архівів, у першу чергу — московських, дати наукову моноґрафію, оперту на ніким не редаґованих першоджерелах. Завдання автора було скромнійше: звернути увагу на свідоме безпідставне викривлювання минулого і дати можливо більше доказів його безпідставности. Тому автор звернув особливу увагу на діяльність найбільш відомих, "авторитетних" фальшівників доби і подій, не розглядаючи всіх написаних на цю тему праць. Це тим більше, що де-які з таких праць, на перший погляд "обєктивних", не дають певности навіть що-до їхньої автентичности. До таких напр. належить "Історія України" леґендарного І. Холмського, а також двохтомовий "Нарис Історії України" Д. Дорошенка. Автор мав і читав цю працю у виданні "Українського Наукового Інституту" у Варшаві зараз же по її виході. Але тепер не може відновити її в памяти в такій мірі щоб ствердити чи нове видання 1966 року не ріжниться від оригіналу. "Правдомовність" автора передмови, яка складається з загальникових фраз на честь Д. Дорошенка (якому, зрештою, є особливо дуже зобовязаний О. Оглоблін) — не дає певности, що коло нового видання не походила рука "редактора". На це могло б вказувати і промовчання в списках літератури ряду виданих в УССР праць які Д. Дорошенко мав у руках. Тому, що Д. Дорошенко був завзятим "драгоманівцем" і що в описі подій доби Мазепи, поруч з компліментами гетьманові подається надто багато такого, що дає неґативне насвітлення добі і діяльности гетьмана, важко усталити без докладного порівнання обох видань, що з того належить Д. Дорошенкові. Не маючи змоги зробити таке порівнання було правильніше не розглядати цього видання, щоб не приписати авторові чужих тверджень. Зрештою вже "Мазепинський рік" дає багато до думання і узасаднює конечність видання цієї праці, яка мала б відограти ролю алярмуючого дзвона і виявити усю безпідставність ширених далі утертих вигадок, що спотворюють великого українського патріота та конечність не крізь московські окуляри глянути на один із найтраґічнійших моментів нашого минулого.

Коли цей дзвін на сполох збудить в серцях українців узасаднений неспокій і належну відсіч — автор уважатиме своє завдання виконаним.

ПРИМІТКИ

ПРИМІТКА Ч. 1 (до стор. 24)

Козаки були господарями, як і селяни (посполиті), але вони обовязані були на кожний поклик гетьмана ставитися у військо з власною зброєю, на власному коні і з конем, який віз би харчі й припаси. Війни були дуже часті і тому ті тягарі були остільки поважні, що справедливим було звільнення козака від усяких інших данин і тягарів.

ПРИМІТКА Ч. 2 (до стор. 65)

Гетьман Мазепа **не мав** впливу ані на засуд Кочубея, ані на його виконання. Що це не субєктивне твердження чи просто припущення, доводить з усією переконливістю висланий з Вітебська дня 30 травня 1708 року лист до царя Петра I від шефа тодішнього "енкаведе" — Ґавріла Ґоловкіна. Допитували москвини Кочубея, як знаємо, власне у Вітебську, в тому ж листі читаємо таке: "Кочубея і Іскру **велєлі** вєсті водою до Києва, а оттуда к Ґетману, в войско, і **просім Ваш. Вєліч. немедленно указу, какую їм казнь повєліш ґетману учініть...**"

Наведені слова не лишають найменшого сумніву що-до того, що москвини не лише переводили слідство, не лише виносили засуд, але й московський цар мав визначити рід кари та дати наказ ту кару виконати.

Недовіря москалів до доносу Кочубея було, як ми вже підкреслювали, наслідком неузасадненості багатьох закидів, яка виявилася або підчас перевірки їх або й була москалям відома. Це недовіря виявлював не раз і Ґоловкін в листах до Петра I і інші. Ось напр. князь Ґр. Долґорукой пише Петрові, "што упоміналось в питочних речах Іскриних о цидулє другоґо судєї — Чюйкєвіча, пісаной к Кочубєю, і та ґосударь цидула сискана,, только во оной **не так пісано,** как ґоворіл Іскра, і **сіли в ней нікакой нєт".**

Звичайно, Пушкін зробив Мазепу й Орлика — катами, а московського царя-ката "вєлікодушним".

ПРИМІТКА Ч. 3 (до стор. 36)

Уривок з універсала "Петрика": "Ненавистні монархи, посеред котрих ми живемо, як льви люті, пащі свої роззявивши, хотять нас поглинути, то є вчинити своїми невільниками... Позволили москалі нинішньому гетьманові роздавати старшинам маєтки, а старшини позаписували собі і дітям своїм у вічне володіння наших братів і тільки-що в плуги не запрягають... Москва для того це нашим старшинам позволила, щоби наші люди таким важким піддянством втихомирилися і за-

мислам їх не противилися. Коли наші люди від таких тягарів закріпостяться, тоді Москва береги Самари і Дніпра обсадить своїми людьми."

ПРИМІТКА Ч. 4 (до стор. 74)

З листа Ґ. Ґоловкіна до москов. царя з 16 жовтня 1708 року: "По пісьмам ґетмана ґосподіна Мазепи, в которих он пісал, прєдставляя многіє опасності, єстлі ат Украйни отдєлітца і што будто по полкам малоросійскаво народу вже начінаютца нємалия возмущєнія".

Вислав Ґоловкін, як далі видно з листа, замість сподіваної згоди на те, щоб гетьман з військом лишався в межах України, Протасєва, для устної розмови. Від останнього, правдоподібно, гетьман довідався, що Ґоловкін має намір наслати москвинів в Україну і тому таке сказав: "о шатості в малоросійском народє... што только оние проісходят от гультяйства, і то малиє, а старшіни всє прі ньом вєрни і в том он нє опасаєтца..." та московський цар наказав "Ґоліцину ітті в срєдіну Украйни для надєжди і пострахи малоросійскому народу".

ПРИМІТКА Ч. 5 (до стор. 77)

Лист гетьмана Мазепи до Стародубського полковника І. Скоропадського:

"Мій ласкавий приятелю, Пане Полковнику Стародубський!

Нехай те буде Вашій Милости відомо, що ми, Гетьман, бачучи батьківщину нашу Українську, що до крайньої вже згуби приходить, коли ворожа нам могутність московська те, що від багатьох років поклала собі у всезлобному свому замірі й цілі, тепер до упадку останніх прав і вольностей наших почала приводити, і коли без жодної нашої на те згоди, міста українські з свою область відбирати, людей наших повиганявши з них пограбованих і до кінця знищених, почала своїми військами обсаджувати. І нехай би то робили в полку Стародубському, Чернігівському і Ніженському, маючи й замишляючи, з ворожої своєї хитрости, вигадані причини, нібито для оборони від наступу військ Шведських, але й коло дальніх міст, куди війська Шведські ніколи не думають наступати, — заходилися, коли до Полтави два полки з Білгороду скерували. А і з нашими б містами те саме зробилося, якби ми, зза звичайної нашої до батьківщини горливости, тому їх злому наміренню не запобігли, не тільки від зичливих приятелів тайно попереджені, але й самі те в явних доводах спостерігаючи й знаючи, що нас, Гетьмана, Ґенеральну Старшину, Полковників і всього війська Запорозького начало, ворожими своїми заходами, хотять до рук прибрати й тиранську свою неволю запровадити, імя війська Запорозького знищити, а козаків у драґунів і салдатів перетягнути, народ же український навічно собі порабо-

тити, і коли б Господь не поміг нам від тиранських рук ухилитися, то напевно б той замір їх неприязний вони осягли. Адже не для чого іншого Алєксандр Мєншіков і кн. Дімітрій Міхайловіч Ґоліцин з військами своїми до нас поспішали, не для чого іншого "прелестями" своїми, перше з військом, а потім саму Старшину до обозів своїх Московських приваблювали, щоб тільки нас усіх могли забрати в тяжку неволю, а не дай Боже — і на тиранські муки. Те видячи й те, що могутність Московська, безсила й невійськова, втечею завжди від непереможних військ Шведських рятується, не боронити нас сюди від наступу тих військ Шведських тікає, тільки вогнем, грабунками і безмилосердним вбивством руйнувати і міста під свою область відбірати прийшла — ми, за загальною згодою з Панами Ґенеральними особами, Полковниками й всього війська Запорозького Старшиною постановленієм, — в непереможну найяснійшого Короля Його Милости, Шведській могутности передалися, маючи на Бога Всемогучого, Єдиного обидимих Заступника, Люблячого правду та Ненавидячого лжу, непостидну надію, що батьківщину нашу Українську і військо Запорозьке Його Королівська Величність, завжди щастливою своєю непереможною зброєю від того московського тиранського ярма оборонить, звільнить і відібрані нам права й вольности не тільки приверне, але з загальною користю й безсмертною повік для війська Запорозького славою збільшить і поширить. У тому нас і королівським своїм ніколи незмінним словом і даною на письмі асекурацією запевнив і затвердив. Тому і ваша милість, як справжній Батьківщини своєї син, не зичачи їй крайньої загибелі, знищення й руїни, берись до одної з нами всіма згоди та до спільної тієї Батьківщини оборони. Старайся всіма способами, даним тобі Богом розумом та іскуством користуючись, погодившись у тому з паном полковником Переяславським і Ніженським, будучи певні того, що могутність московська нічого там не зможе вашій милості й місту Стародубу зашкодити, бо скоро буде зброєю Королівської Величности шведською загнана в свої границі. А коли б ваша милість до винищення того ґарнізону московського, що в Стародубі знаходиться, стільки сили і способу не мала, тоді радимо вашій милости звідти вийти й до боку нашого в Батурин з товариством поспішати, щоб не попасти з неповітованим нам жалем у московські руки. **Цього від Вашої Милости і вдруге пильно жадаючи, пильністю та любовію до Батьківщини обовязуючи й наказуючи,** йому ж (товариству) життимо від Господа Бога здоровя

З Дигтярівки, Октомбрія 30, року 1707.

Вашей Милости зичливий приятель
Іван Мазепа, Гетьман і Кавалер.

ПРИМІТКА Ч. 6 (до стор. 78 і 98)

Як видно з "Пріказа всєму малоросійскому народу" з 6 листопада 1708 р. московський цар так окреслював кількість військ, що становила залогу Батурина: "оставіл в городє Батурінє сердюцкаво полковніка Чєчєля да нємца Фрідріха Кенігсєна, а с німі нєсколько сердюцкіх полков да із городових полков нємалоє чісло казаков".

Треба нагадати, що пересічний сердюцький полк складався приблизно з 900-950 сердюків; отже кілька сердюцьких полків (три чи чотири, більше в районі Батурина не могло бути) як можна припускати давало разом від 2.700 до 3.600 вояків. До того додати треба ще городові полки. Шведські джерела подають залогу Батурина на 3.000. Може бути, що це число дуже применшене, але трудно припустити, щоб воно перевищало 6.000. Самозрозуміло, що коли відмовитися від **мінімальних** чисел, які ми з надмірної обережности брали при своїх обрахунках, і в цьому випадкові прийняти 6.000, — тоді число тих, хто зі зброєю в руках пішов боротися за суверенність Української Держави доведеться підвищити до яких 57 тисяч.

Учні напрактикованих у нищенню українських державницьких стремлінь "вчених" приймають число 10 тисяч (безсумніву невідповідаюче правді), для того, щоб: а) "згадати наче б то ненароком", що "Де-які історики оцінюють військо Мазепи від 2-ох до 10-ох тисяч — з тим, що чимало козаків подорозі до шведського табору подалося на царську сторону", б) **не згадати** про жодні війська, які виступили по боці гетьмана Мазепи (навіть про запорожців!), в) процитувати, як "поважне джерело", уривки із переповненого вигадками й помилками москвофільського публіцистичного твору — "Історія Русов", в якому оповідається неймовірна вигадка **(понижуюча** українців, але за те згідна з тенденційними намаганнями автора "Історії Русов" переконати всіх, немов сердюки — це були заволоки, "поляки", пяниці і взагалі найгірший елемент). Згідно з цією вигадкою ті кілька тисяч сердюків, в обложеному місті **"повпивалися** і були в глибокому сні" і то такому глибокому сні, що їх "без оборони рубали й кололи війська Меншікова".

г) Для ще більшого згущення барв тут же подають такі "патріоти", що Батурин був добре уфортифікований, бо — мовляв — тому перечать "лише ті три джерела" (очевидячки вони не знають цілого листування гетьмана з москвинами в справі відновлення тих укріплень) і г) підсунувши вигадку немов за гетьманом пішла лише жменька козаків, яка або не **встигла** втікти, або була пяницями й гультяями, ті ж що не **повпивалися** (як хоч би "статечний" прилуцький полк з сотником І. Носом, якого наділив автор "Історії Русов" — **полковництвом!**) — були по боці москвинів!

Так "звеличники Мазепи" доходять до такого потрібного москвинам, а далекого від правди висновку: **"Загал українського козацтва і суспільства не підтримав І. Мазепи** — це був **великий удар** по концепції самостійности української держави в першій чверти **XVIII віку"** ("Свобода" з 9. X. 1956 року). Там же ще раз вбивають московські учні в "хохлацькі" голови **вигадку,** що українці наче б то **не хотіли самостійности,** а хотіли бути під Московщиною, такими словами: "Суть нашої невдачі лежить передусім **в наставленню української еліти і простолюддя** першої половини XVIII віку до проблєми власної самобутности".

Ми від себе можемо додати: ця власне думка і є **провідною ідеєю** тенденційного антиукраїнського "наукового" збірника "Полтава", виданого большевиками в 1939 році під редакцією Бєлоусова і Оглобліна!

Москвинам **треба довести,** що український нарід завжди хотів бути з "єдінокровним народом", а Мазепа, і такі як він, наче б то, були, кажучи словами проф. Ключевського, "бєзполєзнимі ізмєннікамі!" Адже ж їм ходить не про те, щоб нарід думав, що українська нація не мала ні одного самостійника, а про те, що наче б то ті самостійники були "ворогами власного народу", діяли всупереч його бажанням і інтересам. Коли б справді так було — не було б пощо й святкувати Мазепиних Роковин! Дальше приховування правди про підтримку ідей гетьмана українським народом є водою на московський млин, що нівечить саму ідею святкування цих роковин.

ПРИМІТКА Ч. 7 (до стор. 170)

Пункти Статуту "Славянского Общєства ім. Кирила і Мефодія" (подаємо за працею проф. Д. Дорошенка "Микола Іванович Костомаров", видала "Українська накладня", Ляйпціґ, ст. 26-27):

1. Духовне і політичне обєднання словян єсть справжнє їхнє призначення, до якого вони мають прямувати. Словянські народи в будуччині повинні прилучитися до Росії і скласти з нею одну федерацію.

2. При прилученні кожне словянське племя має зберегти свою самостійність і такими племенами вважаються: українці, москалі з білорусами, поляки, чехи з словінцями, лужичани, іллиро-серби з хорутанами і болгари. Росія має бути поділена на штати: північний, північносхідний, два українських, два волжських — нижній і верхній, два південних, два сибірських, один кавказький, один білоруський, далі штати: Польща, Чехія з Моравою, Сербія, Болгарія, західня Галичина приєднувалась до Польщі, східня — до західнього українського штату.

3. Кожне племя має народнє правління і додержує повної рівности своїх громадян по їх народженню, християнській вірі і стану.

4. Управління, законодавство, право власности і просвіта у словян мусять засновуватися на святій вірі Ісуса Христа. В релігії має панувати повна свобода. Забороняється всяка пропаганда, яка безкористна при свободі віри; але мається на увазі прихилити словян-католиків прийняти словянську мову до служби Божої. Що-до мови, яка мала б бути загальною для всіх, — не вирішено ще, але правдоподібно такою має бути московська, як найбільш розповсюджена.

5. При рівности, освіта і чиста моральність повинні служити умовою для участи в правлінні. Освіта в народі має бути обовязкова; кріпацтво касується, так само й привілеї всякі, касується смертна кара й кара на тілі.

6. Збірається загальний словянський собор з представників усіх словян. Київ не повинен належати ні до якого штату і має бути місцем зборів загального сойму. В соймі — дві камери: в одній вибрані сенатори й міністри, в другій — депутати. Загальний сойм збірається кожних чотири роки, а як треба то й частійше; в кожному штаті є свій сойм, який збірається що-року; свій президент і сенат. Верховна або центральна власть належить президентові, який вибірається на чотири роки, і двом міністрам — закордонних і внутрішніх справ. Для оборони федерації од зовнішніх ворогів істнує регулярне військо, але не в великому числі, бо кожний штат має свою міліцію і всі вчаться військової справи на випадок потреби.

ПРИМІТКА Ч. 8 (до стор. 263)

Коли порівняємо все ж, як ставився загал еміграції в 1959 році, зі ставленням до гетьмана Мазепи напр. "Укр. Громади" Парижу, яка в числі 50 душ на зборах 23 червня 1909 року ухилилася від винесення протесту проти московських "полтавських урочистостей", і пригадаємо, що організований тоді з ініціятиви "самостійників" т. зв. "Протестаційний Комітет" у своїй "Відозві" не зважився згадати добрим словом І. Мазепу, — то помітимо виразний поступ. Та чи не вправі ми були сподіватися по **таких** 50 літах більшого?

Вправі! Однак, як це не дивно, в цьому періоді наступили великі зміни головно в настроях широких освічених верств тих західньо-українських земель (виключаючи Галичину й Буковину, — де не були потрібні аж такі зміни), які перебували поза кордонами "СССР" і серед еміграції, але не серед тих кол, які зараз наче б то "репрезентують" сучасну нам політичну еміграцію. Про це свідчить не лише вже нами подане, але й може

допомогти зіставлення тут згаданого відношення "Української Громади" Парижу з 1909 року зі звідомленням, яке принесла нам "Свобода" з дня 19 лютого 1960 року про "урочисту пленарну конференцію УВАН у ЗДА". Поминаємо сам факт, що ця "конференція" була "пізнім Іваном", бо відбулася кілька місяців по замиренню "Мазепиного року", а три відчити аж ніяк не вимагали майже 18 місяців на їх підготовання, і поминаємо те, що один з відчитів ("Польща за часів Мазепи") мав таке ж відношення до вшанування діяльности Великого Гетьмана, як і відчит на тему "Франція за часів Мазепи", або "Туреччина", "Австрія" і т. д. — це б то, що таких відчитів не на тему можна було дати кілька десятків. Відчит про "Українське мистецтво в добу гетьмана Мазепи" — рівно ж не вимагав аж стільки часу на підготовання, бо ця тема не є нерозробленою і, зрештою, навіть ряд ворогів української самостійности признає, що на цей період припадає розцвіт українського мистецтва і культури, та не заперечує ролі гетьмана Мазепи в тому. Отже центром цілої імпрези був відчит відомого вже нам добре "спеца" в "насвітлюванню" діяльности гетьмана Мазепи — ... проф. Оглоблїна.

Пригадавши собі згадане ставлення "Укр. Громади" Парижу, мусимо його порівняти, як з фактом, що згадана установа обрала своїм речником таку "славнозвісну" в цій ділянці особу, так і тими концепціями, які висунув на цій конференції автор відчиту "Мазепа і Москва".

Подаємо коротко згадані концепції за звідомленням у "Свободі", а в дужках відмічаємо мету і наукову вартість кожної зокрема.

Концепція 1: "Низка суперечностей Москви і Києва загострилася за часів Мазепи, коли Москва розглядала себе як третій Рим...", а в Україні "набула собі особливої популярности ідея Києва, як другого Ієрусалиму..." (Ця концепція підміняє довговікову боротьбу двох народів — концепцією тимчасової політичної ривалізації двох культурних осередків, прикритої ривалізацією двох ідей, з яких другу, зручно висмикнувши з тексту виступів тогочасних наших "риторів" і панегіриків, оголосив проф. Оглоблін як "набувшої особливої популярности". Така підміна усуває з поля зору національну боротьбу між двома народами, а ґенералізуючи висмикнуті дрібнички, — ставить цілу справу в площині напр. боротьби за першенство між Краковом і Варшавою, Москвою і Петербургом, а в ліпшому випадкові — Москвою й Новгородом, чи Атенами й Спартою, а ніколи не в площину боротьби між Парижом і Берліном, Еспанією і Нідерляндами!).

Концепція 2: "Україна була під владою запорозького війська" та "як Малая Росія, входила в склад Росії" і, мовляв, "до початку 18 віку була більше-менш рівновага, хоча були місцеві тертя та інциденти". (Ця яскраво москвофільська концепція, всупереч науковим даним, робить в Україні "паном ситуації" запорожців, а довгу і вперту боротьбу українсько-московську, що після князівського періоду відновилася знова ще за Богдана Хмельницького й тяглась майже безупинно протягом 85 років, якої "епізодами" були численні криваві війни й такі бої, як конотопський бій за Виговського, ця концепція замовчує, перетворюючи все те у... "місцеві тертя й інциденти", це б то підмінюючи справжню історію нашого народу "історією", в "конструюванню" якої брав прелєґент визначну участь разом з Гуслистим, Петровським, Дядиченком та інш.).

Концепція 3: "Москва, **після** початку великої північної війни, **почала** наступ **на права** України... з окрема зробила спробу реорґанізувати козацьке військо..." (цілковиту безпідставність і москвофільський характер цієї концепції зясовано в цій книжці на стор. 263.

Концепція 4: "Мазепа не був ні москвофілом ні ворогом Москви", лише "не розумів того процесу, що відбувався там, де на зміну боярству приходило дворянство і елєменти з народу, як напр. Меншіков" (концепція цілковито неузасаднена, апріорна, а має на меті скріпити попередні, затираючи національний характер боротьби. Вона, вихованого на західній культурі гетьмана Мазепу, знайомого з західньою Европою краще за Петра I, бо студіював там щось більше ніж ремесло корабельного теслі, робить нездатним "зрозуміти", що діється в Московщині, нездатним "збагнути" політику Петра I, з яким постійно перебував у контакті).

Уся неймовірність цієї вигадки стає ще більш очевидною, коли ми собі пригадаємо, як чужі дипльомати подивляли здатність Мазепи спостерігати найменші зміни і все істотне в політиці більш навіть далеких держав, і що Мазепа був у контакті й часто зустрічався особисто не з представниками боярської Московщини, лише — "Петрової", і що тому, не може мати й тіні правдоподібности вигадка, що — так би мовити — "непоінформованість" і т. п. привела до виступу проти Московщини.

Коли поміркуємо над цими чотирма концепціями, які "пущено в обіг" на цій "урочистій конференції", то мусимо прийти до висновку, що всі вони спрямовані безпосередньо **проти** ідеї виписаної на прапорах українських військ, що виступили проти Московщини, а посередньо — обнижують ролю й значіння гетьмана. Це спізнене "вшанування" могло б бути (для

де-кого з учасників) бодай чимсь подібним до урочистого засідання представників римо-католицької церкви, яка в Римі 1920 року ухвалила акт "беатифікації" Жанни Д'Арк, засудженої і спаленої на вогнищі, як чарівниця й єретичка, католицьким духовним трибуналом під проводом єп. Пєра Кошона 30. V. 1431 року, і виправданої тою ж католицькою церквою десять років пізнійше, по зміні політичних обставин. Та, як бачимо, так не було. Воно може нагадувати скорше збори синедріону, який займався піл проводом Каіяфи обговоренням діяльности Христа!

І тому ще раз стверджуємо: частина еміґрації, про якої настрої ми говорили, — в своїй масі посунулася порівнюючи з роком 1909 дуже й дуже вперед, але вона ще далеко не набула потрібного досвіду й знання.

ДОДАТКИ

Додаток ч. 1

"РІК МАЗЕПИ" ЧИ "РІК ПУШКІНА"?

Щоб краще висвітлити саму істоту справи, на початку звертаємося до абстрактного прикладу. Ставимо питання: 1) коли б в якому органі секти "сатаністів" (людей, що поклоняються сатані) почав хтось надто часто, наче б то для "укріплення" в тім чортівському культі, покликатися на... Євангелію, цитуючи з неї таке: "Вивів сатана Ісуса на височенну гору й показує Йому всі царства на світі та їхню славу та й каже Йому: Це все віддам Тобі, як-що упадеш переді мною і мені поклонишся" (Євангелія від Матвія 4, 8, 9) і, навівши згадані слова, писав: "Євангелія доводить ясно й виразно, що сатана є володарем світа, якому впертий Ісус не хотів поклонитися", — то, питаємо ми, чи **така** пропаганда не привела б до того, що кращі й інтеліґентнійші з "сатаністів" почали б читати "Євангеліє і як не навернулися б до справжньої віри, то бодай перейнялися б багатьма християнськими поглядами? 2) коли б який атеїст у атеїстичному орґані почав часто наводити "слова Біблії": "нема Бога" **(пропустивши початок,** бо там стоїть: "безумний каже в серці своїому: "Нема Бога"), то чи не спричинився б він до того, що певна кількість атеїстів (і то — кращих, які хочуть все знати й не лінуються читати) перестали б бути атеїстами, або бодай би захиталися не в одному?

Думаємо — відповідь ясна. А тепер вертаємо до теми нашої: гетьман Мазепа і Пушкін.

Порушити цю тему змусило нас те, що в звязку з "роком Мазепи" не лише вперто ширять вигадки про пасивне захования українського народу підчас рішаючих років 1708-1709, не лише при тому вміло підсовується ідея, немов український нарід (або дослівно: "загал українського козацтва і суспільства") не підтримав І. Мазепи ("це був би великий удар по концепції самостійности української держави першої половини XVIII століття", і далі: "суть лежить .. в наставленню еліти і простолюддя першої половини XVIII століття до проблєми власної самобутности, до питання української державности"),*) але використовується його для популяризації тамбур-мажора московського імперіялізму А. Пушкіна та його антиукраїнської поеми "Полтава". Згадану поему популяризується завзято українцями, що не визбулися свого "малоросіянства", москвофілами і, імовірно, звичайними агентами московськими, що всі ра-

---

*) Наведені слова цитуємо зі "Свободи" ч. 195 з 9. X. 1959 р.

зом використовують те, що західні українці не знають добре творів Пушкіна, і, не знаючи їх, допоможуть (в добрій вірі) тим, "адвокатам діявола"!

Отже тому конечним є подати коротко, якого "Мазепу" створив Пушкін у своїй "Полтаві", як до нього ставиться та як ставиться до українських визвольних змагань. Зясовуючи це, ми в багатьох місцях подаватимем оригінальні тексти в московській мові, бо на окупованій Україні, видаючи цей (і інші) твір Пушкіна в українському перекладі, щоб спопуляризувати Пушкіна, усунули де-які особливо драстичні вислови, які могли б в українського читача викликати почуття справедливого обурення.

Отже переходимо до характеристики гетьмана, яку дає йому Пушкін у свому імені, в імені автора поеми, характеристики, яку не вільно забувати, коли хочемо правильно зрозуміти цілість і окремі уступи, що в них подаються слова наче б то самого Мазепи.

Згідно з Пушкіновою "Полтавою", — Мазепа — це злочинець, без чести, без жодних етичних засад, еґоїст, розпустник, людина, яка не лише не має батьківщини, а й не розуміє, що це таке мати батьківщину, бо ж вона ніякого (ні народу ні особи) не любить, він готовий до всякого злочину, людське життя для нього нічого не варте, він готовий завжди для своїх еґоїстичних цілей кров людську лити, як воду, він не розуміє, що таке свобода, він ненавидить волю. Це огидний самолюб, кар'єрович, зрадник і грабіжник, кат, який готовий мучити людину, аби загарбати собі її гроші, але при тому цей злочинець надзвичайно хитрий, підступний і облудний. Він достосовується до кожного дуже спритно, вдає з себе, мов Тартюф, людину побожну, ідейну, патріота, але, — остерігає Пушкін читача, — всі його "гарні слова" — це брехня і облуда, це фальш, це той "гачок", на який цей злочинець ловить наївних людей і навіть людей мудрих. Таким малює Пушкін Мазепу в своїй "Полтаві", яка, за первісним задумом, мала зватися "Пьотр Вєлікій", бо її героєм мав бути творець московської імперії — Петро І, зідеалізований в поемі.

Тому ж, що палко бажаючи заплямувати український визвольний рух, знищити його в площині ідеольоґічній, розуміючи, що без поневолення України не можливе будування московської імперії (грала при цьому ролю й спокуслива перспектива використати романтичну історію з Мотрею), для змальовання Петра І лишилося за мало місця, — Пушкін, не бажаючи назвати свою поему імям зненавидженого ним "злочинця", — назвав її "Полтавою".

Щоб читач міг сам переконатися, що власне таким малює Пушкін гетьмана Мазепу, наводимо далі в оригіналі ті уривки,

в яких автор сам, у власному імені дає характеристику гетьмана Мазепи:

"Нє многім можєт бить ізвєстно,
Што дух єво НЄУКРОТІМ,
Што рад і чєстно і БЄЗЧЄСТНО
Врєдіть он нєдруґам своім;
Што ні єдіной он абіди
С тєх пор как жів нє забивал,
Што далєко ПРЄСТУПНИ віди
Старік надмєнний прастірал:
Што он НЄ ВЄДАЄТ СВЯТИНІ
Што он нє помніт блаґостині
Што он нє любіт НІЧЄВО
Што КРОВЬ ҐАТОВ ОН ЛІТЬ КАК ВОДУ
ШТО ПРЄЗІРАЄТ ОН СВОБОДУ,
Што НЄТ АТЧІЗНИ У НЄВО."

За Пушкіном цей **"злой** старік" ховав віддавна на споді душі **"замисєл** ужасний" (жахливий задум) і "далєко прєступни віди старік надмєнний простірал" (далеко сягали злочинні пляни бундючного, гордовитого діда) дослівно:

"Іздавна замисєл ужасний
Взлєлєял тайно **злой старік"** —

При цьому цей злочинець виявляє в напрямі здійснення своїх злочинних планів надзвичайну енергію ("В ньом нє слабєєт **воля злая",** "нєукротім прєступний жар"). Ця ненависть до Мазепи у Пушкіна тим більша, що Пушкін правильно розуміє, що Мазепа боровся не проти "деспотизму Петра", тільки проти Московщини. За поемою Пушкіна, Мазепа, цей, як Пушкін його зве — "Іуда" (Юда), є такий діявольськи облудний, що обдурив самого (за Пушкіним — "шляхетного й великодушного") московського царя, який його ще й потішає, уважаючи правду, подану Кочубеєм, за... наклеп!

Підступний і жорстокий облудник Мазепа (за **Пушкіним),** використовуючи злочинно довіря московського царя, як пише Пушкін дослівно, "с **кровожаднимі** слєзамі в холодной дєрзості своєй" ("з кровожерчими сльозами у зимнім нахабстві своєму") домагається смерти "нєщастнаво" Кочубея. І тут Пушкін з мельодраматичним патосом вигукує: "Чьєй казні? Чья дочь в обятіях єво?" (Чиєї смертної кари? Чия дочка в обіймах у нього?) і тут же, автор, звертаючися до Мотрі, пише: "Нє знаєш ти, каково **змея** ласкаєш на ґруді своєй" (Не знаєш ти, яку зміюку ти пестиш на своїх грудях) і питається, яка сила змушує її вірити лукавим і брехливим словам Мазепи!

Щоб наші читачі не припускали, що ми, маючи якісь упередження до Пушкіна, навмисно згущуємо барви, подаємо написане на цю тему московським критиком Ю. Айхенвальдом у статті присвяченій цьому творові, що була друкована в третьому томі творів Пушкіна, під загальною редакцією Венґерова "Бібліотека Вєлікіх пісатєлєй" 1909 г., т. II, ст. 2-3). Отже так розцінює Айхенвальд характеристику Мазепи:

"Еті стіхі **убівают** — ето **смертний** пріґовор, ето удари молота, которимі пріґвождається Мазєпа к позорному столбу (до стовба ганьби)". Пушкін, каже Айхенвальд, змалював Мазепу "как чєловєка бєз атчізни... Оттово по мислі Пушкіна, Мазєпа, **нічєм** своіх дєл нє освятівшій, **нікакой** ідєєй ілі вєрой **не пронікнутий...** страшний своім коварством (підступністю, облудою), бєзмєрно лукавий властітєль умов і сєрдєц нє только мужскіх, но і жєнскіх". Цей **Пушкінів** Мазепа **дурив** і Мотрю, дурив він і українців. Власне підготовляючи **(за Пушкіним)** покарання Кочубея, він, щоб не втратити Мотрі, хоче її обдурити, виставивши себе (за Пушкіним — всупереч правді) борцем за незалежність України і з цією метою розповідає їй те, що — згідно з думкою Пушкіна — було суцільною брехнею. Власне цими словами, якими — за задумом Пушкіна — **дурить** підступний Мазепа наївну Мотрю, "українці" з малоросійськими душами дурять наївну еміґрацію, представляючи їй Пушкінову "Полтаву", як твір, коли не прихильний Мазепі, то бодай обєктивний. Ось ці слова в тому перекладі, в якому їх підсовують нам:

"...Давно задумали ми діло,
Тепер воно кипить у нас.
Усім нам діяти наспіло,
На боротьбу ударив час.
Без вольности, добра й слави
Ми гнулись нижче від трави
Під покровительством Варшави,
Під самовладністю Москви.
Вкраїні бути, як державі
У незалежності пора:
Й знамена вольності криваві
Я підіймаю на Петра..."

(останні рядки, щоб ліпше піддурити читача, автор одної з таких статтей ще й підкреслив, як це подано вгорі).*)

---

*) Слід підкреслити, що в оригіналі не прапори названі "кривавими", тільки та воля, якої хочуть українці, названа "кривавою".

Мотря (за Пушкіним) уже й без того починала дорікати Мазепі за те, що вона йому надокучила, нагадувала, що вона йому "віддала все", і ставить питання: "Скажи, чому ж мене не любиш?"

Отже наведений попереду уривок мав зацитькати і заспокоїти Мотрю. І та справді захоплюється перспективою, яку перед нею відкриває гетьман, і він зараз же використовує те захоплення ідеєю та її реалізатором, ставлячи спочатку питання: чи кохаєш? А після позитивної відповіді, друге: "Чи я, чи батько твій тобі дорожчий?" Вирвавши нарешті по довгій розмові слова: "Я всім готова тобі пожертвувати в ці дні", ще раз їй нагадує з притиском: "памятай, що ти сказала тут мені".

А після цього переходить Пушкін до опису Орлика в ролі слідчого й ката, який з доручення Мазепи намагається у сповненого чеснотами "нещасного Кочубея" видобути признання про те, де заховані його гроші й скарби, кличе ката й починає тортурувати Кочубея. І тут знова патетично вигукує автор:

"Де ж гетьман? **Де той лиходій?**
Куди сховатися він хоче?
В гадючій совісті своїй?"

Таким же змальований і Орлик. Вони в двох:

. . . . . как вори
Ведут свої переговори
Ізмену цінят меж собой".

Тому пише вже згадуваний Айхенвальд, що коли у Мотрі відкрились нарешті очі, вона збожеволіла, "увідєв настоящєво Мазєпу", бо "перед ней спала пєлєна і вместо красоти — явілось безобразіє (гидота), вместо нєгі і любві — безпрєдєльная жєстокость..."

Закінчуючи ж "Полтаву" описом бенкету Петра І по перемозі, вигукує Пушкін:

"Ґдє ж Мазєпа? Ґдє **злодей,**
Куда бєжал **Іуда** в страхє?
Зачєм король нє мєж гостєй,
Зачем ізмєннік не на плахе?"

Таким малює в дійсності Пушкін Мазепу, вживаючи всього свого хисту на те, щоб всупереч історичним фактам зогидити великого діяча й патріота, обкидати його болотом, обпаскудити!

За кого ж тоді маємо уважати таких авторів, які пишуть, спекулюючи на незнанню, хоч би таке:

"Коли ми прочитаємо кредо Мазепи, як **його розуміє Пушкін,** то побачимо, якого патріотичного звучання **воно набуло ..**

як сам **автор — незрівняно підніс і ошляхетнив його, зробив** його **справді** борцем за волю, а його ідею величною." ("Сучасна Україна" ч. 12, 1952 р.). Цей автор хоче вмовити в нас, що Мазепа не був ані шляхетною людиною, ані патріотом, — тільки Пушкін його "зробив" таким! Це більш ніж глум з довірливого читача!

А нині, в "рік Мазепи", ось що пише другий прихильник Пушкіна:

"Пушкін **реалістично характеризує** гетьмана Мазепу, як державного мужа, як людину високого розуму... Це досвідчений державець (?). Він уміє берегти свою державну таємницю. А в душі гетьмана "давно зріють пляни..." здійснення цих мрій — відновлення незалежної української держави. **Ця** характеристика Мазепи цікава тим, **що О. Пушкін** не зміг приховати основного — **правдивости й ідейности, безкористности** і глибокої свідомости гетьмана". ("Новий Шлях" ч. 82, 1959, стаття Килимника).

Такі вигадки пускає в світ захоплений "малорос", вигадки, що вражають безсоромно-нахабним перекрученням правди з метою... захвалити Пушкіна!

А Пушкін для нашого "малороса" остільки рідний, що він, забувши, що він не в СССР, пише, похваливши ще перед тим Пушкіна за те, що він — мовляв — "крім матеріялів, зібраних з України, використав іще таємні архіви з часів Мазепи" (отже, мовляв, у "Полтаві" — сама правда!), перед тим, як перейти до того, що писав про Мазепу **француз** — Невіль, виривається з такими словами: "Крім **згаданих** джерел та відомостей про великого гетьмана, треба ще заглянути й **у чужинецькі".**

Отже для автора Пушкін **не належить** до "чужинецьких" (для "малороса" Пушкін — "свій, русскій"!).

Щоб ще більше спопуляризувати Пушкіна, згаданий автор наводив перед цитованим уривком пару уривків, які мали б характеризувати відношення Пушкіна до українських змагань, наводив їх у неправильному перекладі та ще й **спрепаровані** автором статті. В дійсності, за Пушкіновою "Полтавою", Мазепа є єзуїтом.

"Народний бунт готує тихо.
Отруту всюду потайну
Гетьманські слуги розсівають.
Там із Булавіним здіймають
Козацькі бунти на Дону.
Там будять диких орд відвагу
Там за порогами Дніпра
Лякають вольную ватагу
Самодержавностю Петра."

Петро I змальований справжнім великим державним мужем, який несе мир і добробут, закладає підвалини блискучого майбутнього, але його не всі розуміють і тому:

"Украйна ґлухо волновалась
Давно в неї іскра розґоралась
Друзья **кровавой** старіни
Народной чаялі войни,
Ропталі, трєбуя КІЧЛІВО,
Чтоб ґєтман узи іх расторґ
І Карла ждал нєтєрпєліво
Іх ЛЄҐКОМИСЛЄНИЙ васторґ.
Вакруґ Мазєпи раздавался
Мятєжній крік: пора! пора!
Он ізнємоґ, он слішком стар,
Зачєм дрожащею рукою
Єщьо он носіт булаву?
Тєпєр би ґрянуть нам войною
НА НЄНАВІСТНУЮ МОСКВУ."

і ось вони "кічліво" **(чванливо)** домагалися, щоб гетьман використав ситуацію, кажучи:

"Коли б старий наш Дорошенко
Семен*) Самойлович молодий,
Семен Палій, чи Гордієнко
Були б при владі військовій,
Тоді у сніжному завої
Не вмирали б наші козаки,
І Малоросії сумної
Вже визволялись би полки..."

а до того додає Пушкін:

"Так **своєволіем****) пилая,
Роптала юность удалая,
Опасних алча пєрємєн."

бо, мовляв, та молодь:

"Забула краю давній бран
І при Богдані буйні збори,
Священні битви, договори,"

це б то забула "вдячність" до Москви за "визволення", переяславську умову і т. п. Але **підступний** Мазепа — мовчить і

---

*) У Пушкіна: "Чи Самойлович молодий".

**) Свавільством, анархічним настроєм.

"Хто пізна безодню зловорожу
Душі підступної?"

вигукує Пушкін.

Думаю, що кожний зрозуміє, яким цинізмом є, власне використовуючи зацікавлення гетьманом Мазепою з нагоди "року Мазепи", годувати читачів спрепарованим Пушкіном, щоб ... зацікавити і спопуляризувати ту антиукраїнську поему, якої головне вістря спрямоване власне проти Мазепи!

На доказ, що це так, наводимо слова зі щойно цитованої статті С. Килимника:

"Заслуговує на увагу творчість найвизначнійшого російського поета О. **Пушкіна,** який у свому талановитому творі-поемі "Полтава" відзеркалює і тодішній настрій в Україні і політичну ситуацію і **світогляд Мазепи та його характер,** його **справжні** наміри що-до розвязки з Москвою ... Хоч О. Пушкін і лає Мазепу, але **правди не може** приховати ... Пушкін ... **глибоко вивчив** справу боротьби Мазепи з Москвою, а тому, хоч "Полтава" не є науковим твором, але окремі моменти **цілком правдиво висвітлені".** ("Новий Шлях" ч. 81, 1959 рік).

Отже просимо перечитати ще раз характеристику Мазепи, подану нами в цитатах і спрецизовану Айхенвальдом, його вбивчий "світогляд", думку, що "справжні наміри" Мазепи мали на увазі не визволення України, яка того не потребувала,*) тільки задоволення особистих егоїстичних плянів огидного старого злющого діда і .. прийняти до відома, що це є "правда"! Більше того! Всі вигадки і неправильно змальований перебіг основних подій — це "цілком правдиве висвітлення" ("наукове"! хоч "Полтава" і не є науковим твором, — запевняє С. Килимник).

Далі — спрепаровані цитати, яких мета — заохотити українців прочитати "Полтаву", і, "хоч це і не наукова праця", — довідатися "правди", опертої на "глибокому вивченню справи!

Так підступно впорскується отрута в нашу свідомість і рік на честь Мазепи перетворюється на рік зогидження постаті Мазепи і звеличування україножера, московського шовініста — О. Пушкіна!

Але цього мало! На основі тексту "Полтава" Пушкіна написав московський композитор Чайковський оперу під назвою "Мазепа". Тому, що цей московський композитор користується

---

*) При цій нагоді зазначуємо, що в перекладі, який подає Килимник в часописі, слова "Зухвалі друзі давнини" не відповідають оригіналові, в якому стоїть "Друзья **кровавой** старіни", це б то охочі до кривавих війн, грабунків і розливу крови.

серед американців популярністю, усім, що хоч трохи цікавляться чужою музикою і театром, відома ця опера і, саморозуміло, її лібретто в англійській мові також відоме тій публіці.

І ось вже вдруге захвалює ту оперу, як наче б то українську і страшенно патріотичну (де ж там! гетьман на сцені "на коні і у гетьманській киреї"!) п. Дмитро Чутро ("Новий Шлях" ч. 82, за 1959 р.) додаючи до того, що, мовляв, її кілька років тому багато разів ставили "в американських і канадійських театрах."

Остатнього "аргументу" розглядати не можливо, бо ж хоч би в тому ж Ню Йорку видана була в 1918 році (і досі продається!) такими ж українцями книжечка "Гетьман Мазепа", яка є просто ... прозовим переказом "Полтави", звичайно, без подання джерела.

Виникає, на тлі сказаного, питання: чому ми маємо замісць хоч би поставити прекрасну драму заслуженої української письменниці і патріотки, знищеної Москвою, Старицької-Черняхівської "Іван Мазепа" (яку ми можемо поставити пристойно, а то й добре), виступати з оперою, написаною москвином на текст московського імперіяліста А. Пушкіна? Чи для того, щоб використати "рік Мазепи" для спопуляризування серед українців московських письменників і композиторів, це б то, щоб діяти проти основної тенденції святкування памяти Мазепи?

Чи (коли ми візьмемо під увагу і американців) для того, щоб зміцнити в їх свідомості твердження Хрущова, що "Україна — це Техсас"? Адже ж кожний чужинець з тої нагоди зробить висновок, що "техсасці" сходу Европи, не маючи регіонального твору на цю тему, ставлять твір московський, бо ж то також "свій" (не дурно ж С. Килимник його **не зарахував** до "чужинецьких"!).

Мало того! Знаючи зміст творів "Полтава" і опери Чайковського, власне американець зміцниться в переконанню, що українці подібно ж дивляться на справу усамостійнення України і на особу гетьмана, як і Пушкін.

Сказане управнює нас до поставлення запиту: чи ми обходимо "рік Мазепи" чи "рік Пушкіна", і чи не практичнійше було б (в останньому випадкові) просто закупити в Києві збірник "Полтава", виданий в 1939 році, з такими ж тенденціями як і "Полтава" Пушкіна?

Зрештою, на другий запит підповідаємо самі: ні, "не практичнійше", бо в ньому все виложено надто ясно, а тому міг би той збірник, замісць вплинути отруюючe на свідомість еміграції, — викликати у неї відрухове обурення, і тоді б "робота" пішла на марно!

М. Р.

Додаток ч. 2

ЛИСТИ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ДО МОТРІ.

(Передруковано дослівно в цілому все подане в "Історії Малой Росії" Бантиша-Каменського, Т. III, вид. 1842 р.)

"Мазєпа бил воспріємніком Матрени Кочубєєвой от Св. купелі, а плємяннік єво, Обидовскій, женат на родной єя сєстрє. В начале 1704 года он старался получіть руку сей дєвіци, но благочєстівиє родітєлі с ужасом отклонілі прєдложеніє єво. Тоґда Ґетман, для удовлєтворєнія прєступной страсті, рєшілся соблазніть крєстную дочь, подсилал в дом Кочубея одново слуґу расторопнаво, ловкаво, по імєні Дємьяна, с прєдложеніем Матрьонє сначала трєх тисяч, потом дєсяті тисяч чєрвоних. Чєво нє моґлі ісхітіть деньґі, то совєршіла любов. Шєстідєсятілєтній старік прєвратілся в пилкаво юношу; із Властєліна сдєлался рабом; умолял жєстокую пріслать к нєму частіцу волос; похіщал, за дороґія дєньґі, красний корал, которий она носіла на шєє, платье єя; дєржал іх прі сєбє, орошал слєзамі. Самолюбіє, свойствєнное слабому полу, довєршіло торжєство злодея. Мазєпа увьоз возлюбленную. Раздался вопль в домє родітєлєй оскорбльонних. От стида прінуждьон бил Ґетман разстаться с Матрьоною, лішів єйо с нєвінностю покоя, **очародействовав нєсчастную,** ґоворя словамі Кочубєя. Она плєвала на мать, отца своєво, нє внімала убєжденіям іх, нє страшілась уґроз. Всє мислі, всє желанія єя стрємілісь к одной цєлі: жіть і умєрєть с прєдмєтом пламєнной любві. Так поступала юная Матрьона. І Мазєпа страдал нє мєнєє. Пісьма єво дишалі страстію огнєнною, ісполнєни сіли, чувств, нєсвойствєнних єво прєклонним лєтам. Прілаґаю іх здєсь **для любопитства** чітатєлей:

1.

"Мое серденько, мой квіте рожаний!"

Сердечне на тое болію, що не далеко од мене їдеш, а я ни могу очиць твоих и личка біленкого видіти, через сее писмечко кланяюся и всі члонки цілую любезно.

2.

Мое серденько!

Зажуривемся почувши от дівки такое слово, же В.М. за зле на мене маєш, иж В. М. при собі не задержалем, але одослал до дому; уваж сама, щоб стого виросло.

Першая: щоб твои родичи по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку у ночі кґвалтом и держить у себе місто подложниці.

Другая причина: же державши В. М. у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да и В. М. так же; мусілибисмо из собою жити так, як малженство кажет, а потом пришло би неблагословеніе од церкви и клятва, жеби нам с собою не жити. Гдеж би я на тот час поділ и мнібже через тое В. М. жаль, щоб есть на потом на мене не плакала.

3.

Мое сердечне коханье!

Прошу і вельце прошу, рачь зо мною обачитися, для устной розмови: коли мене любиш не забувайже, коли не любиш не споминайже, спомни свои слова: же любить обіцала на щось мині и рученьку біленькую дала.

И повторе и постократне прошу, назначи хоч на одну минуту коли маємо з собою видітися для общаго добра нашего, на которое самаж прежде соизволила есь била, а нім тое будет пришли намисто з шиї своей прошу.

4.

Мое серденько!

Уже ти мене изсушила красним своим личком и своими обітницами.

Посилаю тепер до В М. Мелашку, щоб о всім розмовилася з В. М.; не стережися ей ні в чем, бо есть вірная В. М. и мині во всім.

Прошу и велце за нужки В. М. мое серденько облапавши прошу не одкладай своей обітници.

5.

Мое серце коханое!

Сама знаеш, як я сердечне шалене люблю В. М.; еще нікого на світі не любив так; моеб тоє щастя и радость, щоб нехай іхала да жила у мене, тилкож я уважав якій конец с того может бути, а звлаща, при такой злости и заедлости твоих родичов, прошу моя любенко, не одміняйся не в чом, яко юж не поеднокрот слово свое и ручeнку дала есь, а я взаемне, поки жив буду, тебе не забуду.

6.

Мое серденько!

Не маючи відомости о повоженью В. М.; чи вже перестали В. М. мучити и катовати, тепер теди одіжаючи на тиждень на певніе містца, посилаю В. М. одіздного через Карпа, которое прошу завдячне приняти, а мене в не отмінной любві своей ховати.

7.

Мое серденько!

Тяжко болію на тое, що сам не можу з В. М. обширне поговорити, що за отраду В. М. в теперешним фрасунку (печали) учинити; чого В. М. по мні потребуеш скажи все сій дівці, остатку, коли они, проклятіи твои тебе цураються иди в монастир, а я знатиму що на той час з В. М. чинити, чого потреба и повторе пишу ознайми мині В. М.

8.

Моя сердечне коханая!

Тяжко зафрасовалемся, почувши же тая катувка не перестает В. М. мучити, яко и вчора тое учинила; я сам не знаю, що з нею гадиною чинити; то моя біда, що з В. М. слушнаго не маш часу о всім переговорити, больш од жалю не могу писати, тилко тое якож колвек станеться, я поки жив буду тебе сердечне любити и зичити всего добра не перестану, и повторе пишу не перестану, на злость моим и твоим ворогам.

9.

Моя сердечне коханая!

Вижу же В. М. во всем одмінилися своею любовію прежнію ку мині, як собі знаеш; воля твоя, чини що хочеш, будеш на потум того жаловати, припомни тилко слова свои под клятвою мні даніе, на тот час коли виходила есть з покою муро-ваного од мене, коли далем тобі перстень діямантовій, над которій найліпшого, найдорогшаго у себе не маю: "же хоч сяк, "хоч так будет, а любов межи нами не одмінится".

10.

Мое серденько!

Бодай того Бог з душею розлучив, хто нас розлучает! Знав би я як над ворогами помститися, тилко ти мині руки звязала; я з великою сердечною тескницею жду от В. М. відомости, а в яком ділі сама добре знаеш; прошу тоди велце учини мні скорій ответ на сее мое писанье, мое серденько.

11.

Моя сердечне коханая, наймильшая, найлюбезнійшая Мотрононько!

Впередь смерти на себя сподівався, ніж такой в серцу вашом одміни. Спомни толко на свои слова, спомни на свою присягу, спомни на свои рученки, которіе мні неоднокрот давала: же мене хочь будеш зо мною, хочь не будеш, до смерти любити обіцала. Спомни на остаток любезную нашу бесіду, коли есь бувала у мене на покою: "нехай Бог неправдивого карает,

а я хочь любиш хочь не любиш мене, до смерти тебе подлуг слова свого любити и сердечне кохати не перестану, на злость моим ворогам". Прошу и велце мое серденько, яким колвек способом обачься зо мною; що маю с В. М. далей чинити: бо ижь болш не буду ворогам своим терпіти, конечне одомщеніе учиню, а якое сама обачиш.

Щаслившии мои писма, що в рученках твоих бувають, нежли мои бідніе очи, що тебе не оглядають.

12.

Моя сердечне коханая Мотренько!

Поклон мой отдаю В. М., мое серденько, а при поклоні посилаю В. М. гостинца книжечку и обручик діяментовий, прошу тое завдячне приняти, а мене в любві своей неотмінно ховати; нім дасть Бог зліпшим привитаю, а за тим цілую уста коралевіи, ручки біленкіе и всі члонки тілціа твого біленкого, моя любенко коханая."

Сіі пісьма храняться, в спісках, в Коллежском Архівє. Подлінния возвращєни Мазєпі Графом Головкіним прі слєдующєм отзивє: "Разбірая взятия у Кочубєя пісьма, нашлі ми, мєжду прочімі, нєкотория пісьма і цідули Вашєго ль Сіятьльства рукою, ілі чьєю іною пісания, к дочєрі єво Кочубєєвой, котория **подлінния, нє перепісивая** і нікому оних нє показивая, к Вашєму Сіятєльству, за пєчатью, прі сьом посилаєм." Малор. дєла, Кол. Архіва, 1708 года, ч. 19.

Попереду наведене подав Бантиш-Каменський лише "для любопитства" (для цікавости), цілком не журячися ані усією неймовірністю своїх власних пояснень, що навіть стилем нагадують звичайнісінькі плітки, ані тим, що текст листів заперечує всі вигадки подані як історично-усталені факти, виявлюючи власне цілковиту незгідність вигадок Бантиша-Каменського з правдою. Текст листів відписував урядовець-москвин і звичайно наробив помилок та поперекручував де-які слова.

Додаток ч. 3

Фотокопії з де-яких сторінок з праці Бантиш-Каменського присвяченої Мазепі. Бібл. рідкість.

7

которые не дорожили жизнію, искали опасностей и добычь, Мазепа обратилъ взоръ свой на Заднѣпрскаго Гетмана, крамольнаго, храбраго, властолюбиваго, врага Поляковъ и собственной родины. Первые годы, проведенные имъ подъ начальствомъ Дорошенки не ознаменованы никакимъ особеннымъ подвигомъ: или Мазепа не хотѣлъ вдругъ обнаружить своихъ способностей, ожидая удобнаго времени, или Предводитель Чигиринскій, не менѣе его лукавый, обуздывалъ предпріимчиваго юношу, страшась въ немъ опаснаго соперника. — Въ 1674 году власть Дорошенки начала ослабѣвать: Самойловичь повелѣвалъ на обѣихъ сторонахъ Днѣпра. Ожидая вспомогательнаго войска Турецкаго и Татарскаго, Дорошенко старался выиграть время, отправилъ Мазепу въ Переяславль къ Князю Ромодановскому съ предложеніемъ подданства. Коварный посланникъ вѣдалъ мысли, сношенія Властелина съ невѣрными

ЖИЗНЬ МАЗЕПЫ.

Сочиненіе

Бантыша-Каменскаго.

съ портретомъ и снимкомъ подписи.

Забытъ Мазепа съ давнихъ поръ;
Лишь въ торжествующей святынѣ
Разъ въ годъ анаѳемой донынѣ,
Грозя, гремитъ о немъ Соборъ.

Пушкинъ.

МОСКВА.

въ типографіи Августа Семена
при Императорской Медико-Хирург. Академіи.

1834.

Съ необыкновеннымъ умомъ, даромъ слова, искуствомъ убѣждать, вкрадываться въ изгибы сердца человѣческаго, хитрый, осторожный Мазепа скрывалъ въ душѣ своей злобу, мстительность, любостяжаніе, неограниченное славолюбіе, былъ чуждъ всякой благодарности: сему человѣку ввѣрилъ Гетманъ Самойловичь воспитаніе сыновей своихъ. Тягостно было званіе учителя для Мазепы, рожденнаго съ пылкими чувствами, желавшаго управлять народомъ, а не умами нѣсколькихъ юношей: но жертва сія, испытаніе рока, вели его къ предположенной цѣли. Онъ, угождая Гетману, приготовлялъ будущее возвышеніе свое. Надежда не обманула его. Семь лѣтъ потерянныхъ лучшей жизни скоро вознаградились. Въ 1681 году Самойловичь произвелъ наставника цѣной въ Знатные Войсковые Товарищи, отправилъ въ Москву съ разными представленіями о Бахчисарайскомъ договорѣ; во вторый разъ, 1682 года, съ поздравленіемъ

мана: явились пасквили, обвинявшіе его *въ невѣрности, въ участіи въ Московскомъ заговорѣ.* Мазепа описывалъ Государю: печаль свою и болѣзнь, *тяжкую, неудобоносимую*; жаловался на враговъ, *разставляющихъ козни, злобными навѣтами, надъ главою его*; называлъ себя *рабомъ вѣрнымъ, искреннимъ, не скрывающимъ отъ Царя даже тайнъ внутреннихъ сердца своего*; умолялъ, чтобы, при *простодушной* его невинности, при службѣ вѣрной и радѣтельной, не повредила ему *басня ложная, сквернал и скрадная.* Такъ дѣйствовалъ, говорилъ Мазепа, когда Петръ управлялъ Государствомъ; но тайна, унесенная Голицынымъ въ обитель Архангельскую, погребена съ нимъ. Осталась намъ одна догадка. — Надлежало явить призракъ великодушія, чтобы оковать недоброжелателей: Рейтарскаго строя Ротмистръ Иванъ Сибилевъ, разгорячennый напитками, произнесъ въ Глуховской Ратушѣ, при свидѣтеляхъ:

мѣнникомъ и, схвативъ за усы, произнесъ: *нѣтъ, пора уже мнѣ за васъ приняться.* Отъ сего возродилось негодованіе въ Предводителѣ Козаковъ, отъ негодованія послѣдовала измѣна.

Но положимъ, что Петръ, часто запальчивый, оскорбилъ Мазепу, слѣдовало ли ему нарушать присягу, предавать соотечественниковъ тягостному игу иновѣрцевъ, мстить Государю, Благодѣтелю своему, который удостоивалъ его довѣріемъ и дружбою, утѣшалъ въ печали, награждалъ деревнями (11) и подарками, возвелъ въ почетное достоинство кавалера ордена Св. Апостола Андрея Первозваннаго, Дѣйствительнаго Тайнаго Совѣтника и Князя Римской Имперіи?

Тайнымъ образомъ вспомоществовалъ Мазепа Лещинскому, сносился съ нимъ посредствомъ Езуита Залѣпскаго. Въ Маѣ велѣно ему занять Быховъ. Коврр-

Тщетно Залускій и Шведскіе Писатели превозносятъ похвалами великость души Мазепы и мнимую любовь къ отечеству: безпристрастное потомство можетъ лучше судить о дѣяніяхъ измѣнника. Обольстивъ жену одного Польскаго Вельможи, оклеветавъ Царева человѣка, избавившаго его отъ Сибири, богатствомъ и почестями наградившаго, получилъ онъ Гетманство и участвовалъ въ ссылкѣ другаго своего благодѣтеля. Нѣсколько достойныхъ Полковниковъ лишились жизни за то только, что дѣлами своими пріобрѣли уваженіе единоземцевъ; не довольствуясь любовію и безпредѣльною довѣренностію Государя, возжелалъ онъ быть владѣтельнымъ Княземъ въ Польшѣ и, для удовлетворенія своихъ честолюбивыхъ видовъ, обязался оттторгнуть отчизну отъ древняго ея состава и соотчичей отъ вѣры отцовъ ихъ. Гдѣ великость души, заслужившая ему, по-словамъ иностранныхъ Писателей, без-

смертную славу? Внѣшняя ни во что священнѣйшія обязанности, Мазепа имѣлъ въ виду личныя только выгоды, и сошелъ съ поприща свѣта съ такимъ же безславіемъ, какъ и явился.

КОНЕЦЪ.

жилъ и, лишь только овдовѣлъ, (въ 1704 году) сталъ помышлять о новой женидьбѣ, съ Мазепою. Благочестивые родители съ ужасомъ отклонили предложеніе Мазепы. Тогда Гетманъ, для удовлетворенія преступной страсти, рѣшился соблазнить крестную дочь, подсылалъ въ домъ Кочубея одного слугу расторопнаго, ловкаго, по имени *Демьяна*, съ предложеніемъ Мазепѣ сначала трехъ тысячъ, потомъ десяти тысячъ червонныхъ. Чего не могли исхитить деньги, то совершила любовь. Шестидесятилѣтній старикъ превратился въ пылкаго юношу; изъ Властелина сдѣлался рабомъ; умолялъ жестокую прислать ему частицу волосъ; похищалъ, за дорогія деньги, красный коралъ, который она носила на шеѣ, платье ея; держалъ ихъ при себѣ, орошалъ слезами; писалъ къ ней: *что она изсушила его краснымъ своимъ личикомъ и своими обхожденіями; что онъ никого на свѣтѣ еще такъ не любилъ; чтобы Богъ съ душею разлучилъ того, кто ихъ разлучаетъ; что: щастливши его письма, що въ рученькахъ ея будутъ, нежли его бѣдніе очи, що ее не оглядаютъ и*

проч! называлъ свою *Матроненьку: серденкомъ своимъ; розовымъ цвѣткомъ, наймилшимъ, найлюбезнѣйшимъ!* — Самолюбіе, свойственное слабому полу, довершило торжество злодѣя. Мазепа увезъ возлюбленную, *похитилъ ее ночью, какъ волкъ овцу* — по словамъ Кочубея. Раздался вопль въ домѣ родителей оскорбленныхъ. Отъ стыда принужденъ былъ Гетманъ разстаться съ Матреною, лишивъ ее съ невинностію покоя, *очародѣйствовавъ несчасткую* — какъ изъясняется Кочубей. Она плевала на мать, отца своего; не внимала убѣжденіямъ ихъ, не страшилась угрозъ. Всѣ мысли, всѣ желанія ея стремились къ одной цѣли: жить и умереть съ предметомъ пламенной любви. Такъ поступала юная Матрена, когда коварный соблазнитель лежалъ у ногъ ея, изъяснялъ страсть въ письмахъ огненныхъ, дышавшихъ силою чувства; но всему есть конецъ и пылкость старика не можетъ долго продолжаться! Она угасла. Несчастная восчувствовала вѣроломство и вмѣстѣ вину свою прошивъ родителей. Живѣйшее раскаяніе овладѣло ею. Старики начали помышлять, какъ бы пристроить дочь.

РІЖНІ "ПОРТРЕТИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ"

(безпідставні фантазії)

Мазепа, ніби то, старий малюнок з портрета, що ніби був тоді в манастирі під Лисянкою.

Ґравюра De Bayel-a.

Малена з ґравюри кінця XVIII віку.

"Гетьман Мазепа" — олія.
З виставки "Українських Мистців" у Торонті.

"Портрет Мазепи" з "Літопису" С. Величка — Кочубеєвого канцеляриста, звільненого з посади Гетьманом.

І. Нікітін. Портрет напольнаво ґетмана.

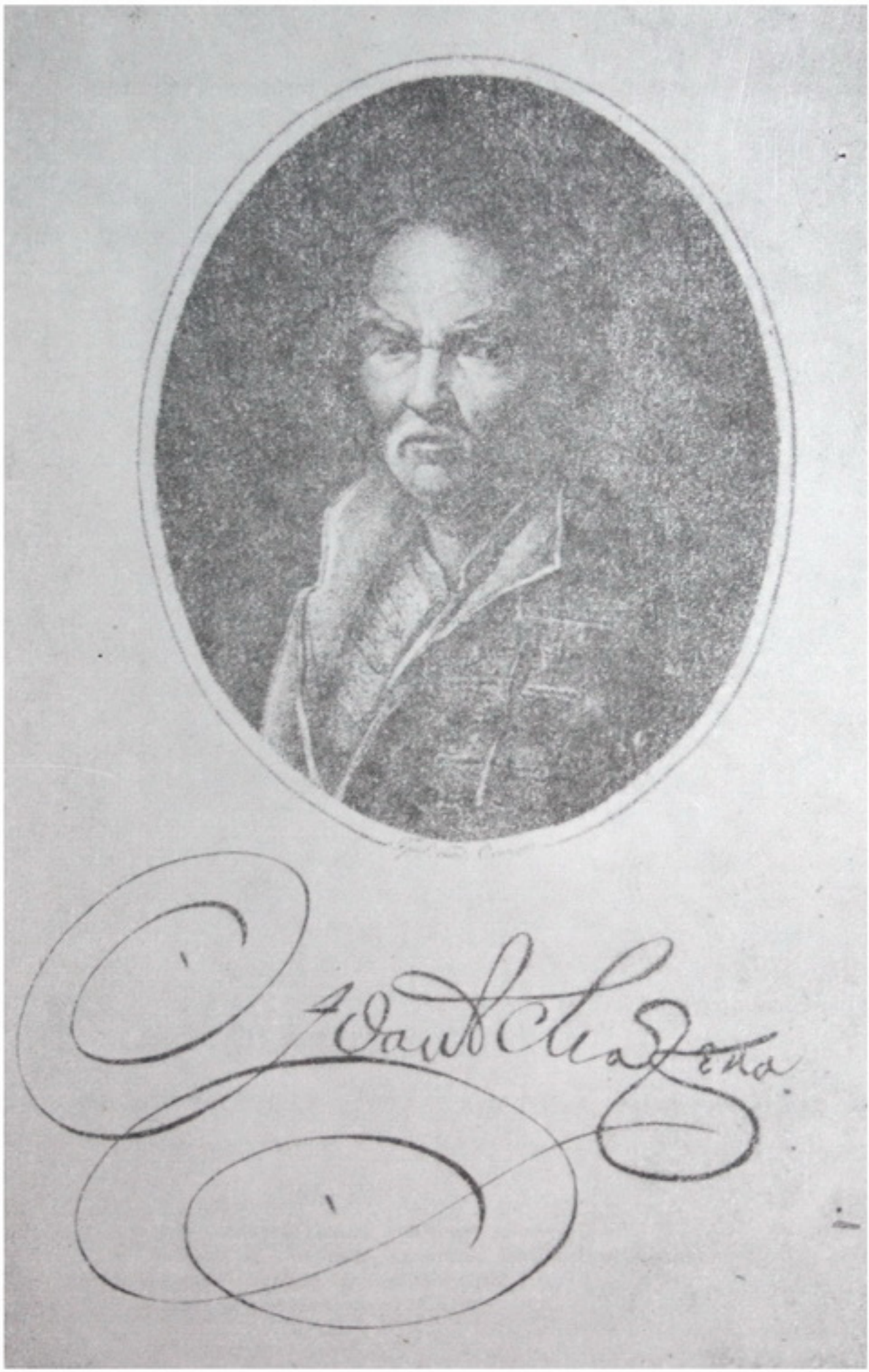

Ґравюра Осіпова, зроблена на підставі портрета Нікітіна для Бантиш-Каменського "Жізнь Мазєпи".

Пізнійші варіянти портрету роботи Нікітіна.

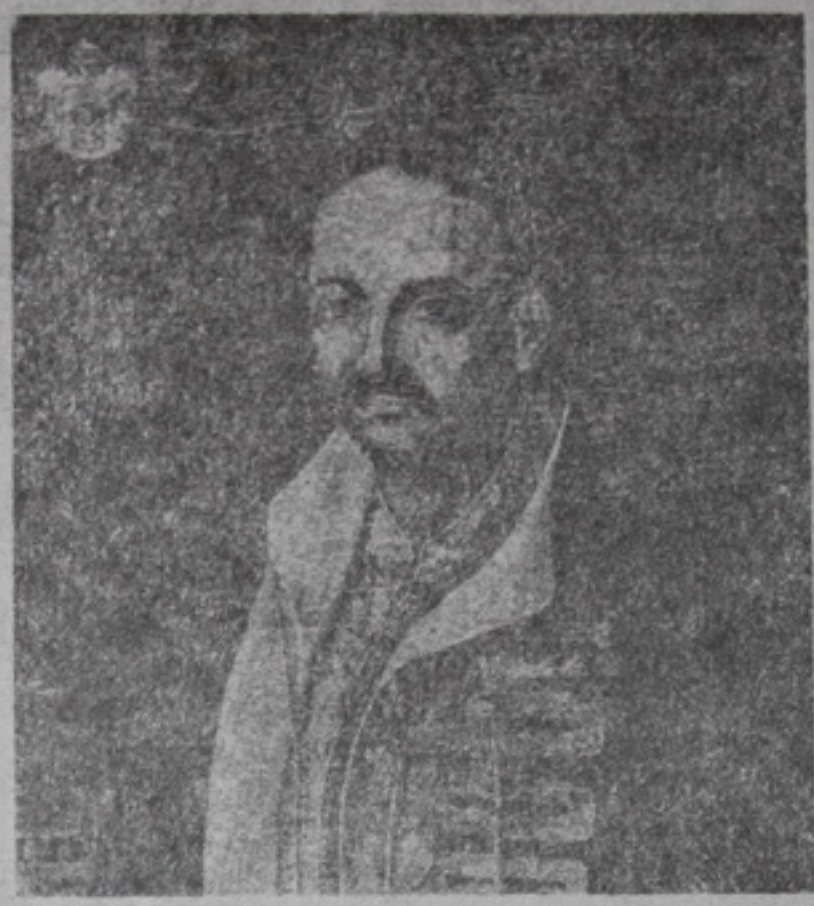

З ҐАЛЕРІЇ ОБРАЗІВ

УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ В КАЛІФОРНІЇ

Портрет гетьмана Івана Мазепи. Старинне мальовило олійною фарбою, розміром 20×22½ інчів. Мистець-маляр редакції невідомий. Подарував для Музею Каленик Лисюк.

З поданими вгорі написами було опубліковане це "мальовило", яке є справді тільки партацькою копією з краківського варіянту портрету "напольнаво ґетмана" роботи Нікітіна.

potem wyświadczył mu dzielną pomoc przy zdobyciu Azowa, na stepy wychodził co roku latem i zimą, wysyłał i na północ pułki za pułkami, wreszcie od r. 1704 przebywał parę lat w

Fig. 119.

Jan Mazepa.
podług portretu w Akad. Sztuk Pięk. w Petersburgu; reprod. u Traczewskiego.

Polsce z 40 tysięcznem wojskiem kozackiem. Gdy obozował pod Zamościem w roku 1705, otrzymał od króla Stanisława Leszczyńskiego propozycyę sojuszu. Mazepa kazał męczyć

3 портрета Никитина.

Портрет пензля Куриласа.
(Фантазія)

Колірова графіка — фантазія Дядинюка.

Фантазія мал. Масютина.

Фантазія мал. Крюкова.

Шведський король Карло XII.

Останній шлях союзника гетьманів Мазепи й Орлика — відважного, як легендарні герої шведських саґ, вождя шведських армій короля Карла XII, що загинув підчас штурму форту Фрідерікстена у грудні 1718 року. — Малюнок Цедерстрема.

Додаток ч. 5.

Фотокопії уривків і окремих сторінок з останньої виданої в УССР праці проф. О. Оглобліна, появу якої він заперечував і сторінок на яких був видрукуваний дзвін, і взятий з того дзвона "портрет" Мазепи, які він, видрукувавши вдруге в 1960 році, твердив на сторінці 8, що їх "публікує вперше".

Все те змушує нас поставити питання: як може читач вірити твердженням і доказам та цитатам автора, які торкаються XVII-XVIII століття, які важче перевірити, коли той автор відважується писати явну неправду про те, що було тільки 35 років тому і торкається його особисто?

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проф. О. П. ОГЛОБЛІН

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК VI

УКРАЇНА В КІНЦІ XVII — В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ — 1941

ФОТОКОПІЇ
З
ОСТАТНЬОЇ КНИЖКИ

Вид. в УССР

[1941]

Проф.
О. ОГЛОБЛІНА.

польсько-турецькою навалою правобережне селянство. Серед них був і білоцерківський шляхтич Іван Мазепа, який назавжди, до кінця свого життя, зберіг панську ненависть до селянина й побожну уклінність дрібного „кресового“ шляхтича перед шляхетською Річчю Посполитою, — один з тих „ясновельможних гетьманів“, яких полум'яний український поет-революціонер з огидою й презирством назвав „варшавським сміттям“.

„Коломацькі статті“ (1687). Коломацький переворот завершився складанням нової угоди між козацькою старшиною

Стор. 12

боротьби в самому місті до слушного часу стримувало керівні кола міщанства від активніших виступів проти старшини й гетьманського уряду. Отже, тим більш ясною стає загальнополітична орієнтація українського міста на підтримку російського уряду. У критичний момент шведського нападу на Росію та Україну українське міщанство, як і весь український народ, зберегло вірність Росії і мужньо виступило на захист своєї батьківщини.

Стор. 62

IV

Боротьба російського і українського народів проти шведських загарбників (до 1709 р.)

Стор. 138

2. ВТОРГНЕННЯ КАРЛА XII НА УКРАЇНУ І ЗРАДА МАЗЕПИ

Стор. 143

номію і етьманщини й скасувати козацький устрій.

При таких обставинах старшинська верхівка, яка давно вже співчутливим і заздрим оком дивилася вбік магнатсько-шляхетської Польщі, почала активізувати свою діяльність, скеровану на відрив України від Росії і повернення її до Польщі. Усі ці Горленки, Ломиковські, Апостоли й інші лідери старшинської аристократії, які ще недавно вийшли з старшинської маси або з дрібної шляхти, а на той час уже поробилися найбільшими державцями на Лівобережній Україні, ясно бачили, що рамки їх класової експлуатації і політичної влади значно вужчі за ту необмежену сваволю польських магнатів, яка душила в своїх кріпосницьких лещатах народні маси Правобережної України. Шляхетська Польща стала ідеалом старшинської аристократії часів Мазепи. Верхівка старшини добре знала, що широкі маси українського народу нерозривними зв'язками з'єднані з російським народом. Але з народними масами старшинській верхівці було не по дорозі. Зате їй по дорозі було з Мазепою, який завжди залишався поль-

Стор. 153

ським шляхтичем, у якого, перефразуючи відомі козацькі слова про Адама Киселя, „українські кістки обросли лядським м'ясом". Недарма в розмові з В. Кочубеєм Мазепа одверто казав: „Не был бым шляхтичем, не был бым сыном коронным, естьли бым всего добра Короне Польской не зычил".

Стор. 154

густові II проти шведів та їх „адгерентів" на Україні і коли Мазепа активно допомагав польським панам придушувати народне повстання на Правобережній Україні під проводом Семена Палія. Станіслав Лещінський писав французькому

Стор. 154

і тоді гетьман став би безсилий проти старшинської опозиції. Не „Велике князівство руське“ тоді було б йому потрібне, а щось більш реальне — подяка й нагорода йому особисто від вдячної йому за повернення Лівобережної України шляхетської Польщі.

Отже, не відкриваючи старшинській верхівці своїх справжніх намірів, спритно роздуваючи її „гадяцькі“ настрої, Мазепа договорювався із Станіславом Лещінським про безумовне приєднання Лівобережної України до Польщі, за що Мазепа діставав, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воєводства Вітебське й Полоцьке на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої. Ясна річ, п р о ц е старшинська верхівка не повинна була нічого знати.

Зносини Мазепи й старшинської верхівки з польсько-литовськими магнатами давно вже не були секретом для ро-

Стор. 158

Національстична легенда зробила з Полуботка захисника „українського автономізму“, палкого оборонця „прав и вольностей“ України супроти централістичної політики Петра. Однак, насамперед виникає питання про те, наскільки сам Полуботок міг очолити старшинську опозицію політиці Петра І на Україні. Найзаможніший дідич Гетьманщини, що все життя присвятив здобуванню маєтностей („добр“), один з найактивніших визискувачів українського селянства, Полуботок, і за життя Скоропадського, і будучи вже наказним гетьманом, „верно и тихо“ (В. Л. Модзалевський) служить царському урядові. Він прагне булави і, добиваючися її, запобігає ласки Меншикова, іде йому назустріч в справі „почепського межування“, наказуючи гетьманським представникам, „не ви-

Стор. 256

Друкарня Академії Наук УРСР у Львові, вул. Оссолінських 11

Остатня сторінка

формулою: „и гетман, и вся старшина, и войско Запорожское, и народ малороссийский на их царской милости били челом", з'являється новий додаток: „и приняли то с радостью" (наприклад, пакти II, IV, VI, XIII).

„Коломацькі статті" забезпечували передусім інтереси царського уряду на Україні. Зокрема велику увагу було приді-

І. Мазепа (з дзвона кол. Домницького манастиря)

лено актуальним питанням зовнішньої політики. Оскільки відомо було, що Самойлович критично ставився до „вічного миру" з Польщею 1686 р. і через те був в опозиції антитурецькій коаліції, в „Коломацьких статтях" застережено було, що новий гетьман повинен: поперше, не мати жодних зносин з польським королем і кримським ханом (а також з іншими державами); подруге, не зачіпати інтересів Польщі і „вечный

мир и союз“ з нею „содержать крепко и ничем не нарушать“; нарешті, посилати українське військо проти Криму (пакт VII).

Щоб забезпечити належний контроль царського уряду над Гетьманщиною, а разом з тим і охоронити гетьманський уряд від невдоволених народних мас, зазначено було, що „при гетмане в Батурине для охранения целости его быть полку

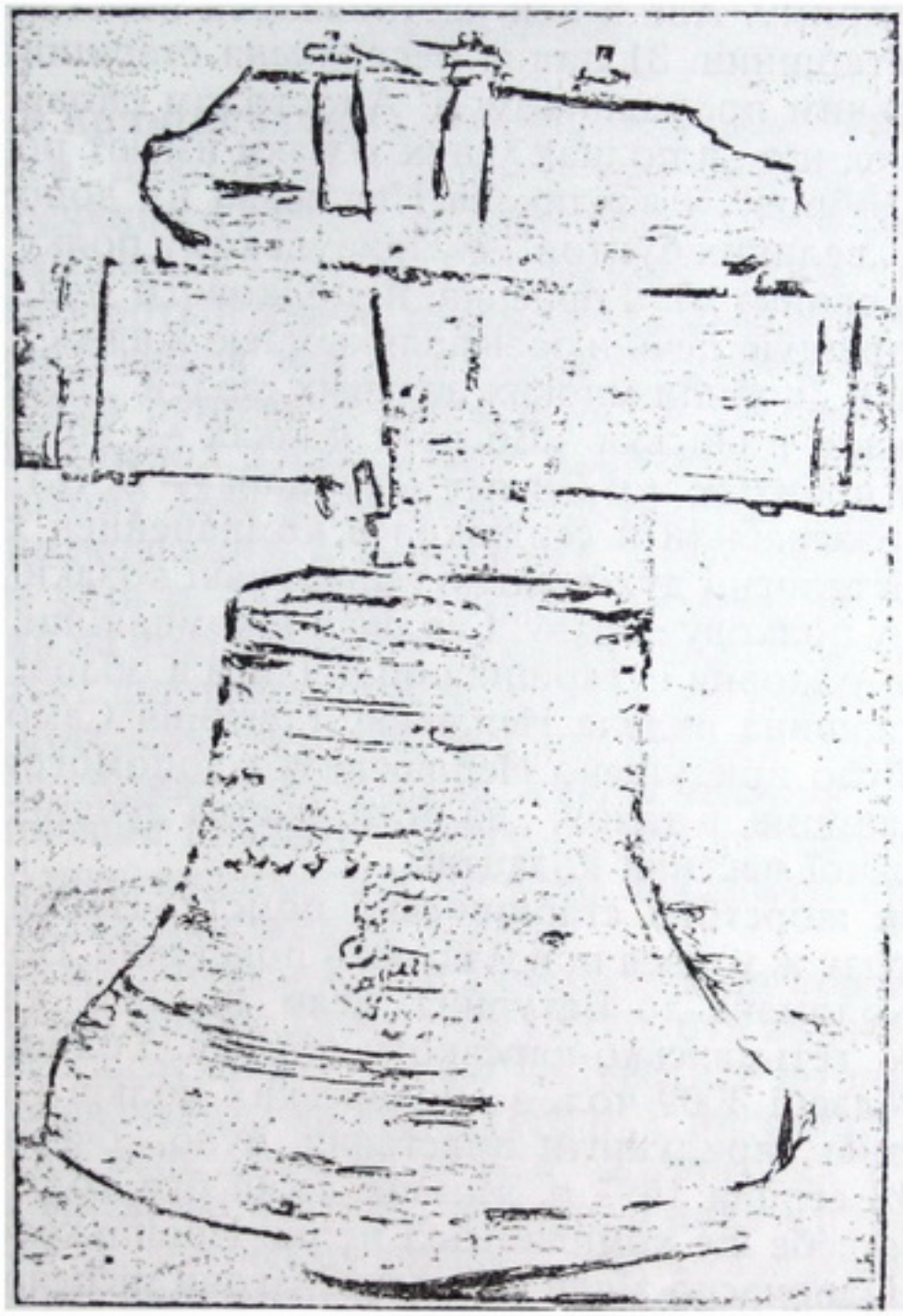

Дзвін І. Мазепи (Чернігівський істор. музей)

Московскому стрелецкому“ — коштом гетьманського уряду (пакт XVII).

Новим, порівнюючи з попередніми „статтями“, був пакт XIX про взаємовідносини України й Росії, де вказано було, „чтоб гетману и старшине, служа великим государям... народ малороссийский всякими мерами и способы с великороссийским народом соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением, чтоб были под одною их ц. п. в. державою обще, яко единой христианской веры, и никто б голосов таких не испущал, что Малороссий-

вича, становище у війську Неплюєва й Григорія Самойловича було вже дуже напружене. Григорій Самойлович, повідомлений кимсь про події на Коломаку, посварився з Неплюєвим і вирушив з козацькими полками до Кодака. Прихильна до Самойловича старшина, на чолі з прилуцьким полковником Лазарем Горленком, радила Григорію Самойловичу шукати допомоги в Криму. Але в цей час почалося повстання у війську проти старшини. 31 липня перелякана старшина на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом сповістила Неплюєва про те, що „в полках у них козаки имеют рознь и начинается недоброе", і закликала Неплюєва на допомогу. Це був початок „великих бунтов". У Прилуцькому полку повсталі козаки полковника Л. Горленка й полкового суддю, „бив, вкинули в горящую печь и засыпали землею живых". В інших полках козаки „побили многих знатных людей". Багато старшини повтікало з війська. „Во всех полках — доносили Неплюєву — у побитых и у беглых (старшин — *О. О.*) пожитки и лошадей разграбили и сердюков и компанейцев хотят побить же". Дісталось і духівництву: прилуцькі козаки знищили свою похідну полкову церкву. Сердюки й компанійці, а з ними Григорій Самойлович і старшина опинилися в облозі повстанців. Тоді старшина видала Неплюєву Григорія Самойловича. Повстання було придушено Неплюєвим з допомогою сердюків та компанійців, а також „из поспольства лучших людей", тобто заможної частини козацтва.

Почалася жорстока старшинська помста. Новий гетьман Мазепа відразу ж узявся придушувати повстання. Повернення Мазепи з Коломака до Батурина було по суті каральною експедицією гетьмансько-царського війська. Голіцин дав на допомогу Мазепі 3000 чол. з смоленських полків і 1000 чол. кінноти. Однак, придушити повстання було, очевидно, нелегко, бо 13 серпня 1687 р. Мазепа, який був тоді в Гадячі, викликав до себе ще компанійські полки Новицького й Пашковського. Одночасно діяли і каральні загони місцевої козацької старшини. У Переяславському полку повстання придушував новий полковник Дмитрашко-Райча, який посилав свої каральні загони в різні місцевості полку. Ці загони відновлювали владу старшини, жорстоко карали учасників повстання, вишукуючи насамперед його „принципалов", стягали великі контрибуції з місцевих громад (так, на Воронківську громаду накладено було 500 талярів). Під виглядом відшкодування старшинських збитків каральні загони грабували селян. Картину жорстокого придушення повстання малює козацький літописець Величко: „Зараз всех тих своеволников по городах и селах велено от гетмана старшинам зисковати, ловити и до крепкого вязеня отдавати, потом розиски чинити; по которих розисках едним виннейшим руки и ноги поламано, другим

голови неистовие оттинано, третих на шибеницях вешано, четвертих на худобах карано, з пятих глупство киями виго-няно".

Так придушив Мазепа народне повстання 1687 року.

3. УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ВІЙНІ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ І КРИМОМ

Другий Кримський похід (1689). Невдалий кінець першого Кримського походу не припинив дальшої боротьби Росії проти Туреччини й Криму. Активну участь у цій боротьбі продовжувала брати і Україна. Головну увагу при цьому приділено було боротьбі проти татарських нападів. Кримське ханство, користуючися невдачею першого Кримського походу, і далі робило руїнницькі напади на територію України, але український народ давав рішучу відсіч татарським загарбникам. У лютому 1688 р. козацьке військо на чолі в охочекомонним полковником І. Новицьким розгромило татарський загін біля устя р. Тясмина. Наприкінці вересня того ж року Новицький на чолі кількох козацьких полків вирушив у похід під турецьку фортецю Очаків, де було зруйновано кілька турецьких поселень, розгромлено татарський загін, який повертався до Криму з Угорщини, маючи великий „ясир", взято було полонених і велику здобич. Ці успіхи українського війська особливо виділяються на фоні невдалого походу польської армії під Кам'янець у 1688 р.

Тим часом російський уряд готувався до нового великого походу проти Криму. 19 вересня 1688 р. був виданий царський указ до всіх „служилых людей" готуватися до походу проти Криму, призначеного на весну 1689 р. У листопаді 1688 р. був оголошений збір „десятої деньги" з торгових і посадських людей на військові потреби, зв'язані з новим походом. У березні 1689 р. російське військо під командуванням князя В. Голіцина вирушило в похід. Це була величезна армія в 112 тис. чол., яка незабаром (20 квітня) збільшилась приєднанням до неї на Коломаку козацького війська на чолі з Мазепою. Об'єднане військо вирушило на південь прямо степом, залишивши на р. Самарі загін для забезпечення комунікації і постачання війську. 11 травня Голіцин і Мазепа дійшли до р. Каїрки, поблизу Перекопа; звідси Голіцин для забезпечення правого флангу послав загін до турецької фортеці Аслан-Кермена (на Дніпрі), а сам рушив далі до Перекопа.

Звістка про похід російсько-українського війська дуже стривожила Крим і Туреччину. На допомогу татарам прийшло 50-тисячне військо з Азова. Татарське військо вирушило назустріч Голіцину і стало на Каланчаку. Тут 14 травня, між Зеленою Долиною і Чорною Долиною, на правий фланг ро-

(зокрема тестем йому був М. Ілляшенко, колишній лубенський полковник); були Полуботки — Леонтій, колишній переяславський полковник, і син його Павло, одружений з сестрою Михайла Самойловича; були Сулими (старший син Самойловича Семен, полковник стародубівський, був одружений з дочкою Федора Сулими); був князь Юрій Святополк-Четвертинський (що згодом одружився з дочкою колишнього гетьмана Самойловича), племінник київського митрополита Гедеона, якого Мазепа дуже не любив і смерть якого (в 1690 р.) дуже порадувала його. З удовою Якова Самойловича був одружений стародубівський полковник М. Миклашевський (заарештований під час Коломацького перевороту 1687 р.), а з дочкою Семена Самойловича — генеральний осавул Антін Гамалія. Були на Україні й інші родичі, свояки й друзі Самойловичів. Самойловичі були зв'язані також із смоленською шляхтою (через Швейковських і Корсаків) і, можливо, з слобожанською старшиною. Велике значення мали зв'язки Самойловичів з російським боярством, зокрема з Шереметєвими (брат покійного боярина Ф. П. Шереметєва, зятя гетьмана Самойловича, — відомий полководець, боярин Б. П. Шереметєв протягом багатьох років командував російським військом на Україні).

Ці широкі й впливові зв'язки Самойловичів дуже турбували Мазепу, який добре розумів, що при певних обставинах Самойловичі можуть порахуватися з ним за переворот 1687 р. Становище Мазепи, особливо в перші роки гетьманування, було тим складніше, що він не міг цілком довіряти і своїм коломацьким спільникам, навіть найближчому з них — генеральному писареві Кочубею.

Ні щедре роздавання маєтків, ні підвищення в урядах не могли усунути тих суперечностей, які незабаром виявилися між Мазепою і його коломацькими „друзями". Мазепа, очевидно, боявся цих „спільників", особливо коли між ними виникли певні розходження в конкретних політичних питаннях, зокрема в питаннях зовнішньої політики. Колишні дорошенківці, що складали основне ядро учасників змови 1687 р., — генеральний суддя М. Вуяхевич, лубенський полковник Г. Гамалія, чернігівський полковник Я. Лизогуб, а особливо генеральний писар В. Кочубей, — навряд чи могли прихильно ставитися до участі України в антитурецькій коаліції і, незалежно від того, як сам Мазепа особисто ставився до цього питання, неминуче мусили стати в опозицію політиці гетьманського (і царського) уряду.

Нарешті, незабаром серед незадоволених Мазепою опинилися й інші спільники його по коломацькому перевороту — генеральний обозний Борковський, переяславський полковник Дмитрашко-Райча (приятель Михайла Самойловича), київський полковник Солонина і ніжинський полковник С. Забіла; до них приєднується ще миргородський полковник Д. Апо-

стол. За ними тяглися їхні численні родичі — отже, мало не вся старшинська верхівка Гетьманщини.

А втім, Мазепа не розгубився. Спираючись на підтримку царського уряду, спритно використовуючи тертя і гризню серед опозиційного табору, додержуючи принципу „divide et impera", Мазепа не гребував ніякими засобами, щоб зміцнити своє становище і поодинці розбити окремі опозиційні угруповання. Він не зупинявся перед наклепами, фальшуванням документів, провокацією, навіть фізичним знищенням своїх конкурентів (так, ніжинський полковник С. Забіла був „отруєн по ненависти" до нього з боку гетьмана). Один по одному сходили, тимчасово або назавжди, з політичної сцени люди, яких Мазепа вважав так чи інакше небезпечними для себе. Натомість Мазепа створював нові кадри старшинської аристократії, на перші місця висуваючи своїх родичів (ніжинський полковник І. Обидовський, київський полковник К. Мокієвський, А. Войнаровський), свояків (лубенський полковник Д. Зеленський, гадяцький полковник С. Трощинський) або просто відданих йому людей (прилуцький полковник Д. Горленко, полтавський полковник П. Герцик, переяславський полковник І. Мирович, генеральний писар П. Орлик). Це допомогло йому подолати ряд виступів опозиційних старшинських угруповань і до самого кінця гетьманування зберегти в своїх руках всю повноту гетьманської влади й необмежене керування політикою старшинської аристократії.

Діяльність старшинської опозиції дуже мало відома; збереглися, природно, лише фрагменти, окремі, нерідко дуже неясні, натяки документів. Однак, факти репресій гетьманського (або царського) уряду і такі гучні справи, як виступ Петрика (1691—1696 рр.) чи виступ Кочубея та Іскри в 1708 р., свідчать про те, що з першого до останнього року гетьманування Мазепи то вщухала, то знов розгоралася, але ніколи не припинялася серед старшини боротьба за владу.

На кого спиралася старшинська опозиція? Цілком зрозуміло, що вона, так само як і її конкуренти з урядового табору, понад усе боялася народних мас і, якщо іноді і апелювала до них, то це було з її боку нічим іншим, як звичайною демагогією і обманом. Опозиція твердо засвоїла загальностаршинський тезис про те, що „не так страшні татари, як свої нехристи" (слова М. Вуяхевича), і цілком послідовно будувала всі свої політичні розрахунки на різних зовнішньополітичних комбінаціях. Оскільки в цій опозиції велику роль грала боротьба окремих старшинських родин за гетьманську владу, опозиція у своїх зовнішньополітичних відносинах виявляла повну безпринципність. Залежно від обставин часу старшинська опозиція шукала собі підтримки то в Бахчисараї, то в Москві, то навіть у Варшаві, а нерідко одночасно у всіх сусідніх держав, але особливі надії покладала (до Константино-

Додаток ч. 6

Уривки зі статті В. Давиденка і О. Касименка "Славна сторінка споконвічної дружби російського і українського народів".

Стаття була надрукована в т. зв. УССР, у часопису "Комуніст України" (ч. 9, 1959 рік). Вона яскраво показує, яку схему історії хочуть накинути окупанти і які вигадки пускають у світ про гетьмана Мазепу, та дають змогу порівняти з тими "змякшеними", які ширяться серед нас. Ряд ні на чому не опертих вигадок (напр. про **"ліквідацію укріплень** Січі" з промовчанням того, що всіх, хто живим дістався в московські руки, вимордовано) або орудування числовими даними, які суперечать собі взаємно і свідчать про вартість статті. Статтю написали спільно "доктори історичних наук" — вірні слуги окупантів.

"...Полтавська битва була великим подвигом російського й українського народів, що піднялися на захист своєї свободи і незалежності, продемонструвала їх нерозривну братерську єдність і дружбу....

"Особливо злобно фальсифікували і фальсифікують ці події українські буржуазні націоналісти. Вони замовчують братерський союз і історичні звязки російського і українського народів, всіляко піднімають на щит запроданця і найлютішого ворога України й Росії — Мазепу. В численних книжках, статтях, написаних націоналістичними недобитками, що осіли в різних імперіялістичних країнах, цей зрадник вихваляється на всі лади....

"Коріння дружби братніх східньословянських народів—російського, українського і білоруського — лежить в єдності їх походження і виникнення з єдиної древньоруської народності. Спільною колискою цих народів була Київська Русь.

"Як відомо, внаслідок роздроблення Київської Русі в XI-XII ст. виникли окремі феодальні князівства. В нових умовах, в умовах тяжкої боротьби з татаро-монгольськими та іншими агресорами відбулося відособлення окремих частин древньоруської народності і утворення трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Але між цими народами і далі зберігались економічні, політичні й культурні звязки, зміцнювані свідомістю єдності всієї Руської землі. Цю глибоку свідомість єдності народи пронесли через віки своєї історії....

"Поворотним етапом в історії українського народу стало його возєднання з російським народом, здійснене на Переяславській раді в 1654 році. Цей історичний акт поклав початок но-

вому славному періодові єдності й спільності всього дальшого розвитку двох братніх народів....

Радянські люди добре знають справжню підлу роль гетьмана-зрадника. Радянська історична наука спираючись на незаперечні факти, показала всьому людству дійсне обличчя цього запроданця.

Мазепа все своє життя глибоко вороже ставився до українського і російського народів. Його життєвий шлях був звязаний з шляхетською Польщею. Народився Мазепа в родині українського шляхтича, який з улесливістю холопа служив польським магнатам. Освіту він здобув в єзуїтській колегії, де все навчання було пройняте духом католицького фанатизму....

У 1909 році М. Грушевський всіляко розписував вигаданий ним "українсько-шведський союз", метою якого нібито було визволення України. На всі лади вихваляють Мазепу петлюрівські недобитки різних гатунків — Б. Крупницький, Б. Андрусяк, І. Борщак та інші....

...Він зобовязався також віддати Лівобережну Україну і Січ під зверхність Польщі. Як винагороду за цю зраду польські пани обіцяли Мазепі титул князя і два воєводства — Вітебське і Полоцьке — у спадкове володіння. Мазепа видав польському королеві російський план воєнних дій проти шведів....

Весь український народ у тяжку годину ворожого вторгнення виявив непохитну вірність союзові з братнім російським народом. Українське козацьке військо, яке налічувало понад 50 тисяч бійців, відважно билося проти ворога. Мазепі вдалось повести за собою лише кілька тисяч чоловік найманого війська....

Основна маса запорозького козацтва складалася з бідноти, якій інтереси старшини були зовсім чужі. На боці Мазепи виступила лише старшинська верхівка Січі на чолі із зрадником, кошовим отаманом К. Гордієнком; обманом їм вдалося було повести за собою частину рядових козаків..... Вони поширювали наскрізь брехливі твердження про те, ніби вся Запорозька Січ підтримала шведів і за це була зруйнована Петром І. Ці вигадки не мають нічого спільного з історичною дійсністю, яка незаперечно доводить, що рядове козацтво чесно і до кінця виконало свій обовязок перед батьківщиною. А ліквідація за наказом Петра І укріплень Січі, що відбулася ще в квітні 1709 року, мала на увазі виключно воєнні цілі....

Кожне місто і містечко шведам доводилося брати в запеклій боротьбі. Стародуб, Пирятин, Мглин та інші вони так і не змогли взяти....

Під проводом Карла XII виступала 30-тисячна шведська армія, яка вважалася однією з найсильніших в усій Європі і мала

багатий досвід переможних воєн з Данією, Польщею, Саксонією та іншими країнами Европи.... Шведським загарбникам і їх слугам, підлим зрадникам — Мазепі та його поплічникам — не вдалося відірвати український народ від його вірного брата — великого російського народу....

За роки північної війни кількість промислових підприємств в Російській державі збільшилась мало не в десять раз. У ті роки виникли перші мануфактури на Лівобережній Україні. За указами Петра I збільшувалося видобування солі, селітри, виробництво скла."

Численні уривки статті підписаної двома совєтськими "істориками" вмістили ми тому щоб дати змогу ознайомитися з тою історією України, яку творять окупанти і якої вчать поневолений український нарід і тим улегшити розпізнання ворожих ідей ширених серед нашої еміґрації ріжним способом. У цій статті зветься державу наших гнобителів "нашою батьківщиною", вона ж зветься не СССР, а найчастійше "Росією". Вбивається в голови поневоленим істнування вигаданої "древнєруської народности" і то "єдиної", з якої по зруйнованню її не московськими предками, а... татарами з часом повстали три народу. Однак вони завжди наче б то зберігали свідомість своєї єдности і Україна наче б то стало боролася за поновне зєднання в москалями, з "Росією". Це ріжниться від ширеного серед еміґрації тим, що напр. "гарвардці" взагалі всіх творців київської держави роблять предками москалів, а українську землю заселюють новими переселенцями.

Перетворювання України по Полтаві в московську кольонію всупереч правді представляється періодом економічного "розцвіту", концентруючи увагу на розвиткові **московської** економіки на Україні.

Ударемнення московськими військами спроб українців визволитися подається ніби дію українського народу. Примусову участь українських полків у Північній війні представляється як добровільну. Як ми знаємо, всупереч правді переконується читачів начеб то українські історики "галасливо вихваляли гетьмана Мазепу і далі твердять "Радянська історична наука, спираючися на незаперечні факти, показала всьому людству дійсне обличчя зрадника Мазепи". Під словами "радянська наука" можна розуміти тільки згадувану працю Оглобліна і ще деяких авторів, якого зі зрозумілих причин не названо, але подані далі безпідставні обвинувачення взяті у нього. Оглоблін твердив, що Мазепа "все своє життя ставився вороже до українського народу" ("Нариси", вип. VI, 1941, стор. 12). Про навчання в "єзуїтській колеґії" (стор. 9).

"Дослідження радянських істориків" мали довести, що "посилення феодального гніту" відбулося за Мазепи" і що "Мазепа з нечуваною жорстокістю придушив повстання 1687 р." Цьому твердженню присвячена вайже ціла книжка видана в 1941 році, друге звідти ж (стор. 60). Вигадку про продаж України за герцоґство Курляндське ширене було ним же і на Україні і серед еміґрації (1947, 1952, 1960).

Вигадка про те, що гетьман привів до шведів лише 2000 козаків, а і ті розбіглися взяті зі стор 171 видання 1941 року.

Цікавим є що прізвище Оглобліна не згадується ані разу ні серед "радянських", ні серед "буржуазно-націоналістичних" істориків.

Додаток ч. 7.

Високошановна Редакціє!

Прошу Шановну Редакцію не відмовити помістити у Вашому цінному часописі слідуюче спростування:

У числі 32 за 1958 рік "Гомону України" вміщено було "Листа до Редакції" проф. Р. Січинського з приводу згадки в моїй книжці ("Гетьман Мазепа") про нього, в звязку з т. зв. "портретом Мазепи" Норбліна. Лист той, на жаль, певно є справді наслідком якогось непорозуміння! По перше, проф. Січинський пише цього листа в серпні 1958 року і підкреслює в ньому, що книжка Р. Млиновецького "Гетьман Мазепа" — "видана в неозначеному місці", хоча я цю книжку вислав йому забезпеченою пересилкою з місця видання на його приватну адресу ще 20 січня цього року, це б то 9 місяців тому (поштового квитка маю) і на ній була зворотна адреса. Вправді, всупереч прийнятому між культурними людьми звичаю, я не одержав ані звороту книжки, ані подяки за її надіслання.

По друге, як може кожний легко переконатися, в моїй книжці на згаданій проф. Січинським сторінці 121 **не сказано,** як це він чомусь твердить, що в його розвідці "говориться про портрет гетьмана Мазепи" роботи Норбліна, **як автентичний",** тільки стоїть дослівно таке: "У цьому збірнику*) в статті В. Січинського серед опису ріжних старовинних ґравюр і рисунків, по-

*) **Збірник Українськ. Науков. Інституту у Варшаві присвячений гетьманові Мазепі.**

вязаних з особою гетьмана Мазепи, був згаданий і "портрет гетьмана Мазепи роботи Норбліна". Про те, які з численних названих там рисунків і ґравюр проф. Січинський уважає за автентичні, а які ні, — **не сказано в мене ані слова.** Мова там йшла не про те, чи уважав його проф. Січинський за автентичний чи ні, а про те, що він згаданий в його праці, як один з числа портретів гетьмана Мазепи тоді, як сам маляр не мав наміру малювати **гетьмана** Мазепу! Існують численні "портрети" **гетьмана** Мазепи (як хоч би напр. роботи О. Куриласа, або інший — роб. В. Дядинюка і т. д.) які можна назвати "фантастичними", які не мають нічого спільного з особою гетьмана, хоч автори тих портретів хотіли намалювати власне **гетьмана** Мазепу, але "портрет" Норбліна не повинен фігурувати навіть серед тих фантастичних" портретів **гетьмана,** так, як не повинен серед них опинитися портрет І. (Ісаака) Мазепи, міністра У.Н.Р. Адже ж то є портрет жида-арендаря, що його звали волею долі "Мазепою" і якого одягнув маляр, як твердить автор монографії про Норбліна, в одяг "голяндського жидівського рабіна", а не в гетьманський. Тимчасом фактом є, що в збірнику "Мазепа" цей портрет був згаданий **серед** портретів **гетьмана** Мазепи **(яким він ніколи не мав бути).**

Знаючи, що проф. Січинський (архітект з фаху) виявлював не аби-яке зацікавлення минулим українського народу і написав ряд книжок про його культуру, історію економічного розвитку і т. д., а серед них має ряд користних праць, я не виступив тоді з рецензією чи з поправкою в пресі — тільки написав листа до редактора збірника, просячи його розшукати працю Батовського і виправити, очевидячки за згодою автора, помилку в одному з чергових збірників. Редактор переслав мого листа проф. Січинському і він особисто, зустрівшись у Празі в 1943 році зі мною, в присутности свідків, підтвердив одержання того листа, в якому я писав, що то був портрет орендаря-жида. Проф. Січинський не сказав мені тоді, що знає книжку Батовського.

Як-що ж дійсно проф. Січинський був знайомий раніше з працею Батовського, то солідність вимагала б, щоб він — замісць писати: "бачимо якийсь "орієнтальний" тип, що нагадує його шкіци жидів" (наводжу з листа проф. Січинського в "Гом. Україні") — написав, що Батовський (майже 20 років перед проф. Січинським) устaлив, що згадана ґравюра є шостим опрацьованням шкіца з натури і то не "жидів", тільки конкретного орендаря-жида.

Коли ж проф. Січинський справді був знайомий з тією працею, але з твердженням її автора не погоджувався, — повинен був заперечити їх і подати свої контр-аргументи. Ні одного,

ні другого проф. Січинський не зробив. Більше того! Він написав наведене попереду речення.

Моє здивування є зрозуміле, поскільки в брошурці "Іван Мазепа — людина і меценат" знову подав проф. Січинський про цю роботу Норбліна, як про портрет **гетьмана** Мазепи (нехай і "фантастичний"!), а не як про портрет жида-орендаря, якого не можемо згадувати навіть хоч би поруч з гравюрою Осипова, який, виконуючи ту гравюру, думав, що малює **гетьмана** Мазепу!

Правдоподібно до тих же "непорозумінь" слід зачислити і твердження проф. Січинського, що я книжку Батовського подаю "чомусь як надзвичайну рідкість". **Такого я ніколи не писав,** навпаки, мав певність, що редактор збірника у Варшаві легко одержить з бібліотеки ту книжку, замовивши її телефонічно (стор 121). Інша справа в Америці, де її не так легко відшукати людині, що не живе в Ню Йорку. Фотокопії ж з неї подав я, щоб остаточно зясувати ширшому загалу справу, а також з причини, про яку пишу на стор. 122.

Справді прикро, що поляк, автор монографії про Норбліна, присвятивши портретові три сторінки на 220, уважав конечним перед написанням тих трьох сторінок зазирнути і до М. Грушевського "Ілюстров. Історія України" і до "Історичних причинків" Барвінського, а наші автори протягом 40 років не знайшли часу познайомитися з поданими Батовським шкіцами портрету.

Все ж мене тішить цей, де-що дивний, лист проф. Січинського тому, що може нарешті після його написання вже ні в праці автора того листа, ні в інших працях більше не буде згадуватись портрет випадкового орендаря серед портретів гетьмана Мазепи.

Р. Млиновецький

НАДЗВИЧАЙНИЙ ДОДАТОК

Коли друк цієї праці був майже закінчений, на книжковому ринкові появилася нібито "нова наукова праця" про гетьмана Мазепу — "The Letters of Ivan Mazepa" by Orest Subtelny. Ця містифікація, "обєктивного наукового досліду", в дійсності — не дає нічого нового. В ній подані, здебільшого давно відомі листи гетьмана Івана Мазепи до московського приплентача — "коронного польського гетьмана" Адама Сенявського, який по зреченню Августа II Саксонського від польського трону, був московським кандидатом на польський трон. До цих листів зручно причеплено 8 листів резидента А. Сенявського при дворі гетьмана Мазепи — Грабі.

Листи Мазепи писані всі **до** листопаду, при кінці серпня найпізнійше, це б то тоді, коли гетьман ще мусів вдавати з себе вірного москалям виконавця царської волі. Він добре знав, що Сенявський листується з царем і є московським прихильником, і поскільки гетьман Мазепа ні перед ким з української старшини не зрадив своїх зносин зі шведами, тим більше, мусів вдавати московського прихильника перед Сенявським, числячися з можливістю переслання цареві московському кожного підозрілого листа. Доводилося йому писати й де-які листи на доручення московського царя. Є й такі листи, в яких він, з поданих вище міркувань, мусить звати всякі чутки з приводу знайомства з княгинею Дольською звичайними "бабськими плітками".

Про істнування цих листів і їх зміст було давно відомо.

Отже ж, по що ж відомому містифікаторові, якому, як ми бачили, вірити не можна (справа з публікованням у 1941 році книжки про Мазепу і його добу), було потрібна поява цього видання та інформування про те, що його вихованцеві потрібно було витратити рік часу на те тільки, щоб переписати 54, здебільшого коротких, листів гетьмана Мазепи і 8 листів Грабі?

Містифікаторові треба переконати наївних, що ті **нещирі** листи мають велику вартість, що кожен з них "відзеркалює непомітні потягнення Мазепи", і тут же повторити ту ж характеристику гетьмана, яку можна знайти ще й у Пушкіна і у інших

москалів та москвофілів. Вона має на меті обхляпати гетьмана болотом, це характеристика, яку вже не раз ширив проф. Оглоблін і під владою Сталіна і на еміґрації, а згідно з нею Мазепа — крутій, що рахується лише з силою, не має, властиво, Батьківщини, ненавидить український нарід, облудний, має здатність подобатися, інспіруе свої думки і т. п.

Щоб мати змогу ще й ще спотворювати гетьмана Мазепу, містифікатор запевняє, наче б то "питання українсько-руського конфлікту 1708-1709 року, започатковане (? Р. М.) гетьманом Мазепою, не зясоване досі", та що "неможливо стільки справ розвязати" і що наче б то "не було доступу до джерел", аж поки вихованець проф. Оглобліна і Пріцака тим не зайнявся, поїхавши до Кракова. Мовляв історики й "знали про ці листи, але давали з них лише винятки" (а як же з "доступом"? І може не вважали потрібним переписувати все, бо було неістотним?). І тут же містифікатор присягається без жодних доказів, що і зміст їх важливий і навіть "вирішальна їх роля надзвичайно велика".

Самозрозуміло, автор передмови приписує Мазепі "намагання створити з поляками спільний фронт проти шведів", промовчуючи, що є листи Петра І, які свідчать, що то він того хотів і домагався від Мазепи допомоги в цій справі. Тут же, знова не подаючи доказів, несподівано заявляє, немов Мазепа хотів довести до обєднання польських маґнатів, щоб вони творили поважну силу для боротьби проти... Москви! Далі запевняє, що вся старшина бажала відновити гадяцьку умову, але тримала це в таємниці від українського народу, який ненавидів поляків. Гетьман — запевняє передмова, — "не ховав своїх польських плянів від старшини", навпаки, діяв як репрезентант зненавидженої народом еліти. Хоча в листах до Сєнявського не було і бути не могло мови про якийсь "розподіл московської імперії", але і цю смішну вигадку для збільшення хаотизації пускається в рух, хоча далі говориться, наче б то, незважаючи на те, що Сєнявський був союзником Петра І і під сталим доглядом "розумного Дашкова", але обережний Мазепа (і то ховаючи свої шведські пляни в найглибшій таємниці навіть від Орлика) раптом "відкриває свої протимосковські пляни"... Сєнявському! Звичайно, в передмові доказів нема жодних, але і в тексті листів гетьмана — про це нема нічого. Проф. Оглоблін, звичайно знає, що донесення, які посилав Ґрабя, не мають великого значіння, бо: 1. немає найменших підстав припускати, щоб у таку критичну хвилину, Мазепа міг звірятися і резидентові Сєнявського і самому Сєнявському, союзникові московського царя, і 2. рівно ж немає жодної ґваранції, що той посередник, коли й чув щось, — то правильно переказав

почуте. Але проф. Оглоблін рівнож добре знає, що коли найнеімовірнійшу вигадку повторювати стало немов цілком певну річ, — загал нарешті "звикне" і повірить у правдивість вигадки. На сторінках 214-217 цієї праці в такій формі ширив **ці ж** вигадки проф. Оглоблін "на родінє".

Тут він передмовою лише "підготовлює" читача, а його вихованець — Субтельний має повторити ту вигадку яснійше. Щоб представити гетьмана Мазепу безідейним конюктуристом, твердить п. Субтельний, без найменших підстав, всупереч кільком яскравим фактам, про які навіть не згадує, що наче б то Мазепа "на протязі 14 років **був відданим слугою** цареві" і лише вибух Північної Війни й перші поразки москалів і їхніх спільників "змусили його **до перегляду** цілого відношення до Московщини" (стор. 20). Власне ця вигадка дуже й дуже потрібна москалям, бо з одного боку вже сама вона робить Мазепу безідейним зрадником, що в біді зраджує свого "пана і доброчинця", а з другого боку вона до де-якої міри виправдує москалів і їх царя, що — так би мовити — "пошилися в дурні". Чи в цій вигадці є щось нового, що про нього треба було їздити аж у Краків, а перед тим витрачати мільйони долярів на виховання "субтельних"? І без того всього і на еміґрації й на Україні, на жаль, було серед нас забагато людців, яких "етику" висміяв наш нарід у приказці: "Цигане, якої ти віри?" — "А якої вам треба?". І продавали свій нарід і за "соболі московські", і "за шмат гнилої ковбаси" (деколи той "шмат" був цілими лятифундіями, ціна залежала від "вартости" купованого), і за совєтські "рублі", і за американські доляри! Що з такими твердженнями виступали московські "підголоски" та москалі і без "краківських" дослідів, подаємо доказ: У 1949 році оганьбила себе еміґрація виданою під псевдом "І. Холмський" "Історією України", записаною "на рахунок" І. Крипякевича (хоча вона і "поглядами" і мовою цілковито ріжниться від писань Крипякевича, але за те дуже нагадує "твори" містифікаторів, що працюють серед нас). Отже в цій "Історії" на стор. 253 (першого видання, бо звичайно, завдяки певним "заходам", саме такі видання перевидаються) стояло: "Цій політиці співробітництва з Москвою Мазепа залишився вірним на протязі майже двайцяти років". Ми не знаємо, чи автор тої "Історії" загальопувався і, приловлений на тому, "вніс поправку", чи в Гарварді навчився його учень краще рахувати в межах двох десятків, але як бачимо, з 20 років час вигаданої "відданої служби цареві" зменшено до 14 років! За те видання "листів І. Мазепи" дало змогу ще раз повторити вже не раз повторювану вигадку, що **"Гетьман** і старшина пригадали собі союз зі Швецією **і ще виразнійше** Гадяцьку умову", яка **служила їх клясовим** інтересам". ("Листи" стор. 21).

На сторінці 217 цієї праці подана ця ж думка, яку давнійше проф. О. Оглоблін висловив ще яскравійше ("Шляхетська Польща стала ідеалом..." і т. д.). Потім кілька разів проф. О. Оглоблін виступав (і "на родінє" і "на еміґрації") з цим же твердженням, доповненим вигадкою про продаж Мазепою полякам України за два воєвідства і титул герцоґа Курляндського, васала Польщі. Тимчасом академик Брайчевський не побоявся, перебуваючи "на родінє", написати, що це "стара, бездоказова абсурдна плітка, яка не витримує найменшої критики"). Саме тому проф. О. Оглоблін хотів цю плітку "відсвіжити", ґальванізувати і далі вбивати в голови, повторивши її бодай ще три рази (в "Листах" це й зроблено), а для недумаючих читачів дати якусь подобу "доказу". А що той "доказ" мало ріжниться від плітки, то й виступив з ним не сам Оглоблін. Він же не звернув уваги свойого вихованця на всю неповажність вигадки, що гетьман Мазепа, тоді, коли для успіху справи відограв величезну ролю навіть один зайвий день збереження в таємниці звязків зі шведами, коли він з тою метою, щоб відтягнути той момент, вислав до московського царя Войнаровського, переконувати москалів, що він справді дуже хворий (а діялось це в листопаді) — міг при кінці серпня намовляти московського прихильника перейти на бік шведів! Навпаки! Проф. О. Оглобліну залежало на тому, щоб ще раз приписати Мазепі такі слова: "Коли Сєнявський покине Авґуста II, тоді обіцяє Мазепа зробити все, щоб йому допомогти всім, що в його силі. Гетьман рішений віддати всю Україну назад Польщі, **навіть без наказу царя.** Отже Мазепа тримаючи в глибокій таємниці від найближчих людей можливість порозуміння зі шведами навіть у жовтні, мав би розкривати свої думки і пляни людині, що співпрацює з москалями? Мало того! У випадкові, коли б Мазепі вдалося переконати Сєнявського, що це "найкраща для Польщі нагода вернути Україну", — Мазепа мусів би зірвати з москалями, а тому, "як латка на цілому" виглядають слова "навіть без наказу царя".

Відповіді (і то по надумі), а тим більше ясної, якої ніби то домагався гетьман від Сєнявського, не було, а Ґрабя далі намовляв Сєнявського врахувати симпатії старшини до поляків, нехіть до москалів і інформуючи про рухи шведів та накази московського царя, застерігався сам, що подає призбирані відомості і чутки, але не хоче втратити ласки Сєнявського, як би щось було не так. В дальших двох листах подає назбирані ним відомості і чутки про накази від царя, і про ніби то сказане гетьманом.

Там було і про бій між москалями і шведами і про повстання Булавіна і т. п. Все це свідчить і про політичну гру і про

брак довіря до союзника і про те, що Мазепа мусів брати участь у цій грі, але не підтверджує слів Оглобліна. Мало того! Те, що ніби то значно пізнійше мав би казати Сенявський московському цареві, а саме, що йому були давно відомі наміри Мазепи, викликає ще більше застережень до всіх інспірованих "Листами" тверджень, бо така заява була некористна Сенявському й зайва.

Реасумуючи все сказане, можемо ствердити появу ще одної публікації, скерованої проти Мазепи і українських самостійницьких стремлінь, яка під плащиком "науки" має ширити те, що проф. Оглоблін майже пів віка ширив, а саме, що Мазепа — спольонізований егоїст, якому чужі інтереси українського народу, який є представником здеморалізованої старшини, який дбає про свої і тої старшини клясові інтереси, який пробував продати цілу Україну полякам і заслуговує лише на призирство. Для "повноти картини" справа фактичного приєднання Правобережжя, всупереч правді, приписана Петру, і не згадані московські накази охороняти шляхетські маєтки, ані не згадано, що й Палій не раз поборював грабіжницькі напади.

Як видко з приміток, автор охоче користався "антимазепинськими" працями старої дати, московськими, українськими і польськими, обминаючи промазепинські і шведські. Можна припускати, що з тою ж метою, у цьому виданні замість вперто ширеного Оглобліном портрета якоїсь потвори появився той портрет, якого автентичність доводив автор цієї праці ще десять років тому. Але він вміщений, всупереч прийнятому звичаю, на другому місці, після портрета Сенявського (хоча в книжці нема ані одного листа Сенявського). Певно рахується на незнання читачами, що за тих часів портрети визначних воєначальників мальовано в телягах і панцирях та що не лише поляки носили злегка підкручені вгору вуса і мали голені підборіддя (портрет Петра I в подібному озброєнні і з такими ж вусами; зрештою то ж з наказу Петра обтинано було боярам бороди).

З огляду на все сказане, було конечним у цьому "Надзвичайному додатку", вже по закінченню друку цієї праці, зайняти належне становище.

ПОДЯКА ВІД АВТОРА

Найприємнішим своїм обовязком, який поєднується з найщирійшим почуттям глибокої вдячности, уважає автор складення подяки всім тим хто спричинився до появи нормальним друком цієї праці. Осіб, яким складає автор подяку не багато, бо не переводилося серед широких кол жодної збірки, лише допомагало її видати те тісне коло, яке знало, що воно робить.

У першу чергу складаю подяку моїй дружині — Надії, яка, друкуючи безкоштовно на матрицях і всіляко допомагаючи, уможливила появу першого цикльостилевого видання, а потім поширеного значно, рівно ж цикльостилевого, другого видання цієї праці.

Появу третього, ще більш поширеного видання, вже нормальним друком, цієї праці уможливили всі далі названі особи.

Із їх числа, як і при виданні нормальним друком попередніх праць автора на інші теми, належить найщиріша моя подяка і признання П. Володимирові Макару, який, незважаючи на виконування сили інших національних обовязків і брак здоровля, умів знайти час для безплатного коректування і догляду над технічним переведенням видання та збереженням де-що відмінного правопису. Рівно ж належить моя подяка всім тим хто безкоштовно допомагав у технічному оформленню видання.

Окрема подяка належить св. п. Іллі Чайківському, що дав змогу користуватися своєю цінною бібліотекою.

Не менша подяка належить і жертводавцям, без фінансової допомоги яких була б неможлива поява цієї книжки.

Далі подаю список жертводавців, зазначивши, що де-хто з них (напр. Іван Бескид) допоміг фінансово більше ніж то подано в спискові.

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ

Бескид Іван	$780.00
Бжеська Надія	10.00
Вартовий Роман	250.00
Гордієнко Костянтин	250.00
Дацюк Петро	25.00
Дудар Олег	50.00
Кисілевська Віра	200.00
Козин Валентина	50.00
Мазепинець Іван	200.00
Малиновський Стефан	50.00

Макар Володимир	50.00
Окопна Вікторія	50.00
Петрушенко Василь	100.00
Письменна Марія	1.000.00
Трійка Оксана	75.00
Яворівський Яків	25.00

З РЕЦЕНЗІЙ

на попередні видання цієї праці та на частину праць автора.

(Де-які довші фахові рецензії передруковано в цілости тому, що вони подають певні речі, про які не згадано в книзі.)

ДЕ-ЯКІ З ПРАЦЬ ТОГО Ж АВТОРА,

опублікованих під ріжними псевдами, і голоси критиків про них

Р. Задеснянський: **Еволюція світогляду Лесі Українки,** стор. 110, 1945.

"Перед нами дуже змістовно і річево написана праця, автор її крок за кроком розкриває і освітлює той не легкий та довгий шлях, яким простувала Леся Українка... Автор старанно стежить за розвитком ідей творів Л. Українки, тримаючися послідовности в часі.

("Вежі" ч. 1, 1947 рік)

"Даючи докладний огляд усієї творчости Л. Українки, наведено багато прикладів з її лірики, поем і драм... і висловлюючи чимало сміливих думок автор приходить до висновку, що Л. Українка доходить "до апотеози влади як природнього закінчення мужнього світогляду великих націй..." Написана з вичерпним знанням багатого матеріялу." ("Пу-Гу" ч. 37, 1947).

"Коли уважно слідкуємо як Р. Задеснянський, рік за роком і крок за кроком аналізуючи творчість її, вибирає з неї найістотнійше, і порівнюючи зазначає ступені еволюції — перед нашими очима повстає вся незрівняна велич Л. Українки... Ціла праця — це винятково цінна поява." ("Орлик" ч. 9, 1947).

Р. Задеснянський: **"Україна:"** т. I і т. II. Накладом С.У.М. Канада.

"Це курс українознавства для гуртків молоді і самоосвіти. Цей, як і всі твори Задеснянського, відзначаються оригінальним підходом і цікавою та відважною оцінкою усього, що входить у коло дотичної праці автора." ("Овид" ч. 10, 1953 рік)

Р. Задеснянський: **"Що нам дав Хвильовий?"** Стор. 110, 1955 рік.

"Ця книжка правильно розцінює шкідливість писань М. Хвильового для української ідеї... моральну гниль такої творчости. Нею велику прислугу віддав автор українській суспільности."

("Америка" ч. 142, за 1955 рік).

"У висліді дуже сумлінної аналізи літературних творів і статтей М. Хвильового, автор вказує, що все те, що на початку сказав Хвильовий — було раніше дебатоване на партійних з'їздах... автор доказує як зручно підхоплював Хвильовий тематику, вибрану з московських ідеольогічних проблемів... Автор дуже гостро розправляється з прихильниками т. зв. "хвильовизму". Дуже поважним закидом є закид пофальшування "хвильовистами" творів Хвильового."

("Овид" ч. 8-9, 1958).

Задеснянський: **"Що нам дав Хвильовий?"** Вид. 2, доповнене, стор. 227.

"З ваших писань, особливо праці "Що нам дав М. Хвильовий?" мені стало ясно, що в Вашій особі ми маємо тонкого знатока тих часів та майже безпомилкового критика творчости письменників доби "Розстріляного Відродження" за досить невірним окресленням Дивнича." (Оксана Керч)

"Книжка цікава і розглядає такі моменти, яких ніхто з попередніх критиків не бере на увагу." Д-р М. Стахів

"Написана вона ґрунтовно і з абсолютною обєктивністю, навіть з перебільшеною обєктивністю. Та може це й краще..." (Г. Ващенко)

Р. Паклен: **"Біла Книга"**, стор. 220, 1948 рік.

"Перечитавши її можна тільки жаліти, що видана вона так пізно! Адже ж написано її пять років тому... Висвітлення теми зроблено спокійно, обґрунтовано детально. Автор увесь час переконує читача не так своїми власними міркуваннями, як мовою фактів та офіційних документів." ("Самостійна Україна" ч. 2, 1949 р.)

"Ця книжка виявлює, що автор добре зорієнтований в українській та російській літературі та джерельних матеріялах, що він добре знає внутрішні совєтські відносини, що так само він добре обізнаний з українським громадським і культурним життям, а частково і з культурним життям інших народів СССР. Очевидно він жив в УССР і був уважним спостерігачем всього того, що там робилося від початку наших визвольних змагань в 1917 році."

("Українські Вісті" ч. 5, Ульм, 1948)

Р. Паклен: **"Загадка сфінкса"**, стор. 176, 1952. Аргентина.

Два розділи з цієї праці передрукував у цілости "Гомін України", а один — "Українські Вісті".

Р. Задеснянський: **"Творчість Лесі Українки"**, ст. 178, вид. 1970 р. Два нариси з числа поданих у цій праці були передруковані в журналі "Визвольний Шлях" ч. 2 за 1971 р. і ч. 3.

Р. Задеснянський: **Апостол української національної революції"**, вид. четверте, стор. 394, 1969 р.

"Слід привітати появу цієї праці друком... Годі в короткій часописній нотатці належно оцінити цей визначний твір, досі одинокий, що стоїть на належній для вимог сучасности історичній височині. Для пізнання справжнього, а не підробленого поета України, автор подав у цій книзі дуже багато для того конче потрібних текстів та піддав сумлінній і докладній критиці силу-силенну байок та легенд поширюваних протягом десятиліть... Ця праця незаступна для наукового вивчення доби Шевченка, і як такій їй належиться місце в університетських та семінарійних книгозбірнях."

("Українське Слово", 1969, Париж).

ДЕ-ЯКІ РЕЦЕНЗІЇ НА ПОПЕРЕДНІ ВИДАННЯ ЦІЄЇ ПРАЦІ

ЦІННА ПРАЦЯ ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ

Перед нами цінна й корисна праця (Р. Млиновецький: "Гетьман Мазепа у світлі фактів і в дзеркалі історій", видання друге, доповнене, в двох книгах, ст. 137), яка на основі історичних документів з тієї доби піддає річевій ревізії навіяні довголітньою московською пропаґандою погляди, ніби гетьман І. Мазепа у своєму змаганні не мав підтримки і зрозуміння українського народу. З історичних джерел автор подає теж багато доказів глибокого патріотизму гетьмана, якому московська "історична пропаганда", з метою очорнення його, приписувала "хитання" і т. п. Бездоганно розбираючись у лябіринті історичних матеріялів, Млиновецький дає правдиве освітлення тактики Мазепи в незвичайно складній ситуації, в якій опинилася Україна зокрема у вирішальних роках боротьби з Москвою по появі Карла XII.

Зокрема вартісне нове насвітлення історії з Мотрею Кочубеївною на підставі передрукованих листів самого гетьмана, зміст яких так перекрутив свого часу Бантиш-Каменський. Дбайлива критична аналіза поглядів на Мазепу наших хроністів та істориків, подана безумовним знавцем тогочасної доби та її історичних джерел, — дає читачеві можливість розібратися в повені помилок та недокладностей, які трапилися не одному історикові, збитому з правдивого шляху московськими намаганнями перекрутити й знівечити історичні факти, що промовляють за гетьмана.

Не будемо наводити численних прикладів позитивної оцінки діяльности Мазепи на сторінках "Кобзаря", бо вони є загально знаними. Зазначимо тільки, що автор праці наче йде слідами за Великим Кобзарем в оцінці І. Мазепи. Сучасники Шевченка (Куліш) недармо називали Шевченка не лише найбільшим поетом, але й істориком України. У своїй оцінці І. Мазепи, Шевченко не був одиноким. Василь Горленко (1851-1907), історик мистецтва, писав у листах до Панаса Мирного: "Я, як українець, проклинаю Полтавську битву. Мій предок разом з Мазепою боровся проти деспотії Петра І."

Костомаров 1860 року писав у "Современнику", що "Мазепа щиро дбав за добро України" і бажав незалежности і свободи для своєї батьківщини. Тоді ж він писав у листі до Аксакова: "Ви не домірковуєтесь, що на дні душі майже кожного думаючого українця сидять Виговський, Дорошенко, Мазепа і прокинуться, коли настане нагода..." (Архив", 1906, ч. 12, с. 545). Пізніше Костомаров, щоб догодити московській цензурі, всупереч історичним джерелам, склав свою працю проти Мазепи. Але одразу по її виході, у французькому фаховому журналі "Ревю історік", йому відповіли, майже дослівно повторюючи його власні попередні слова про Мазепу, що діяльність Мазепи слід оцінювати лише з погляду інтересів та охорони прав українського народу, які він обороняв, а не з погляду чужинецьких загарбчих претенсій Москви.

1897 р. неначе у відповідь вийшла велика історична студія Ф. Уманця (1841-1908), тоді голови Чернігівської Земської Управи, "Геть-

ман Мазепа", яка протилежно до праці Костомарова написана була в обороні покривдженого ворогами й несумлінними істориками гетьмана. Ще перед виходом праці Уманця, Василь Горленко зі своєї Ярошівки на Полтавщині запитував Стороженка в Києві: "Чи маєте вже "Мазепу" Уманця? Я чекаю на книгу з дня на день і дуже нею цікавлюся. Вона пройшла через багато цензурного чорнила перше ніж побачити світло..."

По одержанні книги Горленко писав: "Якнайуважніше прочитав "Мазепу" Уманця... Річ дуже гарна. По-перше приємно, що про Мазепу говорять з симпатією, вперше після 1708 р., а по-друге — це прекрасно написано... Розділ "Шведська інкурсія" просто блискучий як спроба історичної критики. Цими днями я буду писати про книгу з метою популяризувати думки книги й захитати дикий погляд, що склався на розумного і талановитого гетьмана."

Ще значно раніше, обговорюючи наклепницьку оперу Чайковського, Горленко з прикрістю писав: "На Мазепі тяжить прокляття. Який неподібний на себе він був у поезії Байрона, Словацького, Пушкіна, такий же мізерний і сумний він був і на сцені, куди тягли його автори опери ("Кіевская Старина", 1886, ч. 12).

Знаний пильністю своїх історично літературних дослідів, недавно вмерлий проф С. Маслов, пише, що на початку XIX ст. в Україні "існував такий реальний ґрунт для утворення прихильного ставлення до Мазепи". Це ставлення перетривало у спадщину з 18 ст. Маслов наводить запис з одного манастиря на Чернігівщині з р. 1751: "Добре було життя за Мазепи. Най кості його святяться". Це свідчення цілком подібне до слів засланого 1712 р. на Соловки свящ. Рогачевського, який вже як ректор семінарії в Архангельську сказав: "Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар у небі не буде".

Знаменними для почувань українців є слова Мартоса з р. 1810: "В грецькому манастирі в місті Галаці, похований український гетьман Мазепа, по полтавській баталії прийнятий під протекцію турецького двора. Мазепа вмер у віддаленості від своєї батьківщини, чию незалежність він боронив; він був приятель свободи й за це заслуговує пошани від нащадків. Після його віддалення з України, мешканці її втратили свої права, такі священні, які Мазепа так довго боронив з властивою кожному патріотові любов'ю та запалом. Його не стало і назву України й її хоробрих козаків витерлося з реєстру народів, хоч невеликих чисельністю, проте знаних своїм існуванням і конституцією. Тепер багата Україна складає поруч з іншими дві три губернії, але це загальна доля держав та республік: варто лише заглянути до політичної історії націй.

"Крім інших чеснот Мазепа був приятель наук: він звеличав у Києві академію в Братському манастирі, який ним поновлений і прикрашений, дарував їй бібліотеку й рідкі манускрипти. Одначе фундатор академії й багатьох церков і людинолюбивих установ щорічно слухняно виклинається в воскресний тиждень Великого Посту, разом з Степаном Разіном й іншими злодіями й розбишаками. Але яка різниця. Останній був розбійник-святотатець, Мазепа — освіченіший, людинолюбніший чоловік, майстерний полководець і господар вільного, отже щасливого, народу. Я слухав цю ганебну цере-

монію в Києві, яку виконує митрополит з архиєреями й усім духовенством, цілковито з зневагою імени нашої церкви" ("Записки інж. оф. Мартоса, Вандрівка до Бесарабії", "Архив" 1893, кн. 7, ст. 345).

Вельми актуальними є шостий і сьомий розділи праці Млиновецького: "Відношення "істориків" до гетьмана Мазепи за нової московської окупації" та "Мазепинський рік 1959", в яких автор подав чимало матеріялу про незмінне тривання старих московських намагань всілякими способами знищити добру пам'ять про Мазепу. Зокрема цікаві згадки та література про мазепинську маніфестацію на площі Св. Софії в Києві 1918 р.

Багато труду завдав собі автор з останнім розділом праці — портрети гетьмана Мазепи як засіб антиукраїнської пропаганди, доводячи фальшивість деяких популярних серед необзнайомленого суспільства підробок. Справжніми портретами, які мальовані ще за життя гетьмана, слід уважати лише три: 1) портрет-фреска на стіні Лаври на Печерську, 2) портрет у вівтарі головної Лаврської Церкви та 3) шведський портрет у Ґріпсгольмі. Слід визнати, що автор має цілковиту рацію, пишучи, про останні два портрети: "...Хто знайомий з пластичною анатомією і знається на малярстві, може безумовно ствердити, що портрет з вівтаря Києво-Печерської Лаври і шведський портрет в Ґрінсгольмській ґалерії були мальовані з тієї самої людини, лише людина, з якої малювали першого, встигла постаршати на яких 15 років."

В додатках до цієї книги історично-критичних нарисів подані листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрі й вельми влучні і дотепні спостереження на маргінесі кількох поточних журналістичних творів "Рік Мазепи" чи "Рік Пушкіна"?

Своєю фаховістю поважного рівня книга Млиновецького яскраво відрізняється від багатьох скороспілих творів з минулого ювілейного року і слід побажати цій книзі більшого успіху серед нашої читацької громади.

("Українське Слово" число 1.235-1.236, рік 1965. "М. Куренівець" — одне з псевд відомого дослідника, ерудита і журналіста св. п. М. Мухіна).

Р. Млиновецький — "Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі "історії". На правах рукопису, друге видання доповнене в книгах, цикл., 114 ст., 4 портрети гетьмана Мазепи і мапки. Детройт 1959.

Автор відомий з своїх часописних праць з ділянки історії, дав нам на ювілейний Мазепинський рік — друге видання своєї монографії про гетьмана Мазепу. Тим разом автор використав нові джерела, теж шведські, з яких подав вийнятки текстів і зрозуміло, що з уваги на нові матеріяли, прийшлося поширити перше видання не тільки текстом але теж ілюстраційним матеріялом.

Проте найціннішою прикметою книжки є аналіза джерел і подій переведена автором для підкреслення, а то й викриття справжньої оцінки діяльности гетьмана й історичних аспектів подій.

Р. Млиновецький розправляється успішно з московською інтерпретацією життя Мазепи, зосібна з тими, які перепачковано в нашу

історію. Цей цінний факт дуже позитивне явище: він усуває ті занечищення, які принесла нам з собою довголітня неволя, і які ще й досі покутують у ментальності українця.

Слід звернути увагу на великий портрет гетьмана Івана Мазепи вміщений на початку твору у великому форматі. Є це репродукція оригіналу, який переховується в Ґріпсгольмській ґалерії у Стокгольмі (під ч. 497). Далі, маємо ще три репродукції з фрески Києво-Печерської Лаври, із збірки Бутовичів і з вівтарної стіни Києво-Печерської Лаври. Цей останній дуже похожий на стокгольмський, а два інші це знову ця сама особа в іншому віці.

Монографія Гетьмана Мазепи Р. Млиновецького — це дуже поважний вклад у праці нашої еміґрації над постаттю і діяльністю Великого Гетьмана. **Ю, Т. К.**

("Українське Слово", Буенос-Айрес, ч. 18, 1960 р.).

ПЕРЕВЕРТНІ УКРАЇНСЬКИМИ ГЕРОЯМИ

Читаємо в "Українській літературній газеті" (Мюнхен, ч. 12) статтю О. Оглоблина, колись відомого на Україні автора монографії, що розвінчувала до решти постать Івана Мазепи. Стаття займається одним із "людей старої України", полковником Михайлом Миклашевським (кінець 18 століття). Автор О. Оглоблін називає його "нащадком старого українського роду, героєм Фокшан, Римніка та Мачина" і широко розводиться над похвалами, які для цього українця — царського слуги і солдата — мав генераліссімус Суворов...

Досі "елітарна" історіографія і публіцистика вважала і Суворова і війни Катерини II і весь період нашої історії від 1654 року "неволею у російському ярмі". Тепер у неї людина, яка брала участь у тому всьому та ще й заслужилася, раптом стала "героєм"? Від якого часу війни і битви, які велися царатом, раптом стали записуватись на наш позитивний рахунок?

Чи це недогляд редакції чи рецидива колишніх великодержавницьких симпатій талановитого "знавця" мазепинської доби О. Оглобліна?

Чи може взагалі зворот в українській історіографії на скитальщині?

("Громадський Голос" ч. 7, 1959).

Де-які рецензії на працю Р. Млиновецького з історії визвольних змагань:

"ІСТОРІЯ МОВЧИТЬ"

Р. Млиновецький: "Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917-1918 рр" (Про що "історія мовчить"). Друге видання, переглянуте і значно доповнене. Чужина 1970. Ст. 568.

Перше видання цієї вельми цінної праці було цикльостилеве, отже — видане в обмеженій кількості примірників. Друге видання появилося недавно друком у Торонті. Не можна не привітати цієї праці з її появою нарешті справжнім, нормальним друком.

За основу перегляду подій 1917 р. автор взяв тогочасну щоденну пресу, яку в цій праці широко використовує. Це дає запоруку об'єктивности при передачі подій та настроїв цієї бурхливої доби.

У кількох ґрунтовних вступних розділах, автор широко змальовує обставини, в яких довелося розвиватись революційним подіям 1917 р. (Розд. І. Загальний стан національної і політичної свідомости українського народу перед революцією 1917 року; Розд. ІІ. Дві течії в історичній перспективі та погляди автономістів на минуле й сучасне).

До основного тексту праці, виложеного в 12 розділах, долучено ще коло 200 стор. "Додатків" — документів та публікацій, які висвітлюють тогочасні події (листи С. Петлюри до Д. Донцова, невміщені або перекручені в приснопам'ятному виданні УВАН у ЗСА: С. Петлюра — "Статті, листи, документи". 1956. Юртик-Юрко Тютюнник: "Звенигородський кіш Вільного Козацтва... Розстріл Богданівців". В. Винниченко — "Про справу української державности", кілька тогочасних публікацій самого М. Грушевського і т п.).

Зайво додавати, що ці "додатки" ще більше підносять об'єктивну вартість цієї дбайливої історичної праці та викличуть більше зацікавлення з боку читачів. **Книгоцький**

("Українське Слово", Париж в серпні 1972).

Р. Млиновецький. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Торонто — 1973.

Хто слідкує за новими виданнями, той не може не звернути уваги на 2-ге доповнене видання 2-го тому праці Р. Млиновецького, названої "Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр." Підзаголовок книжки звучить: "Про що "історія мовчить". Рік видання 1973. Місце видання — загальне: чужина. Видавництво не подане. Належить сподіватисся, що свою працю видав автор власним коштом, при, — відносно до коштів видання, — невеликій допомозі жертводавців. Книжку друковано в друкарні оо. Василіян у Торонті.

Названа книжка об'ємиста, начислює 670 сторінок. В дійсності цих сторінок менше, бо в пагінації перескочено зі сторінки 576-ої на 657-у. З пояснень довідуємося, що в цій прогалині мав бути по-

міщений "Надзвичайний додаток", що його однак пропущено, бо він не торкався змісту праці.

На зміст праці Р. Млиновецького складаються: дві передмови (до першого й другого видання) написані самим автором (стор. 7-21), основна частина — тобто самі "нариси" (стор. 23-459), післяслово автора (стор. 460-477), примітки (стор. 478-487), додатки (стор. 488-576), показчик прізвищ (стор. 657-662), слово від автора (стор. 663), список жертводавців (стор. 664), зміст (стор. 665-666), список деяких праць того ж автора (стор. 667-670).

Із списка праць довідуємося, що ці праці появилися під псевдонімами Р. Задеснянський, Р. Паклен, або й під прізвищем Р. Млиновецький, яке також слід уважати псевдонімом. Уважний читач "Нарисів" може здогадатися про правдиве прізвище їх автора. Своїх здогадів виявляти однак не будУ, бо нема для того потреби.

Все вище сказане про працю Р. Млиновецького — це формальна, — так би мовити, — легітимна її сторінка. А тепер враження від прочитання тієї праці.

Є свої враження у мене, свої враження будуть — очевидно — у кожного, хто познайомиться з працею Р. Млиновецького. Будуть такі, що до праці Р. Млиновецького віднесуться прихильно, а будуть і такі, що в сторону автора не завагаються кинути каменем. По стороні автора стане той, хто любить правду, хто до історичних подій відноситься "сіне ірa ет студійо", бо метою автора було дати правдиве насвітлення подіям недавнього нашого минулого, очистити історію тих часів від тенденційности збоку її (історії) авторів. Тенденційність цих авторів не однакова. Вона залежить від політичних переконань кожного з них. В 2-му томі своїх "Нарисів" автор Р. Млиновецький торкнувся часів Української Центральної Ради і початків гетьманату. В У. Ц. Раді і довкруги неї згрупувалися, за висловом Р. Млиновецького, автономісти, які були далекі від ідеї самостійности і суверенности України. Їх політичною ціллю була автономія, а згодом федерація України з Росією. Проголошення самостійности України сталося в наслідок тодішніх обставин. У.Ц.Р. була прямо змушена цими обставинами проголосити самостійність. Але й у 4-му Універсалі не обійшлося без туги за федерацією. Ми знайомі здебільша з початком 4-го Універсалу, але коли прочитаємо його до кінця, натрапимо на згадку про вибори до Українських Установчих Зборів і про те, що:

"ЦЬОМУ НАЙВИЩОМУ НАШОМУ ОРГАНОВІ НАЛЕЖИТЬ РІШИТИ ПРО ФЕДЕРАТИВНИЙ ЗВ'ЯЗОК З НАРОДНІМИ РЕСПУБЛІКАМИ БУВШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ". (Цитуємо за Р. Млиновецьким, стор. 25-7).

Після прочитання праці Р. Млиновецького куди зрозумілішим стане ґрунт, на якому зродився 3-ій Універсал У.Ц.Р. Цей Універсал проголошено вже після того, як в Росії здобули владу большевики. Цей факт спонукав У.Ц.Р. проголосити 3-й Універсал. Що собою уявляє цей Універсал? Найкращу відповідь на це питання дасть сам текст Універсалу:

"Український народе і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю російської республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема і по державі ширіться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народної Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати життя на нашій землі. І ми, Українська Національна Рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо.

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від російської республіки і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії." І т. д.

Згідно з духом 3-го Універсалу Укр. Центр. Рада після його проголошення велику частину своєї уваги присвятила справі творення якоїсь центральної федеральної ради. До Києва прибув навіть заступник міністра внутрішніх справ поваленоо уряду Керенського — В. Хіжняков для переговорів у справі створення центрального федерального уряду. Немає сумніву, що У.Ц.Р. весь час провадила москвофільську політику і змагала до відновлення держави-гнобителя при рівночасному запереченні правосильности большевицького уряду. Така політика У.Ц.Р. була водою на млин большевиків, і вони, розпочавши війну з Україною, називали її (війну) — очевидно в пропагандивних цілях — "громадянською". (Передано думки з "Нарисів" — стор. 93).

Автор "Нарисів" Р. Млиновецький розглядає багато справ з часів У.Ц.Р. На згадку про них усіх нема місця в цій короткій рецензії. Але про одну справу ще згадаємо. Большевики — як відомо — пішли на перемир'я з Центральними Державами. Цією дорогою пішла й У.Ц.Р., хоч вела переговори з Антантою. Переговори велися у Ясах в днях від 17 до 23 січня 1918 р. По одному боці брали участь представники посольств ЗСА, Англії, Франції та Італії, а Україну заступали Теодот Галан і Євген Голіцинський. Антанта хотіла, щоб Україна вдержувала протинімецький фронт і не підписувала сепаратного миру з німцями. Коли є це сталося, представники Антанти погоджувалися на визнання самостійности України і на фінансову допомогу. На ці пропозиції представники України не могли погодитися з тої простої причини, що Україна не мала відповідної мілітарної сили на вдержання протинімецького фронту та й на боротьбу з большевиками. Так — як бачимо — помстилася ще раз політика У.Ц.Р., яка програла пів року, цілковито знехтувавши справу створення сильної української армії. (Стор. 90).

В другому томі "Нарисів" Р. Млиновецький розглядає також початки гетьманату, точніше — прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського. Цей переворот не приніс лише зміну режиму, але змінив цілковито політичне обличчя України. Автор Р. Млиновецький, послуговуючися відповідними історичними матеріялами, прийшов до висновку, що переворот був зроблений москалями і москвофілами зорганізованими в "Союзі хліборобів-власників". Українська назва тієї партії відповідає передреволюційній російській назві "Союз Земельных Собственников". Українці з українською національною ідеологією (очевидно — землевласники й селяни) були зорганізовані в партії "Українських Хліборобів-Демократів". "З'їзд членів цієї партії був назначений на день 28 квітня 1918 р. — Німці властиво навіть не дали згоди на відбуття цього З'їзду. Відбувався він в характері "наради". Не дали німці згоди через те, що дня 29 квітня мав відбутися З'їзд "Союзу Хліборобів-Власників", на якому заплянувано проголосити Павла Скоропадського гетьманом. Німці і їх партнери з "Союзу Хліборобів-Власників" не хотіли встаємничувати в свої пляни членів партії "Українських Хліборобів-Демократів". Ці останні отже про переворот довідались вже "пост фактум". Доказом того, що Українські Хлібороби-Демократи були зовсім непричасні до перевороту, може послужити факт, що коли в травні 1918 року був зорганізований "Національно-Державний Союз", то до нього приступила й партія "Українських Хліборобів-Демократів". "Н.-Д. Союз" гетьманові Скоропадському подав дня 21 травня 1918 р. "Меморандум", у якому писалося:

"В кабінет міністрів ввійшли... представники тих неукраїнських груп, які завжди ставилися вороже до українського руху і до української державности і поборювали їх з усіх сил во ім'я "Единой неделимой России".

Дня 28 травня 1918 р. "Н.-Д. Союз" звернувся з апелем до німецького народу. В апелі стояло таке:

"Одна частина землевласників, зорганізована ще за московського самодержавія... під проводом московських і москвофільських поміщиків доконала перевороту." — Скоропадський і місцеве командування "увійшли в згоду не з українськими, але з російськими провідниками... Переворот віддав усю владу в руки чужинців, ворогів українського народу... Дійсне їх призначення — підготувати на Україні реставрацію російської державности."

Цей апель підписали також Липинський, Шемет і проф. Д. Дорошенко. ("Нариси", ст. 358-359).

Діяла в Україні в тому часі ще одна сила — це українські самостійники, які тверезо дивилися на всі справи і правильно їх розуміли. Але голосу самостійників не слухали ні автономісти, ні — тим більше — гетьманці.

Ми нарочно зупинилися на загальному — правда — огляді праці Р. Млиновецького, щоб показати, за що саме дехто із читачів "Нарисів" може кинути каменем на автора. Знаємо, що автор цього свідомий. Інакше своєї праці він написати не міг, бо він тримався засади, до речі, християнської засади: "Пізнавайте правду, а правда визволить вас". Праця Р. Млиновецького призначена більше для мо-

лодого покоління, серед якого чейже найдуться об'єтивні історики, які до праці Р. Млиновецького віднесуться з респектом і використають її як достовірне джерело, або як дорогу до джерел для своїх власних історичних праць.

("Гомін України" ч. 11 (256), 9 листопада 1974.)

ПРО ЩО "ІСТОРІЇ" МОВЧАЛИ

Самі історики (і то визначні, світової слави) визнають, що цілком об'єктивної історії власного народу властиво не написав жоден історик. Це не значить, що історики свідомо фальшують історію власного народу (хоча надто часто і таке буває!), як теж це не свідчить, що такої об'єктивної історії неможливо написати, бо, мовляв, подію може кожен історик сприймати інакше. Ні! Найчастіше суб'єктивізм історика виявляється інакше. Історик просто не помічає ряду фактів, які перечать інтересам його народу, або — залишає їх у тіні. Але коли мова про українських істориків та мемуаристів, що пишуть про визвольні змагання 1917-1920 років, то ми тут зустрічаємося з суб'єктивізмом — партійним і особистим.

Ми знаємо всі, що визвольну боротьбу ми програли, і знаємо, що все на світі має свої причини. Має причини і наша програна. Як неможливо вилікувати хворого без усталення правильної діягнози, так неможливо використати нову нагоду без попереднього усунення причин нашої поразки, що не на руку завинившим. Тому маємо багато більш чи менш тенденційних споминів і нарисів з історії тих часів, у яких як "ліві" так і "праві": а) намагаються перекинути вину на нарід і б) хочуть довести, що заважили тут головно причини соціяльно-політичного характеру. Майже всі ті партії тоді були проти самостійности України і ставали "самостійниками" щойно під тиском обставин.

З уваги на сказане, великого значення набирає поява другого тому праці Р. Млиновецького "Нариси з історії українських визвольних змагань", яка має підзаголовок: "Про що 'історія' мовчить...". Ця цінна праця знайомить читача з рядом незвичайно важливих і цікавих фактів, які виявляють не лише усю помилковість багатьох загально-прийнятих поглядів на перебіг подій, але й не лишає сумніву, що якась злочинна рука зіштовхує і нарід і еміґрацію назад на вже перейдені шляхи, якими можна прийти тільки до нової катастрофи.

Невідомі нашому загалові факти не подає автор як свого роду сенсацію або особисті спостереження, тільки дбайливо їх удокументовує. Дуже широко використовує тодішню пресу, даючи перевагу тим пресовим відомостям, яких подавання було не в інтересі того, кого заступала дана газета. Таке користання з преси дає певного роду ґарантію вірогідности, яка ще зростає, коли ті відомості узасаднюють і роблять логічним дальше розгортання подій. Але деякі промовчувані досі факти вивертають догори коренем утерті по-

ляди і уяву (досить хаотичну) про ці винятково важливі, неповторні роки.

Наводжу приклад: на ст. 241 першого тому праці Р. Млиновецького подано, що ще 15 травня 1917 р. (за новим стилем) був заснований Союз Української Державности і наведено коротко важливіші завдання, які він собі поставив. На стор. 242 наведено уривок (пів сторінки) промови одного з організаторів того союзу на з'їзді делегатів цієї організації, який відбувся 14 червня 1917 року. Подане те все було за великим московським часописом "Новое Время". Це була властиво декларація, в якій узасаднювалася конечність відновлення нашої державности, проголошення самостійности і зірвання з Москвою.

Може здаватися дивним, чому у жодних споминах, у жодній іншій історії українських визвольних змагань чи в енциклопедіях немає ані однісенької згадки про існування такої організації. Але стане нам усе ясним, коли ми нагадаємо собі, що все те писане автономістами, людьми, що тоді були запеклими ворогами самостійности, яких потім обставини, всупереч їх переконанням, змусили таки проголосити її. І ось для виправдання свого москвофільства і короткозорости була спопуляризована ними вигадка, немов тоді ніхто й не думав і чути не хотів про жодну самостійність, а тому, мовляв, перший універсал був висловом найскрайніших бажань українського народу. Тимчасом згадана декларація появилася два тижні перед першим універсалом і тим самим перекреслювала вигадку автономістів. І була то не маленька організація, бо напр., як подавало "Русское слово" з 19 червня 1917 року, а "Рєч" з 22 червня того ж року, на вічі Союзу Української Державности, яке відбулося 18 червня в Києві, було понад 2.500 осіб (там же, стор. 251).

З наведеного ясно, що — не знаючи подібних фактів (а їх праця Млиновецького подає багато), неможливо утворити собі правильне уявлення про події тих рішаючих років, які вплинули на майбутнє не лише України, але й всього світу.

Навіть коли стати на становищі, що і ця праця Млиновецького не вільна від певного суб'єктивізму, який є наслідком націоналістичних поглядів автора, то і тоді треба вітати її появу, бо той "суб'єктивізм" є цілком відмінним і кидає яскраве світло на все те, що до появи цієї праці здавалося незрозумілим або й загадковим. Це, зрештою, найбільша, левина обсягом праця з числа тих, що досі появилися про період УЦР (574 стор. і 670 стор.), при чому частина тих сторінок присвячена надзвичайно цінним "Додаткам", серед яких знаходимо також статті відомих діячів того періоду, які нині важко знайти звичайному читачеві.

Враховуючи розміри книжки, спадок доляра і малий наклад, треба вважати ціну II тому ($16) за невисоку.

("Гомін України" ч. 293)

Р. Млиновецький: **"Історія українського народу"**, стор. 660, вид. 2. "Автор, один із найкращих знавців минулого, бажає очистити

нашу історію від балясту московських і польських шкіл... З успіхом розправляється автор з такими численними підходами."

("Овид" ч. 1-2, 1954 рік)

"Автор своєю "Історією" зробив великий вклад в сучасну історичну літературу, яка досі не мала так живо, так виразно написаної праці... Прочитавши книгу приходимо до висновку: "Оттакої історії нам досі бракувало." ("Український Голос" ч. 16, 1954)

Р. Млиновецький: **"Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі "історій".** Друге доповнене видання. Стор. 280, 1959 рік.

"Перед нами незвичайно корисна і потрібна книга, яка на основі історичних документів із тієї доби піддає речевій ревізії навіяні довголітньою московською пропагандою погляди, ніби Мазепа не мав підтримки українського народу... Майстерно розбираючися у лябиринті історичних матеріялів, Млиновецький дає правдиве освітлення тактики Мазепи... Дбайлива критична аналіза поглядів на Мазепу наших хроністів та істориків, написана тут першорядним знавцем тогочасної доби та історичних джерел, дає читачеві можність розібратися у повені частих помилок та недокладностей..."

("Овид" ч. 3, 1962).

Рецензія, з якої наведено уривки, була в цілости передрукована в "Українському Слові" ч. 1.235 за 1965 рік.

Р. Млиновецький: **"Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу"**, стор. 222, вид. 1964 року.

"Ця праця на підставі дбайливо зібраного наукового матеріялу, текстів першоджерел і документальних даних позбавляє московських предків будь-яких претенсій і прав до "київського" періоду нашої історії. Це надзвичайно цінна наукова праця, яку слід перекласти на англійську мову." ("Українське Слово", 1.143, 1964).

"Перу автора — Р. Млиновецького належить багато цінних історичних та українознавчих творів... У праці багато вартісних, незнаних загалові матеріялів. Ці матеріяли подані на підставі автентичних документів, або звідомлень преси даного часу."

("Гомін України" ч. 25, за 1971 рік).

"Подаю думки висловлені Р. Млиновецьким в "Нарисах з стародавньої та давньої історії українського народу". Далі стисло зреферовуються твердження Р. Млиновецького, підкреслюючи такі його твердження: "Погубні наслідки нападів кочових племен для київської держави поставлено нарівні з такими ж наслідками нападів московсько-фінських князівств. Він пише: "Факти доводять, що ту державу зруйнували москвини" і "центр український переноситься на західні землі, на Волинь і Галичину". "Що-до упадку Галицько-Волинської держави, то велику вину за те приписав Р. Млиновецький сваволі галицьких бояр."

"Багато нових і свіжих думок висловив Р. Млиновецький про козацьку державу в своїй "Історії українського народу".

(Проф. д-р Петро Ісаїв. "Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи." Видання українського католицького університету. Том X, Рим, 1975, стор. 74, 75, 76 і 77.)

ЗМІСТ

Передмова до першого видання 3
Передмова до другого видання 6
"Крик у порожнечу" або передмова до третього видання 7

Книга перша (Гетьман Мазепа в світлі фактів і документів) 11
1. Біографічні відомості про походження, юнацькі й молодечі роки майбутнього Гетьмана 15
2. На службі у гетьманів України 16
3. Внутрішні відносини в Україні на передодні і на початку гетьманування Івана Мазепи 21
4. Обрання І. Мазепи і перші кроки 23
5. Політичне "вірую" гетьмана Мазепи і його політика в першій половині гетьманування 29
6. Повстання "Петрика" (П. Іваненка) 33
7. Шляхом оздоровлення, консолідації та відбудови 37
8. Семен Палій та обєднання України 42
9. Гетьман Мазепа і Мотря Кочубеївна 49
10. Велика Північна Війна 51
11. Зріст антимосковських настроїв в Україні і політика гетьмана Мазепи 54
12. Перед зірванням з Московщиною 62
13. Зброя і патріотизм проти обставин, кількости і зради 67
14. Від Батурина до Полтави 85
15. Відношення українського народу до подій 93
16. Бій під Полтавою і трагічний кінець 106
17. Політичне значіння гетьмана Мазепи для нащадків 122
Висновки 128
Що принесла поразка гетьмана Мазепи 130

Книга друга

Передмова 135
1. Московськими очима або "за шмат гнилої ковбаси" ... 143
2. Гетьман Мазепа в кривому дзеркалі "Історії Русов" 146
3. Гетьман Мазепа в насвітленню Бантиш-Каменського .. 155
4. Відношення до гетьмана т. зв. "свідомих українців" перед 1917 роком 168

5. Відношення українських істориків і авторів по революції до гетьмана 188
6. Відношення "істориків" до гетьмана Мазепи за нової московської окупації 209
7. "Мазепинський рік" — 1959 221
8. Чергові завдання українського мазепознавства 249
9. Портрети "гетьмана Мазепи", як засіб антиукраїнської пропаґанди 263
10. Кінцеві уваги 289
11. Примітки 292

12. **Додатки** 301
а. "Рік Мазепи" чи "Рік Пушкіна"? 303
б. Листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни 312
в. "Жізнь Мазєпи" 316
г. Фотокопії з неправильних "портретів" гетьмана 321
ґ. Фотокопії з книжки О. Оглобліна 336
д. Уривки зі статті В. Давиденка і О. Касьяненка 346
е. Лист до Січинського 348
є. "Надзвичайний додаток" 352

Подяка від автора і список жертводавців 357
З рецензій 359

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ:

Стор. 211, рядок 10-ий здолини, треба: Худорба
Стор. 219, рядок 1-ий здолини, треба: ширять

40.9 in -10

Т3 | 4 экз.
М-723